

ISSN (Print) 2616-678X
ISSN (Online) 2663-1288

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
PHILOLOGY Series
Серия ФИЛОЛОГИЯ

№4(153)/ 2025

1995 жылдан бастап шығады
Founded in 1995
Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2025
Astana, 2025

Бас редакторы: Жанат Аймұхамбет
филология ғылымдарының докторы, проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Бас редактордың орынбасары: Маншук Ескиндинова
PhD, доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Айтуғанова Сәулет	ф.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Акижанова Диана	PhD, доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Әбдуәлиұлы Бекжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Әліпбай Бибол	PhD, оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Әшірбаев Самихан	ф.ғ.д., проф., Ә. Науаи атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Бейсембаева Жанаргуль	ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Балтабаев Хамидулла	ф.ғ.к., проф., Мырза Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан
Бижкенова Айгүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Беженару Людмила	ф.ғ.к., проф., Яссы мемлекеттік университеті, Яссы, Румыния
Гасанов Заур	PhD, Әзербайжан ұлттық академиясы, Баку, Әзербайжан
Екижи Метин	PhD, проф., Еге университеті, Измир, Түркия
Ескеева Мағрипа	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жақыпов Жантас	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жан Динжин	PhD, проф., Минцзу Қытай университеті, Пекин, Қытай
Жарқынбекова Шолпан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жунусова Жаңылдық	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Қамзабекұлы Дихан	ҚР ҰҒА академигі, ф.ғ.д., проф., «Егемен Қазақстан» республикалық газетінің директоры, Астана, Қазақстан
Қасымбекова Нуриля	ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Кемеңгер Қайырбек	ф.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдам университеті, Потсдам, Германия
Минуллин Ким	Татарстан Республикасы ҒА корреспондент мүшесі, ф.ғ.к., проф., Татарстан Республикасы Ғылым академиясының Ғ.Ибрагимов атындағы тіл, әдебиет және өнер институтының директоры, Қазан, Ресей
Мусурманов Эркин	ф.ғ.д., проф., Самарқанд мемлекеттік шет тілдері институтының «Салыстырмалы әдебиет» кафедрасының меңгерушісі, Самарқанд, Өзбекстан
Наврозова Нурида	ф.ғ.д., Баку мемлекеттік университетінің профессоры, Баку, Азербайжан
Негимов Серік	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Нұрғали Қадияша	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Райхл Карл	ф.ғ.д., проф., Бонн университеті, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Тіл және халықаралық білім бойынша бірлескен ұлттық комитеті, Вашингтон, АҚШ
Сарекенова Қарлығаш	ф.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Сәтенова Серіккүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тәжібаева Сәуле	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тұрысбек Рақымжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Чернявская Валерия	ф.ғ.д., проф., Лингводидактика жоғары мектебі, Санкт-Петербург, Ресей
Шашкина Гульжан	ф.ғ.к., доц., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Шәріп Амантай	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Янковски Хенрих	PhD, проф., А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтбаев к-сі, 2, 402 каб.

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413) **E-mail:** vest_phil@enu.kz

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғам
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 19.02.2021 ж.

№KZ53VPY00032637 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Мерзімділігі: жылына 4 рет. Тиражы: 10 дана. Басуға 30.12.2025 ж. қол қойылды.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-413)

Editor-in-Chief: Zhanat Aimukhambet

Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief: Manshuk Yeskindirova

PhD, Acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Editorial Board

Aituganova Saulesh	Candidate of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Akizhanova Diana	PhD, Acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Abdualiuly Bekzhan	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Alipbai Bibol	PhD, Teacher, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Ashirbayev Samihan	Doctor of Philology, Prof., A. Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Tashkent, Uzbekistan
Baltabaev Hamidulla	Candidate of Philology, Prof., National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Tashkent, Uzbekistan
Beisembayeva Zhanargul	Candidate of Philology, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Bezhenaru Lyudmila	Doctor of Philology, Prof., University UAIC, Iasi, Romania
Bizhkenova Aigul	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Chernyavskaya Valeriya	Doctor of Philology, Prof. Higher School of Linguodidactics and Translation, Saint Petersburg, Russia
Gassanov Zaur	PhD, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan
Yeskeyeva Magripa	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Henryk Jankowski	PhD, Prof., Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Kasymbekova Nurilya	Candidate of Philology, Acting Assoc. Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kamzabekuly Dikhan	Doctor of Philology, Prof., Academician of NAS RK, Director of the Republican Newspaper «Egemen Kazakhstan», Astana, Kazakhstan
Kosta Peter	PhD, Prof., University of Potsdam, Potsdam, Germany
Kemenger Kaiyrbek	Candidate of Philology, Assoc. Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Metin Ekiji	PhD, Prof., Ege University, Izmir, Turkey
Minnullin Kim	Doctor of Philology, Prof., Corresponding member of Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Director of G.Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Kazan, Russia
Musurmanov Erkin	Doctor of Philology, Prof., Head of the Department of Comparative Literature, Samarkand State Institute of Foreign Languages, Samarkand, Uzbekistan
Navruzova Nurida	Doctor of Philology, Prof., Baku State University, Baku, Azerbaijan
Negimov Serik	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Nurgali Kadisha	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Nurieva Fanuza	Doctor of Philology, Prof., Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Reichl Karl	Doctor of Philology, Prof., University of Bonn, Bonn, Germany
Rivers William Patrick	PhD, Prof., Joint National Committee on Languages and International Education, Washington, USA
Sarekenova Karlygash	Candidate of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Satenova Serikkul	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Shashkina Gulzhan	Candidate of Philology, Assoc. Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Sharip Amantay	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Tazhybayeva Saule	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Turysbek Rakymzhan	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhakypov Zhantas	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zharkynbekova Sholpan	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhang Dingjing	PhD, Prof., Minzu University of China, Beijing, China
Zhunusova Zhanyldyk	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Editorial address: 2, Satpayev Str., of. 402, Astana, Kazakhstan, 010008

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413) **E-mail:** vest_phil@enu.kz

Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University PHILOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate

№ KZ53VPY00032637 dated 19.02.2021.

Periodicity: 4 times a year Circulation: 10 copies. Signed in print: 30.12.2025

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413)

© L.N. Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор: Жанат Аймухамбет
доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Зам.главного редактора: Маншук Ескиндинова
PhD, и.о. доцента., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Редакционная коллегия

Айтуганова Саулеш	к.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Акижанова Диана	PhD, и.о. доцента., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Абдуалиулы Бекжан	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Алипбай Бибол	PhD, преподаватель, ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Аширбаев Самихан	д.ф.н., проф., Ташкентский гос.университет узбекского языка и литературы им. А. Навои, Ташкент, Узбекистан
Бейсембаева Жанаргуль	к.ф.н., и.о. доцента, ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Балтабаев Хамидулла	к.ф.н., проф., Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека, Ташкент, Узбекистан
Бижкенова Айгүл	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Беженару Людмила	к.ф.н., проф., Ясский государственный университет, Яссы, Румыния
Гасанов Заур	PhD, Национальная академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан
Екижи Метин	PhD, проф., Эгейский университет, Измир, Турция
Ескеева Мағрипа	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Жақыпов Жантас	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Жан Динжин	PhD, проф., Китайский университет Миньцзу, Пекин, Китай
Жаркынбекова Шолпан	ф.ғ.д., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Жунусова Жанылдық	ф.ғ.д., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Камзабекулы Дихан	академик НАН РК, д.ф.н., проф., директор республиканской газеты «Егемен Казакстан», Астана, Казахстан
Касымбекова Нуриля	к.ф.н., и.о. доцента, ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Кеменгер Каирбек	к.ф.н., доцент, ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдамский университет, Потсдам, Германия
Минуллин Ким	д.ф.н., проф., член-корреспондент Академии наук Республики Татарстан, директор Института языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова, Казань, Россия
Мусурманов Эркин	д.ф.н., проф., заведующий кафедрой «Сравнительное литературоведение» Самаркандского государственного института иностранных языков, Самарканд, Узбекистан
Наврозова Нурида	д.ф.н., проф., Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан
Негимов Серик	д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Нургали Кадиша	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Райхл Карл	д.ф.н., проф., Боннский университет, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Совместный национальный комитет по языкам и международному образованию, Вашингтон, США
Сарекенова Карлыгаш	к.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Сатенова Сериккул	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Тажибаева Сауле	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Турысбек Рахымжан	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Чернявская Валерия	д.ф.н., проф., Высшая школа лингводидактики и перевода, Санкт-Петербург, Россия
Шашкина Гульжан	к.ф.н., доц., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Шәріп Амантай	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Янковский Хенрих	PhD, проф., Университет им.Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. К.Сатпаева, 2, каб. 402

Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-413) E-mail: vest_phil@enu.kz

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия ФИЛОЛОГИЯ

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет №KZ53VPY00032637 от 19.02.2021 г.

Периодичность: 4 раза в год. Тираж: 10 экземпляров. Подписано в печать 30.12.2025 г.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн. 31-413)

МАЗМҰНЫ

ЛИНГВИСТИКА

<i>Ажибекова М.Е., Сагидолда Г., Әбдімәулен Г.А.</i> Қожа Ахмед Ясауи «Хикметіндегі» «жады» мәдени лексемасы арқылы енген «лексикалық жаңалықтар».....	8
<i>Армия Е., Асанбаева С.А., Шойбекова Ғ.Б.</i> Тілдік санадағы отансүйгіштік сезімінің репрезентациялануы.....	19
<i>Баялиева Г.Ж., Сарышова К.С.</i> Байырғы сын есімдердің тарихи даму жолдары.....	37
<i>Безаубекова А.Д., Қанапина С.Ғ., Есіркепова К.Қ.</i> Көркем мәтіндегі «қара» түстің танымдық, символдық мәні.....	50
<i>Досанова А.М., Марал А.М., Шаршова Р.Н.</i> Дискурсивті маркерлердің лингвопрагматикалық ерекшеліктері.....	62
<i>Есенова Қ.Ө., Абдиқаримова А.Қ.</i> Қазақ қалжыңының коммуникативті-прагматикалық ерекшеліктері: ұлттық құндылықтардың көрінісі.....	75
<i>Түйлібаева Қ.Б., Жақыпов Ж.А.</i> Бифуркация тіл жүйесінің өзін-өзі реттеуші құбылысы ретінде.....	94
<i>Жонкешов Б.С., Қасен Е.С.</i> Ғылымдағы интеграциялық процестер: экспрессивті сөздердің пайда болуындағы синергетика теориясының рөлі.....	104
<i>Қурманбекова З.Р., Мақұлова Л.Т., Сарсембаева М.К.</i> Бейвербалды амалдардың әлеуметтік желі тіліндегі ерекшеліктері.....	117
<i>Маломошинова А.В., Мусинова Г.С.</i> Кеңестік және қазіргі кезеңдердің жарнамалық мәтіндерінде экспрессивті сөйлеу құралдарын қолдану.....	131
<i>Мурсал А., Әмірбекова А., Алмаұтова Ә.</i> Қажығұмар Шабданұлының алты томдық «Қылмыс» романы тіліндегі көнерген сөздердің құрылымы мен жиілік ерекшеліктері.....	143
<i>Оңғар А., Халел А.</i> Тілдік толеранттылықтың саяси маңызы: Қазақстандағы көптілділік саясаты.....	169

ӘДЕБИЕТТАНУ

<i>Байжігіт Б.С., Сафронова Л.В., Канафина М.А.</i> Анатолий Ким шығармаларындағы полифониялық поэтика: семантикасы мен функциялары.....	179
<i>Газизов Г.</i> Міржақып Дулатұлының көркем образ поэтикасы.....	191
<i>Екижи М.</i> «Қорқыт ата кітабының» Түркістан-Түркімен Сахра қолжазбасындағы топонимдік элементтер.....	201
<i>Ибраева Ж.Б., Байдрахманов Д.Х.</i> Ілияс Есенберлиннің «Жанталас» романындағы зиялы кейіпкер типі және оның рухани-адамгершілік әлеуеті.....	211
<i>Қабылов Ә.Д., Қамарова Н.С.</i> Ә. Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романының идеялық-көркемдік ерекшеліктері.....	225
<i>Маликова А.Ә., Омар Т.Қ., Байғұтова Д.Н.</i> Жұбан Молдағалиев поэзиясындағы ұлттық құндылықтар.....	241
<i>Мұхамеджанова А.Т., Мұхамеджанова Г.Т., Толысбаева Ж.Ж.</i> Көркем мәтін тіліндегі дейксистер мен шегендеуіштер функциялары.....	251

АУДАРМАТАНУ

<i>Бүркітбаева Ж.М.</i> Көркем аудармада қазақша баламасыздықты еңсеру проблемасы: зерттеулер мен тәсілдерге шолу.....	268
<i>Қусаинова А.Т., Ерсұлтанова Г.Т., Исмаилова Ф.К.</i> ДЖ. К. Роулингтің «Хэрри Поттер» шығармасындағы окказионализмдерді аударудағы форенизация және доместикация стратегиялары.....	279
<i>Задорожная Л.А., Қутпанова А., Бадалиев А.М.</i> Қазақ онимдерінің ағылшын тіліне аударылуы: вариативтілік және автоматтандырылған аударма құралдарын стандартқа сай емес қолдану тәуекелдері.....	299

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

<i>Жанзакова М.А., Жылқыбай Г.К., Халикова Н.С.</i> Реферат жазу дағдысын қалыптастыруда жасанды интеллект мүмкіндіктері.....	311
<i>Набидуллин А.С., Задаханова А.А., Исмаилова Д.Б.</i> Университет оқытушыларының кәсіби күйзелісіне әсер ететін жұмыс ортасы факторлары.....	328
<i>Оспанова Г.Т., Құлманов Қ.С., Асқарова А.Ш.</i> Қазақ прозасындағы ұстаз бейнесін оқытудың тиімді әдістері.....	343

CONTENTS

LINGUISTICS

<i>Azhibekova M.E., Sagidolda G., Abdimaulen G.A.</i> Lexical Innovations Introduced Through the Cultural Lexeme «Zhady» in Khoja Ahmed Yasawi's Hikmet.....	8
<i>Armiya E., Asanbaeva S.A., Shoibekova G.B.</i> Representation of patriotic feelings in linguistic consciousness.....	19
<i>Bayalieva G.Zh., Saryshova K.S.</i> Ways of Historical Development of Indigenous Adjectives.....	37
<i>Bezaubekova A.D., Kanapina S.G., Esirkepova K.K.</i> The cognitive, symbolic meaning of the «black» color in a literary text.....	50
<i>Dossanova A.M., Maral A.M., Sharshova R.N.</i> Linguopragmatic features of the Discourse Markers.....	62
<i>Yessenova K.U., Abdikarimova A.K.</i> Communicative-Pragmatic Features of Kazakh Humor: Reflection on National Values.....	75
<i>Tuilebayeva K.B., Zhakupov Zh.</i> Bifurcation as a Self-Regulating Phenomenon of the Language System.....	94
<i>Zhonkeshov B.S., Kassen Y.S.</i> Integration processes in science: the role of the theory of synergetics in the emergence of expressive words.....	104
<i>Kurmanbekova Z.R., Makulova L.T., Sarsembayeva M.K.</i> Nonverbal techniques in social network language.....	117
<i>Malomoshnova A.V., Musinova G.S.</i> The use of expressive means of speech in advertising texts of the Soviet and modern periods.....	131
<i>Mursal A., Amirbekova A., Almautova A.</i> Structural and frequency characteristics of archaisms in the language of Kazhygumar Shabdanuly's six-volume novel «Kylmys».....	143
<i>Onggar A., Khalel A.</i> Political significance of language tolerance: multilingualism policy in Kazakhstan.....	169

LITERATURE STUDIES

<i>Baizhigit B.S., Safronova L.V., Kanafina M.A.</i> Polyphonic Poetics of Anatoly Kim's Works: Semantics and Functions.....	179
<i>Gazizov G.</i> The poetics of Mirzhakip Dulatuly artistic image.....	191
<i>Ekici M.</i> Toponymic elements in the Turkistan-Turkmen Sahra Manuscript of «Dede Korkut Book».....	201
<i>Ibrayeva ZH.B., Baidrakhmanov D.K.</i> The Type of the Intellectual Hero and His Spiritual and Moral Potential in Ilyas Yesenberlin's Novel «The Battle».....	211
<i>Kabilov A.D., Kamarova N.S.</i> Ideological and artistic features of the novel «The End of the Legend» by A. Kekilbaev.....	225
<i>Malikova A.A., Omar T.K., Baigutova D.N.</i> National values in Zhuban Moldagaliev's poetry.....	241
<i>Mukhamejanova A.T., Mukhamejanova G.T., Tolysbayeva Zh.Zh.</i> Functions of deixists and delimiters in the language of literary text.....	251

TRANSLATION STUDIES

<i>Burkitbayeva Zh.M.</i> The problem of overcoming Kazakh non-equivalence in literary translation: a review of research and approaches.....	268
<i>Kussaiynova A.T., Yersultanova G.T., Ismailova F.K.</i> Foreignization and Domestication Strategies in Translating Occasionalisms from J.K. Rowling's Harry Potter.....	279
<i>Zadorozhnaya L.A., Kutpanova A.A., Badaliyev A.M.</i> Kazakh proper names in English translation: variability and risks of non-standardized usage of computer-assisted translation tools.....	299

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

<i>Zhanzakova M.A., Zhylykybay G.K., Khalikova N.S.</i> New possibilities of artificial intelligence in writing abstracts.....	311
<i>Nabidullin A.S., Zadakhanova A.A., Ismailova D.B.</i> Work environment factors contributing to burnout for university teachers in Kazakhstan.....	328
<i>Ospanova G.T., Kulmanov K.S., Askarova A.Sh.</i> Effective methods of teaching the image of a teacher in Kazakh prose.....	343

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

<i>Ажибекова М.Е., Сагидолда Г., Абдимаулен Г.А.</i> «Лексические новости», пронизанные культурной лексемой «память» в «Хикмете» Ходжи Ахмеда Ясави.....	8
<i>Армия Е., Асанбаева С.А., Шойбекова Г.Б.</i> Репрезентация патриотического чувства языкового человека.....	19
<i>Баялиева Г.Ж., Сарышова К.С.</i> Пути исторического развития коренных прилагательных.....	37
<i>Безаубекова А.Д., Канапина С.Г., Есиркепова К.К.</i> Познавательное, символическое значение черного цвета в художественном тексте.....	50
<i>Досанова А.М., Марал А.М., Шаршова Р.Н.</i> Лингвопрагматические особенности дискурсивных маркеров.....	62
<i>Есенова К.У., Абдикаримов А.К.</i> Коммуникативно-прагматические особенности казахского юмора: отражение национальных ценностей.....	75
<i>Түйлебаева К.Б., Жакупов Ж.А.</i> Бифуркация как саморегулирующееся явление языковой системы.....	94
<i>Жонкешов Б.С., Касен Е.С.</i> Интеграционные процессы в науке: роль теории синергетики в возникновении экспрессивных слов.....	104
<i>Курманбекова З.Р., Макулова Л.Т., Сарсембаева М.К.</i> Невербальные средства в языке социальных сетей.....	117
<i>Маломошинова А.В., Мусинова Г.С.</i> Использование выразительных средств речи в рекламных текстах советского и современного периодов.....	131
<i>Мурсал А., Амирбекова А., Алмаутова А.</i> Структурные и частотные особенности архаизмов в языке шеститомного романа Кажыгумара Шабданулы «Кылмыс».....	143
<i>Онгар А., Халел А.</i> Политическое значение языковой толерантности: политика многоязычия в Казахстане.....	169

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

<i>Байжигит Б.С., Сафронова Л.В., Канафина М.А.</i> Полифоническая поэтика произведений Анатолия Кима: семантика и функции.....	179
<i>Газизов Г.</i> Поэтика художественного образа Миржакыпа Дулатулы.....	191
<i>Екижи М.</i> Топонимические элементы «Книги деда Коркута» в Туркестано-Туркмен-Сахринской рукописи.....	201
<i>Ибраева Ж.Б., Байдрахманов Д.Х.</i> Тип героя-интеллекта и его духовно-нравственный потенциал в романе Ильяс Есенберлина «Битва».....	211
<i>Кабылов А.Д., Камарова Н.С.</i> Идеино-художественные особенности романа «Конец легенды» А.Кекильбаева.....	225
<i>Маликова А.А., Омар Т.К., Байгутова Д.Н.</i> Национальные ценности в поэзии Жубана Молдагалиева.....	241
<i>Мухамеджанова А.Т., Мухамеджанова Г.Т., Толысбаева Ж.Ж.</i> Функции дейктических единиц и дискурсивных маркеров в языке художественного текста.....	251

ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

<i>Буркитбаева Ж.М.</i> Проблема преодоления казахской безэквивалентности в художественном переводе: обзор исследований и подходов.....	268
<i>Кусаинова А.Т., Ерсұлтанова Г.Т., Исмаилова Ф.К.</i> Стратегии форенизации и доместикации при переводе окказионализмов в произведении ДЖ.К. Роулинга «Гарри Поттер».....	279
<i>Задорожная Л.А., Кутпанова А., Бадалиев А.М.</i> Казахские имена собственные в англоязычном переводе: вариативность и риски нестандартизированного использования инструментов для автоматизированного перевода.....	299

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

<i>Жанзакова М.А., Жылкыбай Г.К., Халикова Н.С.</i> Новые возможности искусственного интеллекта в написании рефератов.....	311
<i>Набидуллин А.С., Задаханова А.А., Исмаилова Д.Б.</i> Факторы рабочей среды, способствующие профессиональному выгоранию университетских преподавателей.....	328
<i>Оспанова Г.Т., Кулманов К.С., Аскарпова А.Ш.</i> Эффективные методы обучения образу учителя в казахской прозе.....	343

IRSTI 16.21.07
Research article

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-153-4-8-18>

M.E. Azhibekova^{1*} , G. Sagidolda² , G.A. Abdimaulen³

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: ¹marzhanermektai@mail.ru, ²asem963@mail.ru, ³gumi_1980@mail.ru)

LEXICAL INNOVATIONS INTRODUCED THROUGH THE CULTURAL LEXEME 'ZHADY' IN KHOJA AHMED YASAWI'S HIKMET

Abstract. This study aims to analyze the linguistic unit “zhady” in *Hikmets* by Khoja Ahmed Yasawi. The concept of cultural lexicon is defined, and the frequency of usage of this unit in Yasawi’s Hikmets, which explains the sources of our spiritual values and conveys religious understanding in a way appealing to the people’s worldview, is examined. It is concluded that each cognitive linguistic unit requires individual analysis. The research was conducted within lexical-semantic and cognitive frameworks. Based on the transcribed version of the Samarkand (Zaleman) manuscript presented in R. Sydyk’s monograph “*The Language of Yasawi’s Hikmets*,” the study analyzes the cultural lexeme “zhady” and demonstrates its function as a “linguistic unit of memory retention.” It examines the various uses of the linguistic unit “zhady” in Yasawi’s language. The terms “cultural code,” “national code,” “cultural lexicon,” “lexical innovations,” and “cultural lexicon” are explained. Drawing on the works of both domestic and foreign Yasawi scholars, the study demonstrates that it identifies the mechanisms for expanding the lexical inventory within cognitive linguistics. The study explains the phonetic differences between the translation and the manuscript using a historical-comparative method. The practical significance of the study lies in the possibility of applying its results in theoretical courses on lexicology and cognitive linguistics, as well as in seminars related to Yasawi studies.

Keywords: Cultural lexicon, cognition, “zhady,” cultural code, national code, spiritual values.

Received: 14.07.2025; Revised: 27.11.2025; Accepted: 22.12.2025; Available online: 29.12.2025

Introduction

Taking the Hikmets of Yasawi, a prominent figure of the medieval period, as the object of study, we focused on the frequency of usage of individual linguistic units. This study aims to identify the cultural-linguistic aspects of linguistic phenomena through the analysis of Yasawi's works in the context of promoting spiritual values. The study provides evidence supporting conclusions about the expansion and narrowing of word meanings in our language's lexical stock. First, let us briefly consider the concept of "cultural lexicon". A.N. Morokhovsky contrasts abstract lexicon with cultural names, scientific terms, and ideological words. According to him, such classification is determined, first, by the function it performs; second, by the way it emerges; and third, by the diversity of its conceptual content (Morokhovsky, 2011). Based on this perspective, it can be observed that several factors underlie the opposition of abstract lexicon to cultural names. These factors can be concluded to be related to the perceptual mechanisms in cognitive consciousness that ensure the stabilization of linguistic concepts. Scientific terms are usually formed as a result of the creative activity of individual authors. Their main purpose is to clarify specific notions and concepts in the language, thereby reinforcing established concepts within society.

These terms encompass spiritual consciousness and are aimed at systematizing scientific understanding. In contrast, cultural words emerge within the social environment. Their role is to connect notions and concepts in the language with existing cultural concepts in society, thereby organizing cognitive consciousness. Thus, although scientific terms and cultural words are created in different ways, both ultimately aim to stabilize concepts within the language system and encompass spiritual consciousness (Morokhovsky, 2011).

In studies on cultural lexicon, A.N. Morokhovsky classifies it from a functional perspective, highlighting the differences between abstract lexicon and cultural names. While L.I. Chumak explains cultural signs through the concepts of "concept" and "semiotic code," R. Sydykova identifies the establishment of cultural names in the national language within a historical-normative framework. Comparing these perspectives highlights the need to consider cultural units by integrating their functional, cognitive, and historical aspects.

Primarily, to clarify the theoretical foundation of the study, the concept of "cultural lexicon" is defined from a scientific perspective. This concept encompasses units that represent cultural content in the language, and it differs from abstract lexicon, cultural signs, and names related to cognitive consciousness, allowing for the delineation of their semantic field. Following this definition, the study examines the cultural-cognitive manifestations in Yasawi's works and explains their role in conveying cultural-cognitive content.

Literature Review

The Samarkand (Zaleman) manuscript is considered one of the oldest and most complete versions of Yasawi's Hikmets. The transcription made by R. Sydykova introduces the text into scholarly circulation, allowing for a precise study of its linguistic features (Sydyk, 2014).

Through this version, it becomes possible to systematically identify the cultural lexicon, historical linguistic layers, and terminological features in Yasawi's works. Moreover, the transcribed text strengthens the empirical basis of the study and facilitates comparative analysis.

While examining the texts of Yasawi's Hikmets (translated into Kazakh by A.M. Ibatov, Z. Zhandarbek, and A.Sh. Nurmanova) (Yassawi, 2000), the following lexemes drew particular

attention: “haq,” “iman,” “heart,” “love,” “zhady,” “ushbu,” “tabarik,” the element “dur,” the prefix “bey,” and others. There is no doubt that the cognition of these lexemes in Yasawi’s understanding represents fully established linguistic units with clearly defined meanings. The lexemes “haq” and “iman” belong to the religious-ideological group, representing the concepts of faith and truth. The lexeme “heart” falls into the anthropological-spiritual group, representing a person’s inner world and moral essence. The semantic field of these lexemes is characterized by their function of conveying religious understanding, spiritual experience, and cultural values. Focusing on the peculiarities of lexical usage, it consistently conveys Yasawi’s cognition: at times intertwined with religious understanding, and at other times manifested at the level of intellectual consciousness. Thus, these phenomena in Yasawi’s linguistic usage constitute a topic that calls for dedicated, specialized study.

Methodology

The study employed observation, lexical and semantic analysis, synthesis, selection, and comparative-historical methods. The main purpose of the work is to review scientific research on the linguistic features of cultural vocabulary in «wisdom», analyze works, views, and sources on the topic that should be touched upon as a problem, and make comparative judgments. As a source, R. Syzdyk’s version of the «language of wisdom «Yasawi» and the Samarkand manuscript (Zaleman) are used.

Discussion and results

All Arabic and Persian words in the Kazakh language of the 19th century are not entirely innovations of that period, since Arabic, and especially Persian, words had already entered the language of the Turkic peoples inhabiting Central Asia and Kazakhstan from Yasawi’s time. This occurred through the poetic heritage of the Yasawi school, the Hikmets, and the continuous development of this school, which led to the usage of many such words. Among these usages, there is no doubt that loanwords introducing new conceptual terms were also present (Sydyk, 2014). Supporting this conclusion, it should be noted that loanwords of Arabic and Persian origin, which occupy a significant place in our language’s vocabulary, have adopted cultural dimensions in their denotations. The acceptance of values established in spiritual culture into religious cognition occurs naturally during the adaptation process and becomes firmly integrated into the socio-cultural environment without difficulty. The cultural code is used to reveal the meaning of cultural phenomena (values, signs, symbols, norms, texts, rituals) (Zhakypov, 2023). One of the oldest written examples of our cultural cognition is the Yasawi heritage, which should be examined from the perspective of linguistic code. The term “code” refers to three types of global cultural codes: pre-writing (traditional codes), written (scriptural) codes, and the currently emerging screen codes. Cultural scholars associate the emergence of the written type of cultural code with sacred texts, noting that from this point, it transitioned into ritual or magical codes. The Yasawi heritage belongs to this type of written cultural code (Zhakypov, 2023). The study of national cognition, national culture, and national code has attracted the interest of many scholars. In discussions on linguistic code – national code – cultural code, priority is given to examining our “heritage words” that occupy a significant place in the lexical stock of our language. In this context, each researcher examines the aforementioned linguistic phenomenon from various perspectives, according to their own scientific approach. Among the loanwords that have entered our language, there are many “colorful” terms whose exact equivalents do not

exist in other languages, as they were adopted by the Kazakh people in accordance with their worldview, way of life, and religion. After passing through certain periods, some of these words undergo changes in meaning and function, acquiring new designations. These are referred to in the language as “lexical innovations.”

A small subset of lexical innovations consists of archaic words that have been “revived” in usage during a specific period. In linguistic literature, they are referred to as aelogsms (Sydyk, 2014). For example, linguistic units such as “ushbu” and “zhady” can be included in this category. The main focus is directed to the usage of the lexeme “zhady,” and evidence is provided from several instances of its occurrence within the text. This conclusion aligns with the function of the lexeme “zhady” in Yasawi’s Hikmets: it appears as a symbol preserving religious-spiritual experience and serves as part of the collective memory that ensures historical-spiritual continuity in Kazakh culture (Fischer, S., 2007).

Another small subset of new words consists of certain archaic terms that had not previously been recorded in dictionaries but appeared in usage; these are eventually incorporated into dictionaries and are referred to as neologisms (Sydyk, 2014). This category includes, for example, words derived from the root “zhady,” such as “zhadygöy,” “zhadyual,” “zhady agash,” “zhadygat,” “arazhad,” and others. These words occasionally appear in usage, especially in word formation and terminology, where names and terms frequently combine with the lexeme “zhady.”

The renewal and enrichment of the core vocabulary occur through the interaction between the “foundation of the language” and the “general national lexicon” (Aldasheva, 2023). Linguistic processes aimed at expanding the vocabulary through lexical innovations contribute to enhancing the communicative and cognitive potential of the language.

Analyzing “lexical innovations” in the vocabulary of the Kazakh language is particularly important. Such phenomena have become especially prominent over the past quarter-century. The potential of the native language is manifested in the enrichment of Kazakh-adapted units. The idea of Kazakhization was formed within the framework of language policy in our country, and the concepts of “the potential of the native language” and “the internal semantic capabilities of the language” have been consistently mentioned in legislative documents. In this regard, the emergence of Kazakhized lexical innovations can be regarded as a complex process that demonstrates the dynamics of the language and ensures the vitality of the national language, reflecting the dynamic potential of Kazakh (Aldasheva, 2023).

Researchers examine this linguistic phenomenon from various perspectives. Words that reflect the symbolic nature of national culture and convey national values are represented using concepts such as “national code” and “archetypal image.”

An archetypal image is any representation that serves as a coordinate of linguistic development and culture, and is considered the result of a worldview. The semiotic space of national culture possesses an archetypal character, arising from various cultural-historical experiences and reflecting “untranslatable” meanings influenced by differences (“divergences”) in values and significance (Mongileva & Medetova, 2020).

In the Yasawi heritage, we aimed to consider the lexeme “zhady” as an independent linguistic unit. In the explanatory dictionary of the Kazakh language, it is defined as follows: 1. Something that causes dizziness, blinds the eyes, or enchants—magic, a spell. “Zhady katyn lay down flat” (Iztileuov). 2. According to old beliefs, an illness is caused by the influence of magical power. “Tübek fell ill from zhady, and that zhady entered inside him” (Aitys. *Aitys is a traditional Kazakh*

oral poetry competition). 3. The secret or hidden essence of something. “He misled the fugitive who knew the land zhady well” (Rakhymzhanov). “Zhady kildy – he bewitched him, causing a headache and confusion” (Kaliyev, 2014). The word “zhady” has three different meanings. In the field of information, the lexeme “zhady” is used in the sense of “memory” or “a place where information is stored.” According to the dictionary, the lexeme “zhady” is presented in sixteen different forms, encompassing meanings related to horse equipment, types of illnesses, herb-cutting tools, and others. Focusing on the usage of the word “zhady” in Turkish, we observe that the sound “j” is often replaced by “y” and it corresponds to meanings such as “büyü,” “sihir,” “cadı,” “büyücü,” “sihirbaz,” “yâd,” “hafıza,” and “bellek” (Kazakça > Türkçe Sözlük, 2025).

The Persian word یاد [yad] corresponds in Kazakh as “zhady,” which in the general literary language denotes a human-specific quality or ability, such as thought, memory, or recollection (Chumak, 2009). Here, the term “zhady” is used in place of words denoting memory, mind, essence, principle, or way. In the Yasawi heritage, the lexeme “zhady” is considered a linguistic unit with a multi-layered semantic field. In the explanatory dictionary of the Kazakh language, it is defined with meanings such as magic, illness, and secret, while in the modern field of information science, it is used in the sense of “a place where information is stored.” This lexeme, which is recorded with sixteen different meanings in the Kazakh vocabulary, also appears in Turkish with various semantic aspects (such as “magic” and “memory”), reflecting historical-cultural and cognitive connections. The following usages of the lexeme can be observed in Yasawi’s Hikmets.

13a

Bándám degáimýkín/qáida barsam iady (Sydyk, 2014).

36b.

Allah iadyn dáum aityń/allah iady kónúl (Sydyk, 2014).

63b

Lár/haqdyn gáfıl nakáslár ağıar izlár/ (Sydyk, 2014).

84a

Haq iadyny nýry birlá aqty bolgaı/zıkri (Sydyk, 2014).

101a

Alla iadyn aıtur qul ma,ny birlán/ bı ma,nygá (Sydyk, 2014). In Yasawi’s usage, «zhady» is combined with the words Allah/Haq and is understood in the linguistic context as «in the way of Allah». «Ádildik jolynda bolsań, Haq seniń janyńda» conveys this meaning: «if you are on the path of justice, Haq will be with you».

102b

Haq iadyny aıǵan kishi /taǵ.-ý tashny (Sydyk, 2014).

Iady turur ózgá ioqtúr ishi/ol (Sydyk, 2014).

110a

Jáhıl/haq iadyny birdám etmái iúrár (Sydyk, 2014).

№12

Haq iady bilá bándá mýdam bolgáni bıhraq (Sydyk, 2014).

№17

Isianlarǵa battym iady bergin saharda (Sydyk, 2014).

№21

Alla iady kónúl múlkin achar ermish (Sydyk, 2014).

Haq iadyny [aityb] ýzri ýalá qylǵai (Sydyk, 2014). Expressions such as “Alla yady,” “Haq yady,” and “yady” are understood in the sense of being under God’s support or attention, while

the phrase “yadyda turur” is used in the sense of “to remain in consciousness” or “to stay in mind.”

In Yasawi’s usage, expressions such as “Alla yady” and “Jahil/Haq yady” correspond to phrases like “under God’s attention” or “in God’s path.” The phrase “yady bergin” is used in the sense of “grant it to the mind.” As we can see, the semantic range of the lexeme “zhady” is extensive, with its meaning varying according to context. In linguistics, such lexemes are sometimes referred to as “cultural nuances” or “linguoculturemes.” Following L.N. Chumak’s classification of units with cultural nuances, we focus on the two main types of such units based on the given classification: 1. Linguoculturemes in national cultural semantics (proverbs, idioms, non-equivalent lexemes, proper names, toponyms).» 2. Linguocultural Units in Socio-Cultural Semantics (Slogans, Sovietisms, Clichés, Anecdotes)» (Rusakov, 2010, p. 34). Researchers examining cultural and linguistic codes within the linguistic space (Myngbayeva & Kudasbekova, 2020) note the difficulty of providing exact equivalents for such terms when translating them into another language.»

The emotion-expressing idioms used in Yasawi’s Diwan-i Hikmet have been preserved in both historical and modern Turkic languages, reflecting the cultural-linguistic continuity. In addition to conveying the spiritual experiences within the Sufi worldview, they also serve as units that preserve the cultural memory of Turkic peoples (Semiz & Utebekov, 2024). While Myngbayeva and Kudasbekova (2020) highlight the challenges of achieving accuracy in translating cultural codes, Semiz and Utebekov (2024) identify the preservation of Yasawi’s idioms in Turkic languages as evidence of cultural-linguistic continuity.

The linguistic units in Yasawi’s Diwan-i Hikmet serve not merely as poetic devices but also as carriers of cultural codes. These codes illuminate the core of the Sufi worldview, transmit spiritual experiences across generations, and function as key elements in the construction of both national and religious identity. The linguocultural approach enables the analysis of a text not merely from a literary standpoint but also from the perspective of cultural semiotics, offering a pathway to examine the concept of memory through cultural codes (Zhakupov et al., 2023). While the lexeme ‘memory’ used by Yasawi denotes religious and spiritual consciousness and experience, linguocultural studies interpret it as a cultural code. By integrating these two perspectives, the function of memory becomes evident not only within Sufi poetry but also across the broader cultural space. The key unifying aspect lies in revealing the multifaceted nature of the concept of memory: it serves both as a spiritual code of the Sufi worldview and as a linguistic tool that shapes national and cultural identity. Thus, in analyzing Yasawi’s legacy, the lexeme ‘memory’ intersects with cultural nuance and the theory of linguocultural units, providing a foundation for interdisciplinary research. In this study, the lexeme ‘memory’ was analyzed as one of the key units underpinning ‘lexical innovations’ in the language. It can be observed that the range of such linguistic units under investigation is gradually expanding in the contemporary period.

Conclusion

The lexeme ‘memory’ used in Yasawi’s Hikmets can also be regarded as a cultural unit. In Yasawi’s usage, ‘memory’ refers to human consciousness, recollection, and awareness, whereas in the field of information science, although the term is the same, its function differs.»

The results of the study indicate that the natural processes of language development, change, decay, and revitalization are universal characteristics inherent to all languages. Within

the context of Turkic languages, lexical innovations introduced through the linguocultural unit of 'memory' contribute to enriching derivational chains and expanding the semantic potential of the language. Although the core meaning of a word remains stable, its functional usage allows its meaning to expand and adapt to new domains. In Kazakh, the lexeme 'memory' is traditionally associated with the concepts of 'recollection,' 'awareness,' and 'brain,' whereas in information science, its application to a primary device performing the function of the 'brain' demonstrates semantic continuity. The extension of this term into another domain does not break its functional connection; on the contrary, it highlights the adaptive capacity of the language.

The conclusions presented in the article provide insight into the semantic expansion of linguistic units, facilitate the consolidation of new concepts, and allow for the scientific substantiation of terms established in the field of information technology. They serve as important evidence for identifying ways to enrich the lexical composition of the language, as well as for describing cognitive processes.

The results of the study contribute to the formation of a new understanding at the intersection of cognitive linguistics and cultural studies in Turkic texts. The emergence of linguistic innovations through the linguocultural unit of 'memory' elucidates the interconnection between cultural consciousness and cognitive processes, providing a scientific basis for expanding the potential of language. These conclusions serve as a valuable resource for studying the semantic development of Turkic languages.

Conflict of interest

The author declares that the article contains no conflict of interest.

Contributions of the authors. During the writing of the research work, M.E. Azhibekova identified the main idea and concept of the article, analyzed the research materials, and wrote the main part of the article. G. Sagidolda participated in the collection, sorting, and analysis of research materials, discussion of the article, and was engaged in the preparation of the article. G.A. Abdimaulen critically reviewed the content of the article, contributed to the discussion of the article. The authors are equally responsible for all aspects of the work, and the scientific work was carried out without exchanging opinions.

References

- Байниязов, А.Ж., Байниязова, Ж.Т. (2007). Түрікше-қазақша сөздік. Алматы
- Әбусейітова М.Қ. (жалпы ред.) (2000). Иассауи Қожа Ахмет. Хикметтер. Алматы: Дайк-Пресс
- Монгилева, Н., Медетова, Э. (2020). Қазақ лингвомәдениетіндегі отбасы ұғымының космогониялық архетипикалық бейнелері. *Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы, «Филология» сериясы*, 4(74), 128-134. <https://rmebrk.kz/journals/6401/54474.pdf>
- Мороховский А.Н. (2011). Избранные труды. Киев: КНЛУ
- Сыздық Р. (2014а). Ясауи «Хикметтерінің» тілі. Алматы: Ел-шежіре
- Сыздық Р. (2014б). Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан). Алматы: Ел-шежіре
- Қалиев Б. (2014). Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты
- Русаков В.М. (2010). Категория концепт – архетип – дискурс: методологические новации в исследовательском инструментарии современного гуманитарного знания.

Вестник Нижневартковского государственного университета, 2, 50-55. DOI: <https://doi.org/10.51889/2020-4.2077-6861.26>

Чумак Л.И. (2009). Язык и Социум. Минск

Мыңбаева А.П., Кудасбекова, А.Б. (2020). Лингвистикалық кеңістіктегі мәдени код пен тілдік код // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы, 4 (74), 134-138. <https://bulletin-philology.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/51>

Aldasheva, K. (2024). Çağdaş Türk Dillerinde Sözcük Dinamikleri: Kazaklaştırma Deneyimi ve Sonuçları. *Journal of Turkic Civilization Studies*. – 2024. – № 4 (2). – B. – 78-94. DOI: <https://orcid.org/0000-0001-5292-6727>

Fischer, S. (2007). *Cultural Memory Studies: An Introduction*. Berlin: De Gruyter.

Semiz, K., Utebekov, S. Idioms expressing emotion in Divan-I Hikmet and their reflections to contemporary turkish dialects. *Turkish Culture and Hacı Bektaş Veli Research Journal*. – 2024. – №109(Mart). – Pp. 327-354. DOI: <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1396624>.

Zhakupov, Zh.A. From the experience of decoding Turkic Sufi poetry (based on Yassawi's work "Diwani Hikmet") // *Turkic Studies Journal*. – 2023. Vol. 5. – No3. – P. 110-122. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-110-122>

Zhakupov, Z., Sarekenova, K., Aimukhambet, Z., Sagidolda, G., Omirbekova, Z., Akhmetova, M., & Tuyakbayeva, R. (2023). Language and Cultural Codes in Ahmed Yasawi's Diwani Hikmet: A Linguacultural Study. *Eurasian Journal of Applied Linguistics*, 9(3), 238-246. Doi: <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.903021>

М.Е. Ажибекова¹, Г. Сагидолда², Г.А. Әбдімәулен³

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

**Қожа Ахмед Ясауи «Хикметіндегі «жады» мәдени лексемасы арқылы енген
«лексикалық жаңалықтар»**

Аңдатпа. Бұл жұмыста орта ғасырдың көрнекті тұлғасы Ясауи «Хикметтеріндегі» «жады» тілдік бірлігін талдауды мақсат етеді. Мәдени лексика ұғымына түсінік беріліп, рухани құндылығымыздың қайнар көзі, діни түсінік арқылы халықтың танымына тартымды түсіндірген Ясауи «Хикметтеріндегі» қолданыс жиілігі назарға алынып, әрбір танымдық тілдік бірлікке жеке талдаулар жүргізу қажет деп танылады. Зерттеу жұмысы лексика-семантикалық, когнитивтік бағытта орындалған. Р.Сыздықованың «Ясауи «Хикметтерінің тілі» монографиясындағы Самарқанд (Залеман) қолжазбасының транскрипцияланған нұсқасы бойынша «жады» мәдени лексикасын талдауға ден қойылады. Тарихи кезеңдерге байланысты қолданыстағы мағынаның кеңеюі жолында жаңа мағынаның пайда болуы, «аэлогизм» және «неолексизм» үдерісі жайлы тоқталады. «Жады» тілдік бірлігінің Ясауи тілінде әртүрлі қолданылуын қарастырады. «Мәдени код», «ұлттық код», «мәдени лексика», «лексикалық жаңалықтар», «мәдени лексикон» терминдеріне түсіндірме береді. Отандық және шетелдік ясауитанушылардың зерттеулерін негізге алады, танымдық тіл біліміндегі сөздік құрамның байыту жолына қызмет ететінін көрсетеді. Аударма мен қолжазбаның арасындағы дыбыстық айырмашылықты тарихи-салыстырмалы әдіспен түсіндіреді. Мақалада Р. Сыздықова, К.С. Алдашева, Ж.А. Жақыпов, т.б. зерттеушілердің пікірлеріне сүйенеді. Мақаланың практикалық маңыздылығы жұмыстың нәтижелерін

лексикология, когнитивті лингвистика теориялық курстарда және ясауитануға қатысты семинарда қолдануға болады.

Түйін сөздер: мәдени лексика, таным, «жады», мәдени код, ұлттық код, рухани құндылық

М.Е. Ажибекова¹, Г. Сагидолда², Г.А. Абдимаулен³

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

**«Лексические новости», пронизанные культурной лексемой «память»,
в «Хикмете» Ходжи Ахмеда Ясави**

Аннотация. Целью данного исследования является анализ языковой единицы “жады” в “Хикметах” Ходжи Ахмеда Ясави, выдающегося деятеля средневековья. Определяется понятие культурной лексики и исследуется частота употребления этой единицы в хикметах Ясави, которые объясняют истоки наших духовных ценностей и передают религиозное понимание способом, апеллирующим к мировоззрению людей. Делается вывод о том, что каждая когнитивно-лингвистическая единица требует индивидуального анализа. Исследование проводилось в рамках лексико-семантического и когнитивного подходов. На основе расшифрованной версии Самаркандской (Залемановской) рукописи, представленной в монографии Р. Сыздыкова “Язык хикметов Ясави”, в исследовании анализируется культурная лексема “жады” и демонстрируется ее функция как “языковой единицы сохранения памяти”. Рассматриваются различные варианты использования языковой единицы “жады” в языке Ясави. Разъясняются термины “культурный код”, “национальный код”, “культурный лексикон”, “лексические инновации” и “культурный лексикон”. Исследование, основанное на работах как отечественных, так и зарубежных ученых демонстрирует, что оно выявляет механизмы расширения лексического запаса в рамках когнитивной лингвистики. Исследование объясняет фонетические различия между переводом и рукописью с использованием историко-сравнительного метода. Авторы опираются на мнения таких исследователей, как Р. Сыздыкова, К.С. Алдашева, Ж.А. Жакыпов и другие. Практическая значимость исследования заключается в возможности применения его результатов в теоретических курсах по лексикологии и когнитивной лингвистике, а также на семинарах, связанных с исследованиями трудов Ясави.

Ключевые слова: культурная лексика, познание, “жады”, культурный код, национальный код, духовная ценность.

References

- Bainiyazov, A. Zh., & Bainiyazova, Zh. T. (2007). *Turikshe-kazaksha sozdik* [Turkish-Kazakh dictionary]. Almaty [in Kazakh]
- Abuseitova, M.K. (Ed.). (2000). *Iassawi Kozha Akhmet. Hikmetter* [Yasawi Kojas Akhmet. Hikmets]. Almaty: Daik-Press. [in Kazakh]
- Mongileva, N., & Medetova, E. (2020). Kazak lingvomadenietindegi otbası ugymynyn kosmogonıalyk arkhetipikalyk beinelery [Cosmogonic archetypal images of the concept of family in Kazakh linguoculture]. *Bulletin of Abai KazNPU. Series of Philological Sciences*, 4(74), 128–134. <https://rmebrk.kz/journals/6401/54474.pdf> [in Kazakh]
- Morokhovskii, A. N. (2011). *Izbrannye Trudy* [Selected Works]. Kyiv: KNLU. [in Russian]
- Syzdyk, R. (2014a). *Yassawi “Khikmetterinin” tili*. Almaty: El-shezhire. [in Kazakh]

Syzdyk, R. (2014b). *Sozder soileidi (sozderdin koldanylyu tarihyinan)* [Words speak (from the history of the use of words)]. Almaty: El-shezhire. [in Kazakh]

Kaliev, B. (2014). *Kazak tilinin tusindirme sozdigi* [Explanatory Dictionary of the Kazakh language]. Almaty: State Language Development Institute [in Kazakh]

Rusakov, V. M. (2010). Kategoriia kontsept – arkhetyip – diskurs: metodologicheskie novatsii v issledovatel'skom instrumentarii sovremennogo gumanitarnogo znaniia [Category concept – archetype – discourse: methodological innovations in the research tools of modern humanitarian knowledge]. *Bulletin of Nizhnevartovsk State University*, 2, 50–55. <https://doi.org/10.51889/2020-4.2077-6861.26> [in Kazakh]

Chumak, L. I. (2009). *Iazyk i sotsium* [Language and Socium]. Minsk. [in Russian]

Myngbaeva, A. P., & Kudasbekova, A. B. (2020). Lingvistikalık kenistiktegi madeni kod pen tildik kod [Cultural code and language code in the linguistic space]. *Bulletin of Abai KazNPU. Series of Philological Sciences*, 4(74), 134–138. <https://bulletin-philology.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/51> [in Kazakh]

Aldasheva, K. (2024). Çağdaş Türk Dillerinde Sözcük Dinamikleri: Kazaklaştırma Deneyimi ve Sonuçları. *Journal of Turkic Civilization Studies*. – 2024. – № 4 (2). – B. – 78-94. DOI: <https://orcid.org/0000-0001-5292-6727> [in Turkish]

Fischer, S. (2007). *Cultural Memory Studies: An Introduction*. Berlin: De Gruyter.

Semiz, K., Utebekov, S. Idioms expressing emotion in Divan-I Hikmet and their reflections on contemporary Turkish dialects. *Turkish Culture and Hacı Bektaş Veli Research Journal*. – 2024. – №109(Mart). – Pp. 327-354. DOI: <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1396624>.

Zhakupov, Zh.A. From the experience of decoding Turkic Sufi poetry (based on Yassawi's work "Diwani Hikmet") // *Turkic Studies Journal*. – 2023. Vol. 5. – No. 3. – P. 110-122. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-110-122>

Zhakupov, Z., Sarekenova, K., Aimukhambet, Z., Sagidolda, G., Omirbekova, Z., Akhmetova, M., & Tuyakbayeva, R. (2023). Language and Cultural Codes in Ahmed Yasawi's Diwani Hikmet: A Linguacultural Study. *Eurasian Journal of Applied Linguistics*, 9(3), 238-246. Doi: <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.903021>

Information about the authors:

Azhibekova Marzhan Ermehtayevna – corresponding author, PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: marzhanermektai@mail.ru, ORCID: 0009-0000-9695-0569.

Sagidolda Gulgaisha – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: asem963@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4811-9743.

Abdimaulen Gulmira Abdimaulenkyzy – Doctor of Philosophy (PhD), L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: gumi_1980@mail.ru, ORCID: 0000-0003-2228-1483.

Әжібекова Маржан Ермектайқызы – хат-хабар авторы, PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: marzhanermektai@mail.ru, ORCID: 0009-0000-9695-0569.

Сағидолда Гүлғайша – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: asem963@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4811-9743.

Әбдімәулен Гүлмира Абдімауленқызы – PhD, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: gumi_1980@mail.ru, ORCID: 0000-0003-2228-1483.

Ажибекова Маржан Ермектаевна – автор для корреспонденции, PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: marzhanermektai@mail.ru, ORCID: 0009-0000-9695-0569.

Сағидолда Гүльгайша – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: asem963@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4811-9743.

Абдімаулен Гүлмира Абдімауленовна – PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. . E-mail: gumi_1980@mail.ru, ORCID: 0000-0003-2228-1483.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 16.01.07

Research article

E.Armiya¹, S.A.Asanbaeva², G.B.Shoibekova³

Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: ¹erke0716@mail.ru, ²asanbaevasaule1970@gmail.com

REPRESENTATION OF PATRIOTIC FEELINGS IN LINGUISTIC CONSCIOUSNESS

Abstract. The article addresses the issues of selecting, adapting, and digitizing texts of patriotic content in the formation of linguistic consciousness. In contemporary educational contexts, the development of linguistic consciousness capable of generating oral and written texts and transforming them into meaningful communication between the author and the recipient is of particular relevance. At the primary school level, learners, in accordance with their age-related cognitive abilities, gradually acquire grammatical awareness and begin to master basic functional styles of language, which creates favorable conditions for integrating value-oriented content into language education. Linguistic consciousness is an interdisciplinary concept widely applied in philosophy, psychology, pedagogy, and sociology, as it reflects the interaction between language, thinking, and social experience. In primary education, this concept is especially important in the process of forming civic competencies through exposure to texts of patriotic content. Such texts contribute not only to language development but also to the internalization of cultural values and national identity. The study is based on a linguistic analysis of patriotic texts used in educational practice. Special attention is given to the principles of age-appropriate selection and adaptation of materials, as well as to the possibilities of digitization using modern educational technologies. Digital formats enhance accessibility, engagement, and multimodal perception of patriotic content. The article argues that the formation of linguistic consciousness should begin in early childhood, ensuring a balanced development of language competence, civic awareness, and cultural identity.

Keywords: patriotism, text, language, digitalization, selection, adaptation, competence.

Received: 12.09.2025; Revised: 30.10.2025; Accepted: 22.12.2025; Available online: 31.12.2025

Introduction

The formation of linguistic consciousness occurs through the gradual accumulation and internalization of linguistic knowledge, which contributes to shaping an individual's worldview and value system. Language functions not only as a tool of communication but also as a fundamental mechanism of socialization through which civic and patriotic values are transmitted. In this context, fostering a sense of patriotism in every child is essential as an integral component of civic competence, closely linked to linguistic awareness and cultural identity. The development of this competence enables learners to perceive their native language as a carrier of national values, collective memory, and social responsibility.

To achieve this goal, it is necessary to develop and implement a system of methodological and auxiliary tools aimed at editing, adapting and popularizing texts of patriotic content. These tools should create favorable conditions for students to independently compose texts, thereby fostering creative linguistic activity and reflective thinking. At the same time, authors of textbooks and educators are encouraged to integrate such materials into educational programs and digital resources, including the unified digital educational space of Kazakhstan. In this sense, the present article represents an initial step toward a broader set of measures focused on strengthening linguistic and civic education.

In the context of globalization, the formation of students' linguistic consciousness requires special attention to spiritual, moral and patriotic development, alongside the enhancement of educational potential. Global communicative processes often lead to the erosion of national and cultural specificity; therefore, purposeful work with value-oriented texts becomes especially relevant. Patriotic education through language allows students to maintain a balance between openness to global culture and preservation of their national linguistic identity.

An important condition for the effectiveness of this process is that texts of patriotic content should be accessible, meaningful and emotionally engaging for students. Only when such texts are fully understood and accepted can they contribute to the internalization of patriotic values. Furthermore, students should gradually develop the ability to independently produce texts of this type, which presupposes a staged pedagogical approach: selecting relevant texts, adapting them to educational goals, incorporating them into model examples, and subsequently digitizing them for wider use in modern learning environments.

The formation of a child's linguistic consciousness should begin at the elementary school level through systematic work with texts. Age-appropriate generalization, comparison and adaptation of artistic, literary, journalistic and patriotic texts constitute the main prerequisites for further educational development. This approach ensures continuity in linguistic education and supports the gradual expansion of students' cognitive and value-based competencies. As a result, linguistic consciousness is formed as an integrative phenomenon that combines language proficiency, cultural awareness and patriotic orientation.

Materials and methods

The material for the present study consists of artistic, literary, journalistic, historical and educational texts with patriotic content used in the educational process of preschool and primary school students. These texts were selected from school textbooks, children's literature, educational-methodological manuals, and officially recommended teaching materials of the Republic of Kazakhstan. Special attention was paid to texts reflecting national values, cultural symbols, historical memory and civic ideals, as these elements play a significant role in the formation of linguistic consciousness and patriotic feelings.

The selection of textual material was carried out according to several criteria: thematic relevance, cultural significance, linguistic accessibility, and age appropriateness. The selected

texts were analyzed in terms of lexical composition, grammatical structure, stylistic features and semantic load. This made it possible to determine their potential influence on the development of students' linguistic consciousness and their ability to internalize patriotic values. Particular emphasis was placed on identifying language units that express evaluative, emotional and axiological meanings related to patriotism.

The methodological basis of the research includes general scientific and linguistic methods. Theoretical analysis was used to examine scientific literature on linguistic consciousness, language personality and patriotic education. Methods of synthesis, generalization and systematization were applied to integrate interdisciplinary approaches from linguistics, pedagogy and cultural studies. Descriptive and comparative methods were employed to analyze linguistic features of patriotic texts and to compare their adaptation for different age groups.

An important methodological stage of the study was the adaptation of texts to the cognitive and linguistic abilities of children. This process involved simplifying complex syntactic constructions, clarifying culturally marked vocabulary, and preserving the core semantic and value content of the texts. Adapted texts were incorporated into model samples and educational tasks, which allowed students to work with them productively and gradually develop skills in independent text creation. The adaptation process ensured a balance between educational accessibility and the preservation of patriotic meaning.

The final stage of the methodology involved the digitization of adapted texts and their integration into digital educational resources. Digital formats were chosen to meet the needs of modern learners and to enhance motivation, interactivity and engagement. The digitization process aimed to create conditions for the sustainable use of patriotic texts within the digital educational space of Kazakhstan. Thus, the applied materials and methods ensured a systematic and consistent approach to studying the role of patriotic texts in the formation of linguistic consciousness.

Results and Discussion

Before attending school, children should begin to develop a sense of love for the Motherland at the family level, which is later reinforced in kindergarten and primary school education. Early exposure to patriotic values creates a foundation for the formation of linguistic and civic consciousness, as language acquisition is closely connected with emotional experience and value orientation. This view is supported by the scientific literature reviewed in the present study, which emphasizes the importance of early patriotic education in the development of a child's personality.

At the same time, the analysis of existing research shows that, although many studies address issues of patriotic education, insufficient attention is paid to the linguistic aspects of this process, particularly to the selection, adaptation and digitization of texts with patriotic content. The lack of systematic research in these areas indicates a significant gap in modern pedagogical and linguistic studies. Addressing this gap constituted the main objective of the present article, as the relevance of these issues has increased significantly in the context of digitalization and globalization.

Texts of various functional styles—including artistic, literary, historical, journalistic and official texts—can possess strong patriotic potential. However, in their original form, such texts are often linguistically complex or excessive in volume for young learners. Therefore, the idea of a selective, adapted and digitized presentation of these texts is proposed. This approach makes it possible to preserve the core patriotic meaning while ensuring accessibility and relevance to the age-related cognitive abilities of students.

The collection of methodological guidelines *“On the Peculiarities of Organizing the Educational Process in Secondary Education Organizations of the Republic of Kazakhstan in the 2021–2022 Academic*

Years", prepared by the I. Altynsarin National Academy of Education, provides a regulatory and methodological framework for organizing education at the preschool and school levels. The prescribed reading texts included in these guidelines contribute to the development of students' competencies, the expansion of their linguistic repertoire, and the formation of personality traits grounded in national and civic values.

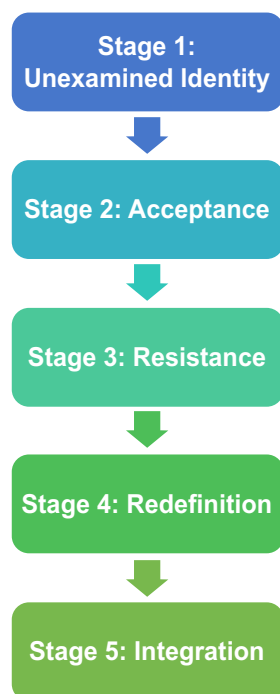

Figure 1. Formation of Patriotic Feelings in Linguistic Consciousness

The systematic development of pronunciation, writing, reading and listening skills enables students to communicate freely, exchange opinions, and independently compose texts. Through these skills, learners learn to structure their thoughts, express their viewpoints clearly, and effectively use information obtained from educational texts. The integrated use of all types of speech activity in working with patriotic texts contributes to the formation of a linguistic personality capable of meaningful oral and written communication, grounded in national consciousness and cultural identity.

"In accordance with the state program for the development of education and science of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025, approved by the Degree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 27, 2019 № 988, it is necessary to ensure the upbringing and training of individuals on the basis of universal values. "Patriotism refers to a universal, national value, taking into account the opinion that the feeling of love for the motherland helps to form such values as patriotism".

Subjects "Alippe", "Native language" (Ana tili), "Digital literacy" for 1 grade students for the 2021-2022 academic years. In teaching the subject "digital literacy" for traditional connected reading, our side is a research project with our son. Because the first great students get the opportunity to learn, write expressively, and successfully digitize the system.

Based on this, it is assumed that science will remain in the language personality, using patriotism, adaptation and digitization in content in the project.

3) The technical school was included in the criticism only of the VHI, i.e. language personality. In this regard, phonetic language guards, lexical guards, morphological guards, syntactic guards, word-formation guards were provided and restricted to language guards only. Today in terms

of the functionality of the Kazakh language, the research project also adapts the situation with manual language personality, as well as adjusts patriotism contents.

Figure 2. Levels of Representation of Patriotic Feelings in Language

A language personality is understood as an individual capable of generating meaningful oral and written texts and transforming communication between the addresser and the addressee into a purposeful and socially significant process. Such a personality demonstrates the ability to use grammatical structures and functional styles in accordance with communicative intentions and situational context. At the initial stages of education, the formation of a language personality involves the gradual mastery of grammatical awareness, lexical resources and stylistic variation, which together constitute the foundation of linguistic consciousness.

According to Y. N. Karaulov, a comprehensive study of linguistic consciousness requires an integrative research approach that considers the relationship between language and the individual within an anthropocentric framework. In this perspective, language is viewed not merely as a system of signs, but as a means through which personal experience, cultural values and social norms are conceptualized and expressed. Karaulov emphasizes that the notion of language personality permeates all aspects of language learning and, at the same time, transcends the boundaries between disciplines traditionally involved in its study.

The interdisciplinary nature of the concept of language personality explains its active use in various fields of holistic science, including linguistics, philosophy, psychology and sociology. This concept allows researchers to analyze language as a dynamic phenomenon shaped by cognitive, emotional and social factors. As a result, linguistic consciousness is interpreted not only as knowledge of language structures, but also as the ability to use language to construct meaning, identity and value-based orientations.

In the context of primary education, the concept of language personality acquires particular significance when mastering civic competencies and working with texts of patriotic content. Through systematic interaction with such texts, students develop not only linguistic skills but also a value-based attitude toward their native language, culture and homeland. Thus, the formation of a language personality in early education serves as an important condition for the development of patriotic feelings and civic consciousness.

Recent research demonstrates a clear tendency toward interdisciplinarity, with an increasing focus on the anthropocentric paradigm in linguistic studies. This shift reflects a growing interest in the role of the human factor in language development, cognition and

communication. Theoretical investigations in linguistics have made a significant contribution to the development of Kazakh linguistic science, providing a solid conceptual foundation for understanding language as a socially and culturally embedded phenomenon.

At the present stage, however, it becomes necessary to move from predominantly theoretical considerations to the practical application of established linguistic concepts. In this regard, special attention should be paid to early language education, as the initial stages of language acquisition play a decisive role in shaping linguistic consciousness and value orientations. For a child acquiring the national language, it is critically important, first, to master language units necessary for everyday communication and social interaction, and second, to internalize patriotic values through language learning.

Patriotism, when integrated into language education, functions not as an abstract ideological construct but as a meaningful component of linguistic experience. The assimilation of patriotic values through texts, speech practices and communicative situations contributes to the formation of a stable connection between language, culture and national identity. This approach is especially effective in early childhood, when cognitive and emotional receptivity is particularly high.

To support these conclusions, a review of research in international and domestic scholarship was conducted, focusing on studies related to the assimilation of patriotic and civic values in the educational process. The analysis of these works confirms the relevance of integrating linguistic, pedagogical and cultural approaches in the formation of linguistic consciousness and highlights the need for further applied research in this field. S.S. Korenblit, A.G. Arushanova, E.S. Rychagova (2019) "Development of language personality of preschool children: theory, experience. Program and technology "fun day of preschool children ("VEDEDO") Practice-oriented monograph, In the work devoted to the development of language personality, language communication with children by teachers and students of pedagogical educational institutions, and researchers," Fun day of the preschool child "with the abbreviated version "VeDeDo", the ways of educating and teaching a preschool child in an atmosphere of joy, positive emotions, optimism and positivity are considered. A new generation that includes songs about various aspects of children's life (games, activities, walks, holidays, theatre, fairy tales, etc.); illustrations for songs; suggestions that reveal new forms of interaction between children and adults in the process of familiarizing themselves with methodical works of art. But, despite the fact that the work deals with the areas of education, patriotism is not mentioned.

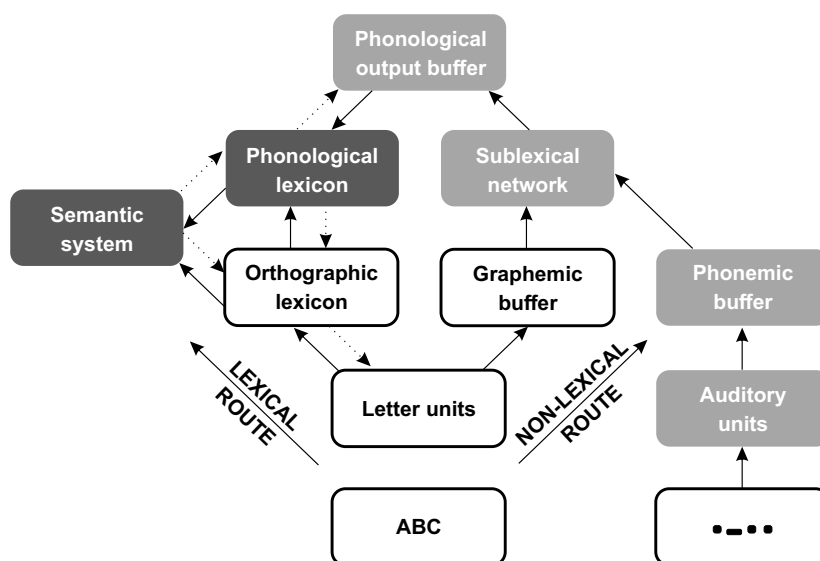

Figure 3. Lexical Semantics

The article by E. A. Bashmakova, L. N. Fadeeva, and I. N. Sokolova (2016), entitled *“Formation of Language Personality as a Factor in the Development of Children’s Speech”*, examines the process of shaping a child’s language personality and emphasizes that speech development is a complex and creative phenomenon formed through interaction with adults. According to the authors, the linguistic environment created by parents and educators plays a decisive role in the development of children’s communicative abilities, as language acquisition is inseparable from social perception and imitation.

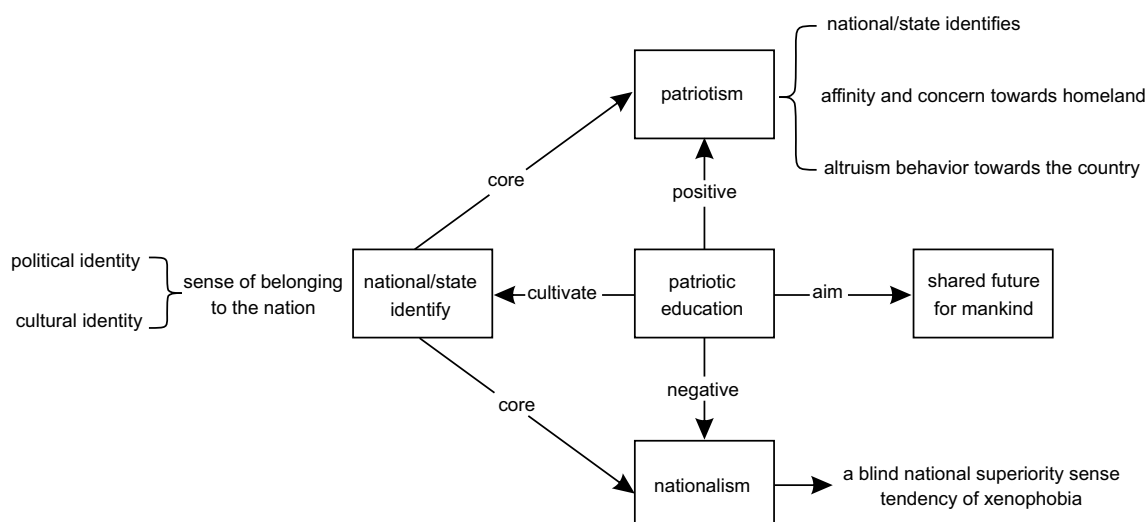

Figure 3. Related concepts of patriotic education (Zhang, Zhou & Sheng, 2022)

This position confirms the necessity of systematically addressing patriotic themes in everyday communication with children. If we assume that words and meanings articulated by adults are internalized by children, then consistent verbalization of patriotic values becomes an essential component of early language education. Through repeated exposure to value-laden linguistic units, children gradually assimilate not only linguistic forms but also the cultural and ideological meanings embedded in them.

The authors’ assertion that “it is impossible to study a person outside of his language” further reinforces the anthropocentric approach adopted in the present study. Language acts as a primary medium through which personal identity, worldview and value orientations are formed. Consequently, the formation of a language personality cannot be separated from the cultivation of civic and patriotic consciousness, which is transmitted and reinforced through linguistic interaction.

In contrast to the above-mentioned works, which focus primarily on the formation of language personality and interpretive competence within educational contexts, the issue of patriotic feelings as a component of linguistic consciousness remains insufficiently explored. Existing studies tend to examine patriotism from sociological, political, or educational perspectives, while its linguistic representation, conceptualization, and verbalization are rarely treated as an independent object of analysis. This gap is particularly evident in studies addressing bilingual or multilingual settings, where patriotic meanings may undergo semantic transformation, reinterpretation, or attenuation under conditions of language contact and cultural transfer.

Within the Kazakhstani context, the investigation of patriotic feelings in linguistic consciousness acquires special significance due to the country’s multilingual environment, post-Soviet historical trajectory, and ongoing processes of national identity construction. The absence of systematic linguistic research in this area creates an opportunity for Kazakh scholarship to

contribute original empirical and theoretical insights to global linguistics, cognitive studies, and discourse analysis. Consequently, the proposed research responds to a pressing scholarly demand and demonstrates strong potential for international relevance and interdisciplinary integration, which justifies its positioning as a priority research topic with a well-grounded rationale for substantial funding support.

E. V. Shevtsova in her work “Formation of patriotism in younger schoolchildren by means of folk pedagogy” demonstrates that patriotism can be developed in younger schoolchildren as a stable competence through the systematic use of folk pedagogical resources. The study emphasizes traditional cultural narratives, folklore, and value-oriented educational practices as effective tools for shaping patriotic attitudes at an early stage of cognitive and social development. Presented in the form of a project, this research offers a broad thematic coverage of patriotic content and highlights the formative role of culturally grounded education in value transmission.

At the same time, Shevtsova’s work primarily addresses patriotism from a pedagogical and axiological perspective, while the linguistic mechanisms underlying the formation of patriotic meanings remain outside the main scope of analysis. The language used in folk pedagogy is treated mainly as a medium of transmission rather than as an object of systematic linguistic inquiry. As a result, the processes of verbalization, conceptual structuring, and internalization of patriotic values in the linguistic consciousness of younger schoolchildren are not examined in sufficient detail.

In the context of contemporary interdisciplinary research, there is an increasing need to integrate pedagogical approaches with insights from linguistics, psycholinguistics, and cognitive studies. Modern science increasingly recognizes language not only as a tool of instruction but also as a key factor shaping worldview, identity, and value systems. From this perspective, the study of patriotic education requires an analytical focus on how patriotic meanings are encoded in texts, how they are interpreted by children, and how they contribute to the development of language competence alongside value-oriented consciousness.

Prior to the proposed research project, Kazakh scholarship has not produced systematic studies aimed at examining the formation of language competencies in younger schoolchildren through texts of patriotic content. Existing research has largely concentrated on the development of linguistic consciousness in relation to mastering grammatical structures, vocabulary, and communicative norms, without sufficient attention to the semantic and axiological dimensions of language. While several pedagogical studies address patriotic education in general terms, they do not provide a comprehensive linguistic analysis of the texts and discourses through which patriotic values are conveyed.

Therefore, the proposed project addresses a significant research gap by combining linguistic, pedagogical, and cognitive approaches to the study of patriotic content in educational texts for younger schoolchildren. Its interdisciplinary nature corresponds to current scientific trends and societal demands, particularly in multilingual and multicultural contexts such as Kazakhstan. Given its potential theoretical contribution and practical relevance for educational policy and curriculum development, the project demonstrates a strong justification for substantial research funding.

Linguistic consciousness refers to the system of mental representations associated with language, including meanings, concepts, and associations formed through social and cultural experience. It connects individual cognition with collective cultural knowledge. Within this framework, patriotic feelings are not merely emotions but structured concepts shaped by history, education, media, and everyday communication. In linguistic consciousness, the

concept of “homeland” often occupies a central position. It is associated with emotionally charged images such as land, family, native language, traditions, and historical memory. These associations are reinforced through repeated linguistic use in texts, speeches, and narratives. Patriotic feelings are represented in language primarily through vocabulary with positive evaluative meaning. Words such as *homeland*, *motherland*, *nation*, *people*, and *independence* carry strong emotional and symbolic connotations. In many languages, the homeland is metaphorically conceptualized as a mother, which emphasizes emotional attachment, care, and moral duty. Additionally, evaluative adjectives (e.g., *great*, *sacred*, *native*) intensify patriotic meanings. Such lexical units function not only as descriptors but also as markers of value orientation within linguistic consciousness. Metaphorical thinking plays a key role in representing patriotic feelings. Conceptual metaphors such as *THE HOMELAND IS A LIVING BEING* or *THE STATE IS A FAMILY* structure how individuals emotionally relate to their country. National symbols—flags, anthems, and historical figures—are also linguistically encoded as powerful signs that evoke collective pride and unity. In political and educational discourse, metaphors of struggle, protection, and growth are frequently used to strengthen patriotic sentiment. These metaphors shape linguistic consciousness by framing the nation as something valuable that must be protected and developed. Patriotic meanings are actively constructed and reinforced in various types of discourse, including political speeches, school textbooks, literature, and media texts. Repetition of key linguistic formulas, slogans, and narratives contributes to the formation of stable patriotic concepts in linguistic consciousness. Literary texts, in particular, play a significant role by combining emotional expression with aesthetic form. Through poetry and prose, patriotic feelings become deeply personalized while remaining part of collective cultural experience. Patriotic feelings in linguistic consciousness are grounded in cognitive processes that organize knowledge about the nation, history, and collective experience. From the perspective of cognitive linguistics, patriotism can be understood as a mental construct formed through categorization, conceptualization, and evaluation. These processes allow individuals to structure abstract notions such as duty, loyalty, and national pride into comprehensible linguistic forms. Mental images associated with the homeland are often emotionally marked and culturally specific. They are activated through key words, narratives, and symbols that function as cognitive triggers. Over time, these triggers become stable elements of linguistic consciousness, shaping how individuals interpret social and political realities. Historical memory plays a crucial role in the formation of patriotic meanings. Language serves as a repository of collective memory, preserving narratives about significant historical events, national heroes, and shared struggles. Through textbooks, commemorative speeches, and literary works, historical memory is linguistically encoded and transmitted. The repetition of historical narratives in public discourse reinforces a shared vision of the past and contributes to national cohesion. Linguistic consciousness absorbs these narratives, integrating them into value-based judgments about the nation and its future. Patriotic feelings are closely connected with national identity, which is reflected in the linguistic worldview of a community. Each language constructs reality in a unique way, highlighting culturally significant concepts. In this sense, patriotic values are embedded in grammatical structures, idiomatic expressions, and culturally marked vocabulary. The linguistic worldview shapes how speakers perceive their relationship with the state, society, and other nations. Expressions of unity, belonging, and responsibility are key components of patriotic discourse and are deeply rooted in linguistic consciousness. Education is one of the primary domains in which patriotic feelings are consciously cultivated. School curricula, textbooks, and classroom communication use specific linguistic strategies to form positive attitudes toward the homeland. These include evaluative language, symbolic narratives, and

moral imperatives. Through repeated exposure to such discourse, learners internalize patriotic concepts as part of their linguistic consciousness. Education thus functions as an institutional mechanism for the reproduction of national values. Modern media plays a significant role in shaping linguistic consciousness. News reports, political speeches, and social media texts actively construct patriotic meanings through framing, repetition, and emotional appeal. Media discourse often employs simplified narratives and strong metaphors to evoke national pride or solidarity. Political discourse, in particular, uses patriotic language to legitimize power and mobilize citizens. This reinforces the emotional and symbolic dimensions of patriotism within linguistic consciousness. In a globalized world, patriotic feelings interact with multicultural and intercultural influences. Linguistic consciousness adapts to these changes by incorporating new meanings while preserving core national values. Comparative linguistic studies show that while the concept of patriotism is universal, its linguistic representation varies across cultures. Understanding these differences is essential for intercultural communication and mutual respect between nations. The representation of patriotic feelings in linguistic consciousness demonstrates the close relationship between language, culture, and national identity. Patriotic meanings are embedded in lexical choices, metaphors, symbols, and discourse patterns that reflect collective values and historical memory. By analyzing these linguistic mechanisms, we gain a deeper understanding of how patriotism is formed, maintained, and transformed within society. In the modern world, where cultural boundaries are increasingly fluid, the study of patriotic representation in linguistic consciousness remains essential for preserving national identity and fostering intercultural dialogue. Today, anthropological linguistic methodology is gradually taking shape in domestic linguistic didactics. This means that the formation of the student as a linguistic personality in the context of culture is of particular importance. Thus, the development trends in linguistics and linguodidactics demonstrate the relevance of searching for and substantiating technologies and methods that create conditions for the formation of the student as a linguistic personality. Such a linguistic personality deeply understands the connection to the history and culture of its people and feels the importance of passing on national values, cultural and historical memory to future generations. These values are important conditions for the survival of the people and the state. Teaching Kazakh as a native language in primary and secondary schools proves that the state and society recognize the aesthetic and cumulative function of the national language as important. A significant contribution to the formation of students' cultural and cognitive competence, expanding their initial knowledge about the culture and history of their people, introducing them to the worldview of the Kazakh language, basic concepts, Methodological systems, technologies, and methods have been developed that allow for a deeper understanding of cultural, cognitive, and precedent texts. At the current stage, the methodology of teaching the Kazakh language summarizes the results of previous research and identifies the main principles and directions for bringing students closer to the culture of their people through language. In the context of educational modernization, the student's personality, his ability to self-determination and realization, the skills to make decisions and implement them come to the fore. The main task of language teaching at school is to develop a linguistic personality. If the main task of language teaching in school is to form a linguistic personality, then language literacy should be considered an integral part of the culture of the student's personality. The concept of linguistic personality consists of linguistic competences, value principles regarding the native language, linguistic consciousness, and linguistic worldview. From a linguistic perspective, linguistic personality is the set of linguistic abilities and characteristics that allow a person to create and understand texts of varying complexity, depth, and purpose. The majority of domestic researchers, describing the term

“linguistic personality”, associate it with the image of the linguistic world, and this concept is interpreted as a certain scheme of perception of reality, fixed in language and closely related to culture. Since the systems of perceiving the world are different in different languages, the linguistic representations of the world also differ from each other, they are like peculiar “semantic islands” in the ocean of multilingual mentality. The linguistic personality of a student is formed in the process of mastering various forms of social consciousness, as well as in the process of communication, verbal communication, and analysis of socio-historical experience. The development of linguistic personality is carried out through teaching, upbringing, and interaction with the environment. The effective formation of a linguistic personality is based on the development of cognitive processes, including speech, attention, and thinking skills. At school age, students’ speaking skills develop rapidly: they expand their vocabulary, learn to independently make oral presentations, formulate and justify their thoughts, write compositions, and create plans for oral and written texts. The development of communicative and speaking skills is one of the main directions in the formation of a linguistic personality. To form grammatically correct speech, it is important to know the rules of speech etiquette, as they, along with the features of language culture, can have a positive impact on the effectiveness of communication and dialogue. School-age students’ attention develops significantly, its stability increases, and there is a sharp shift and redistribution of thinking processes. This phenomenon occurs due to the development of conceptual, linguistic-logical, and abstract thinking. The structure of cognitive processes is an integral complex of intellectual and volitional processes that are important for the development of the whole personality during the formation of the linguistic personality of adolescents. The process of forming such a personality begins with the formation of a number of criteria. The criteria for the development of a student’s linguistic personality consist of the following components:

1. Level of mastery of phonetic-orthoepical, morphemic-word-formative, lexical-semantic, and morphological-syntactic language operations

The level of mastery of basic language operations reflects the degree to which learners have internalized the fundamental structures of the language system. Phonetic and orthoepical competence ensures correct pronunciation and intonation, which are essential for intelligible oral communication. Morphemic and word-formative skills enable learners to understand how words are constructed and how meanings change through affixation, while lexical-semantic competence supports accurate word choice and comprehension. Morphological and syntactic mastery allows students to construct grammatically correct sentences and express relationships between ideas.

In primary education, the development of these language operations forms the foundation of linguistic consciousness. Their gradual integration supports not only technical language accuracy but also the ability to express culturally and socially meaningful content, including patriotic ideas. A high level of mastery in these areas facilitates the transition from reproductive language use to conscious and purposeful speech activity.

2. Level of development of skills in working with text, ensuring content coherence, compositional structure, and linguistic design of connected utterances

Textual competence involves the ability to perceive, analyze, and produce coherent texts that demonstrate logical organization and semantic integrity. This includes understanding the content structure of texts, identifying main and supporting ideas, and maintaining thematic consistency. Skills related to compositional structure enable learners to organize utterances according to genre and communicative purpose, while linguistic design ensures stylistic appropriateness and clarity.

The development of these skills is especially important when working with texts of patriotic content, as such materials often contain complex cultural and value-based meanings. Through structured interaction with texts, learners acquire the ability to articulate personal attitudes, interpret symbolic language, and produce connected utterances that reflect both linguistic competence and civic awareness.

3. Features of the motivational, cognitive, and behavioral components of communicative behavior in interaction with different partners

The motivational component of communicative behavior reflects a learner's willingness to engage in communication and express ideas, while the cognitive component relates to understanding communicative goals, norms, and strategies. The behavioral component manifests in the actual implementation of speech acts, including the selection of appropriate language forms and adherence to social conventions in interaction.

Interaction with different communicative partners—teachers, peers, or unfamiliar interlocutors—requires flexibility and awareness of social roles. The harmonious development of motivational, cognitive, and behavioral components enables learners to participate effectively in dialogue, demonstrate respect for others, and express value-based positions, including patriotic attitudes, in socially appropriate ways.

4. Level of motivational and operational readiness for active speech activity

Motivational readiness refers to the internal desire and confidence to participate in speech activity, while operational readiness involves the availability of linguistic tools necessary for effective expression. Together, these components determine a learner's ability to initiate, maintain, and complete communicative acts in both oral and written forms.

In educational practice, fostering motivational and operational readiness supports active language use rather than passive reproduction. When learners are motivated and linguistically prepared, they are more likely to engage in discussions, express personal opinions, and reflect on socially significant topics. This readiness is crucial for developing a stable linguistic personality and civic consciousness.

5. Degree of creative expression in speech and communicative behavior; level of development of skills for monitoring and evaluating speech activity

Creative expression in speech is characterized by the ability to use language flexibly, generate original utterances, and employ figurative and expressive means to convey meaning. It reflects a higher level of linguistic consciousness, where language is used not only correctly but also creatively and purposefully in diverse communicative situations.

Equally important is the development of self-monitoring and evaluative skills, which allow learners to reflect on their speech activity, identify errors, and improve communicative effectiveness. The ability to assess one's own speech fosters autonomy, responsibility, and continuous development, contributing to both linguistic competence and the formation of a reflective, socially aware communicator. Communication is one of the main elements for the successful development of a linguistic personality. It is considered as an assessment of an object through language. In this regard, communication is carried out on the basis of a certain model, norm, principle or law. Therefore, it should be considered as a sufficient and effective means of forming the linguistic personality of students. The formation of a linguistic personality, along with the successful development of cognitive processes, contributes to the awakening of "cognitive interest" in students.

As for the general content of the methodological manual by A. D. Ryskulbekova, "A Set of Educational Tasks for Primary School Students," within Russian scholarship, the proposed educational tasks are primarily aimed at developing the communicative competence of primary

school students. Within this framework, civic competence is addressed as one of the important educational outcomes, and patriotism is presented as one of its thematic channels. However, patriotic content in the manual functions mainly as a contextual background for communicative activities rather than as an independent object of linguistic analysis. Consequently, the mechanisms through which patriotic meanings contribute to the formation of linguistic consciousness and language competence in younger schoolchildren remain insufficiently conceptualized.

The dissertation by G. A. Tulegenova entitled “Patriotic Education of Schoolchildren Based on the Humanities in Primary School” emphasizes that democratic transformations in contemporary Kazakhstan necessitate more effective forms of patriotic education for the younger generation. The relevance of this issue is обусловлена historical factors: during the Soviet period, Kazakhstan, like other union republics, was governed by a unified communist ideology for many decades. Following independence, a clearly articulated and coherent patriotic ideology did not immediately emerge; instead, the dominant discourse focused on ideas of unity and the preservation of a multiethnic national character.

This ideological shift has led to a situation in which patriotic education exists primarily in fragmented or symbolic forms rather than as a systematically structured value system. As a result, the formation of patriotic consciousness among children and adolescents requires renewed conceptualization, particularly within the educational sphere. In this context, the humanities are viewed as a key platform for instilling patriotic values, as they provide cultural, historical, and linguistic frameworks through which national identity can be meaningfully constructed.

A complementary perspective is offered in the work by Zh. Tolen, S. Tuleyeva, E. Asyltayeva, and N. Aitymbetov, who examine the concept of “patriotism” from both cultural and civic viewpoints. In their interpretation, patriotism encompasses respect for one’s native land and ancestors, love for compatriots, readiness to provide mutual support, and a continuous personal contribution to the prosperity of the country. The authors highlight not only the political dimensions of forming civic consciousness but also the diverse educational strategies employed across different national contexts.

International experience demonstrates that patriotism is often cultivated through symbolic, institutional, and discursive mechanisms. In the United States, for instance, patriotic education is reinforced through state symbols, film production, and media narratives, as well as through officially designated commemorative dates. In Japan, since 2003, knowledge related to patriotism has been formally integrated into educational assessment starting from the age of eleven. These examples illustrate that patriotic values are not formed spontaneously but are embedded within structured educational and communicative systems.

In Kazakhstan, patriotic education is largely realized through national holidays such as Independence Day, Constitution Day, and the Day of Unity of the Peoples of Kazakhstan, as well as through youth-oriented initiatives, including the formation of the Youth Maslikhat in 2016, which brings together representatives from different regions of the country. While such events play an important symbolic role, they are insufficient on their own to ensure the deep internalization of patriotic values. Consequently, patriotic ideology should begin to form in early childhood and be closely linked to the development of a linguistic personality, in which language serves not only as a means of communication but also as a carrier of cultural memory, values, and national identity.

Taken together, the reviewed studies demonstrate that patriotic education has been actively examined within pedagogical, sociocultural, and civic frameworks, both in Kazakhstan and internationally. Scholars emphasize the importance of early value formation, the role of national traditions, and the influence of state-level educational strategies on the development of patriotic

consciousness. However, despite the diversity of approaches, patriotism is predominantly treated as a moral, civic, or ideological construct, while language is most often viewed merely as a medium for transmitting ready-made values rather than as a formative mechanism shaping meaning, identity, and consciousness.

Thus, the existing body of research reveals a clear methodological and theoretical gap concerning the linguistic dimension of patriotic education. There is a lack of systematic studies that examine how patriotic meanings are encoded in educational texts, how they are internalized by younger schoolchildren through language, and how this process contributes to the formation of linguistic personality. Addressing this gap allows for the integration of linguistic, cognitive, and pedagogical perspectives and responds to contemporary societal needs in multilingual contexts. Consequently, further research in this direction is not only scientifically justified but also socially significant, reinforcing the relevance of targeted funding for projects aimed at exploring the representation of patriotic feelings in linguistic consciousness.

Conclusion

Considering the existing scientific works, there is a clear need to select and adapt texts of patriotic content within Kazakh linguistics in accordance with the age-specific cognitive and linguistic abilities of learners. Such adaptation should take into account not only linguistic complexity but also the semantic and axiological accessibility of patriotic meanings for younger schoolchildren. Carefully designed texts can facilitate the gradual internalization of national values while simultaneously supporting the development of language competence in an educational setting.

At the same time, contemporary educational practice requires consideration of the possibilities offered by digitalization. The integration of patriotic texts into digital educational platforms, interactive applications, and multimedia resources expands their pedagogical potential and increases learner engagement. Modern technologies allow for the diversification of textual formats, enabling the inclusion of audio, visual, and interactive elements that reinforce the emotional and cognitive perception of patriotic content in the classroom.

The diversification of educational texts through patriotic themes also contributes to enriching classroom discourse and broadening the functional range of learning materials. Patriotic content, when embedded in various genres and communicative tasks, supports the formation of civic and cultural awareness alongside linguistic skills. As a result, patriotic texts become not only a means of ideological education but also an effective resource for developing communicative, interpretive, and reflective abilities in students.

Examining the topic “Representation of Patriotic Feelings in Linguistic Consciousness” enables a deeper understanding of national identity and collective consciousness as reflected in language. Patriotic sentiment manifests itself in linguistic consciousness not only at the conceptual level but also through specific linguistic units, including metaphors, phraseological expressions, and symbolic meanings that encode the national cultural code. Core concepts such as “homeland,” “country,” “land,” “flag,” “independence,” and “spirit of the nation” function as semantic anchors that preserve historical memory and transmit cultural values across generations.

Moreover, the representation of patriotic feelings extends beyond the lexical level and is shaped by pragmatic, emotional, and cognitive dimensions of language use. Evaluative meanings, rhetorical strategies, and figurative language intensify emotional attachment to the homeland and contribute to the construction of a shared national identity. Overall, the manifestation of

patriotic feelings in linguistic consciousness constitutes a complex linguocultural phenomenon grounded in historical experience, cultural values, and spiritual continuity, playing a significant role in strengthening national consciousness and fostering civic identity through language.

Conflict of interests, acknowledgements and funding information

The research paper contains no conflicts of interest.

Contribution of the authors. **E.Armiya:** collected units expressing the meaning of patriotism, determined their representation, translated them into English. Conducted a literature review, supervised and fully supervised the writing of the article. **S.A.Asanbayeva:** wrote the conclusion and results of the article.

References

Алтынсарин. Ы. (2021). 2021–2022 оқу жылында Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы. Әдістемелік нұсқаулар. Нұр-Сұлтан: Ұлттық білім академиясы.

Ахметова, М., & Еспекова, Л. (2024). Тілдік санадағы сакралды лексика көріністері. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы, 148(3), 44–59. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-148-3-44-59>

Башмакова, Е.А., Фадеева, Л.Н., & Соколова, И.Н. (2007). Тілдік тұлғаны қалыптастыру балалардың тілдік қабілетін дамыту факторы ретінде. <https://moluch.ru/th/1/archive/170/5219>

Дёмышева, А. Кіші мектеп оқушысының тілдік тұлғасын лингвистикалық білім беру процесінде дамыту: педагогика ғылымдарының кандидатына реферат. 13.00.02 – оқыту мен тәрбиелеу теориясы мен әдістемесі (орыс тілі, жалпы білім беру деңгейі). Екатеринбург.

Жеңгісбек, Т., Слушаш, Т., Асылтаева, Н., & Айтымбетов, Н. Қазақстанда жастардың азаматтық-патриоттық тәрбиесін қалыптастыру. <https://www.researchgate.net/publication/274028640> Formation of Civil and Patriotic Education of Youth in Kazakhstan

Қараулов, Ю. (2004). Орыс тілі және тілдік тұлға. М.: Редакциялық УРСС.

Коренблит, С.С., Арушанова, А.Г., & Рычагова, Е. С. (2015). Мектеп жасына дейінгі баланың тілдік тұлғасын дамыту: теория, тәжірибе. «Мектепке дейінгі балаға арналған қызықты күн» бағдарламасы мен технологиясы («ВеДеДо»): тәжірибеге бағытталған монография. Краснодар: «HORS» баспасы.

Рысқұлбекова, А. Бастауыш сынып оқушыларына арналған оқу тапсырмаларының жинағы: әдістемелік құрал. <http://dev-s.balatili.kz/uploads/books/80a1930b212edee2bc7a2950d15ab90a/%D0%B1%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%83%D1%8B%D1%88.pdf>

Төлегенова, Г. (2021). Бастауыш сыныптарда гуманитарлық пәндер негізінде оқушыларға патриоттық тәрбие беруді қамтамасыз ету: 6D010200 – Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Талдықорған.

Шевцова, Е. (2010). Халықтық педагогиканы пайдалана отырып, кіші мектеп оқушыларының бойында патриотизмді қалыптастыру: педагогика ғылымдарының кандидатына реферат. 13.00.01 – Жалпы педагогика, педагогика және білім тарихы. Чебоксары.

Ядровская, Е. (2012). Әдеби білім беру процесінде оқушының түсіндіру әрекетін дамыту: 5–11 сыныптар: педагогика ғылымдарының докторы дәрежесін алу үшін диссертация.

13.00.02 – оқыту мен тәрбиелеу теориясы мен әдістемесі (орыс тілі, жалпы білім беру деңгейі). Санкт-Петербург.

Kerimbekov, T., Yessenova, K., & Baltabaeva, Z. (2025). Neology Boom in The Language of Collective Consciousness and Electronic Media in Kazakhstan. Forum for Linguistic Studies, 7(4), 326–336. <https://doi.org/10.30564/fls.v7i4.8977>

Е. Армия, С.А. Асанбаева, Ғ.Б. Шойбекова

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Тілдік санадағы отансүйгіштік сезімінің репрезентациялануы

Аңдатпа. Мақалада тілдік сананы қалыптастыруда отансүйгіштік сезімді қалыптастыру мәселесі, мәтіндерді іріктеу, бейімдеу қарастырылады. Адресат пен адресант арасындағы коммуникация ауызша және жазбаша түрде өтетін болғандықтан, мәтін тудыра алатын сана даярлау бүгінгі жаңа Қазақстан үшін өте өзекті. Бастауыш сынып оқушысы өз жасына сәйкес қажетті лексикалық бірліктер мен оларға тән грамматикалық тұлғалар мен функционалды стильдерді мүмкіндіктерінше қолдана алады. Осыған қарап, тілдік сананы философиялық, психологиялық және әлеуметтанымдық т.б. тұтас ғылым салаларында қолданылатын пәнаралық термин деп білеміз. Тілдік сана қалыптастырудың бастауыш сыныпта отансүйгіштік мазмұндағы мәтіндерді игертуде, азаматтық құзыреттілікті меңгертуде басты қажетті құрал екендігі мақалаға арқау болған. Бұл мақала отансүйгіштік сезімнің тілдік сана қалыптастыруға арналған зерттеу шеңберінде бекітілген тақырыпты негізге ала отырып әзірленген. Ғылыми мақалада тілдік сананы қалыптастыруда отансүйгіштік мазмұндағы мәтіндерді іріктеп, бейімдеп, цифрландырып пайдалану қажеттігі айтылған. Мәтіндерді іріктеп, бейімдеп, цифрландыру мақсаты – балалардың жас ерекшелігіне, қабылдауына байланысты туындаған тәсіл. Тілдік сана қалыптастыру баланың кішкентайынан басталу керек. Жас-жасқа бөліп, барлық сынып-сынып бойынша тілдік тұлғаның қалыптасуына назар аудару керек. Осыған дейін тілді структуралық тұрғыдан оқытып, лингвистикалық білімді құрылымдық тұрғыда беруді көздеген жүйе болды. Бүгінде қазақ тілі функционалды аспект тұрғысынан зерделеніп жатқан шақта, мәтін арқылы тілдік сана қалыптастыру, сонымен қатар отансүйгіштік мазмұндағы мәтіндерді бейімдеп беру ұсынылып отыр.

Түйін сөздер: отансүйгіштік, мәтін, тіл, цифрландыру, іріктеу, бейімдеу, құзыреттілік.

Е. Армия, С.А. Асанбаева, Ғ.Б. Шойбекова

Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

Репрезентация патриотического чувства языкового человека

Аннотация. В статье рассматривается проблема чувства патриотизма в формировании языковой сознание с применением подбора, адаптации текстов. Поскольку общение между адресатом и адресантом происходит в устной и письменной форме, подготовка лица, способного генерировать текст, очень актуальна для современного нового Казахстана. Учащийся начальных классов может по возможности использовать необходимые для своего возрасталексические единицы и присущие им грамматические сознаний и функциональные стили. Исходя из этого, мы знаем, что языковая сознание является междисциплинарным термином, используемым в областях целостной науки, таких как философия, психология и социология и т.д. Основным необходимым инструментом формирования языковой

сознание в начальных классах является овладение текстами патриотического содержания, овладение гражданскими компетенциями. Данная статья разработана на основе темы, закреплённой в рамках исследования, посвящённого формированию языковой сознание чувства патриотизма. В научной статье подчеркивается необходимость выборочного, адаптивного, оцифрованного использования текстов патриотического содержания в формировании языковой сознание. Цель отбора, адаптации и оцифровки текстов-подход, возникший в зависимости от возраста, восприятия детей. Формирование языковой сознаний следует начинать с самого раннего ребенка. Необходимо выделить возраст и обратить внимание на формирование языковой сознаний по всем классам-классам. До этого существовала система структурного обучения языку и структурной передачи лингвистических знаний. В соответствии с этим передавались только языковые компетенции и ограничивались предметными компетенциями.

Ключевые слова: патриотизм, текст, язык, оцифровка, отбор, адаптация, компетентность.

References

Altynsarin, Y. (2021). 2021–2022 oku zhylynda Qazaqstan Respublikasynda orta bilim beru uiymdarynda oku procesin uiymdastyrudyn erekshelekteri turaly. Adistemelik nuskaular. [On the features of organizing the educational process in secondary education institutions of the Republic of Kazakhstan in the 2021–2022 academic year. Methodological guidelines.] Nur-Sultan: Ulttyq bilim akademiiasy

Bashmakova, E. A., Fadeeva, L. N., & Sokolova, I. N. (2007). Tildik tulgany qalyptastyrudyn balalardyn tildik qabiletin damytu faktory retinde. [Formation of linguistic personality as a factor in developing children's language abilities.] <https://moluch.ru/th/1/archive/170/5219>

Demysheva, A. Kishi mektep okushysynyn tildik tulgasyn lingvistikalik bilim beru procesinde damytu: pedagogika gylymdarynyn kandidatina referat. 13.00.02 – okytu men tarbieleu teoriiasy men adistemesi (orys tili, jalpy bilim beru dengeii) [Development of the linguistic personality of a primary school student in the process of linguistic education: abstract of a PhD (Candidate of Pedagogical Sciences) dissertation.]. Ekaterinburg.

Zhengisbek, T., Slushash, T., Asyltaeva, N., & Aitymbetov, N. Qazaqstanda zhastardyn azamattyq-patriottyq tarbiesin qalyptastyru. [Formation of civic and patriotic education of youth in Kazakhstan.] <https://www.researchgate.net/publication/274028640> Formation of Civil and Patriotic Education of Youth in Kazakhstan

Karaulov, Yu. (2004). Orys tili zhane tildik tulga [The Russian language and linguistic personality.]. Moscow: Redaktsialyq URSS.

Korenblit, S. S., Arushanova, A. G., & Rychagova, E. S. (2015). Mektep zhasyna deiingi balany tildik tulgasyn damytu: teoriia, tazhiribe. "Mektepke deiingi balaga arnalgan qyzyqty kun" bagdarlamasy men tekhnologiiasy ("VeDeDo"): tazhiribiege bagyttalgan monografiia [Development of the linguistic personality of a preschool child: theory and practice. "An Interesting Day for a Preschooler" program and technology ("VeDeDo"): a practice-oriented monograph.]. Krasnodar: HORS.

Ryskulbekova, A. Bastauysh synyp okushylaryna arnalgan oku tapsyrmalarynyn zhinagy: adistemelik kural [Collection of learning tasks for primary school students: a methodological guide.] <http://dev-s.balatili.kz/uploads/books/80a1930b212edee2bc7a2950d15ab90a/%D0%B1%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%83%D1%8B%D1%88.pdf>

Tolegenova, G. (2021). Bastauysh synyptarda gumanitarlyq pander negizinde okushylarga patriottyq tarbie berudi qamtamasyz etu: 6D010200 – Bastauysh okytudyn pedagogikasy men adistemesi mamandygy boiynsha PhD darezhesin alu ushin daiindalgan dissertatsiia.

Taldyqorgan. [Ensuring patriotic education of primary school students through humanities: PhD dissertation.]

Shevtsova, E. (2010). Halyqtyq pedagogikany paidalana otyryp, kishi mektep okushylarynyn boiyna patriotizmdi qalyptastyru: pedagogika gylymdarynyn kandidatina referat. 13.00.01 – Jalpy pedagogika, pedagogika zhane bilim tarihy [Formation of patriotism in primary school students through the use of folk pedagogy: abstract of a PhD dissertation.] . Cheboksary.

Yadrovskaya, E. (2012). Adebilim beru procesinde okushynyn tusindiru areketin damytu: 5–11 synyp: pedagogika gylymdarynyn doktory darezhesin alu ushin dissertatsiia. 13.00.02 – okytu men tarbieleu teoriiasy men adistemesi (orys tili, jalpy bilim beru dengeii). [Development of students' interpretative activity in the process of literary education (grades 5–11): doctoral dissertation.] Sankt-Peterburg.

Information about the authors:

Armiya Erkezhan – corresponding author, PhD student, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: erke0716@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6827-5276>

Asanbaeva Saule Asanbaevna – Candidate of Philology, Acting Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: asanbaevasaule1970@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9156-3412>

Shoibekova Gaziza Beisenbekovna – Candidate of Philological Sciences., associate professor, Kazakh National Women's Pedagogical University, E-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9484-1318>

Армия Еркежан – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: erke0716@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6827-5276>

Асанбаева Сәуле Асанбаевна – филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: asanbaevasaule1970@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9156-3412>

Шойбекова Газица Бейсенбекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9484-1318>

Армия Еркежан – PhD докторант, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан. E-mail: erke0716@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6827-5276>

Асанбаева Сауле Асанбаевна – кандидат филологических наук, и.о. профессора, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан. E-mail: asanbaevasaule1970@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9156-3412>

Шойбекова Газица Бейсенбековна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, E-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9484-1318>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-153-4-37-49>

IRSTI 16.01.09

Review article

G.Zh.Bayalieva^{1*} , K.S. Saryshova²

Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

(E-mail: ¹bayalieva67@mail.ru*)

WAYS OF HISTORICAL DEVELOPMENT OF INDIGENOUS ADJECTIVES

Abstract. Modern linguistics undergoes new trends of development as a new approach to every linguistic phenomenon is needed. The present research paper is devoted to the examination of the Kazakh language by way of a comparative analysis with the written language, which can be discovered in medieval monuments of the Turkic world, to find out the cognitive features of the language. The history of the adjectives formation shows that, in spite of the absence of any important semantically and categorically peculiarities between adjectives in the Turkic monuments and in the modern Kazakh language, there are phonetic peculiarities. The use of adjectives has morphed through time and depicts changes in form and semantics. This is more so seen in the analysis of indigenous adjectives. An example is a cross-linguistic comparison of the Turkic languages, which identifies two main characteristics of these adjectives, to which this article focuses. Moreover, the research insists that adjectives of modern Kazakh have specific cognitive properties that are formed in the dynamics of the interaction with internal, social, and natural conditions. The main adjectives are divided into such features as color, evaluative and qualitative properties, size and space dimension.

Keywords: Middle Ages, cognitive, etymology, colorative vocabulary, Turkic languages.

Received: 20.09.2025; Revised: 07.12.2025; Accepted: 23.12.2025; Available online: 29.12.2025

Introduction

In the question of language, almost all research on the history of language cannot go without hitting the monuments of the Middle Ages. These ancient artifacts allow us to consider our language as a whole from a historical, cultural and cognitive point of view, to prove the commonality of Turkic languages. Even so, many phenomena in the vocabulary and grammatical structure of words can be identified from the linguistic data of written literary monuments. The works of M. Kashgari in the XI-XII centuries, "Diwani-lugat-it-Turk", A. Yugineki "Hibat-ul haqayyk", Zh. Balasagun "Kutadgu Bilik" have a great impact on the study of the historical development of various categories of the language.

Almost all adjectives related to the type and color of an object are adjectives common to the ancient Turkic languages. It is safe to say that even the names of species and colors are a big science. In Kazakh linguistics, it is called colorative vocabulary and is taken as the object of study. Scientists consider this in unity with the cognition, culture, and life of people. This is because the history of the Blue Turk, the White Horde, when a person is happy, the flag is placed outside the house, when a child steps, the red color is a symbol of joyful news, the yellow color is a symbol of sadness and anxiety, when it turns around, it reflects the nature of the people in color recognition.

In this regard, it is important to know the different functions of the color, its scope, its place in the minds of the people. For example, the familiar name of a color in our language is its function of describing and exaggerating things. That is, we know the natural property inherent in their determinative function. In general, both in artistic work and in colloquial speech, the names of colors are chaotic, somehow not used. The very use of it requires skill. It was also used in medieval monuments with a certain regularity and sequence.

Often, color is best reflected in thousands of idioms and proverbs in our language. It is used both in the literal sense and in the sense of changing through the creation of an image, or in the sense of ethnographic and social symbolism inherent in the Customs, Customs and consciousness of the people.

Research Methods

Speaking about color, it is appropriate to mention the works of A. Kaidarov, Z. Akhtamberdiyeva, B. Omirbekov "Syrga toly tur men tus" (1986), "Appearance of color in the language" (1992). In the works of such scientists as I. Kenesbayev, T. Konyrov, N. Nurmagambetov, R. Syzdyk, E. Zhubanov, E. Zhanpeisov, linguistic, etymological, and linguocultural analysis of colors is also carried out and valuable opinions are expressed.

The study of species and color names is still considered today in the cognitive aspect, not being left out by researchers. However, to this day, the problems of color change, meaningfulness, polysemy, and homonymy remain indistinguishable. Although primary colors, such as white, blue, red, yellow, green, black, and brown, have been studied from the point of view of origin, we see that the acquisition of different content in linguistic use is again interpreted as the transfer of meanings of these colors (Zhanuzakov, 2008). And from the point of view of cognitive coding, depending on the motivation, each color concentrates on its own core, the base.

Species-color will be associated with the world of human existence. That is, color recognition is carried out visually, that is, visually, and is directly related to the human senses. We perceive them with our own consciousness. The information received is digested in the brain and forms a cognitive model. This is how the coding process takes place. The result is a linguistic picture of the conceptual structure.

A person is passionate about learning a lot in his life through these critical qualities. Especially when he begins to study himself, he begins to study his character, behavior, hair, beard, eyebrows, body, and facial features. As a result, many color-related phrases, analogies, comparisons, and artistic means have appeared in our language.

Color plays a huge role in the cognition of people. For example, let's list the colors associated with the ideal of beauty. In our national identity, you can see bright and rich contrasts of three colors: white, black, red, around beauty: Money face, black eyebrows, white face, white body, black hair, dark mustache, dark hair, red lips, red tone, white forehead, white throat, white finger, white wrist, white thumb, White bugak, White Didar, red ring, etc. We say these things in a certain way to describe them, even in colloquial language.

The adjectives *"white, red, yellow, black"* in the semantic group of qualitative adjectives denoting color, according to Turkic scientists, arose from verb roots through a semantic-functional transformation, a way of conversion. That is, in the Turkic language, first of all, the meaning of movement, and then the meaning of criticism appeared.

Results and Discussion

The first thing that comes to mind when it comes to the Turkic peoples is the *"көк (blue)"* color. Even our name, which is considered a descendant of the Blue Turk, has a great value, which is described from a critical point of view. Academician A. T. Kaidarov, who studied the names of species, expressed his opinion on the word blue: "as natural as it is natural for the first people to call the blue dome by its color, on the contrary, it is possible to create a generic name for the color *"көк (blue)"*, comparing everything blue on earth with the color of the sky" (Kaidarov et al., 1992). In fact, looking at this concept, you come to the idea of whether a critical meaning arose from the meaning of this as a phenomenon, or a phenomenon arose from a critical meaning. This is probably still a controversial issue. In her research, researcher N. Aitova noted that "among the peoples of Turkic origin, the Kazakhs are used as *"көкпенбек (bluish)"* in the meaning of blue reinforcement. It comes to the concept of *"көк пен көк (blue and blue)"*, that is, the same as blue. The double repetition of each word exaggerated and accelerated its tone value," indicated" (Aitova, 1997).

If we delve into the etymology of the adjective blue, common to Turkic languages, we can deduce its synonymous series. *Көк (Blue) пен Тәңір (Tengri)* are synonymous words in the meaning of heaven. As proof of this, the dictionary of the great Turkic scientist M. Kashgari gives several meanings of heaven, one of which is heaven. And in this dictionary, the meaning of the nominative Tengri is also indicated as heaven (Kashgari, 1997). In the article by Sh. Valikhanov, "the remnant of shamanism in the Kyrgyz": "the sky is the highest power in shamanism. The Blue goddess is the blue sky. In Kyrgyz, the first adjective, the word blue means something tangible, and the noun Tengri has become synonymous with the words Allah and God.» (Valikhanov, 2010). In this article, you will come across the stable phrases *"тәңірі жарылқасын (bless the Lord)"*, *"көк соқсын (let the Blue blow)"*. From this, it can be clearly seen that they make sense. To give an example from "Kutadgu bilig", *"йерни кокни йараган (created the Earth and heaven)"* (Balasagun, 2015).

Also, the word blue is used in a negative value, adding an exaggerated value to the noun, adding paint and tint. For example, the phrases *"көк мылжың (blue dullness)"* – a person who does not have a blessing in words, speaks a lot, *"көк долы (blue dullness)"* – a brawler, a cheeky person, *"көк бет (blue face)"* – a non-brawler, a brawler, etc., mean an ugly character.

In the ancient Turkic languages, one of the meanings of the word “көк (blue)” probably gave the concept of “тамыр (root)”. That is, blue alludes to the meaning of “rooted”. This is also attributed to the related name “көке (uncle)”. For example, in the work of M. Kashgari, “Who is the uncle?” translation of the phrase “What is your origin?” (Kashgari, 1997). It is likely it is called his father’s sisters. Such an ancient Turkic value is still present in some families. Even today, in colloquial speech, “Who is the uncle?” we come across the phrase. In addition to this kinship name, it seems to be concave in meaning to the meaning of sponsor, support.

The adjective “**қара (black)**” in the national consciousness and traditions of the Kazakh people is associated with both the concept of sacred and the concept of terrible. Scientists associate the etymology of the word obscenity with the eye, the body part of a person. That is, we refer to the concept of sacred – there is a good phrase in the Kazakh language: “көздің ағы мен қарасындай (eyes are like eyes and eyes)”. This was said by our people as a comparison to the most dear, close people. In addition, it was used in the sense of having, appreciating, respecting what was entrusted as “көздің қарасындай сақтау (keeping the eye)”. This adjective is related to the word “қарақ (karak)” in the dictionary of M. Kashgari. This is because the black eye is interpreted here in the sense of the pupil, the eye (Kashgari, 1997). Then the adjective Black, which is used today, was used in ancient times as black, and a few words appeared. Thus, in the modern Kazakh language, expressions such as “қарақ (karak)” are often used. From what has been said, it seems appropriate to agree that the adjective black originated from the word “қара (black)” in relation to the same source. In the Kazakh language, the concept of “қырағы (vigilance)” is also associated with the eyes of a sniper, and the adjective in the sense of an observer can also come from this black, that is, “қарақтан (karak)”. Color researchers also consider the Raven bird to be named because of its black color. And, according to researcher N. Aitova, the word “қарғам (crow)” has nothing to do with the name of the black bird. It is said that it arose due to the source (Aitova, 1997).

In this regard, B. Kydyrbekuly noted that “blackness is a disease of the eyes caused by a cold, especially a long walk in a snowy field, the appearance of a white burlap around the eyes, like a needle, which is stuck in the eye like a thorn. The Kazakh sees it in the whiteness of the snow. Therefore, it is said “қарыз (karig)”, that is, “snow bag” (Aitbaiuly, 2013). The Kashgari Dictionary defines the word as a person’s eyes are locked in the snow. That is, darkening from the image of the eye when looking at the snow, it is quite possible that the white thing that caused it will be called snow (Kashgari, 1997).

Researchers also note that in the Turkic languages, the word “қара (black)” is also used in the meaning of many. For example, “қара қыпшақ (black Kipchak)” is not meant to represent the color of the Kipchaks, but as a paraphrase, which means Kipchak is a multi-tribe. A word like this is a big word. Black shanyrak is a great, sacred shanyrak, Black power is a destructive force, Black evil is a very serious one, etc.

The word black is also associated with horror. In Kazakh, there are phrases “қара жамылды (kara zhamyldy)”, “қара қағаз (black paper)”. This person is associated with death, bad news. It is known that in the place of death, there is a black darkness, a cry. For this reason, the adjective Black also means a symbol of evil and confusion in the folk concept. There is also a custom of wearing a uniform of black color at the time of death, when a woman is widowed. Also in recent years, in the marketing and trading network, the word Black has been used in terms of discount, water-free (Black Friday). We conclude that this is probably due to the fact that when it turns around, there is an increase in human blackness, shiny store shelves become empty and black.

The word “*ақ (white)*” has the meaning of color and the replacement meanings arising from it. In particular, there are critical meanings of the name of the eye, as well as the presence of a white substance-immaculate, pure, honest, wonderful. There are different opinions about the origin of the word white. The scientist E. V. Sevortyan points out that in the Turkic languages the word is derived from the adjective white and the verb aging in the relative names “*аға (brother)*”, “*әке (father)*” (Kydyrbekuly, 1993). If the word also indicated an increase in age, then the phrase “*қосағыңмен қоса ағар*” in the folk concept can be consonant with this. This assumption has a basis. In this regard, the Kazakhs have the phrase “*ақсақал (grandfather)*”, a white, gray hair. The meaning of these probably meant this aging. The desire mentioned above “*қосағыңмен қоса ағар*” in the word “*қосақ (pair)*” (*қосыз*) is spent in the sense of a wife or wife. In the Turkic peoples, blessing and desire were addressed to men. Given this, the meaning of this wish means “*қосылған жарыңмен бірге қартай (grow old with your connected spouse)*”. The series of words of this essence can be supplemented with the words mind, stupid, smart, and crazy. This is because there is a probability that all this will be dominated by the word “*ақ (white)*”.

The researcher B. Sagyndykuly connects the appearance of the critical meaning of the word white with the white name of the object that falls, which means that the color of the object is white. Human cognition, when it recognizes similar objects and their character, properties, connects them with each other, cognizes them and gives them names in the same order. It can be seen that the name of white, which generally refers to dairy products (kumys, milk, shubat, kurt, etc.), is mainly derived from the verb white. Proof of this is the verb— flow, move up and down, pour. It is known that milk is milked low and pumped. And the name itself is white, without any other shades, with an unchanging white color is also pleasing. In the ancient Turkic language, the displacement of the name “*үрүң (urun)*” from the language was also influenced by the conversion of the word white. The scientist B. Sagyndykuly proves that the verb white means to rise up, dawn to rise, found in ancient heritage, has reached different qualities (Sevortyan, 1989).

In the monument of the Middle Ages “Hibat-ul haqayik” there are lines “*Рассуллар үрүң йүз бй ол йүзга көз*» (Sevortyan, 1989). It is not difficult to see from this that the word white is used in an honest, pure, immaculate sense. Similarly, the meaning of the stable phrase “*white from milk, clean from water*”, which is widely used in our language today, is also expressed in relation to the White, transparent color and means innocent.

A number of scientists associate the meaning of the word white with the lunar cosmonym. Only phonetic differences can occur between these. This is evidenced by the large use of the phrase “*ай йүзлук*” in Turkic languages (Sagyndykuly, 2018).

The word white also connects to the essence of truth, honesty. It was called a poet who sang the truth to the country, demanded justice and conveyed the speech of the general public. According to him, we assume that the word “*ақын (poet)*” must also come from the word “*ақ (white)*”. This is because it seems to fully reveal the meaning that “*ақ (white)*” is said to be white, honestly speaking.

If the bird that has become a symbol of chastity and true love is a “*аққу (swan)*”, then the etymology of this also probably comes from the fact that its color is white. From these examples, it can be seen that the word white is an adjective formed from ancient times. Now, even among young people, there is the phrase “*white party*”. That is, to make a festive meeting in white clothes. In the end, it is quite possible that the word white is set with the goal of a clean, immaculate and pleasant meeting.

Among the indigenous adjectives, we find the word *“ал (take)”*. This word is combined with the words red, yellow, and blue to indicate that the color is light. And the concept, according to some authors, is associated with the word fire. This is because in the Turkic language, it is considered the main root of the words *“жалын, ялкун, йалун (fire)”*. The Uyghur word *“һал тармақ”*, which is found in the Uyghur language, has the meaning of blush, blush. Therefore, the meaning of the word *al* considers that there may be a flame of fire. A. Kaidarov argues as follows: “the first is that the word *“ал (take)”* is used in most of today’s Turkic languages, both in an individual state and in the state of an reinforcing element, and the second is the root of the word *“алый (scarlet)”* in Russian and other Slavic languages. Some etymologists have converged with the Turkic words *“алтын (gold)”* and Mongolian *“алтан (gold)”*, considering them as derived from the root *“алый (scarlet)”* and *“түн (reddish)”*, but now there is also an opinion that the first component of such fruits as pear, apple, alkor, alsha is the Persian word *al* (Kaidarov et al., 1992).

The back of the adjective *“қызыл (red)”* comes from the verb *hot*. The flame of the fire, red, is associated with the release of color. From the adjective red, the root of a girl with a beautiful, red face is determined. In Kazakh identity, there has always been a custom to dress a girl in red clothes and wear red beads. The proverb among the people, “the eyes of the girl are red,” will serve as an argument for this statement. It can be seen from this that the red criticism described the beauty and charm of the girl. In the work of M. Kashkari, the word was used in two different meanings. One in the sense of red criticism, the other in the sense of expensive. For example, I got a girl on a Steam Horse (I got this horse more expensive) (Kashgari, 1997). Here, the color red appears as a relative adjective, while in our language it is formed as a qualitative adjective.

In the concept of the Kazakh nationality of the word *“қызыл (red)”*, there is often an exaggeration, hue: 1. Red refers to the meat of animals, birds. For example, in the phrase “there was a lot of red in my teeth”, the people meant that for some time they did not eat meat. In addition, there is a tradition in Hunter-huts that, during tuning, they put the eagle on the red one. This means eating young meat, the blood of which comes out of a freshly slaughtered animal, in order to molt it. In the Kazakh concept, there is also the phrase red meat. In the end, this is also probably in the sense of young meat, which is cut into pieces. Here, before the meaning of meat as food, this word seems to have given a critical meaning. This is because it can be seen that the flesh and blood of the animal materialized due to its color; 2. Red also refers to the grain piled on the threshing floor. Here, too, it must be called by the color of the grain. After all, in the Kazakh language, there are such phrases as full red, red cleaning. The second phrase is to blow wheat on the threshing floor into the gall of the wind, deprive it of grass-balls and dust; 3. Among the people, there are also phrases: red-bellied chick, red-bellied young boy, red-bellied bush, etc. It is a red young child on Earth, a chick, which represents a time when it has not yet hardened; 4. In addition, there are points that also apply to natural phenomena. For example, red twilight, red frost, red wind, red water (water of melting snow), red sunrise, etc.; 5. The words skillful, artistic, shiny, bright also have points that are given by the word red: a quarter of a century red tongue, a word red (a word that is skillfully spoken, but not thorough), etc.

We consider the origin of the adjective *“жас (green)”* to be young. Young in the sense of *“жаңа шыққан өскін (freshly sprouted plant)”*. N. Karasheva stated that it can be assumed that the original meaning is “fresh blue plant”. The meaning of the word young, denoting a newly moldy plant, was transferred to a new growing child, and then to the number of years the person had lived. Blue is associated with the plant’s moist, moist state, especially when the morning dew falls,

as if the word had acquired the variable value of “tears”, points out (Karsybaeva & Rysbergen, 2016). That is, the word green, the age of the eyes, the age of a person, the age of a new child, is of the same origin, that is, a homogenous homonym (homogeneous homonym — “lexemes that arose as a result of the semantic development of one word in the beginning, the ratio of which diverged and gradually turned into two words”. According to Kazakh knowledge, green color symbolizes freedom, comfort. It continues to be used interchangeably with the word blue. As they say, the green sprout turned out-blue. The very fact that all the correct signs used in the world are given to the human being in green (the green color of the traffic light is free movement) must have given this adjective the meaning of this freedom, freedom in the beginning.

In all Turkic languages, “**сары (yellow)**” is used in a critical sense. Opinions differ among scientists about yellow. M. Tomanov notes that “the original position of the word “yellow” in the Kazakh language was *saryg/saryk*” (Hasenov & Adilova, 2012). It is easy to see that the word yellow is used in the person. “*Сары (yellow)*” is used when combined with the names of places and waters. For example, toponymist E. Koishybayev notes that the word “сары (yellow)” in combination with toponymic names is often used in the sense of «clear, broad, main» (Kurmanalieva, 1997). R. Syzdykova noted that the meaning of the word yellow in the phrase “*сары алтын (gold)*” is pure, without impurities, and the word “*сары (yellow)*” in the phrase “*сары уайым (anxiety)*” is anxiety, sadness in Persian, the phrase “*сары уайым (anxiety)*” is formed from the overlapping pronunciation of two words of the same meaning, one is a pleonastic phrase, formed from the Persian word “*сары уайым (anxiety)*”, the other-from the Kazakh word “*сары уайым (anxiety)*” (Tomanov, 1988). However, researcher R. Laulanbekova, the word “*сары (yellow)*” in the phrase “*сары уайым (anxiety)*” does not mean color, nor is it a pleonastic phrase. This is because one of the meanings of the word. “*Сары (yellow)*” in Turkic languages is “true”. Logically, E. Koishybayev said that yellow is “obvious”, “clearly visible”. In the language of the monument in the state of “*сарыз (saryg)*”, that is, jaundice, in the essence of “*саргаю (sargaуу)*”, M. Kashgari found the word “*саргар (sargar)*”. In Kazakh cognition, this color is associated with the sun and is well perceived. This is because the sun gives light and warmth. Also, by sunset, a new day was expected. In this way, the yellow color of longing is caused by the anticipation itself.

The word “*жұмсақ (soft)*” is found in the form of “*йумшақ*” in ancient Turkic monuments. Here, this adjective is most likely used in relation to the character of a person. The monument of the Middle Ages in the “Hibat-ul haqayyk” is called “*Йырақ турғу йумшақ деп инанмағу (far away; soft to the touch)*”, the softness of character is described. In the knowledge of the Kazakh people, he saw valuable, respectful, comfortable qualities in his soft words. The very ancient concept of warm-soft is associated with the words the sweetest, most valuable, and most reserved.

The adjective “*қамты (hard)*” is found in the form of “*қамыз*” on ancient Turkic monuments. The root of the word is indicated by scientists as having occurred from the verb “*қам (freeze)*”. This is due to the fact that in the dictionary of M. Kashgari, it is said that the word is from the ancient suffix “*-ыз*” (Kashgari, 1997). The adjective hard, when combined with the verb, gave rise to many new semas. It is used in the values of strong, super, uplifting, strong, in the figurative sense of cruel. And in ancient monuments, it was used more in the sense of strength. This is clearly seen in the lines “*Қамыз кизла разың киши билмасун (keep your secret firmly in the knowledge of people)*” in “Hibat-ul haqayyk”. In the knowledge of the Kazakh people, the word hard is not pronounced with the word soft, but often with the word sweet. In this regard, there

are proverbs and sayings among the people who are waiting for something sweet to come after a cloudy day, after a cloudy day, after a hard thing, “the shell of a hard nut, the grain is sweet”, “if your work is hard, your taste will be sweet”. Then, in Kazakh knowledge, the adjective hard must be accompanied by severity and patience.

Scientists associate the origin of the word “*жылы* (*warm*)” with the word fat. R.Syzdykova, in her work “Сөздер сөйлейді (Words speak)”, commented on the concept of “*warm-soft*”. There is a saying that the meat of slaughtered animals is warm and soft. The word warm here is understandable on this day, it is spent in the opposite sense to the word cold. Therefore, “*warm-soft meat*” meant “fat-soft, that is, the most delicious places” (Syzdykova, 1994). The fact that the word “*жау* (*enemy*)” in ancient times was a word meaning fat came from the Kazakh plant names “*жаужұмыр, жауқазын*” and meant the concept of fat, fatty, Prof. K. Zhubanov said. In ancient Turkic written monuments, there was a double word “*жағлыз-йумшақ*”, one meaning of which was “soft”, the other – “gloomy”. Thus, the word “*жайлы*” in the first component of the word cozy-soft, made up of the words fat and soft, was pronounced in the Kazakh language due to the darkening of the fat meaning, transferred to a warm person (Zhubanuly, 2013). This opinion has its own truth. In this regard, there is a tradition in the Kazakhs to put oil in the fire, which comes from ancient times. This alludes to the meaning of “*bless*” from the almighty, “let our fire be extinguished”, “let no fat escape from the fire”, “let there be warmth in the house”. A ritual was performed to make a wish to the newly arrived bride with the intention of smelling oil and “let the bride’s face be warm”. Then if they put oil in the fire, the fire will ignite and give warmth. Then, even the modern use of the adjective warm, in the end, did not go far from its indigenous meaning (Garrashi, 2024).

Conclusion

Examples of the study of adjectives in the Kazakh language, especially of the ancient Turkic people’s linguistic heritage, demonstrate a powerful and intense significance of the relation of language, cognition and cultural memory. The example of medieval monuments is connected with works like: “Hibat-ul haqaiyiq” by Ahmed Yugineki, “Diwani Lugat-it-Turk” by M. Kashgari, and “Kutadgu Bilik” by Zh. Balasagun are linguistic artifacts, and at the same time, with superstructures, they are a re-ideological storehouse of collective thought, values, and vision of the world. These sources indicate the fact that cognitive and semantic frameworks incorporated within adjectives, particularly color, quality, and character adjectives, have been changing in subtle manners, responding to social, philosophical, and cultural paradigms. Analysis demonstrates that some color adjectives of ақ (white), қара (black), көк (blue), қызыл (red), сары (yellow) and жасыл (green), as well as some qualities like жұмсақ (soft), қатты (hard), жылы (warm), are not simply attributes of description but include layers of symbolic, emotional and even spiritual connotation. They are used both in day-to-day life and in literary language, and represent the cognitive models affected by the surrounding world of natural phenomena, the socially established practices, as well as philosophical thinking among the representatives of Turkic culture. These adjectives may come as derivatives of verbs or base themselves on the senses and get abstracted to more abstract meaning, often as purity, sacredness, strength, beauty, grief or wisdom in semantic-functional transformations. Turkic languages indicate the continuity of conceptual systems that remain operative in the language and awareness of modern Kazakh people. To make a simple example, the very idea of the transposition of the

word көк (the sky) with the divine (Tengri), or the transposition of the word qlar (in Turkic languages) with the sense of sacredness and grief, testifies to the ambiguous nature of the games of metaphor, metonymy, and cultural marking of the Turkic linguistic system. Moreover, the survival of colors at the level of rhetoric, which either appears in the form of idioms, proverbs, or traditional sayings, speaks volumes of the complex association between language and mind. Adjectives are not independent grammatical forms, as shown in this research, because they embody ethnolinguistic belonging and what can be called symbolic memory. The changes bring the picture of evolution not just in terms of phonetic and semantic adoptions but also in terms of language adjustments to the changing cultural environment. Drawing a conclusion, it is possible to note that the ability to interpret the medieval Turkic monuments to study adjectives forms an invaluable input in studying the Kazakh people in relation to their linguistic development and perception of the surrounding world. Such monuments cannot simply be considered as remains of the past, but documents that keep both informing and shaping current academic thinking about all things linguistic. Adjectival nuances of meaning point to a larger philosophy of culture, a philosophy which emphasizes harmony with nature, profound clarity of moral intent and the abundance of expression. Therefore, their research should not be just an academic process but also a way of understanding their own culture and country better.

Conflict of interests, acknowledgements and funding information

The authors declare that the article contains no conflict of interest.

Contribution of the authors. All the work done by G.Zh. Bayalieva, K.S. Saryshova is equally.

References

- Абдрахманов, С.А. (2012). Топонимика Казахстана: транслитерация и этимология названий. Алматы
- Айтбайұлы О. (2013). Қазақ фразеологизмдері мен перифраздары. Алматы: Абзал-ай
- Аитова Н. (1997). Қазақ тіліндегі «қара» және «көк» түске байланысты семантикалық сипаты. Тіл тарихы және сөз табиғаты. Алматы: Ғылым
- Бабалықұлы Ж. (1989). Саят. Алматы: Қайнар
- Баласағұн Ж. (2015). Құтадғу білік: Құт әкелетін білім. Астана: Ғылым баспасы
- Жартыбаев А., Сламбеков Н. (1997). Қарағанды облысы оронимдерінің кейбір этнолингвистикалық факторлар көрінісі. Тіл тарихы және сөз табиғаты. Алматы: Ғылым.
- Жұбанұлы Қ. (2013). Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы: «Абзал-Ай» баспасы
- Жанұзақов Т. (жалпы ред.) (2008). Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі : 50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркесі / ... – Алматы : Дайк-Пресс
- Лауланбекова Р. (2010). Түр-түс компонентті күрделі аталымдардың танымдық сипаты (сын есім + зат есім үлгісі бойынша): Канд. дис. автореф. — Алматы
- Қайдаров Ә., Ахтамбердиева З., Өмірбеков Б. (1992) Түр-түстердің тілдегі көрінісі. Алматы: Ана тілі
- Қарсыбаева, Г.Т., & Рысберген, Қ.Қ. (2016). «Ай», «күн» космонимдерінің лингвомәдени сипаты. ПМУ Хабаршысы. Филологиялық сериясы, 2, 142-149. <https://vestnik-philological.tou.edu.kz/storage/journals/91.pdf>

-
- Қашқари М. (1997). Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрік): 3 томдық шығармалар жинағы. Алматы: ХАНТ.
- Қойшыбаев Е. (1985). Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. Алматы: Мектеп
- Қыдырбекұлы Б. (1993). Түгел сөздің түбі бір. Алматы: Қазақ университеті баспасы
- Құрманалиева А. (1997). Қазақ тілінің гомогенді омонимдердің этимологиялық негіздері. Тіл тарихы және сөз табиғаты. Алматы: Ғылым
- Севортян Э.В. (1989). Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. Москва: Наука
- Сағындықұлы Б. (2018). Ғибат-ул хақайиқ нұсқаларының (XII ғ.) қолданбалы мәтіні. 1-2 том. Астана: Ғылым
- Сыздыкова Р. (1994). Сөздер сөйлейді. Алматы: Санат
- Томанов, М.Т. (1988). Қазақ тілінің тарихи грамматикасы: фонетика, морфология. Алматы: Мектеп
- Уәлиханов, Ш.Ш. (2010). Көп томдық шығармалар жинағы /Ш.Уәлиханов. Алматы: Толағай групп
- Хасенова Б., Адилова А. (2012). Түр-түс атауларының шығуы туралы. *Қарағанды университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы*, 4(68), 5-11. <https://rep.ksu.kz/handle/data/7171?show=full>
- Garrashi, H. H., De Raad, B., & Barelds, D. P. H. (2024). Personality in Swahili culture: A psycho-lexical approach to trait structure in a language deprived of typical trait-descriptive adjectives. *Journal of Personality and Social Psychology*, 127(2), 384–403. <https://doi.org/10.1037/pspp0000514>

Г.Ж. Баялиева^{1*}, К.С. Сарыпова²

Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

Байырғы сын есімдердің тарихи даму жолдары

Аңдатпа. Қазіргі тіл білімі дамудың жаңа тенденцияларына ұшырайды, өйткені әрбір лингвистикалық құбылысқа жаңа көзқарас қажет. Бұл зерттеу жұмысы Түркі әлемінің ортағасырлық ескерткіштерінен табуға болатын жазбаша тілмен салыстырмалы талдау арқылы қазақ тілін зерттеуге және тілдің танымдық ерекшеліктерін білуге арналған. Сын есімдердің жасалу тарихы Түркі ескерткіштері мен қазіргі қазақ тіліндегі сын есімдер арасында қандай да бір маңызды семантикалық және категориялық ерекшеліктердің болмауына қарамастан, фонетикалық ерекшеліктердің бар екендігін көрсетеді. Сын есімдерді қолдану уақыт өте келе өзгеріп, формасы мен семантикасының өзгеруін бейнелейді. Бұл жергілікті сын есімдерді талдауда көбірек байқалады. Мысал ретінде түркі тілдерін тіларалық салыстыруды келтіруге болады, онда осы сын есімдердің екі негізгі сипаттамасы анықталған, олар осы мақалада қарастырылған. Сонымен қатар, зерттеу қазіргі қазақ тіліндегі сын есімдердің ішкі, әлеуметтік және табиғи жағдайлармен өзара әрекеттесу динамикасында қалыптасатын ерекше танымдық қасиеттерге ие екендігін талап етеді. Негізгі сын есімдер түс, бағалау және сапалық қасиеттер, өлшем және кеңістік өлшемі сияқты белгілерге бөлінеді.

Түйін сөздер: орта ғасыр, танымдық, этимология, колоративті лексика, Түркі әлемі.

Пути исторического развития коренных прилагательных

Аннотация. Современная лингвистика переживает новые тенденции развития, поскольку необходим новый подход к каждому лингвистическому явлению. Настоящая исследовательская работа посвящена изучению казахского языка путем сравнительного анализа с письменностью, которую можно было обнаружить в средневековых памятниках тюркского мира, с целью выявления когнитивных особенностей языка. История образования прилагательных показывает, что, несмотря на отсутствие каких-либо важных семантических и категориальных различий между прилагательными в тюркских памятниках и в современном казахском языке, существуют фонетические особенности. Употребление прилагательных со временем трансформировалось и отражает изменения в форме и семантике. Это особенно заметно при анализе прилагательных коренных народов. Примером может служить межъязыковое сравнение тюркских языков, которое выявляет две основные характеристики этих прилагательных, которым посвящена данная статья. Более того, исследователи настаивают на том, что прилагательные современного казахского языка обладают специфическими когнитивными свойствами, которые формируются в динамике взаимодействия с внутренними, социальными и природными условиями. Основные прилагательные подразделяются на такие признаки, как цвет, оценочные и качественные свойства, размер и пространственное измерение.

Ключевые слова: средневековые, познавательность, этимология, колоративная лексика, Тюркский мир.

References

- Abdirakhmanov, S. A. (2012). *Toponomika Kazakhstana: Transliteratsiia i etimologiia nazvanii* [Toponymy of Kazakhstan: Transliterations and etymologies]. Almaty. [in Russian].
- Aitbaiuly, O. (2013). *Kazak frazeologizmdepi men perifrasy* [Kazakh phraseologisms and periphrases]. Almaty: Abzal-ai. [in Kazakh].
- Aitova, N. (1997). Kazak tilindegi "kara" jane "kok" tuske baylanysty semantikalik sapaty [The semantic features of "black" and "blue" in the Kazakh language]. In *Til tarikhy jane soz tabigaty* [The history of language and the nature of words]. Almaty: Gylym. [in Kazakh].
- Babalykuly, Zh. (1989). *Saiat* [Falconry]. Almaty: Kainar. [in Kazakh].
- Balasaguni, Zh. (2015). *Kutadgu bilik: Kut akeletin bilim* [Kutadgu Bilig: Knowledge that brings happiness]. Astana: Gylym baspasy. [in Kazakh].
- Zhartybaev, A., & Slambekov, N. (1997). Karagandy oblysy oronimderinin keibir etnolingvistikalyk faktorlar korinisi [Ethnolinguistic features in the oronymy of Karagandy region]. In *Til tarikhy zhane soz tabigaty* [The history of language and the nature of words]. Almaty: Gylym. [in Kazakh].
- Zhubanuly, K. (2013). *Kazak til biliminin maseleleri* [Issues of Kazakh linguistics]. Almaty. [in Kazakh].
- Zhanuzakov, T. (Ed.). (2008). *Kazak tilinin tusindirme sozdigi* [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Daik-Press. [in Kazakh].

- Laulanbekova, R. (2010). *Tur-tus komponentti kurdeli atalymdardying tanyndyk sıpaty (syn esim + zat esim ulgisi boiynsha)* [Cognitive characteristics of complex terms with color components (adjective + noun model)] (Doctoral dissertation abstract). Almaty. [in Kazakh].
- Kaidarov, A., Akhtamberdieva, Z., & Omirbekov, B. (1992). *Tur-tusterding tildegi korinisi* [The representation of colors in language]. Almaty: Ana tili. [in Kazakh].
- Karsybaeva, G. T., & Rysbergen, K. K. (2016). “Ai”, “Kun” kosmonimderining lingvomadeni sıpaty [Linguocultural characteristics of the cosmonyms “Moon” and “Sun”]. *PMU Khabarshysy = Vestnik PGU. Filologiyalyk seriiasy*, 2, 87. [in Kazakh].
- Kashgari, M. (1997). *Turki tilining sozdigi (Divani Lugat at-Turk)* [Dictionary of the Turkic language] (Vols. 1–3). Almaty: Khant. [in Kazakh].
- Koishybaev, E. (1985). *Kazakstannyn zher-su atary sozdigi* [Dictionary of geographical names of Kazakhstan]. Almaty: Mektep. [in Kazakh].
- Kurmanalieva, A. (1997). Kazak tilining gomogendi omonimderding etimologiyalyk negizderi [Etymological basis of homogeneous homonyms in Kazakh]. In *Til tarikhy jane soz tabigaty* [The history of language and the nature of words]. Almaty: Gylym. [in Kazakh].
- Kydyrbekuly, B. (1993). *Tugel sozdin tubi bir* [The root of all words is the same]. Almaty: Kazak universiteti baspasy. [in Kazakh].
- Sevortyan, E. V. (1989). *Etimologicheskii slovar' turkskikh iazykov: Obshcheturkskie i mezhturkskie osnovy na glasnnye* [Etymological dictionary of Turkic languages: Common and inter-Turkic roots with vowels]. Moscow: Nauka. [in Russian].
- Sagyndykuly, B. (2018). “Hibat-ul haqaiyq” nuskalarynyn (XII g.) koldanbaly matini [Applied texts of “Hibat-ul Haqaiq” versions (12th century)]. Astana: Gylym. [in Kazakh].
- Syzdykova, R. (1994). *Sozder soileidi* [Words speak]. Almaty: Sanat. [in Kazakh].
- Tomanov, M. (1988). *Kazak tilinin tarikhy grammatikasy* [Historical grammar of the Kazakh language]. Almaty: Mektep. [in Kazakh].
- Valikhanov, Sh. Sh. (2010). *Kop tomdyk shıgarmalar jinagy* [Collected works in multiple volumes] (Vol. 4, 2nd ed.). Almaty: Tolaghay Grupp. [in Kazakh].
- Hasenov, B. R., & Adilova, A. S. (2012). Tur-tus ataularynyng shyguy turaly [About the etymology of color namings]. *Bulletin of Karagandy University. Philological Series*, 4(68), 5-11. <https://rep.ksu.kz/handle/data/7171?show=full> [in Kazakh].
- Garrashi, H. H., De Raad, B., & Barelds, D. P. H. (2024). Personality in Swahili culture: A psycho-lexical approach to trait structure in a language deprived of typical trait-descriptive adjectives. *Journal of Personality and Social Psychology*, 127(2), 384–403. <https://doi.org/10.1037/pspp0000514>

Information about the authors:

Bayalieva Gulmira Zharylkasynovna – corresponding author, Candidate of Philology, Associate Professor, Korkyt ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan. E-mail: bayalieva67@mail.ru, ORCID: 0000-0002-2218-1629.

Saryshova Kuldirsin Seitzhankyzy – Candidate of Philology, Associate Professor, Korkyt ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan. ORCID: 0000-0001-6117-3018.

Баялиева Гүлмира Жарылкасыновна – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қорқыт ата атындағы

Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан. E-mail: bayalieva67@mail.ru, ORCID: 0000-0002-2218-1629.

Сарышова Күлдірсін Сейтжанқызы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан. ORCID: 0000-0001-6117-3018.

Баялиева Гүлмира Жарылкасыновна – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан. E-mail: bayalieva67@mail.ru, ORCID: 0000-0002-2218-1629.

Сарышова Күлдирсин Сейтжанқызы – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан. ORCID: 0000-0001-6117-3018.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 16.21.33

Ғылыми мақала

А.Д. Безаубекова^{1*} , С.Ф. Қанапина² , К.Қ. Есіркепова³

А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
(E-mail: ¹ adaeva1981@mail.ru*)

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ «ҚАРА» ТҮСТІҢ ТАНЫМДЫҚ, СИМВОЛДЫҚ МӘНІ

Аңдатпа. Түр-түс әлемі айрықша сипатқа, ерекше рәміздік мағынаға ие халық мәдениетін танытатын бір негіз. Яғни, мәдениеттегі рең-өрнек арқылы жұрт өзіндік көркемдік көзқарасын, сезімдік жағдайын, ізгілік ұғымдарын жеткізген. Ал жаратылыста, адамзат қауымында өзге рең-өрнектер секілді «қара» түстің де сан алуан ауыспалы, шартты, бейнелі мәндері бар. Бұл тек қазақ тілінде ғана емес, барша түркі әлеміне ортақ құбылыс.

Мақалада қаламгер Т.Ахтановтың «Шырағың сөнбесін» туындысындағы «қара» түстің символдық мәнде берілу тәсілдері мен қолдану шеберлігі сараланады. Жазушының сөзді символдық мағынада пайдалануы арқылы шығарманың бейнелілік сипатын күшейтуі, сондай-ақ автордың дүниетанымы, мәдениеті мен көркемдік әлемі айқындалады. Танымдық әрекетінің нәтижесі ретінде кейіпкерлердің тілдік болмысы мен олардың лингвокогнитивтік деңгейі талданады. Сонымен қатар, шығармада «қара» сөзі тіркескен ұғымына байланысты әртүрлі мағынада көрініс табатыны анықталады: бірде қайғы, қаза, өлім, зұлымдық, арамдықтың нышаны ретінде, енді бірде қасиеттілік, киелілік, қарапайымдылықтың белгісі ретінде көрінеді. «Қара» түстің этнолингвистикалық ерекшеліктерін жан-жақты зерттей отырып, оның қазақ тіліндегі ең жиі қолданылатын, мағыналық ауқымы кең, семантикалық қырлары мол атаулардың бірі екені дәлелденеді. Сондай-ақ, жазушы шығармасында «қасиетті», «киелі» мәнде қолданылған «қара» түс атауларының молынан кездесетіні байқалады.

Түйін сөздер: дүниетаным, қара шаңырақ, қара нан, қара суық, қара көже, символ.

Түсті: 19.09.2025; Жөнделді: 10.12.2025; Мақұлданды: 23.12.2025; Онлайн қолжетімді: 29.12.2025

Кіріспе

Тілдік бірліктердің мағыналық жүйесінде түстердің орны ерекше. Түстік атаулар – этностың дүниетанымын, мәдени кодын, мифологиялық түсініктерін, бағалауыштық бағдарын, ұлттық ойлау ерекшелігін танытатын күрделі лингвомәдени феномен. Қазақ тіліндегі түстік жүйеде «қара» сөзі семантикалық және символдық тұрғыдан аса кең өрісті құрайды. Оның мағынасы тек ахроматикалық реңкті білдірумен шектелмей, халықтық танымда қалыптасқан мифопоэтикалық, философиялық және эмоционалды-коннотативтік қабаттарды да қамтиды.

Көркем мәтінде «қара» түсі жиі қолданылып, авторлық дүниетанымды, кейіпкер психологиясын, сюжеттік-образдық өрісті кеңейтетін көркемдік-стилистикалық құрал қызметін атқарады. «Қара» түс бірде қараңғылық пен мұңды меңзесе, бірде қасиеттілік пен беріктіктің белгісі ретінде көрінеді. Бұл ерекшелік қазақ эстетикалық санасындағы бинарлық оппозициялардың (ақ-қара, жарық-қараңғы, жақсылық-жамандық) философиялық мәнін айқындайды.

Бұл зерттеудің өзектілігі – түр-түс атаулары, соның ішінде «қара» түстің семантикалық, символдық және этнолингвистикалық сипатын зерттеу – қазақ тіл біліміндегі маңызды бағыттардың бірі. Өйткені түстер жүйесі халықтың дүниетанымын, мәдени-рухани болмысын, тарихи тәжірибесін, тұрмыс-салт ерекшелігін танытатын лингвомәдени код болып табылады. Қазақ халқының тілдік санасында «қара» түс жаратылыстық реңк атауы ретінде ғана емес, күрделі концептілік бірлік ретінде көрініс тауып, қайғы-қасірет, өлім, түнек секілді жағымсыз мәндерді де, сонымен қатар қасиеттілік, киелілік, қарапайымдылық сияқты позитивті ұғымдарды да білдіреді. Бұл құбылыстың көркем әдебиеттегі көрінісін анықтау ұлттық мәдениеттің тілдік көрінісін танып-білу үшін өзекті. Осы тұрғыдан алғанда, Т.Ахтановтың «Шырағың сөнбесін» романындағы «қара» түстің символдық қызметін талдау – жазушының көркемдік әлемін, ұлттық дүниетанымның тілдегі бейнеленуін айқындауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты – Т.Ахтановтың «Шырағың сөнбесін» шығармасындағы «қара» түстің символдық, концептілік және этнолингвистикалық мәнін анықтау, оның көркем мәтіндегі қызметін, семантикалық өрісін және кейіпкерлер болмысын танытудағы рөлін ғылыми тұрғыдан сипаттау.

Зерттеудің нысаны – Т.Ахтановтың «Шырағың сөнбесін» шығармасындағы «қара» түстің қолданысы, оның символдық-мағыналық қырлары мен стильдік қызметі.

Түстік атауларды зерттеу түркологияда, жалпы тіл білімінде және лингвомәдениеттануда кең ауқымда қарастырылып келеді. Атап айтқанда: Ө.Қайдар, Е.Жанпейісов, Р.Сыздық еңбектерінде қазақ дүниетанымындағы түстердің мәдени-танымдық сипаты айқындалған. Ж.Манкеева, Г.Смағұлова зерттеулерінде түстік атаулардың коннотативтік өрісі, лингвомәдени мазмұны талданады. Әлемдік лингвистикада Ю.Степанов, А.Вежбицкая, У.Эко еңбектері түстердің семиотикалық табиғатын сипаттайды. Мифологиялық көзқарастұрғысынан көне дәуірдегі қара түс – «жер астының», «түн әлемінің», «қуат пен тұрақтылықтың» символы ретінде қарастырылады (М.Элиаде, Л.Леви-Брюль).

Қазақ фольклоры мен поэзиясында «қара» түстің символдық қолданысы ерекше кең: «қара бұлт», «қара жол», «қара орман», «қара жер», «қара шаңырақ», «қара қазан» сияқты тұрақты тіркестерде этностың әлеуметтік құрылымы, танымдық моделі, ұлттық философиясы көрініс табады

Зерттеу әдістері

Зерттеуде «қара» түсінің концептуалдық мазмұнын, ассоциациялық өрісін, мәдени кодтарын анықтауда когнитивтік талдау әдісі қолданылды. «Қара» атауының ұлттық мәдениеттегі символдық мәнін зерттеуде лингвомәдени талдау әдісі қолданылды. Мағыналық қабаттарды, коннотацияларды, контекстік реңктерді айқындауда семантикалық талдау әдісі қолданылды. Қазақ прозасы мен поэзиясындағы «қара» түсінің көркемдік қызметін көрсетуде көркем мәтінді талдау әдісі қолданылды. «Қара» түсінің әлемдік түстік символикадағы орны мен қазақ мәдениетіндегі ерекшелігін салыстыруда салыстырмалы-типологиялық әдіс қолданылды.

Талқылаулар мен нәтижелер

Ғалым Б.Қасым «қара» түске байланысты мынадай толыққанды тұжырым жасаған: «Қара сөзінің архисемасына зер салсақ, көне түркі тілінің өзінде бірнеше мағынасы болған. Ал монғол тіліндегі хар сөзі қазақ тілінде қара, өзінің мағыналық жағынан үйлесіп, сәйкес келеді. Көне түркі тілінде де, монғол тілінде де және басқа түркі халықтарының тілінде негізгі мағынасы мен кейінгі мағыналық дамуы бірдей деуге болады. Барлық тілде де жалаң, күрделі түрде де қолданылған. Көне жазба ескерткіштегі: 1. қара (түс); 2. түнек (жарық жоқ); 3. ауыс. Бақытсыздық, сәтсіздік, қайғылы; 4. ауыс. Жамандық, қара көңіл; 5. ауыс. Күнделікті, жай» (Қасым, 2001).

Этнограф-ғалым Ә. Марғұлан түстердің таңбалық-мағыналық ерекшеліктері жайында былай дейді: «Ақ түс – ақиқаттың, шаттықтың, бақ-берекенің, сары – зерденің, қызыл – жалынның, күн нұрының, көк – аспан әлемінің, көкке табынудың белгісі, қара – жер-ананың, жасыл – көктем мезгілінің, жастықтың нышаны» - деп атап көрсетеді (Марғұлан, 1986).

Ал зерттеуші Р.Т. Лауланбекова өзінің «Түр-түс компонентті күрделі аталымдардың танымдық сипаты» атты кандидаттық еңбегінде түстердің мазмұны мен таңбалық қызметтерін айқындап, жүйелейді. Оның еңбегінде «ақ» түсімен тіркесетін сөздер киелі ұғымдардың символдық бейнесін құрайтыны сөз болады. Ал «қара» сөзі тіркескен ұғымына қарай әртүрлі мағынада көрініс табады: бірде қаза, қайғы, өлім, жамандық, арамдықтың белгісі ретінде, енді бірде киелілік, қасиеттілік, қарапайымдылықтың нышаны ретінде танылады (Лауланбекова, 2010).

Ғалым Н.Н. Аитова түр-түс атауларының когнитивтік семантикасын зерттеген кандидаттық диссертациясында олардың символикалық табиғаты туралы былай дейді: «Символдардың басты бір қасиеті, өзге таңбалардан ерекшелігі – оның идеалды нысандық мағынасында, яғни физикалық әлемде жоқ объект мәнін құрайтын семантикалық айырмашылығында. Символ осы қасиет арқасында адам қажеттіліктеріне пайдалы және құнды түсініктер бере алады. Қызыл, көк, жасыл, сары хроматты түстері негізгі алғашқы түстер, күлгін, қаракөк, қызғылт сары, қоңыр қосымша түстер деп, ал сұр, ақ, қара – ахроматты нейтрал түстер деп танылады. Мысалы: көк –символдық жағынан ұстамдылықты, тыныш теңізді, көгілдір немесе ақшыл көк – нәзіктікті, үлкен сезімді, бейбітшілікті білдіреді» (Аитова, 2005).

Сондай-ақ, «ақ» пен «қара» түстердің этнолингвистикалық болмысына терең үңілген ғалым Ұ.Б. Серікбаева былай деп жазады: «Қазақ тіліндегі «түстер әлеміне» жататын түрлі атаулардың ішінде ең негізгі, жиі кездесетін, мазмұны терең әрі кең қолданылатын түстердің қатарында «ақ» пен «қара» түс бар. Бұл түстердің этнолингвистикалық сипаты

ерекше, әрі ғылыми әрі практикалық тұрғыдан маңызды құбылыстардың бірі болып табылады» (Серікбаева, 2003).

Қара түс тек бір негізгі реңкте болғандықтан, оның мәндері -айқын. Мысалы, қызыл түстің ашық қызғылттан қою қоңырға дейінгі түрлері, реңдеріне байланысты әртүрлі символикалық ұғымдарға ие болуы мүмкін. Қара түс, керісінше, әрдайым қара болып қалады.

Зерттеуші «ақ» түсіне қатысты шамамен 20-ға жуық, ал «қара» түсіне қатысты 30-ға жуық когнитивтік мағына түрлерін анықтап, олардың ұлттық сана мен дүниетанымдағы таңбалық орнын жан-жақты саралап көрсеткен.

Қара түс тек бір негізгі реңкте болғандықтан, оның мәндері айқын келіп, әрдайым қара болып қалады.

Әлемдік мәдениеттерде қара түстің мағынасы әрқилы. Мәселен, ежелгі Египет халқы қара түсті өнімділіктің белгісі деп есептеген. Африкада қара түс кемелдену, батырлықтың символдық көрсеткіші болып табылады. Үндістанда өте жағымсыз мағынаға ие және зұлымдықпен, негативтілікпен, инерциямен және қалаусыздықпен байланысты. Дегенмен, ол адамдарды зұлымдықтан қорғау үшін де қолданылады. Мысалы, әдемі адамдарға жаман көзден сақтану үшін құлақтың астына немесе иегіне кішкене қара нүкте қою арқылы дәстүрлі үнді тәсілімен батасын алады (Reese, n.d.).

Қазақ мәдениетінде «ақ» түсіне мағыналық қарама-қарсы ретінде «қара» түс жиі қолданылады. Бұл екеуінің қатар қолданылуы олардың бинарлық қатынасын көрсетеді. Сонымен қатар, «ақ» – күн сәулесінің, нұрдың нышаны болса, «қара» – түннің, түнектің бейнесі ретінде қабылданады. Осыған сүйене отырып, мәдениеттанушы ғалымдар Ж.К. Каракузова мен М.Ш. Хасанов бұл түстерді әйелдік және еркектік бастаулармен байланыстырады. Мұндай пайымдау тіршіліктің негізі болатын жұптық үйлесімділікті бейнелейді. Жалпы, дүниеде қарама-қарсылықсыз тіршілік болмайды, ал ондай жағдайда даму да мүмкін емес. Бұл – философиялық тұрғыда дәлелденген диалектикалық заңдылық. Мұны нақтылай отырып, мынандай қарама-қарсылықтарды атауға болады: жақсылық пен жамандық, әділет пен зұлымдық, адалдық пен арамдық, пайда мен зиян және тағы басқа. Сондықтан, өмірдің шын мәні – осы қарама-қарсы ұғымдардың өзара байланысы мен күресін ұғынып, сол арқылы дамуға ұмтылу. Қазақ дүниетанымында мұндай көзқарас ақ пен қара түстер арқылы көрініс табады. Ақ түс – қуаныштың, адалдықтың, сән-салтанаттың, жақсылықтың символына айналса, қара түс – қайғы-қасіреттің, жамандықтың белгісі ретінде қарастырылады. Мысалы: «**Қара** жерге қарыз арқалама»; «**Қара** жерді жамандама – қайтіп сонда барарсың, Қауым елді жамандама – қарғысына қаларсың»; «**Қара** күн басыңа тумай **қара** су кешпе»; «Қасапшыға мал қайғы, **Қара** ешкіге жан қайғы»; «Жауды **қара** қашырды, Батыр атақ Барақта қалды»; «Өрмекшінің торы – **қара** шыбынның соры»; «Кемеңгер келістіден шығар, Қара байыр желістіден шығар»; «Кәрі атын мақтаған **қара** жаяу қалар»; «Қазанға жолама, **қарасы** жұғар, Жаманға жолама, жаласы жұғар»; «Қайғысы жоқ адамға **қара** көже балмен тең, Қайғысы көп адамға кең дүние жермен тең»; «**Қара** көзден нұр тайса, қарға адым жер мұң болар»; «Жаман адам – құлқынның **қара** қабы, Жақсы адам – адалдықтың тағы»; «Жақыныңды жаралама, Алысты **қаралама**» (Қанапина, 2010).

Символ – кез келген мәдениетке тән әмбебап құбылыс. Ол халықтың түстерге берген мағынасы мен таңбалық қызметі терең тамыр жайып, ата-бабаларымыздың мифтік түсінігімен тығыз байланысты.

Қазақ дүниетанымында «қара» түс алғашқы табиғи түсініктермен тығыз байланысты: жер, топырақ – өмірдің бастауы; түн, қараңғылық – құпия әлем; беймәлімдік, берік, тұрақты, іргелі – қара шаңырақ, қара қазан. Бұл танымдық жүйе көркем мәтіндегі символдық мәндердің қалыптасуына негіз болады.

Көркем мәтінде «қара» түс көп қабатты символикаға ие, негативті реңктер: мұң, қайғы (қара түнек, қара бұлт басты); қасірет, ауыр кезең (қаралы күн); қауіп, белгісіздік (қара көлеңке, қара жол).

Позитивті реңктер: тұрақтылық, беріктік (қара шаңырақ); қасиеттілік (қара жер, қара қазан); қарапайымдылық, халықтық сипаты (қара халық).

Мифологиялық реңктер: қара түс – күш пен қуаттың, тылсым әлемнің белгісі; «қара» сөзі батырлық эпостарда қаһармандық кеңістікті сипаттайды (қара қыпшақ, қара орман).

Көркем мәтіндегі көркемдік қызметі: атмосфера жасауға (үндестік, көңіл күй); кейіпкер психологиясын ашуға, кеңістіктің эмоциялық реңкін көрсетуге, символдық-аллегориялық образ құруға, философиялық ойды тереңдетуге қызмет етеді.

Жазушы Т. Ахтановтың «Шырағың сөнбесін» шығармасында «қара» түс басқа түстерге қарағанда жиі қолданылады. Мысалы, қара аспан, қара көлеңке, қара суық, қара орман, қара нан, қаралы хабар, қара шаңырақ, қара күн, қара жер, қара толқын, қараңғы түн, қараңғы түнек секілді тіркестер шығармада әртүрлі мағынада қолданыс табады. Қаламгердің «қара» түсі көбіне көңілсіздік, тереңдік, қараңғылық және немқұрайлықты сипаттауда кеңінен қолданылады. Бұл түс атауы мен оған байланысты «қараңғы», «қараңғылық» сөздері шығарманың бүкіл бойында әртүрлі заттар мен жағдайларды сәтті бейнелеу үшін бірнеше рет қайталанып отырады.

Ә.Қайдаров, Б.Өмірбеков, З.Ахтамбердиева авторлық бірлестіктегі «Түр-түстердің тілдегі көрінісі» атты еңбегінде атап өткеніміздей «қара» түске қатысты атаудың 30 шақты мағынасы көрсетілген (Қайдаров, 1992).

Осы еңбекке сүйене отырып, шығармадағы «қара» түске қатысты атауларды мағынасына қарай бірнеше топқа бөлуге болады:

1. «Қара – көңілсіз, сүреңсіз; тұңғыық терең, қалғып мүлгіген, қараңғылық; бейғам». Мәтінде «қара» сөзі нақты «қара» түстің өзінен гөрі, көзге ештеңе көрінбейтін, қараңғылық пен бейқамдықты бейнелейтін мезгілдерді аңғартады. Бұл кезеңдер, әсіресе, барлық тіршілік иесі ұйқыға кеткен, тыныштық пен жалғыздық басым уақыттарды сипаттайды. Нәзира қан майданда болмаса да, ол жарының және орыс достарының қасында болып, соғыс кезіндегі көрген-білгендерін, бастан кешкендерін шығармада әңгімелейді. Мұндай жағдайлар қара кеш, қара көлеңке, қара тұңғыық, қараңғы түн, қара күңгірт, қараңғылық және қараңғы қуыс секілді тіркестер арқылы берілген. «Қараңғы» және «қараңғылық» сөздері, сондай-ақ «қара көлеңке» тіркесі шығармада жиі кездеседі. Анықтап айтқанда, «қараңғы» сөзі 50 рет, «қараңғылық» 7 рет, ал «қара көлеңке» 15 рет қолданылған. «Шоланнан сыртқа шығатын есікте қылаңытқан кішкене ғана саңылау бар, ал оң жақтағы төргі бөлмеге апаратын есік көрінбейді; о жақ түпсіз қараңғы. Осы қара тұңғыық арамызды қақ бөліп тұр» (Т.Ахтанов «Шырағың сөнбесін» 108 бет).

«Жасырынған үңгірім әдепкіде көрдей қараңғы еді. Әсіресе, кірер есігін бекітіп қымтап тастаған кезде, төңірегім тас қараңғы болып, көзім түк көрмей, алғаш істеген еріксіз қимылым қараңғыны қармап, екі сәбиді екі бүйіріме қысып алыппын, «Қараңғыда қабан күркірейді» демекші, өзге жұрттан бөлініп жалғыз қалған үрейімді қараңғылық қауқитып өсіре түсіп, тұла бойымды бір жаман, салқын діріл қарып өтті. Сол діріл екі сәбиге де дарыды ма, олар да балапандай қалтырап, бауырыма тығыла түседі. Солардың

кішкене денесінің дірілін сезгенде, көңілім орнына түсті. Төбе жақта қылаңытқан саңылау бар екен, кейін шойындай тұтас қараңғылық сейілейін деді» (Т.Ахтанов «Шырағың сөнбесін» 235 бет).

Қара түске қатысты танымал шетелдік ғалым В.А. Маслова мынадай тұжырым жасайды: «Этимология слова ночь, по мнению А.Е. Супруна, восходит к необходимости обозначить и противопоставить темную и светлую части суток и находит отражение в индоевропейских по происхождению терминах *dbnb - *noktb - «день» и «ночь».

М.М. Маковский соотносит этимологию слова ночь со словом «боязливый» и приводит точку зрения Мажюлиса, также соотносящего исследуемое слово с древнерусским «бояться».

А.А. Потебня в своей работе «О некоторых символах в славянской народной поэзии» считает, что ночь значит горе и гнев, подтверждая это примерами из фольклора.

Значение слова зима толкуется в Словаре древнерусского языка (XI-XIV вв.) как «холодное время года» и как «беда, несчастье, опасность». Современные словари русского языка также дают следующее толкование: зима – самое холодное время года, наступающее осенью и сменяющееся весной. Ночь – часть суток от захода до восхода солнца, от вечера до утра.

Таким образом, можно предположить что в истории развития значений данных слов произошло наложение, контаминация значений слов зима и ночь при их сочетании зимняя ночь. Следовательно, толковать последнее можно и как темная часть суток в холодное время года, и как беда, несчастье, опасность; страх; время, которого следует бояться» (Маслова, 2004). Ғалымның пікірінше қара түс кез келген мәдениетте ұқсас таным мен түсініктерді білдіреді.

2. «Қара – күшті, екпінді, тегеурінді». «Қара» сөзі шығарманың контекстінде тек табиғат құбылыстарын ғана емес, сонымен қатар адамның немесе жаудың зор күшін, қаһарлы қуатын көрсету үшін қолданылады. Бұл түс күші мен қатерлілікті бейнелейді, сондықтан жаудың шабуылы мен онымен күрес, сондай-ақ табиғаттың дүлей күштері «қара» түсімен байланыстырылады. Мәселен, қатты дауыл немесе қатерлі жаудың әрекеттері шығарманың драматизмін күшейтіп, қараңғылық пен зорлықтың әсерін тереңдетеді. «Қара» түс осындай тіркестерде қауіп-қатер мен ауыртпалықтың нышаны ретінде көрінеді. Көбіне *қара дауыл, қара жауын, қара жарқыл, қара жел* тәрізді сөздер кездеседі. «Бұғып баратқан басымды зорға көтеріп, аспанға қарап, қайтқан қаздай тізіліп келе жатқан қара сұр самолеттерді көрдім; жаңа шыққан күнге шағылып бауырлары жарқ-жұрқ етеді, алмастың жүзіндей қара жарқыл тура ажалдың өз сәулесі сияқты» (Т.Ахтанов «Шырағың сөнбесін» 45 бет).

«Кеше осылай келе жатқан сапарда менің бұл күйімді Қасымбек мықтап сезді ғой деймін. Мен өзімді бір бүйірден көргенім жоқ, айнаға да қарағаным жоқ, бірақ кескінімнің қандай болғаны көз алдыма ап-анық елестейді: сірә, қара жауынның астында қалған панасыз балапандай болсам керек» (Т.Ахтанов «Шырағың сөнбесін» 34 бет). «Жылқы кісінейді. Қара дауылда дүрліге шапқан қалың жылқының шошынып, шыңғыра кісінеген даусы келеді құлағыма» (Т.Ахтанов «Шырағың сөнбесін» 3бет).

Осы мысалдардағы сөйлемдерге қарасақ, Нәзираның түсіндегі *қара дауыл* да, өңіндегі *қара жарқыл* да, өзін балапан деп теңеген Нәзираның *қара жауыны* да сол соғыс, сол соғыстың адамдары, қарулары.

3. «Қара – 1) өлім-жітім, қайғы-қасірет, ылаң. 2) өлім-жітімге, қайғылы қазаға байланысты жамылатын, киінетін, тұтынатын азалы зат, киім». Қайғы – мұңның белгісі

ретінде пайдаланылған «қара» түс Отан соғысы жылдары пайда болған сол қара қағаз, қара хабар, қаралы үй, қаралы күн, қара жамылу тіркестері арқылы «Шырағың сөнбесін» шығармасында да қолданылған. «Света ұсталыпты» деген хабарды естігенде қатты шошып кетіп, солқылдап жылап алдым да, содан «мүмкін, ебін тауып құтылар, не құтқарар» деген алдамша үміт емеңсітіп, бірақ оған сене алмай, әрі-сәрі болып жүрдім де, қаралы хабар жеткенде, үміт үздірген аурудың үзілгеніндей, жылай алмай қалдым» (Т.Ахтанов «Шырағың сөнбесін» 357 бет).

Бұл сөйлемдегі қаралы хабар тіркесі Нәзираның жан досы Светаның қаза тапқаны туралы хабарды айтып тұр. Енді бір сөйлемдерде «қара» сын есімі кейіпкерлердің соғыс уақытында ас жағынан көрген қиыншылықтарын көрсетуде жұмсалған. Яғни олар қалған нан, суларын өздері де, балалары да тұтынбай, соңғы күндеріне дейін қалдырып, әйтеуір аш қалмаудың амалын іздеседі. «Үшеуміздің бар қорегіміз қол басындай қатып қалған қара нанды өзім де татпай, екі сәбиге де татырмай қаралы күнге сақтап отырмын, әзірге, әйтеуір, қарындары ашып қыңқылдағанда, емшек беріп қоям» (Т.Ахтанов «Шырағың сөнбесін» 354 бет). «Алда қандай уақыт бар», - деп қазақ соңғы талшығын қара күнге сақтаушы еді, бірақ менің «қара» емес күнім де шамалы» (Т.Ахтанов «Шырағың сөнбесін» 383б).

Ғалым Хинзеева Д.П. «Употребление различных цветов, цветных красок hociito осмысленныи»!, канонизированный характер. У бурят, монголов цветовая композиция строится на сочетании светлого и темного. Также большое место в материальной и духовной культуре бурят занимают «хара» черный и «сагаан» белый цвета. Именно они занимают бинарную позицию: «сагаан - хара» «белое - черное»; «муу - ьайп» «плохое - хорошее»; «уцдэр - набтар» «высокое - низкое» и т.д., в то время как остальные цвета таких оппозиций ни с каким другим цветом не образуют. «Хара» черный, «сагаан» белый, «улаан» красный - цвета первого класса; «ногоон» зеленый, «vuxs» синий, «шара» желтый, «боро» серый - цвета второго класса (Хинзеева, 2011). Байқағанымыздай бурят халқының танымы да қазақ халқымен үндес келеді.

4. «Қара – үлкен, қадірлі, қастерлі, қасиетті». «Біздің отряд» деймін, дегенде қайтейін, екі жылға жуық бірге болып осылардың ішіне әбден сіңісіп кеттім. Өліп тұрамыз, жаңарып тұрамыз, бірақ, әйтеуір, әріден келе жатқан қара шаңырақ сияқты сол отряд болып қала береді» (Т. Ахтанов «Шырағың сөнбесін» 371 бет). Біздің отряд деп Нәзира өзімен бірге тұрған күйеуін, қасындағы орыс достарын, орыс балаларын айтады. Сонда екі жылға жуық тұрған Нәзираға енді сол отрядтың өзі де, заттары да жақын, қасиетті, қастерлі болып көрінеді. Жазушы оны қасиеттіліктің, киеліліктің белгісі ретінде қара шаңырақ сияқты теңеу түрінде берген.

«Қара шаңырақ» тіркесі түркі халықтарының мәдениеті мен дүниетанымында терең мағынаға ие. Шаңырақ ұғымы атадан әкеге, әкеден кенже балаға мұра болып қалатын «үлкен үйді» білдіреді. Бұл үй отбасының береке-бірлігінің символы ретінде қабылданады, ал оның дөңгелек пішіні шексіздікті және ұрпақ жалғастығын білдіреді. Қазақ халқының танымында бұл тіркес ерекше құрметке ие, өйткені ол ата-баба дәстүрінің жалғасы мен отбасының рухани тірегін көрсетеді.

Сонымен бірге, «қара жер», «қара қазан» секілді тіркестер де «қасиетті», «киелі» ұғымдарымен байланыстырылады.

Мысалы, Т. Ахтановтың «Шырағың сөнбесін» романында «қара жер» тіркесі қазақ жерімен тығыз байланыста, оның қасиеттілігін және өмірдің ажырамас бөлігі екенін көрсетеді. «Қара жерден кіндігін үзбеген» деген тіркес қазақтың туған жермен байланысын, оның қадірін сипаттайды.

«Қара қазан» да қазақ мәдениетінде үлкен символикалық мәнге ие. Қара сөзінің бұл жерде «қасиетті» деген мағынаны беруі, қазанның тек тұрмыстық зат қана емес, сонымен қатар береке, байлық және бейбіт өмірдің символы екенін айқындайды. Қазанның тарихы ғұн заманынан басталады, ал қазақ қазаны сол дәуірден келе жатқан қасиетті артефакт ретінде қабылданады. Мысалы: «Қазақы жалпақ пештің от жағарына ошақ құрып, оған қара қазан орнатылған. Бірақ сол қара қазан баяғы көңірсіген иісінен айрылып, көбіне қаңырап бос тұрады, қанша қарасаң да не жылы буы, не тәтті иісі жоқ қара тастай сапсалқын. Қара қазанның тірілетіні тек кешке қарай» (Т.Ахтанов «Шырағың сөнбесін» 167 бет).

5. «Қара – жердің беті, қабаттары, топырағына қатысты ұғымдар». Бұл мағынаға мына сөйлемдер себеп болады. «Қар жауа көктемде күркіреп тасығаны болмаса, қалған уақытта бөлек-бөлек қара су боп үзіліп қалатын Ырғыз өзенінің бойындағы қыстауға келетінбіз» (Т.Ахтанов «Шырағың сөнбесін» 51 бет). «Біз сыртқа шыққанда, ернеуінде жеркепелер жыпырлаған жыра миналар шұрқ-шұрқ тескен шұңқырлардан кәдімгідей қара қотыр болып қалыпты» (Т.Ахтанов «Шырағың сөнбесін» 288 бет). Қарап отырсақ, соғыс қаруынан зардап шеккен жыралардың өзі қара қотыр болып келтірілген. Бұл да жазушының «қара» түсті қолданудағы шеберлігін көрсетеді.

Бұл мәтінде «қара» түсінің ауыспалы мағыналары көрнекі түрде бейнеленген. Қаламгер «қара» сын есімін кейіпкерлердің портреттерін жасауда шебер қолданады. Мысалы, «қара көз», «қара торы», «қара бала», «қара қоңыр шаш», «қара кісі», «қара көк», «қара сақалды», «имек қара», «дүлей қара» сияқты тіркестерді жиі кездестіруге болады. Бұл сипаттамалар арқылы жазушы кейіпкерлердің этникалық және жеке ерекшеліктерін бейнелейді.

Шығармада қазақ та, орыс та, белорус және украин кейіпкерлері де қатысқан, бұл соғыстың интернационалдық сипатын көрсетеді. Қазақ кейіпкерлердің портретінде «қара» түс негізгі рөл ойнаса, орыс кейіпкерлері көбіне «сары шашты» немесе «ақ сары» деп сипатталады. Мысалы, Нәзираның достары Света, Елизавета Сергеевна, Алевтина Павловна, Ираида Ивановна орыс ұлтының өкілдері ретінде суреттелсе, қазақ кейіпкерлері, атап айтсақ Нәзира, күйеуі Қасымбек және оның туыстары, «қара» түспен байланысты сипатталады.

«Қара көз» тіркесі әсіресе қазақ әйелдерінің сұлулығын сипаттау үшін жиі қолданылады. Бұл тіркес қазақ ұғымында сұлулық пен нәзіктік нышаны болып саналады. Сонымен қатар, «өзіміздің қара көз» деп қолданылғанда, бұл адамның қазақ ұлтының өкілі екенін білдіреді. Мысалы, Нәзираның өгей шешесінің портреті: «Өзінің кісі жек көретін де еш нәрсесі жоқ, қарапайым ғана қара торы, иегі үшкірлеу, сопақ бет келіншек. Ісік қабағының астынан жылтыраған қара көзі ылғи дымқыл тартып тұрады: жаңа ғана жылап алған, не жылайын деп тұрған адам сияқты» (Т. Ахтанов «Шырағың сөнбесін», 210-бет).

Сол сияқты, балаларды қазақ немесе орыс деп ажырату үшін «қара бала», «орыс бала» деген тіркестер қолданылады. Бұл жерде «қара» түсін қолдану кейіпкерлердің этникалық ерекшелігін көрсету үшін маңызды рөл атқарады. «Қара» түсіне қатысты осындай тіркестердің көп болуы жазушының портрет жасау шеберлігін айғақтайды.

Қорытынды

Қорытындылай келе айтарымыз, шығармада «қара» түс «ақ» түспен қосарлана келіп, істің оң-терісі, дұрысы мен қисығын айқындау үшін жұмсалады. Шығармада «ақ-қара» фразеологизм түрінде көрініс табады: *ақ-қарасын ажырату, ақ-қаралығына шек келтіру, кіммен қара болсаң, сонымен ақ бол.* Ал «алыстан бұлдырап, қарауытып көрінетін бей-

не, жанды және жансыз зат тұлғасы» деген мағынасы ретінде «қара» сын есімі қаралары көрінбеу, қарамызды ұзу, немістің қарасы, жау патрулінің қарасы, ел қарасы, жалғыз қарасы, станцияның қарасы, қарасы кішірею, қарауытқан 2-3 адам, қасымда қара бар, артынан ерген екі қара деген тіркестер арқылы шығармада қолданыс тапқанын көреміз. «Қара» түстің номинативтік мәнін де «Шырағың сөнбесін» шығармасынан біршамасын табуға болады. Қара стол, қара орамал, қара құлып, қара машина, қара май, қара күйе, қара түтін, көмірдей қара тәрізді «қараларды» да қаламгер өз мақсатында шебер пайдаланған.

Т. Ахтановтың «Шырағың сөнбесін» шығармасы соғыс тақырыбына арналғандықтан, «қара» түс шығармада айрықша орын алады. Қаламгер бұл түсті кейіпкерлердің соғыс күндеріндегі бастан кешкен қиыншылықтары мен ауыртпалықтарын, сондай-ақ соғыстың басталуы мен сол кездегі оқиғаларды суреттеу үшін шебер пайдаланады. «Қара» түс арқылы кейіпкерлердің көңіл-күйі, іс-әрекеттері және болашаққа деген үміті бейнеленеді.

Шығармада «қара» түс тек номинативтік мағынасымен ғана емес, сонымен қатар ауыспалы мағынасымен де ерекшеленеді. Ол киелілік пен қасиеттіліктің, жамандық пен жауыздықтың, қайғы-қасірет пен қауіп-қатердің, үрей мен қорқыныштың символы ретінде қолданылады. Бұл түс соғыс кезіндегі қайшылықтарды, адамның ішкі жан дүниесіндегі күрес пен болашаққа деген үмітін көрсету құралына айналған.

Жазушы «қара» түсті қолдану арқылы шығарманың мазмұнын тереңдетіп, оқырманға соғыс ауыртпалығын, кейіпкерлердің ішкі драмасын жеткізеді. Бұл сөз-символ шығарманың жалпы идеялық мазмұнын ашуға көмектеседі және сол кезеңдегі қиындықтарды нақты әрі әсерлі түрде бейнелейді.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. С.Ғ.Қанапина – зерттеу тақырыбы бойынша материалдарды жинау, әдеби шолу, талдау жасау мәселелерімен айналысты; А.Д.Безаубекова – мақаланың концепциясын құру, әдіс-тәсілдерін анықтау, әдіснамалық мәселелерімен айналысты; К.Қ. Есіркепова – мақаланың мазмұнын реттеу, талдау жасау мәселелерімен айналысты.

Әдебиеттер тізімі

Аитова, Н. Н. (2005). *Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы* [Автореферат кандидатской диссертации, Алматы].

Қайдаров, Ә. (1992). *Түр-түстердің тілдегі көрінісі*. Алматы: Ана тілі.

Қанапина, С. Ғ. (2010). *Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық бейнелілігі* (Ғ. Мұстафин, С. Мұқанов шығармалары негізінде). Қостанай: ТОО «Центрум».

Қасым, Б. Қ. (2001) *Қазақ тіліндегі күрделі сөздер: уәждеме және аталым*. Алматы

Лауланбекова, Р. Т. (2010). *Түр-түс компонентті күрделі аталымдардың танымдық сипаты (сын есім + зат есім бойынша)* [Автореферат кандидатской диссертации, Алматы].

Марғұлан, Ә. (1986). *Казахское народное прикладное искусство*. Алматы.

Маслова, В. А. (2004). *Когнитивная лингвистика: учебное пособие*. Минск: ТЕТРА СИ-СТЕМС.

Нұрдәулетова, Б. И., & Аймұхамбет, Ж. (2021). Прецедентті мәтіндердегі «зат-символ» мәселесі. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, 137(4), 78–85. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-137-4-78-85>

Серікбаева, Ұ. Б. (2003). *Қазақ тіліндегі «ақ» және «қара» түр-түс атауларының этнолингвистикалық сипаты* [Автореферат кандидатской диссертации, Алматы].

Хинзеева, Д. П. (2011). *Цветобозначение в бурятском языке: лингвокультурологический аспект* [Автореферат кандидатской диссертации, Улан-Удэ].

Reese, S. (n.d.). *History, symbols and mythology* [Electronic resource]. <https://pietroduarte.com/kk/qara-tustin-simvoldyq-mani>

Son, Y., Yoo, J., & Lee, I. (2025). Cognitive and Structural Perspectives on a Traditional Terraced Rice Field Village: An Integrated Spatial Syntax Approach. *Land*, 14(8), 1634. <https://doi.org/10.3390/land14081634>

А.Д. Безаубекова^{1*}, С.Г. Канапина², К.К. Есиркепова³

Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынулы, Костанай, Казахстан

Познавательное, символическое значение черного цвета в художественном тексте

Аннотация. Мир цвета - это один из постаментов, представляющий национальную культуру, имеющую своеобразное символическое значение. То есть через цветовую гамму в культуре народ выражал свое эстетическое видение, эмоциональное состояние, нравственные представления. А в природе, в человеческом обществе, как и в других видах цветов, черный цвет имеет чередующиеся, условные, символические значения, которые переполнены смыслом. Это обычное явление не только в казахском языке, но и во всем тюркском мире. В статье рассматриваются способы передачи черного цвета в символическом смысле в произведении писателя Т. Ахтанова «Свет очага» и мастерство его употребления. Через использование писателем слова в символическом выражении познается мировоззрение, культура, художественный мир автора в повышении изобразительности произведения. Рассматривается языковая личность героев как результат их познавательной деятельности, ее лингвокогнитивный уровень. Вместе с тем, в произведении установлено, что слово «черный» в силу словосочетания то означает печаль, смерть, зло, порок, то указывает на святость, священность, простоту. Всесторонне рассмотрев этнолингвистический характер черного цвета, выясняется, что это одно из наиболее часто используемых названий в казахском языке, богатое смыслом, с широким спектром применения. В произведении автора было замечено большое количество названий черного цвета, используемых в значении «священное», «святое».

Ключевые слова: мировоззрение, черный Шанырак, черный хлеб, черный холод, черный суп, символ.

A.D. Bezaubekova^{1*}, S.G. Kanapina², K.K. Esirkepova³

Kostanay Regional University named after A. Baitursynuly, Kostanay, Kazakhstan

Cognitive and symbolic meaning of the «black» color in a literary text

Abstract. The article examines the ways of transmitting the «black» color in a symbolic sense in the work of the writer T. Akhtanov, «The Light of the hearth» and the skill of its use. Through the use of the word by the writer in symbolic expression, the worldview, culture, and artistic world of the author are known in increasing the figurativeness of the work. The linguistic personality

of the characters is considered as a result of their cognitive activity, their linguistic and cognitive level. At the same time, the work establishes that the word blackness, by virtue of the phrase, means sadness, death, evil, vice, and then the word blackness indicates holiness, sacredness, and simplicity. Having comprehensively examined the ethnolinguistic character of the «black» color, it turns out that this is one of the most frequently used names in the Kazakh language, rich in meaning, with a wide range of applications. In the author's work, a large number of black names were noticed, used in the meaning of «sacred», «holy».

Keywords: worldview, black Shanyrak, black bread, black cold, black soup, symbol.

References

- Aitova, N. N. (2005). *Kazak tilindegi tur-tus ataularynyn kognitivtik semantikasy* [Cognitive semantics of color terms in the Kazakh language]. Extended abstract of a PhD dissertation, Almaty. [in Kazakh]
- Kaidarov, A. (1992). *Tur-tusterdin tildegi korinisi* [Representation of colors in language]. Almaty: Ana tili. [in Kazakh]
- Kanapina, S. G. (2010). *Kazakh tilindegi makal-matelderдин танымдық беіneliligi* (G. Mustafin, S. Muqanov shygarmalary negizinde) [Cognitive imagery of Kazakh proverbs and sayings (based on the works of G. Mustafin and S. Muqanov)]. Kostanai: Tsentrüm LLP. [in Kazakh]
- Kasym, B.K. (2001). *Kazak tilindegi kurdeli sozder: uazhdeleme zhane atalym* [Complex words in the Kazakh language: Motivation and nomination]. Almaty.
- Laulanbekova, R. T. (2010). *Tur-tus komponentti kurdeli atalymdardyn танымдық sipaty (syn esim + zat esim boiynsha)* [Cognitive characteristics of complex nominations with color components (adjective + noun)]. Extended abstract of a PhD dissertation, Almaty. [in Kazakh]
- Margulan, A. (1986). *Kazakhskoye narodnoe prikladnoe iskusstvo* [Kazakh folk applied art]. Almaty. [in Russian]
- Maslova, V. A. (2004). *Kognitivnaya lingvistika: uchebnoe posobie* [Cognitive linguistics: A textbook]. Minsk: TETRA SYSTEMS. [in Russian]
- Nurdaulyetova, B. I., & Aimukhambet, Zh. (2021). *Pretsedentti matinderdegi “zat-simvol” maselesi* [The problem «thing is a symbol» in the precedent text]. *Bulletin of L. N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 137(4), 78–85. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-137-4-78-85> [in Kazakh]
- Serikbaeva, U. B. (2003). *Kazak tilindegi “ak” zhane “kara” tur-tus ataularynyn etnolingvistikalyk sipaty* [Ethnolinguistic characteristics of the color terms “white” and “black” in the Kazakh language]. Extended abstract of a PhD dissertation, Almaty. [in Kazakh]
- Khinzeeva, D. P. (2011). *Tsvetooboznachenie v buryatskom yazyke: lingvokulturologicheskii aspekt* [Color designation in the Buryat language] Linguocultural aspect: Extended abstract of a PhD dissertation, Ulan-Ude. [in Russian]
- Reese, S. (n.d.). *History, symbols and mythology* [Electronic resource]. <https://pietroduarte.com/kk/qara-tustin-simvoldyq-mani>
- Son, Y., Yoo, J., & Lee, I. (2025). Cognitive and structural perspectives on a traditional terraced rice field village: An integrated spatial syntax approach. *Land*, 14(8), 1634. <https://doi.org/10.3390/land14081634>

Авторлар туралы мәлімет:

Қанатина Сәуле Ғалымбекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік

университеті, Қостанай, Қазақстан. E-mail: kanapina.71@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1287-4114>

Есіркепова Кенжегүл Қабылғазықызы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан. E-mail: kenzhe.1810@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8139-4034>

Безаубекова Алмагүл Дәненқызы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан. E-mail: adaeva1981@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-0246-6629>

Кананина Сауле Галымбековна – кандидат филологических наук, и.о. ассоциированного профессора, Костанайский региональный университет имени А.Байтұрсынова, Костанай, Казахстан. E-mail: kanapina.71@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1287-4114>

Есіркепова Кенжегүл Кабылғазиновна – кандидат филологических наук, и.о. ассоциированного профессора, Костанайский региональный университет имени А.Байтұрсынова, Костанай, Казахстан. E-mail: kenzhe.1810@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8139-4034>

Безаубекова Алмагүл Даненовна – кандидат филологических наук, и.о. ассоциированного профессора, Костанайский региональный университет имени А.Байтұрсынова, Костанай, Казахстан. E-mail: adaeva1981@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-0246-6629>

Kanapina Saule Galymbekovna – Candidate of Philology, Acting Associate Professor, Kostanay Regional University named after A. Baitursynuly, Kostanay, Kazakhstan. E-mail: kanapina.71@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1287-4114>

Esirkepova Kenzhegul Kabylgazinovna – Candidate of Philology, Acting Associate Professor, Kostanay Regional University named after A. Baitursynuly, Kostanay, Kazakhstan. E-mail: kenzhe.1810@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8139-4034>

Bezaubekova Almagul Danenovna – Candidate of Philology, Acting Associate Professor, Kostanay Regional University named after A. Baitursynuly, Kostanay, Kazakhstan. E-mail: adaeva1981@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-0246-6629>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-153-4-62-74>

IRSTI 16.01.11

Research article

A.M. Dossanova¹, A.M. Maral^{2*}, R.N. Sharshova³

^{1,2} Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³ International Information Technology University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: ¹adossanova@gmail.com; ²maralqyzy.arailym@gmail.com; ³r.sharshova@iitu.edu.kz)

LINGUOPRAGMATIC FEATURES OF THE DISCOURSE MARKERS

Abstract. This article analyzes the linguopragmatic features of discourse markers based on the material of modern Kazakh-language podcasts. The relevance of the research is due to the rapid development of podcasts in Kazakh language, which reflect new trends in modern oral speech. The paper reveals the functions of discourse markers, including their role in the organization of speech, the formation of interaction between speaker and listener, as well as in the transmission of modality and emotional coloring of utterance. The research used methods of contextual and structural analysis, continuous sampling and observation. Transcribed audio recordings of podcasts were used as the main material. Discourse markers are classified as regulatory and organizing, and their pragmatic functions in media discourse are considered comprehensively. The results of the study show that discourse markers play an important role in ensuring the coherence of the text and effective communication in oral speech. The practical significance of the work lies in the possibility of using the data obtained to develop communication skills, improve linguopragmatic competence and analyze media texts. This study reveals the features of the functioning and classification of discourse markers in Kazakh language and can serve as a basis for further applied and theoretical research.

Keywords: discourse markers, linguopragmatic feature, language podcasts, media discourse, colloquial speech, communication.

Түсті: 22.05.2025; Жөнделді: 18.12.2025; Мақұлданды: 23.12.2025; Онлайн қолжетімді: 29.12.2025

Introduction

Discourse markers are essential pragmatic units that enable the organization of speech, the maintenance of logical coherence, and the regulation of interaction between the speaker and the listener. They perform functions such as indicating the structure of an utterance, signaling topic shifts, clarifying information, expressing evaluative or emotional nuances, and conveying communicative intentions such as agreement, disagreement, doubt, or objection. Therefore, discourse markers are regarded as key indicators of discourse organization, textual cohesion, and the speaker's pragmatic strategies.

Although the issue of discourse markers has been widely explored in global linguistics through the works of scholars such as Schiffrin, Fraser, Blakemore, and Lenk, their classifications are predominantly based on the systems of English or Russian. In Kazakh linguistics, discourse markers have emerged as an independent field of study only in recent years. Researchers such as E. Zhanpeisov, G. Ersultanova, S. Mustafina, and A. Zhumagulova have examined various aspects of discourse markers, including modality, evaluation, textual coherence, and pragmatic intention. However, the manifestation of discourse markers in natural spoken Kazakh – particularly in new media formats such as podcasts – has not yet been thoroughly investigated.

In today's information and communication environment, podcasts represent a new model of authentic language interaction. They are characterized by dialogic speech, dynamic speaker interplay, and a clearly expressed emotional and pragmatic tone. Therefore, examining discourse markers in Kazakh-language podcasts provides valuable insight into the structure of natural spoken discourse, the pragmatic strategies used by speakers, and the communicative norms of contemporary Kazakh speech.

This study aims to analyze the linguopragmatic features of discourse markers in Kazakh-language podcasts. It identifies their types, frequency of use, and their functions in structuring discourse and regulating communication. The findings contribute to the study of media discourse in the Kazakh language, refine theoretical models of discourse markers through empirical data, and provide insights into the pragmatic potential of contemporary Kazakh.

Materials and Methods

As the research material, audio recordings of the “Kitapal” and “Ulagat qory” podcasts, which are widely popular in the contemporary Kazakh-speaking media space, were selected. The choice of these podcasts was not incidental: they target a modern Kazakh audience and contain naturally occurring linguistic patterns shaped within an informal communicative environment. This makes them a rich source for the frequent and functional use of discourse markers. Most episodes are structured in the form of free conversation or interviews, allowing for the identification of pragmatic elements such as agreement, disagreement, clarification, and attention-directing strategies. Moreover, the podcasts cover a wide range of topics—including literature, language, culture, education, and social issues—which enables a comprehensive analysis of the contextual features of discourse markers.

The total duration of the collected audio material exceeds five hours. All recordings were transcribed, and discourse markers were systematically extracted and analyzed.

Literature Review

In the *Dictionary of Sociolinguistic Terms*, discourse practice is defined as “various types of communicative activities within a particular context or sphere of interaction” (Aleumettik lingvistikalıyq terminder sozdıgi, 2020). Discourse markers, in turn, are linguistic units that play

an essential role in the pragmatic functioning of language by facilitating the optimal organization of communicative discourse.

In foreign linguistic studies (primarily in English), discourse markers are often classified as coordinating conjunctions (e.g., and, but, or), subordinating conjunctions (e.g., because, although), modal words, articles, and functional word clusters (Schiffrin, 1987). However, such classifications are specific to the grammatical system of English. Kazakh does not possess articles, and conjunctions and particles are not treated as independent parts of speech but rather as components of functional words (Orazbaeva, 2000). Therefore, classifying discourse markers in Kazakh based on the lexical and grammatical features of the national language is considered more appropriate.

According to A. A. Kibrik, discourse markers are special linguistic units that help structure discourse, reflect the speaker's cognitive processes, and regulate the addressee's perception. Thus, the researcher emphasizes the cognitive dimension when characterizing discourse markers (Kibrik, 2003).

According to Yu Lenk, "discourse markers are pragmatic units with structural and organizational functions" (Lenk, 1998). Furthermore, Lenk argues that "discourse markers are a subclass of communicative units associated with expressing politeness, indicating the speaker's attitude toward the utterance, and maintaining social prestige." From this perspective, they operate at the interpersonal level of discourse (Lenk, 2005). Redecker defines these linguistic units as "words or phrases that direct the listener's attention to how the subsequent utterance relates to the immediate discursive context" (Redecker, 1991).

He also notes that "any discourse—whether text, monologue, or dialogue—consists of micro-communicative units that organize the structure of discourse" (Redecker, 1991). One of the essential characteristics of discourse is its structural cohesion and connectivity. In this regard, discourse markers enhance cohesion between communicative elements and contribute to the grammatical and semantic integrity of discourse.

The first linguist to study discourse markers was Deborah Schiffrin. Her work *Discourse Markers* (1987) is considered one of the most influential studies in the field. She approached discourse markers as pragmatic tools that establish the logic of communication and link its elements (Schiffrin, 1987). Schiffrin classifies discourse markers into eleven types:

- Coordinating and subordinating conjunctions (*and, but, or, because*)
- Temporal and conjunctive adverbs (*now, then, so*)
- Fillers (*oh, well*)
- Parenthetical expressions (*you know, I mean*)

According to Schiffrin, the primary function of discourse markers is to ensure textual cohesion (formal connectivity). She notes that "discourse markers do not create the relationship between discourse segments but rather indicate it" (Schiffrin, 1987).

Fraser (1996), in his book *Pragmatic Markers*, provides a classification of discourse markers into four main groups:

- *Basic markers*
- *Commentary markers*
- *Parallel markers*
- *Discourse markers*

Basic markers include:

- Markers indicating the type of speech act
- Performatives: *I swear, I promise*

-
- Pragmatic idioms: *Excuse me, may I ask..., If you have time, may I ask a question?*

Commentary markers include:

- Evaluative: *fortunately*
- Evidential: *possibly*
- Source of information: *They say*
- Mitigating: *If I am not mistaken*

Parallel markers: Vocatives used to draw the listener's attention without formally entering the sentence structure, e.g., *My dear*.

- Discourse markers include:

- Topic shift: *by the way*
- Contrastive markers: *but, however, although*
- Additive markers: *so, in other words, also, more than that, particularly, and, or*

Conclusive markers: *that is why, accordingly* (Fraser, 1996).

Blakemore (2002) attempted to reveal discourse markers from a pragmatic perspective, emphasizing that their meaning and function can only be fully understood in the specific context of speech. She examined them within the framework of relevance theory, showing how they help identify what information is important and appropriate for the listener.

Bauer-Ramazani (2025), in his work *English Discourse Markers*, identifies four types of discourse markers necessary for constructing English sentences:

Coordinating conjunctions

Connectors

Subordinating conjunctions

Phrase linkers

Discourse markers have also been studied in Russian linguistics. Researchers emphasize their direct connection to discourse organization. According to Vinogradov (2010), these units lack denotative meaning and can only be described through actual usage. In Russian linguistics, the term “discourse markers” is not widely used; they are often categorized as modal words (Vinogradov, 1950).

Shmelev (2003) highlights that discourse words play a crucial role in conveying speaker evaluations and opinions. His study shows that these markers allow speakers to express their stance beyond merely delivering information and regulate the pragmatic connection with the listener (Shmelev, 2003).

Dobrovolsky (2000) extensively analyzes the role of discourse markers in text structure, noting that they organize the flow of speech logically, contribute to coherent idea development, and ensure internal textual integrity (Dobrovolsky, 2000). Kubryakova (2004) approaches discourse markers from a cognitive perspective, arguing that they play a significant role not only linguistically but also in the semantic structures of thought, reflecting cognitive processes. That is, discourse markers are not merely speech tools but indicators of human cognitive activity (Kubryakova, 2004).

Based on the works of Russian scholars such as Baranov, Karasik, and Babaeva, discourse markers can be characterized as follows: “Discourse words are not natural language units. Their features are not clearly defined and may include elements classified into different categories and sentences” (Baranov et al., 1993). Babaeva (2008) notes that, while discourse markers are not obligatory components of speech, they provide contextual cues that facilitate understanding and serve as pragmatic indicators regulating interaction between communicants. According to her,

discourse markers convey the speaker's attitude, intention, anticipation, and emotional tone, guiding the correct interpretation of the utterance. Thus, discourse words function as central linguistic tools in the pragmatic organization of communication (Babaeva, 2008).

Many words of this type also have non-discursive uses, which often bear no semantic connection with their discursive function. Consequently, researchers usually describe discursive functions separately from other usages. Determining the boundary between the meaning of discourse words and the context is a more complex process than for specific lexical items.

In Kazakh linguistics, the study of discourse markers has recently emerged as a distinct scientific field. However, its theoretical foundations were established much earlier. For example, Zhanpeisov (1981) analyzed the pragmatic function of modal words in speech acts, revealing their communicative role for the first time (Zhanpeisov, 1981). These studies provide a basis for understanding the formation of discourse markers in Kazakh and their pragmatic characteristics.

Ersultanova (2010) analyzes texts in the journalistic style to show how discourse markers contribute to conveying the author's stance and influencing the reader or listener. A key aspect of her study is "the attempt to uncover the pragmatic intent behind linguistic signs" (Ersultanova, 2010).

Mustafina (2006) demonstrates the role of discourse markers in maintaining logical structure and coherence within texts, arguing that they unify ideas and connect different parts of a text (Mustafina, 2006).

Recent studies continue discourse marker research from new methodological perspectives. In particular, Zhumagulova (2021) examines them from a linguosynergetic perspective, highlighting their complex function in organizing speech. She considers discourse words not only as tools for connecting texts but also as components conveying thought flow, emotion, pragmatic intent, and listener-oriented nuances. Zhumagulova emphasizes the dynamics of interaction between speaker and listener, illustrating the significance of discourse markers in this exchange. Her research provides new impetus for analyzing discourse words in Kazakh, allowing a deeper understanding of their pragmatic and cognitive nature (Zhumagulova, 2021).

In Kazakh, discourse markers can be categorized lexically and grammatically as follows:

Modal words – indicate speaker opinion, probability, or certainty (*arine, balkim, sira*)

Parenthetical and attention-directing components (*qaranyz, aityp oteyin, aitpaqshy*)

Fillers – convey emotional or relational meaning, often in interrogative or affirming constructions (*goi, ma, ba/be, gana, qoi, degendei*)

Deictics – indicate time, place, or person (*osy, anau, munda, sonda, sol, bul*)

Emphatics – reinforce ideas or indicate certainty (*arine, sozsiz, shynynda, kamil, aniq*)

Emotional-expressive elements (*massagan, uau, oibai, oipai-ai, ah, phuh*)

The changing means of communication have prompted reconsideration of the functions of discourse words. A modern type of media discourse, the podcast, presents a new model of interactive communication between listener and speaker. Suleimenova (2006) emphasizes: "Today, it is crucial to consider language in dynamic interaction with a rapidly changing world and the era of new technologies. This is directly connected to increased possibilities for individuals and society to receive, store, and disseminate information, the emergence of new text genres, and the renewal of existing genres and styles" (Suleimenova, 2006). These changes affect the nature and structure of discourse and necessitate a re-evaluation of the functions and scope of discourse markers.

Results and Discussion

The selection of Kazakh-language podcasts such as *Kitapal* and *Ulagat Qory* as research material was not incidental. These podcasts are widely popular among contemporary Kazakh-speaking audiences and provide communication patterns realized in authentic linguistic contexts. Since their content is based on genres such as interviews and discussions, it allows for the observation of the natural use of discourse markers and the analysis of their pragmatic functions. Audio recordings of the educational podcasts *Kitapal* and *Ulagat Qory*, each exceeding five hours, were transcribed, and discourse markers were identified and categorized into groups. The study revealed that discourse markers are widely used in these podcasts. These markers assist in regulating the interaction between the speaker and the listener, structuring the text, and conveying ideas clearly.

In this study, the classification of discourse markers was based on S. A. Andreeva's framework, distinguishing between regulative discourse markers and organizational discourse markers (Andreeva, 2005).

1. Regulative discourse markers are a type of discourse used to express the subjective opinions of participants in communication.

Table 1 – Types of Regulative Discourse Markers

Function	Type of Discourse Marker	Example
Markers indicating the truthfulness of the information	<i>arine, sozsiz, ras, shyn aitsam</i>	<i>"Arine, mumkindik bolsa, nege korsetpeske?"</i> <i>"Arine, surandyzdar, quana zhap beremin!"</i> <i>"Shyn aitsam, alghashqy bolimi onsha unamady, biraq keyin qyzikty bolyp ketti"</i> <i>"Ras, bul baylanis bar ekan. Endi ozingdi bagalauga qayta kelsek."</i>
Markers clarifying the information	<i>tek, aitpakshy, tipti, tagy, odan bolek</i>	<i>"Otbasymmen tek qazakhsha soilesemin"</i> <i>"Til tek soilesu quraly emes, ol senin kozkarasyngdy keneytedi"</i> <i>"Aitpakshy bul taqyrip podcast-ta zhi koteriledi"</i>
Markers expressing the author's personal stance	<i>meninshhe, menin oiyyymsha, okinishke orai</i>	<i>"Meninshhe, bul kitap kez kelgen oqyrman ushyn ozekti"</i> <i>"Meninshhe, zhapon tili, oiytkeni ieroglifter men grammatika ote erekshe"</i> <i>"Okinishke karai, biz bul sukhbattyng tolyq nusqasin jazyp ulgermedik"</i>
Markers organizing and structuring information logically	<i>mysaly, aldymen, keyin, sonymen qatar, sonday-ak</i>	<i>"Mysaly, zhapon tilinde soilegende ozimdi tartip-tirek sezinemin"</i> <i>"Mysaly, pizza, pasta, oneri – bari tartymdy"</i> <i>"Aldymen negizgi sozderdi zhattaymin: salem, rakhmet, qalaisyn degen siaqty"</i>
Evaluative markers	<i>ashyghyn aityndanda, shynymen de</i>	<i>"Shynymen de, bul taqyrip ote mahnymdy"</i> <i>Shynymen de biz kobirek konil boluimiz kerek"</i>

Accentuating markers	<i>En bastysy, asirese, mahnymdysy</i>	“Qazaq tilin kitap oku arqyly damyttym, asirese adebi shygharmalar” “Frantsuz tilinin aityluwy qyiyn boldy, asirese ‘r’ dybysy” “Tilder arqashan mahnymdy bolady, asirese zhandanu kezinde”
Emotive markers	<i>uau, keremet, massagan</i>	“Uau, sen nagyz talantsyng goi!” “Uau, Madi, sen polyglotsyn dep estidik, 7 til bilesin” “Naruto ma? <i>Keremet</i> eken” Ia, “Itewon Klass” degen dramany usinamyn. Onda da tabandylyk pen arman turaly aitylady. <i>Keremet</i>, qarau kerek eken”. “Massagan, buny estigende shok boldym”

2. Organizational discourse markers are markers that help structure discourse and establish logical connections between text fragments. They are linguistic units that ensure structural coherence in spoken or written language. They indicate the logical structure of the text, the sequential flow of ideas, and facilitate easier comprehension of information for the listener or reader.

These markers are further subdivided into three types:

Causal markers

Contrastive and clarifying markers

Referential and recall markers

Organizational markers facilitate discourse structuring and maintain logical cohesion between text fragments.

Within regulative markers, the following subgroups were identified:

Table 2 – Types of Organizational Discourse Markers

Function	Type of Discourse Marker	Example
Causal connection	sondyqtan, sol sebepti, oiytkeni, demek	“Men bul kitapy oqydym, sondyqtan oz kozkarasym ozgerdi” “Men bul sheshimdi qabyldadym, oiytkeni ol komanda ushyn tiimdi boldy” “Biz barlıq talabtardy oryndadyq, demek, jobany saıttı ayaqtadyq”.
Contrastive and clarifying markers	degenmen, alayda, naqtyraq, biraq, yagni,	“Yagni, bul tek gylmi emes, sonymen qatar aleumettik masale” “Jobamyz saıttı ottı, degenmen keibir qiyndyqtar boldy” “Biz barlıq nusqaulardy oryndadyq, alayda natije kutkenimizdey bolmady”
Referential and recall markers	zhogaryda aitqanyımızday, bugan deyin, aldyngy bolimde, aityp otkendeı	“Bugan deyin biz bul avtor turaly aitqan bolatybyz” “Zhogaryda aitqanyımızday, bul adis tiimdiligini daleldedi” “Aldyngy bolimde biz bul maseleni qarastyrdyq”

Based on the results of the study, more than 200 discourse markers were identified in Kazakh-language podcasts such as Kitapal and Ulagat Qory, with a total audio length exceeding five hours. According to their functional-semantic characteristics, the markers were classified into two main groups following S. A. Andreeva's framework: regulative and organizational discourse markers (Andreeva, 2005). Based on the analysis, the most frequently used types of discourse markers were determined (see Table 3).

Table 3 – Usage of Discourse Markers

No.	Type of Discourse Marker	Examples	Frequency
1	Truth-indicating	<i>arine, sozsiz, ras, shyn aitsam</i>	28
2	Clarifying markers	<i>tek, aitpakshy, tipti</i>	24
3	Authorial stance	<i>meninshhe, menin oiymsha, bizdin oiymyzsha, okinishke orai</i>	31
4	Organizational / logical structuring	<i>mysaly, aldymen, keyin, sonymen qatar, sonday-ak</i>	36
5	Evaluative	<i>basqasha aityndanda, ashyghyn aityndanda, shynymen de</i>	19
6	Accentuating	<i>En bastysy, asirese</i>	14
7	Emotive	<i>uau, keremet, massagan</i>	22
8	Logical sequencing	<i>endi, sondyqtan, biraq, demek, yagni, sonymen, songyndan</i>	46
		Total	203

Analyzing the regulative discourse markers:

Truth-indicating markers: The markers *arine, sozsiz, ras, shyn aitsam* appeared 28 times, accounting for 14% of all markers. These markers were frequently used in contexts where the interviewees emphasized the reliability of the information conveyed.

Clarifying markers: The markers *tek, aitpakshy, tipti* were recorded 24 times, representing 12% of the total markers.

Authorial stance markers: The markers *meninshhe, menin oiymsha, bizdin oiymyzsha, men oiylaymyn, okinishke orai* appeared 31 times, comprising 15.5% of the total. These markers played a significant role in expressing personal opinions and emotional evaluations of the speakers.

Organizational and logical structuring markers: The markers *mysaly, aldymen, keyin, sonymen qatar, sonday-ak* were used 36 times, accounting for 18% of the total. These markers were important for presenting ideas in a sequential and coherent manner.

Evaluative markers: The markers *basqasha aityndanda, ashyghyn aytqanda, shynymen de* appeared 19 times, representing 9.5%.

Accentuating markers: The markers *en bastysy, asirese* were used 14 times, accounting for 7%. These markers allowed speakers to highlight specific points.

Emotive markers: The markers *uau, keremet, massagan* appeared 22 times, representing 11%. These markers added emotional authenticity to the speech and facilitated informal interaction.

Regarding organizational discourse markers, including all subgroups:

Discourse segmentation markers: *endi, keleside, sonymen, sonynda* - 12 occurrences.

Causal connection markers: *sondyqtan, sol sebepti, oiytkeni, demek* - 9 occurrences.

Contrastive and clarifying markers: *degenmen, biraq, alayda, yagni, naqtyraq aitsak* - 25 occurrences.

In total, organizational markers amounted to 46 occurrences, accounting for 23% of all identified discourse markers.

Conclusion

The results of this study comprehensively demonstrate the linguo-pragmatic features of discourse markers and their significant role in communication within contemporary Kazakh-language podcasts. Discourse markers facilitate the organization of speech texts, ensure interaction and understanding between the speaker and the listener, and convey the modality and emotional tone of utterances. In the informal linguistic environment of podcasts, the use of these markers enables pragmatic functions such as drawing listeners' attention, signaling agreement, providing clarification, and expressing opinions, thereby supporting effective communication.

The study identified both regulative and organizational types of discourse markers, analyzing their pragmatic functions qualitatively and quantitatively. The findings confirm the importance of these markers in ensuring textual cohesion, developing communicative skills, and enhancing linguo-pragmatic competence.

Overall, the results presented in this article shed light on the functions and classification features of discourse markers in the Kazakh language. The research materials and methods can serve as a basis for future applied and theoretical studies. Furthermore, this work represents a valuable resource for the linguistic analysis of media texts, particularly podcasts.

Conflict of Interest, acknowledgements and funding information

The authors declare no conflict of interest regarding this article.

Contribution of the authors. During the preparation of this research, **A.M. Dosanova** conceptualized the study, conducted the analysis of research materials, and wrote the main body of the article. **A. Maral** collected, organized, and analyzed the research materials and prepared the manuscript for publication. **R. N. Sharshova** compiled tables and contributed to the discussion sections of the article. All authors share equal responsibility for all aspects of the work, and the accuracy and integrity of the research data were mutually reviewed.

References

- Андреева, С. В. (2005). Конструктивно-синтаксические единицы устной русской речи. Саратов: Изд-во Саратовского университета. 246 с.
- Әлеуметтік лингвистикалық терминдер сөздігі. (2020). Өңделген 2-басылым. Алматы. 400 б.
- Баранов, А. Н., Плунгян, В. А., & Рахилина, Е. В. (1993). Путеводитель по дискурсивным словам русского языка. Москва: Помовский и партнёры. 256 с.
- Бабаева, Р. И. (2008). Незнаменательная лексика в немецком обиходном дискурсе (прагматический аспект) (дис. ... канд. филол. наук). Иваново.
- Виноградов, В. В. (1950). О категориях модальности и модальных словах в русском языке. Труды института русского языка, 2, 142–165.
- Добровольский, Д. О. (2000). О дискурсивных единицах в русском языке. Вопросы языкознания, (3), 40–56.
- Ерсұлтанова, Г. Т. (2010). Тілдік тұлға публицистикалық дискурста (автореф. дис. ... канд. филол. ғыл.). Алматы: ҚазҰУ. 24 б.

- Жанпейісов, Е. Н. (1981). Қазіргі қазақ тіліндегі модаль сөздер. Алматы: Ғылым. 128 б.
- Жұмағұлова, А. М. (2021). Қазақ дискурсының лингвосинергетикасы. Қазтұтыну одағы Қарағанды университетінің Хабаршысы, (4)104, 76–81. <https://vestnik.kgu.kz/index.php/kufil/article/view/220>
- Кибрик, А. А. (2003). Анализ дискурса в когнитивной перспективе (дис. д-ра филол. наук). Москва. 231 с.
- Кубрякова, Е. С. (2004). Язык и знание. Москва: Языки славянской культуры. 180 с.
- Макаров, М. Л. (2003). Основы теории дискурса. Москва: Гнозис. 352 с. (in Russian)
- Мустафина, С. С. (2006). Қазақ тілінің мәтін түзуші құралдары (автореф. дис. ... канд. филол. ғыл.). Алматы. 22 б.
- Оразбаева, Ф. (2000). Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. Алматы: (s. n.). 208 б.
- Сүлейменова, Э. Д. (2006). Дискурс в дискурсе казахстанской лингвистики. In *Современные проблемы дискурса: теория и практика* (pp. 64–66). Алматы.
- Шмелев, А. Д. (2003). Дискурсивные слова как средство выражения авторской позиции. *Вопросы языкознания*, (2), 64–76.
- Blakemore, D. (2002). *Relevance and linguistic meaning: The semantics and pragmatics of discourse markers*. Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511486456>
- Bauer-Ramazani, C. (2025). English discourse markers. Retrieved March 12, 2025 from <http://academics.smcvt.edu/cbauerramazani/AEP/BU113/English/discmarkers>
- Fraser, B. (1996). Pragmatic markers. *Pragmatics*, 6(2), 167–190. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511486456>
- Lenk, U. (1998). Discourse markers and global coherence in conversation. *Journal of Pragmatics*, 30, 245–257.
- Lenk, U. (2005). Discourse markers. In *Handbook of Pragmatics* (pp. 1–17). Amsterdam: John Benjamins.
- Redeker, G. (1991). Linguistic markers of discourse structure. *Linguistics*, 29, 1139–1172.
- Schiffrin, D. (1987). *Discourse markers*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511611841>

А.М. Досанова¹, А. М. Марал^{2*}, Р. Н. Шаршова³

^{1,2} *Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*

³ *Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан*

Дискурсивті маркерлердің лингвопрагматикалық ерекшеліктері

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі қазақ тілді подкасттар негізіндегі дискурсивті маркерлердің лингвопрагматикалық ерекшеліктері кешенді түрде талданады. Зерттеу жұмысының өзектілігі қазақ тіліндегі подкасттардың жедел дамып, заманауи ауызекі сөйлеу мен коммуникациядағы жаңа үрдістерді анық көрсетуімен түсіндіріледі. Зерттеуде дискурсивті маркерлердің қызметтері, атап айтқанда сөйлеуді ұйымдастырудағы, сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы өзара әрекетті қалыптастырудағы, сондай-ақ айтылымның модальдылығы мен эмоционалды реңін жеткізудегі рөлінің маңыздылығы көрсетіледі. Зерттеу барысында контекстік және құрылымдық талдау, жаппай іріктеу мен бақылау әдістері қолданылған. Зерттеу материалының негізі ретінде транскрипцияланған қазақ тілді подкасттардың аудиожазбалары алынған. Дискурсивті маркерлердің регулятивті

және ұйымдастырушы болып жіктелуі беріліп, олардың медиадискурстағы, әсіресе подкаст жанрындағы прагматикалық функциялары жан-жақты қарастырылды. Зерттеу нәтижелері дискурсивті маркерлердің мәтіннің байланыстылығын қамтамасыз етуде және ауызекі сөйлеуде тиімді коммуникация орнатуда маңызды рөл атқаратынын көрсетеді. Жұмыстың практикалық маңыздылығы – алынған деректерді коммуникациялық дағдыларды дамытуға, лингвопрагматикалық құзыреттілікті жетілдіруге және медиа мәтіндерді талдауға қолдануға болатындығында. Бұл зерттеу қазақ тіліндегі дискурсивті маркерлердің қызметі мен жіктелу ерекшеліктерін ашып, болашақ қолданбалы және теориялық зерттеулерге негіз бола алады.

Түйін сөздер: дискурсивті маркерлер, лингвопрагматикалық ерекшелік, тілдік подкасттар, медиадискурс, ауызекі сөйлеу тілі, коммуникация.

А.М. Досанова¹, А.М. Марал^{*2}, Р.Н. Шаршова³

^{1,2} *Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан*

³ *Международный университет информационных технологий, Алматы, Казахстан*

Лингвопрагматические особенности дискурсивных маркеров

Аннотация. В данной статье анализируются лингвопрагматические особенности дискурсивных маркеров на материале современных казахоязычных подкастов. Актуальность исследования обусловлена стремительным развитием подкастов на казахском языке, которые ярко отражают новые тенденции в современной устной речи и коммуникации. В работе раскрываются функции дискурсивных маркеров, в том числе их роль в организации речи, формирования взаимодействия между говорящим и слушателем, а также в передаче модальности и эмоциональной окраски высказывания. В ходе исследования применялись методы контекстуального и структурного анализа, сплошной выборки и наблюдения. В качестве основного материала использовались транскрибированные аудиозаписи казахоязычных подкастов. Дискурсивные маркеры классифицируются как регулятивные и организующие, их прагматические функции в медиа дискурсе, особенно в жанре подкаста, рассматриваются всесторонне. Результаты исследования показывают, что дискурсивные маркеры играют важную роль в обеспечении связности текста и эффективной коммуникации в устной речи. Практическая значимость работы заключается в возможности использования полученных данных для развития коммуникативных навыков совершенствования лингвопрагматической компетенции и анализа медиа текстов. Данное исследование раскрывает особенности функционирования и классификации дискурсивных маркеров в казахском языке и может послужить основой для дальнейших прикладных и теоретических исследований.

Ключевые слова: дискурсивные маркеры, лингвопрагматическая особенность, языковые подкасты, медиа дискурс, разговорная речь, коммуникация.

References

Aleumettik lingvistikalık terminder sozdigi. (2020). [Dictionary of Social Linguistic Terms]. Almaty, Kazakhstan [in Kazakh]

Andreeva, S. V. (2005). Konstruktivno-sintaksicheskie edunitsy ustnoi russkoi rechi [Constructive-syntactic units of spoken Russian]. Saratov, Russia: Izdatelstvo Saratovskogo Universiteta. [in Russian]

-
- Babaeva, R. I. (2008). Neznamenatel'naya leksika v nemetskom obikhodnom diskurse [Minor vocabulary in German colloquial discourse] (Candidate dissertation). Ivanovo, Russia. [in Russian]
- Baranov, A.N., Plungyan, V.A., & Rakhilina, E.V. (1993). Putevoditel po diskursivnym slovam russkogo yazyka [Guide to discourse words in Russian]. Moscow, Russia: Pomovskii i Partnery. [in Russian]
- Bauer-Ramazani, C. (2025). English discourse markers. Retrieved March 12, 2025, from <http://academics.smcvt.edu/cbauerramazani/AEP/BU113/English/discmarkers.ht>
- Blakemore, D. (2002). Relevance and linguistic meaning: The semantics and pragmatics of discourse markers. Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511486456>
- Dobrovolskii, D. O. (2000). O diskursivnykh edinit'sakh v russkom yazyke [On discourse units in Russian]. *Voprosy yazykoznaniya*, 3, 40–56. [in Russian]
- Ersultanova, G. T. (2010). Tildik tulga publicistikalik diskursta [Language personality in publicistic discourse] (Author's abstract of Candidate dissertation). Almaty, Kazakhstan. [in Kazakh]
- Fraser, B. (1996). Pragmatic markers. *Pragmatics*, 6(2), 167–190. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511486456>
- Kibrik, A. A. (2003). Analiz diskursa v kognitivnoi perspektive [Discourse analysis from a cognitive perspective] (Doctoral dissertation). Moscow, Russia [in Russian]
- Kubryakova, E. S. (2004). Yazyk i znanie [Language and cognition]. Moscow, Russia: Yazyki Slavyanskoi Kultury. [in Russian]
- Lenk, U. (1998). Discourse markers and global coherence in conversation. *Journal of Pragmatics*, 30, 245–257.
- Lenk, U. (2005). Discourse markers. In *Handbook of Pragmatics*. Amsterdam, Netherlands: John Benjamins.
- Makarov, M. L. (2003). Osnovy teorii diskursa [Fundamentals of discourse theory]. Moscow, Russia: Gnozis. [in Russian]
- Mustafina, S. S. (2006). Kazak tilinin matin tuzushi kuraldary [Tools for composing texts in the Kazakh language] (Author's abstract of Candidate dissertation). Almaty, Kazakhstan. [in Kazakh]
- Orazbaeva, F. (2000). Tildik katynas: teoriyasy zhane adistemesi [Language interaction: Theory and methodology]. Almaty, Kazakhstan: s. n. [in Kazakh]
- Redeker, G. (1991). Linguistic markers of discourse structure. *Linguistics*, 29, 1139–1172.
- Schiffrin, D. (1987). Discourse markers. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511611841>
- Shmelev, A. D. (2003). Diskursivnye slova kak sredstvo vyrazheniya avtorskoi pozitsii [Discourse words as a means of expressing the author's stance]. *Voprosy yazykoznaniya*, 2, 64–76. [in Russian]
- Suleimenova, E. D. (2006). Diskurs v diskurse kazakhstanskoi lingvistiki [Discourse in the discourse of Kazakhstani linguistics]. In *Sovremennye problemy diskursa: teoriya i praktika* (pp. 64–66). Almaty, Kazakhstan. [in Russian]
- Vinogradov, V. V. (1950). O kategoriakh modalnosti i modalnykh slovakh v russkom yazyke [On categories of modality and modal words in Russian]. *Trudy Instituta Russkogo Yazyka*, 2, 142–165. [in Russian]
-

Zhanpeisov, E. N. (1981). Kazirgi qazaq tilindegi modal sozdar [Modal words in contemporary Kazakh]. Almaty, Kazakhstan: Gylym. [in Kazakh]

Zhumagulova, A. M. (2021). Kazak diskursynyn lingvosinergetikasy [Linguosynergetics of Kazakh discourse]. *Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University. Philological Series*, 4(104), 76–81. <https://vestnik.kgu.kz/index.php/kufil/article/view/220> [in Kazakh]

Information about authors:

Dossanova Albina – PhD, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University Almaty, Kazakhstan, E-mail: adossanova@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8302-3982.

Maral Arailym – corresponding author, PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: maralqyzy.arailym@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3522-6590.

Sharshova Regina – Master of Humanities, Senior Lecturer, International Information Technology University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: r.sharshova@iitu.edu.kz, ORCID: 0000-0002-7367-6007.

Досанова Альбина Маратхановна – PhD докторы, қауымдастырылған профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: adossanova@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8302-3982.

Марал Арайлым Маралқызы – хат-хабар үшін автор, PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: maralqyzy.arailym@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3522-65907

Шаршова Регина Николаевна – гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: r.sharshova@iitu.edu.kz, ORCID: 0000-0002-7367-6007.

Досанова Альбина Маратхановна – PhD, ассоц. профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: adossanova@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8302-3982.

Марал Арайлым Маралқызы – автор для корреспонденции, докторант PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: maralqyzy.arailym@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3522-6590.

Шаршова Регина Николаевна – магистр гуманитарных наук, старший преподаватель, Международный университет информационных технологий, Алматы, Казахстан. E-mail: r.sharshova@iitu.edu.kz, ORCID: 0000-0002-7367-6007.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-153-4-75-93>

IRSTI 16.21.27

Research article

K.U. Yessenova¹ , A.K. Abdikarimova^{2*}
Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: ¹ kalbike_65@mail.ru, ^{2*} ainagulr@mail.ru)

COMMUNICATIVE-PRAGMATIC FEATURES OF KAZAKH HUMOR: REFLECTION ON NATIONAL VALUES

Abstract. This study explores the role of humour in Kazakh social life, demonstrating how it facilitates the preservation and transmission of cultural knowledge. The main purpose of the study is to show that humor is not only entertainment but also a form of social interaction through which values, norms, and shared knowledge are passed from one generation to another. To address this question, the study relies on a set of different approaches. The material is read closely to see how certain stylistic features appear, the meanings hidden between the lines are examined, and the social purpose of each humorous example is considered. In addition, the Kazakh material is compared with humor from other cultures.

The analysis draws on a mixed set of materials. For this research, examples were collected from older oral humor as well as from online platforms where modern users post short, humorous remarks. Examining them side by side makes it clear that older humorous patterns still surface in online communication. These features allow speakers to comment on social issues in a subtle and culturally acceptable way. The novelty of the research lies in combining traditional and digital humor within one communicative-pragmatic framework, demonstrating how cultural codes remain stable even as modes of communication change.

Keywords: Kazakh humor, communicative-pragmatic aspects, metaphors, intercultural comparison.

Received: 15.02.2025; Revised: 08.12.2025; Accepted: 23.12.2025; Available online: 29.12.2025

Introduction

For many Kazakh speakers, humor becomes a tool that supports the exchange of ideas, reduces social tension, and helps interpret ordinary patterns of behaviour. Despite its widespread use, many of its communicative and pragmatic layers remain insufficiently studied. Although researchers such as Raskin (1985), Attardo (1994), and Chiaro (2010) view humor as a socially shaped communicative act, their frameworks do not encompass several features that set Kazakh humorous practices apart. In particular, these approaches do not fully account for the reliance on indirect suggestion or for the moral and value-oriented nuances that often characterise Kazakh humorous expression. Within Kazakhstan, most academic work has examined how humorous texts are structured linguistically or which stylistic tools they rely on. While Abikenova and Kabysheva (2018) outline several recurring linguistic features, the cultural and social context in which humor functions has received far less attention. Traditional narrative figures such as Aldar Kose and Khoja Nasreddin show that humor has long been used to address everyday concerns and to offer subtle commentary on social behaviour. More recent humorous content shared on digital platforms shows that these established methods continue to evolve in response to new communicative environments. When viewed together, material from both oral tradition and contemporary online spaces suggests that Kazakh humor moves seamlessly across different periods and technologies, preserving familiar patterns while adapting them to changing conditions.

Important gaps nonetheless persist. Limited attention has been given to the role of implicit meaning, moral commentary, and interactional strategies. The influence of punctuation, digital platforms, and online discourse on the interpretation of humor has also not been examined in depth. Current research does not yet offer an approach that treats older oral humor and modern digital humor as parts of the same cultural continuum. The present study seeks to address these gaps by examining how humor contributes to cultural continuity, reinforces social relations, and communicates nationally significant meanings. Through a combination of textual, semantic, pragmatic, and comparative analysis, the study offers a more comprehensive understanding of how traditional and contemporary humor function within the same communicative landscape.

Aim The study aims to investigate how Kazakh humor supports cultural continuity and conveys socially and culturally meaningful ideas across both traditional and digital contexts.

Objectives The research examines the textual, semantic, and pragmatic features of humorous discourse; identifies how metaphor, implicit meaning, and value-based commentary operate within humorous texts; compares oral and digital humor in order to determine elements of continuity and transformation; and analyzes how technological platforms and written markers influence humorous interpretation.

Hypotheses The first hypothesis proposes that Kazakh humor encodes national values through metaphor, implicit meaning, and socio-cultural critique. The second hypothesis proposes that shifts to digital media change the external shape of humorous expression but do not alter its core communicative and pragmatic roles.

Scientific novelty

The scientific novelty of this study lies in its attempt to examine Kazakh humor through several complementary analytical dimensions, including textual form, semantic content, and pragmatic function. By placing traditional oral examples alongside humorous material that circulates in digital spaces, the research treats these sources as parts of the same cultural field. This approach makes it possible to see how earlier humorous practices continue to shape, and in some cases

influence, the development of humor in online environments. The findings also suggest that pragmatic features—such as indirect meaning, evaluative tones, and communicative intent—play an important role in articulating themes related to national identity and in maintaining continuity between different stages of humorous expression.

Literature Review

Foreign researchers have made great contributions to understanding what a joke is and how a joke is constructed and understood in a certain society. Expanding on this, their research toward understanding the semantics of humor helps us see virtually everything said in a joke in a whole new light. Raskin's (1985) claim that "humor is often understood and produced in relation to specific societal conventions" is already taken care of by the evidence in the text. This is also true for Kazakh humor.

Chiaro (2010) points out another dependency of humor: people who appreciate the humor and the setting in which it was uttered. Both the entity and the concept depend significantly on the comprehension of language and intellect, along with the context of the socio-political and economic factors. For example, studies based on information from Egemen.kz claim that social media is slowly changing the coverage of various forms of inter-cultural humor (Egemen.kz, 2023).

Kazakh scholars have engaged comprehensively with the communicative and cultural aspects of Kazakh humor, arguing that it must be emphasized in identity politics. As indicated, Ilyasov (2012) argues that the use of ethnic jokes in modern debates requires new directions of information presentation. In other words, the world has communication models that evolve with time, which means new levels of creativity in communication design. Kazakh laughter grapples with social issues as explained: "This fosters social order while simultaneously promoting justice" (Rakhymzhan, 2020, p. 79). Kopen maintains that what is called a "fundamentally unsound practice" is used to instill morality and decorum in youngsters (Amirbek, 2015, p. 72). "The framing story of Kazakh humor is a stylized way of preserving the nation's values" (Abikeeva & Kabysheva, 2018, p. 25). Zhunis (2020) considers how communicative contexts of family discourse operate around interpersonal aspects and culture, observing: "Family-oriented humor is a smaller version of the comprehensive set of culture and social etiquette" (p. 123).

Yeskermessova (2017) notes that punctuation serves not only to organise text but also to shape the rhythm and emphasis that enhance humorous expression in writing. Following this view, Kalybaeva (2020) argues that humor remains culturally meaningful only when language practices evolve alongside contemporary usage while still reflecting traditional patterns. In Kazakh humorous expression, figurative devices such as metaphor, hyperbole, and various implied meanings are used extensively and add depth to the discourse. Lexical gaps also influence how Kazakh humor develops. The expression «Шапан жапты, жылық мінгізді» "encasing in a chapan and offering a horse" reflects long-standing ideals of generosity and respect in Kazakh culture. In humorous contexts, such phrases act as cultural signals that help maintain shared ethical and social values (Seilbek et al., 2018). Although these works shed light on important aspects of Kazakh humor, certain questions remain open, especially regarding how humor adapts to digital communication. BrandAnalytics.kz (2023) notes that online platforms now shape the circulation of humorous material, exposing it to broader audiences while preserving the cultural nuances embedded in it.

Taken together, the reviewed studies indicate that humor continues to play a meaningful cultural role in Kazakh society. It not only supports the transmission of values and offers

social critique but also blends traditional forms with newer expressions, allowing it to remain meaningful within contemporary society. Addressing the research questions already mentioned will provide a more coherent view of the evolving position of Kazakh humor in national and global society.

When foreign and Kazakh studies are viewed together, it becomes clear that each tradition approaches humor from a different perspective. Writers such as Raskin (1985), Attardo (1994), and Chiaro (2010) tend to rely on broad linguistic or communicative concepts when explaining how humor works. Their analyses often turn to semantic mechanisms, the contrast between different scripts in a joke, and the influence of context on interpretation. These ideas are useful for describing the general logic behind humorous expression, yet they do not always capture the finer cultural details that shape humor within specific communities. In contexts where humor depends on subtle implication, culturally shared references, or underlying moral messages, such general theories may overlook important ways in which humorous meaning is formed.

Kazakh scholars begin from a different place, treating humor as something closely tied to local traditions and everyday forms of social interaction. Abikeeva and Kabysheva (2018) draw attention to the stylistic and linguistic elements that shape the unique character of Kazakh humorous discourse. In his study of public communication, Ilyasov (2012) notes that ethnic humor reflects broader shifts occurring in everyday social relations. Focusing on the family sphere, Zhunis (2020) finds that humorous interactions within households reveal underlying cultural values and behavioural expectations. Research by Amirbek (2015) and Makulbekuly (1997) turns to traditional humorous narratives, suggesting that these stories help preserve cultural memory and convey moral understandings across generations. Taken together, this scholarship reveals that Kazakh humor is firmly rooted in the cultural environment that shapes it.

In addition, insights offered by Yeskermessova (2017) and Kalybaeva (2020) provide further perspectives that are particularly relevant to the present study. Yeskermessova (2017) investigates punctuation from a communicative-pragmatic perspective and demonstrates that written markers influence timing, emphasis, and interpretation in humorous texts, an area that receives little attention in foreign scholarship. Kalybaeva (2020), examining the stability and evolution of Kazakh orthography, argues that linguistic adaptability is essential for humor to remain meaningful in modern digital contexts. These contributions help explain how humor moves between older oral forms and emerging digital formats. Viewed together, the two strands of research offer insights that complement one another. Research from outside Kazakhstan tends to focus on the general principles that make humor work, while Kazakh scholars pay closer attention to forms of humor that reflect local cultural habits — for example, indirect ways of speaking, symbolic hints, or moral colouring. Taking both bodies of scholarship into account helps show how humor functions in Kazakhstan across different contexts, including traditional oral narratives and the digital modes that have recently become widespread.

Methodology

The purpose of this study is to understand how Kazakh humor helps sustain cultural identity and passes national values from one generation to another. To address this aim, the research draws on a set of clearly defined objectives and uses materials selected for their relevance to the topic. The study approaches humor as both a theoretical concept and a methodological tool, building on the issues highlighted in earlier work (Abikeeva & Kabysheva, 2018).

The research addresses several questions related to the discourse and pragmatic analysis of humor in Kazakhstan. One of the issues explored at this stage concerns the parameters of metaphor, verbal irony, and hyperbole in Kazakh humorous discourse. Another aspect of the analysis focuses on how humor communicates and questions social values, with particular attention to the ways cultural norms and moral expectations appear either directly or through subtle implication in humorous texts (Ilyasov, 2012). The study also situates Kazakh humor alongside traditions from other cultures, allowing for a comparison that highlights which features are distinctly tied to Kazakh cultural experience and which align with broader patterns observed in earlier research (Attardo, 1994; Seiilbek et al., 2018).

The study relies on qualitative methodology and employs a range of analytical techniques appropriate to the material under consideration. In the textual analysis, attention is given to stylistic choices that influence humorous meaning, such as metaphor, exaggeration, and similar techniques (Raskin, 1985). The semantic analysis then focuses on the cultural meanings embedded in humorous expressions, especially those conveyed indirectly rather than stated outright (Attardo, 1994; Seiilbek et al., 2018). The pragmatic analysis turns to the social environment in which humor appears, paying attention to the speaker's purpose, how the audience responds, and the wider communicative functions humor can fulfil (Abikeeva & Kabysheva, 2018). Finally, the comparative stage examines Kazakh humorous practices alongside those from other cultural settings, noting where they diverge and where they share common ground (Aliakbarova, 2015).

The study relies on two main types of material. The first group includes traditional humorous sources such as oral stories, proverbs, and well-known tales associated with figures like Aldar Kose. These sources help show how humor took shape within the Kazakh cultural context and how, over time, it has been used to address social and moral themes (Abikeeva & Kabysheva, 2018). The other group of material comes from the digital environment and includes memes, short videos, and widely shared trends on platforms such as TikTok, Instagram, and YouTube. These examples reveal how humor responds to new technological conditions and the cultural changes that accompany them (Egemen.kz, 2023). All conventional and digital materials were analyzed with sensitivity to cultural context (Duysebekova, 2019). Ethical considerations include the protection of user privacy and adherence to established guidelines for the use of online data, following principles outlined in recent studies on media research and digital communication (BrandAnalytics.kz, 2023).

Findings and Discussions

In Kazakh humorous forms, metaphors play an important role. Metaphors transform words into artistic depictions that can be applauded or appreciated. A good example of Khoja's is «Желді қуып, қалтама салып қойдым», "I chased the wind and put it in my pocket", which shows his exaggerated sophistry. This metaphor does more than describe everyday events; it encourages the listener to imagine reality in a more open and creative way.

Discussion:

Metaphors clearly reveal the figurative thinking characteristic of Kazakh culture, where indirect speech is highly valued. They condense complex experience into short, memorable images that are easy to recall yet rich in meaning. The expression «Желді қуып, қалтама салып қойдым», "I chased the wind and put it in my pocket" demonstrates the creativity and philosophical depth of the Kazakh worldview. Traditional figurative resources—such as metaphor and proverb—continue to support the preservation and transmission of cultural

values, even as humorous expression shifts into formats like memes and brief digital videos. Through these devices, Kazakh humor maintains its cultural grounding while adapting to the storytelling conventions found across contemporary online platforms. As humor spreads through platforms like TikTok and Instagram, these enduring elements continue to shape its resonance and contribute to the reinforcement of national identity (InfoHub.kz, 2022).

Exaggeration, together with other stylistic resources, forms another noteworthy strategy employed by Kazakh humorists. It stretches and amplifies some flaws and problems of society, making it more captivating to its readers. Hyperbole as a technique seeks to grab the focus of the audience, compelling them to query and analyze. Example: Aldar Kose's remark «Сенің қойларыңды айдап әкеттім...» – "I drove off with your sheep..." playfully exaggerates the behaviour of the wealthy, turning greed into a comic image.

In such cases, hyperbole caricatures social traits, inviting listeners both to laugh and to reflect on how similar attitudes may appear in real life.

Discussion:

This strategy in Kazakh humor allows serious ideas to be presented in a playful form. Exaggeration draws attention to certain patterns of behaviour and encourages the audience to look more critically at everyday social reality. The targeted examination of metaphors, hyperboles, and implicit meanings demonstrates the communicative-pragmatic nature of Kazakh humor. These linguistic devices illuminate how jokes serve three key purposes: The structural components of humorous texts are the means of demonstrating the national ideals. These include metaphors and hyperboles, along with what serves their purpose so well. What these factors do is preoccupy the audience with fun in readiness for controversy. Textual analysis reveals and delves into the structural features of the humor of Kazakhs. Metaphors serve an aesthetic purpose, which is to portray truths, while hyperboles serve the purpose of critiquing and educating.

Table 1. Structural elements and communicative functions of Kazakh humor

Structural element	Example	Function
Metaphor	«Желді қуып, қалтама салып қойдым» – "I chased the wind and put it in my pocket."	Delivering truths figuratively
Hyperbole	«Сенің қойларыңды айдап әкеттім...» – "I drove off with your sheep..."	Critiquing social inequality
Lexical peculiarity	«Шапан жапты, жылқы мінгізді» – "Wrapping in a chapan and gifting a horse."	Representing national culture

Note. Adapted from Amirbek (2015, p. 68) and Yeskermessova (2017, p. 267).

Structural elements of humor are described in Table 1. These structural components serve to increase the impact of Kazakh humor on the audience and strengthen the tools for the expression of national culture.

Semantic Analysis

Objective: To analyze humor texts for underlying meanings and language-specific features, as well as their representation of culture.

Analysis Results.

Implicit Meanings. One of the most important aspects of the content of Kazakh humor is the

implicit meanings. They reveal certain truths without openly stating them, requiring the audience to think hard. Example: Understanding the phrase, «Қойларың көкке зар, бірақ жайылымға бармайды...», “Your sheep long for green grass but avoid pastures full of it,” deals with the greed and injustice of those who are rich. This type of humor is very implicit. The Kazakh people use such humor to mock and scorn societal inequality and injustice. Understanding a certain type of humor in its entirety means appreciating the meaning and the context behind it.

Discussion:

Implicit meanings allow listeners to have an alternative view of the perception of reality. They provide some distinctive features of the Kazakh mental picture and act as a technique for social criticism in an artistic manner.

Lexical Peculiarities.

The national lexicon used in humorous texts functions as a symbolic code of Kazakh culture. Many words and expressions in Kazakh humorous discourse are culturally grounded, helping to sustain traditional values and to express themes linked to national identity. The saying «Қойларың көкке зар, бірақ жайылымға бармайды...» – “Your sheep long for green grass but avoid pastures full of it” uses an indirect image to criticise greed and injustice in society, hinting at these problems rather than naming them openly (Attardo, 1994, p. 23). Through this kind of implicit meaning, humorous texts invite the audience to reconsider shared moral norms and to think more carefully about questions of fairness and responsibility. A related example is the expression «Шапан жапты, жылқы мінгізді» – “wrapping in a chapan and gifting a horse,” which encodes ideas of generosity, honour, and respect that are deeply embedded in Kazakh cultural tradition. Such phrases assist the audience in understanding the linchpin of the Kazakh culture. In addition, phrases such as «Жақсы адамның ізі қалады» ‘leaving a mark from a good person’ showcase the permanence and continuity of the national values’ pillars.

Discussion:

Lexical peculiarities are one of the most important factors in the intergenerational transfer of national values. These factors in humorous texts help blossom the spiritual and cultural treasure of the Kazakh people. They depict the history, traditions, and life values of the nation through the prism of language.

Table 2. Features and cultural significance of Kazakh expressions

Type of expression	Example	Feature	Cultural Significance
Implicit	«Қойларың көк шөпке зар...» «Your sheep long for green grass...»	Calling attention to social issues	Highlighting socio-economic challenges
National	«Жақсы адамның ізі қалады» «Leaving a mark from a good person»	Reflecting the cultural code of Kazakhs	Emphasizing moral values
Symbolic	«Шапан жапты, жылқы мінгізді» «Wrapping in a chapan and gifting a horse»,	Preserving traditional values	Celebrating cultural rituals
Proverbial	«Ең жақсы ұстаз — өз тәжірибең» “The best textbook is your own experience!”	Communicating practical knowledge	Transmitting life lessons

Note. Based on Amirbek (2015, p. 72) and Seilbek et al. (2018, p. 76).

Features and cultural significance of Kazakh expressions are presented in Table 2. «Analysis of the semantics stresses the importance of implicit meaning and lexical differences in the form of national identity. Such differences enrich the content of the Kazakh humor and give it the status of an educational and cultural aid. This table shall demonstrate the subject-specific characteristics of Kazakh humor and its importance within the framework of culture. For example, implicit meanings and national lexicon are essential in comprehending the socio-cultural ethos of the Kazakh people.

Pragmatic analysis: Humor in world culture

Objective: To consider the role of a humorous text, its influence on an audience, its educational benefit, and the social and communicative functions of such humor.

Emotional Impact. One of the key features of humor is its capacity to manipulate the audience's feelings by engaging and controlling their thought processes, shaping their opinions. Mynbai Aga (Uncle Mynbai) once humorously remarked, «Ең жақсы ұстаз — өз тәжірибең.» "The best textbook is your own experience!" – and this serves to prompt the audience to appreciate their life experiences and learn more from them. Such humor evokes emotional engagement towards essentialism, which encourages the audience to seek a much greater understanding of reality (Amirbek, 2015, p. 89).

Discussion:

Such remarks capture the audience's attention and inspire them to reconsider important aspects of everyday life. It demonstrates that humor is not simply an entertaining tool but can also be a source of inspiration. **Communicative Purpose:** humor is an important means to highlight socially controversial issues, disguised truths, and in the name of justice. **Example:** One popular humorous remark about education states that "Grades do not always reflect a student's real abilities," pointing to the gap between formal assessment and actual knowledge (Makulbekuly, 1997, p. 34)

Discussion:

Most people use humor not for making funny things out of life but for focusing the audience on the major problems existing in society. People tend to accept facts to which they are exposed when they are given cleverly disguised argumentation using humor, thus one can pay attention to the values of society.

Figure 1. Audience Perception of Humor

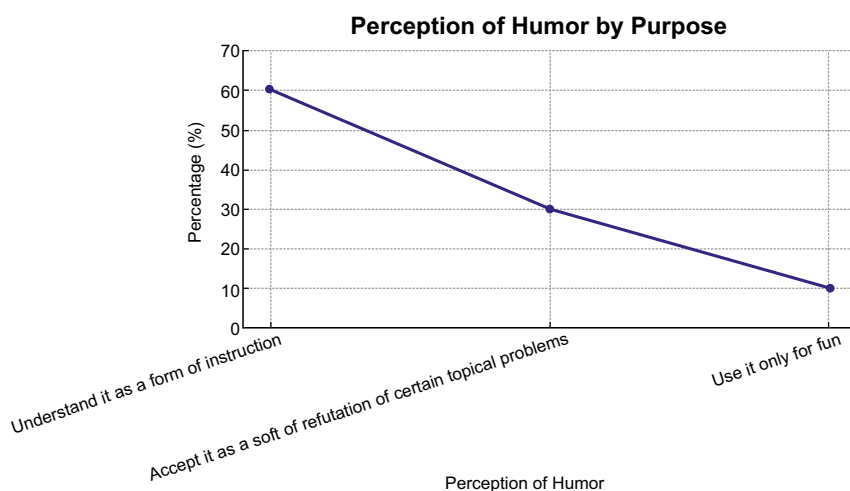

Figure 1 illustrates the degree to which Kazakh humor influences its audience:
Note. Based on data from BrandAnalytics.kz (2023).

- 60% – Understand it as a form of instruction.
- 30% – Accept it as a sort of refutation of certain topical problems.
- 10% – Use it only for fun.

Conclusion of Analysis. The goal was to develop an understanding of Kazakh national humor from a pragmatic perspective. Humor serves not only to entertain people but also as an eye-opener that guides them in the seeking of truth. Emotional Impact: Humor captures the minds of people and arouses thoughts and personal evaluation. Communicative Purpose: Promote social concern and morality in society. It is this very fact that confirms the role of humor as a means of expressing the national idea and worldview of the audience.

Intercultural comparative analysis

Purpose: Let us compare and contrast the unique features of humor in Kazakhstan in relation to the rest of the world. Kazakhstanis seem to have a unique type of humor that is different from other cultures because of its metaphorical, implicit and educative qualities. This specialty enables Kazakh jokes to serve as a means of preserving the nation’s identity and developing relations between different cultures. The importance of Kazakhstan’s humor in world culture lies in the fact that it depicts issues common to all people without compromising the unique identity of the nation. Kazakhstan’s way of seeing the world, his way of life, and his values can be better understood through his humor.

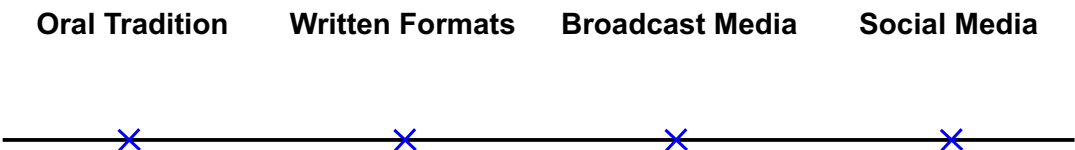
Table 3. Intercultural Comparison

Culture	Key Features of Humor	Difference from Kazakh Humor
Kazakh	Metaphor, implicit meanings	Rooted in national traditions
English	Sarcasm, irony	Often critical and direct
Japanese	Literary-poetic content, politeness	Focused on light humor

Note. Adapted from Attardo (1994, p. 45) and materials from *Martebe.kz* (n.d.). Kazakh humor has evolved over centuries, reflecting the cultural, societal, and technological transformations within Kazakhstan. Rooted in oral traditions, Kazakh humor initially relied on wit and storytelling to convey social critiques and preserve cultural values. In recent decades, technological advancements and globalization have significantly reshaped the formats and reach of Kazakh humor, transitioning it from spoken word to digital formats like memes, videos, and text-based jokes.

This study explores the evolution of Kazakh humor, focusing on its modernization through social media, its role in addressing social issues, and its significance in cultural preservation. Kazakh humor addresses societal norms and challenges through non-confrontational critiques, promoting reflection and progress.

Figure 2. Timeline of Kazakh humor evolution

Note. Based on information from *InfoHub.kz* (2022) and *BrandAnalytics.kz* (2023). The timeline highlights the shift from oral storytelling to digital platforms, emphasizing the adaptability of Kazakh humor to technological advancements. It was created by the author using Python-based visualization tools in 2025. Description: Figure 2 shows a horizontal timeline marking key milestones, starting from oral traditions to written formats, broadcast media, and social media. Purpose: To visually depict the historical trajectory of Kazakh humor’s development.

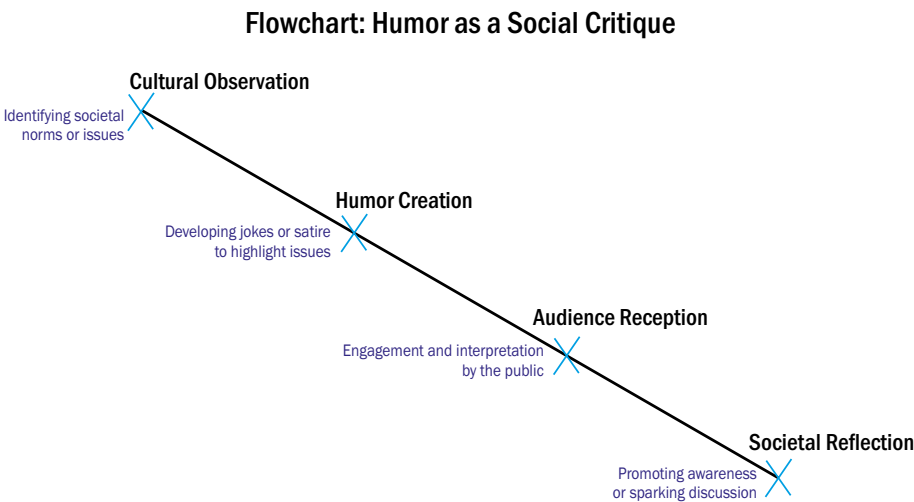
Figure 3. Modernized traditional character

Description: In Figure 3 Khoja Nasreddin depicted in traditional and modern settings, such as storytelling and engaging with smartphones or memes. Purpose: To illustrate the adaptation of classic humor figures to contemporary contexts.

Note: This Figure demonstrates how traditional characters are reimaged in modern scenarios, showcasing the fusion of heritage and modernity. The image was generated using DALL-E by the author of this article in 2025. **Note.** This section draws on ideas from Amirbek (2015), Attardo (1994), and Duisebekova (2019).

Figure 4. Humor as a social critique

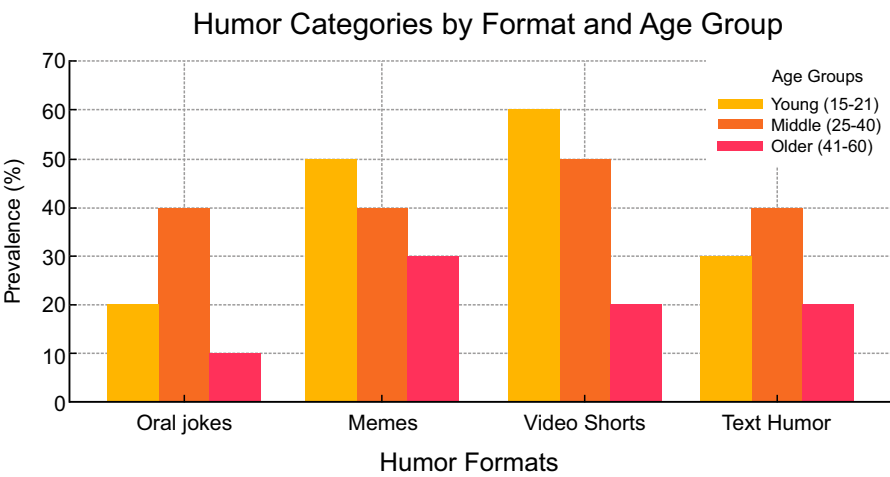
Description:

Figure 4 shows humor’s pathway—starting with cultural observation, humor creation, audience reception, and societal reflection.

Purpose: To explain how humor indirectly critiques societal issues.

Note: This flowchart depicts how humor deals with problems in society, captured in the process of reflection and conversation. The author made this using Python-based diagramming software in the year 2025. **Note.** Based on Raskin (1985), Zhunis (2020), and Aliakbarova (2015).

Figure 5. Humor categories by format

Note: The bar chart patterns show the relationship between age changes and humor preferences, indicating a change in cultural consumption patterns. It was constructed by the author using Python data visualization tools in 2025. According to materials from *Martebe.kz* (n.d.) and BrandAnalytics.kz (2023)

Description:

Figure 5 compares the distribution of oral jokes, memes, video shorts, and text jokes within various age groups. Purpose: To measure intergenerational variations of humor formats.

Table 4. Modern features of Kazakh humor

Feature	Examples	Modern Role
Impact of Technology	«Wi-Fi-сыз ауыл — нағыз қазақша тынығу!» «A village without Wi-Fi is true Kazakh leisure!»	Enabling wider dissemination through the internet
Tradition and Innovation	«Смартфонды түсінуге тырысқан Қожанасыр» «Khoja Nasreddin trying to understand a smartphone»	Adapting traditional figures to modern realities
Social Critique	«Қазақ тойында бәрі бар: махаббат та, драма да...» «Kazakh weddings have it all: love, drama...»	Critiquing social norms and everyday practices
Impact on Youth Culture	«Сабақ — спорт залындай...» «Classes are like a gym...»	Engaging youth and enhancing relatability

Note. Summarized from examples discussed in InfoHub.kz (2022) and BrandAnalytics.kz (2023).

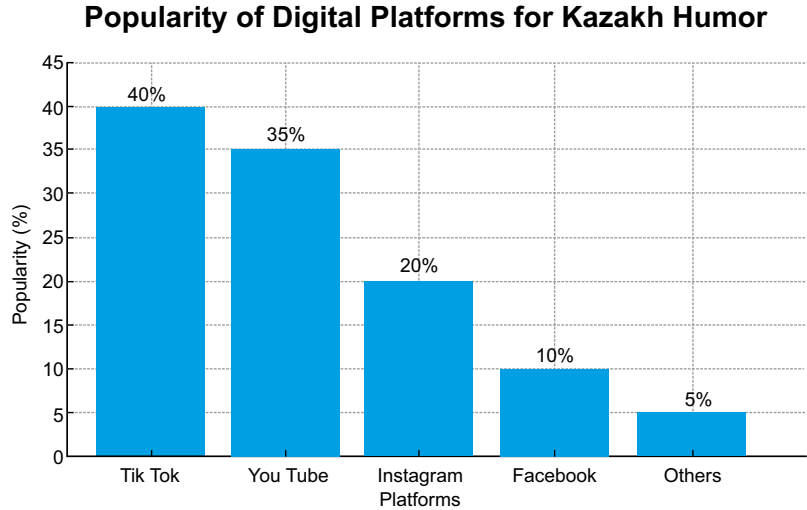
Description: Table 4, examples are provided with their modern roles, such as the impact of technology, the blend of tradition and innovation, social critique, and the influence on youth culture. The transformation of Kazakh humor underscores its adaptability and relevance

in addressing both cultural preservation and societal critique. By incorporating traditional elements into modern formats, humor continues to bridge generational and cultural divides, demonstrating its enduring significance. This study highlights the dynamic role of Kazakh humor in reflecting societal values, promoting cultural understanding, and engaging audiences both locally and globally. Modern Kazakh humor emphasizes a blend of the basic tenets of national culture with newfound contemporary practices, making it a unique work of art. Its content and structural features work towards promoting national values, addressing societal issues figuratively, and strengthening intercultural ties. New formats and approaches position Kazakh humor as more than just a form of entertainment. In a world dominated by globalization, it can now be used as an instrument to foster a sense of nationalism.

Digitization through multiple platforms such as TikTok, Instagram, or YouTube has disrupted the way modern Kazakh humor is offered. Memes buttressing the sociocultural gap, like “A village without Wi-Fi is true Kazakh leisure!” serve the purpose of embedding modern-day concepts into a traditional custom. Videos on social media depicting Khoja Nasreddin fooling around with modern gadgets fall under this category too. They are an outstanding example of folk tales meeting digital humor. Viral videos are often not challenged since they are easily loaded with humor.

Technology has democratized humor, allowing individuals from both rural and urban areas to engage in its creation. For example, TikTok challenges based on Kazakh humor bridge geographical divides while promoting cultural resilience. As a result, humor plays an important role in recruiting and enthralling young people to the nation and giving them a sense of belonging.

Figure 6. Popularity of platforms

Note: This bar graph in Figure 6 illustrates the relative popularity of platforms like TikTok, YouTube, and Instagram in spreading Kazakh humor. It was created by the author using Python-based data visualization tools in 2025. Data trends were estimated from platform popularity insights reported by InfoHub.kz (2022) and BrandAnalytics.kz (2023).

In today’s world of endless possibilities, humor has become a powerful driver of youth culture and a means to maintain cultural traditions. School life codes intertwined with memes are almost revolutionary as they educate. The joke, “Classes are like a gym: you don’t want to

join, but when you do, you can see the effects,” helps bridge the intergenerational gulf that might otherwise discourage national traditions from being passed along during societal transitions.

- **Educational Initiatives:** Humor is increasingly utilized in campaigns that promote Kazakh language learning and cultural traditions. For instance, short videos or memes featuring everyday Kazakh phrases can engage students in a fun and accessible way.

- **Viral Trends:** Examples include Kazakh riddles (қапа сөз, жұмбақ) or proverbs popularized through social media challenges (e.g., TikTok or Instagram Reels), which encourage youth to explore and share their heritage with peers.

Impact Statement: Humor acts as a unifying force that encourages young people to take pride in their national identity while navigating a rapidly globalizing world. By appealing to the creative and social dimensions of youth culture, humorous content ensures that core Kazakh values and linguistic elements remain relevant and accessible to the next generation.

Comparative Perspective and Longitudinal Shifts in Kazakh Humor.

Comparing older generations’ recollections of traditional aitys (poetic duels) or Soviet-era satire with today’s digital meme culture reveals key transformations in what is considered humorous, who participates in humor creation, and how humor is shared. Through systematic data collection and generational analysis, scholars can identify turning points in the prominence of oral, broadcast, and now digital media, shedding light on how Kazakh humor continues to adapt to changing societal and technological contexts.

This holistic approach ensures that Kazakh humor is appreciated not simply as a contemporary internet phenomenon, but as a dynamic cultural practice deeply rooted in shared traditions and shaped by decades of social change.

Following on from the longitudinal and comparative approach above, Kazakh comedic content is produced and distributed using a variety of visual and multimedia channels. Modern creators use comics, memes, videos, and even virtual reality to tell their jokes, making it accessible to wider audiences. They include folk elements such as proverbs and avatars of Khoja Nasreddin using contemporary digital methods such as mobile editing applications, augmented reality (AR), and virtual reality (VR). In this way, they not only capture the interest of younger people but also foreigners who want to learn about Kazakhstan.

Immersive experiences: Some creators experiment with interactive narrative or VR-based expositions. This type of content allows the audience to «dive» into the world of Kazakh humor and helps people from different generations and regions connect. **Potential for growth:** Given the developments in AI and other multimedia tools, the surge of Kazakhstanis spreading their humor globally is plausible. This would only prove the culture’s uniqueness and adaptability in more creative ways.

In addition, humor assists intergenerational communication by allowing young people to express their identity more dynamically, while older generations relish the opportunity to share their heritage. Comedians have to endure many challenges, and as researchers venture into new territory—decade-long longitudinal studies on the shift of humor over time or comparing Kazakhstan to other Central Asian cultures—they are able to showcase more of the deep narrative of Kazakhstan’s multifaceted culture.

Conclusion

Humor holds a long-standing place in Kazakh culture, reaching far beyond simple amusement. It has grown out of the nation’s historical memory and the way people collectively understand

the world around them. For many generations, a short, witty remark or a light joke has often functioned as a small container of experience. Across generations, short humorous observations have often carried people's reflections about everyday life, shared moral understandings, and gentle reminders about how one ought to behave.

In ordinary conversation, Kazakh speakers seldom explain complex ideas in a blunt or literal way. Instead of doing so, they usually take a more expressive path, turning to imagery or figurative language. At times, speakers rely on a comparison or a metaphor not to spell out an idea, but to gently point the listener toward it. Kazakh speakers at times rely on mild exaggeration to soften statements that might otherwise appear overly direct, allowing listeners to grasp the intended point without discomfort. Referring to culturally meaningful images or symbols allows speakers to communicate ideas in a more nuanced manner than through direct wording, because such references draw upon understandings and associations shared within the community. In the context of Kazakh humor, hints, figurative language, and other indirect expressive techniques enrich the emotional tone of a statement and prompt audiences to consider several possible interpretations. These indirect approaches also make it easier to raise delicate topics in a careful manner, helping the interaction remain calm and preventing the conversation from turning confrontational.

Rakhymzhan (2020) points out that an indirect manner of expression allows humorous remarks to communicate social expectations in a discreet way, shaping how people understand appropriate behaviour, fairness, and the moral values shared within the community.

More recently, long-standing humorous traditions have begun to appear across numerous digital media platforms, where they reach increasingly varied and widespread audiences. Their active presence online demonstrates that humor operates as a fluid cultural practice rather than a static one. As patterns of communication evolve and digital communities grow more diverse, humorous expression changes as well, taking on new shapes and functions. A wide range of materials—such as jokes, short videos, memes, and spontaneous comments—now spreads rapidly across various online platforms, reaching individuals who may rarely encounter similar forms of humor in face-to-face settings. Within this digital environment, platforms like TikTok and Instagram function as particularly active sites where humorous content not only travels quickly but also interacts with ongoing societal discussions and contributes to the shaping of a shared cultural identity among users (InfoHub.kz, 2022).

Today, social networks have become the primary space where humorous content circulates, evolves, and reaches broad audiences. As Kazakh humor enters these digital environments, it adjusts to new interaction formats yet continues to carry the symbolic layers and cultural meanings that define it. Even within the fast-moving media landscape, these traditional elements remain visible and influential.

While Kazakh humor shares some common ground with global satirical traditions, it often follows a different trajectory. Satire in Western contexts tends to be more direct and confrontational, whereas Kazakhstani humor generally relies on suggestion, metaphor, or indirect comparison. Kazakh humorous discourse often touches on themes such as social inequality or moral behaviour by embedding them in allusive or understated forms. Through this indirect mode of expression, speakers are able to draw attention to sensitive issues while maintaining a non-confrontational tone (Attardo, 1994; Makulbekuly, 1997). A tendency toward indirect and allusive satire reveals underlying cultural values and provides a productive angle for exploring communication across different cultural settings.

At the same time, globalization's accelerating momentum brings both promising avenues and new difficulties for understanding the shifting place of humor in Kazakhstan's public life. As digital platforms blur established social and linguistic boundaries, the question of how humor helps maintain national identity online becomes increasingly important (BrandAnalytics.kz, 2023). Moreover, humorous discourse often prompts the public to reconsider various persistent social questions—from inequality to debates surrounding educational change—by offering commentary that is subtle enough to avoid direct confrontation yet accessible to a wide audience (Kalybaeva, 2020). In the classroom, humor has its own pedagogical value: it helps sustain students' interest and creates conditions in which cultural and linguistic material is absorbed more effectively (Aliakbarova, 2015).

The rise of humorology as an interdisciplinary field provides researchers with tools for comparing local and international humor systems. A wider analytical lens allows us to see more clearly how Kazakh humorous traditions preserve their culturally specific symbolic layers, even as they intersect with humor circulating in global media spaces. According to Attardo (1994, p. 28), humor becomes fully intelligible only when considered within the cultural context that shapes both its creation and its reception. Viewed from this perspective, Kazakh humor demonstrates how long-established comedic traditions adapt to contemporary modes of communication while still carrying the symbolic meanings shaped by culture. Such an approach helps clarify the ways in which Kazakhstan articulates and negotiates its cultural identity within an increasingly interconnected world.

Despite changes in communication channels, humorous expression remains a consistent marker of shared identity and cultural memory. In the present context, humor operates as a flexible medium through which people can comment on current social processes yet stay connected to familiar cultural frameworks. With the growing influence of digital media, humorous expressions circulate quickly across various online communities, encouraging reflection on how emerging formats may transform public attitudes and patterns of interpretation in the years ahead. Preserving and appreciating these humorous practices helps ensure that Kazakhstani humor maintains its richness and continues to support constructive cultural exchange.

Conflict of interests, acknowledgements and funding information

The authors declare no conflict of interest.

Contribution of the authors. K.U. Yessenova collected, organized, and systematized the main materials and wrote the core part of the article. A.K. Abdikarimova analyzed the compiled materials, reviewed the relevant literature, and supervised the writing process; conducted material analysis, contributed to the supplementation, and participated in the article's formatting and finalization.

References

Абикеева, Г. Т., & Кабышева, Р. Б. (2018). Мәтінді зерттеудің коммуникативтік және прагматикалық аспектілері. *Қазақ Инновациялық Гуманитарлық-Заң Университетінің Хабаршысы*, 3(39), 22–25.

Алиякбарова, А.Т. (2015). Қазақ тілді студенттерге ағылшын тіліндегі сұраулы сөйлемдердің дауыс ырғағын оқыту. *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы*, 141(1–2), 37–42.

Амирбек, Қ. (2015). *Сөйле десең, сөйле: Естелік, эссе, сыр-сұхбат*. Алматы: Қаратау KB LLP; Дәстүр.

Байланыс пен тілдің эволюциясы: Дамудың жаңа кезеңдері. (n.d.). *Martebe.kz*. 25 қазан 2024 ж. алынды: <https://martebe.kz>

Дүйсебекова, Ж. М. (2019). *Филология студенттерінің ауызша тіл жүйелері арқылы тіл мәдениетін қалыптастыру әдістемесі*. Алматы: Сүлейман Демирел университеті.

Головчун, А., Каримова, Б., Жүнісsoва, М., Оспанкулова, Г., & Мұхамади, К. (2017). Көптілділік жағдайында CLIL әдісін қолдану: Қазақстан тәжірибесі. *Astra Salvensis*, 11(1), 189–201.

Ескермессова, Г. А. (2017). Тыныс белгілерінің коммуникативтік-прагматикалық қызметі. *Man in India*, 97(7), 265–284.

Жүніс, М. (2020). Коммуникативтік контекст және оның отбасылық дискурста интерпретациялануы. *ҚазҰПУ хабаршысы. Филология сериясы*, 1(4), 122–129.

Ильясов, Е. (2012). Ішкі тілдік факторлардың әсерінен туындайтын жаңа қолданыстар. *ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы*, 3(137), 45–47.

Қалыбаева, Қ. С. (2020). Қазақ жазуының тұрақтылығы туралы жаңа көзқарас. *ҚазҰПУ хабаршысы. Филологиялық ғылымдар сериясы*, 4(74), 94–98.

Мақұлбекұлы, С. (1997). *Отыз тістен шыққан сөз*. Тараз: [б.ж.]. (in Kazakh)

Рахымжан, О. (2020). Сәкен Жүнісов тілдік тұлғасының прагматикалық деңгейі. *Қазақстан кәсіпкері*, 1, 78–80

Сейілбек, С., Жүнісsoва, М., Көшекова, А., Қадыров, З., & Дүйсебекова, З. (2018). Ежелгі грек мәдениетіндегі шешендік өнер. *Opcción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales*, 34(86), 374–393.

Attardo, S. (1994). *Linguistic theories of humor*. Oxford: Oxford University Press.

Baldwin, G. (2005). *The teaching–research nexus: How research informs and enhances learning and teaching in the University of Melbourne* [Report]. University of Melbourne. Retrieved on November 3, 2024, from <http://www.cshe.unimelb.edu.au>

BrandAnalytics.kz. (2023). *Social networks in Kazakhstan*. Retrieved on November 25, 2024: <https://brandanalytics.kz>

Egemen.kz. (2023). *Social networks and youth: Where do Kazakhstani youth stand?* Retrieved on 25 July 2023: <https://egemen.kz>

InfoHub.kz. (2022). *The role of social networks in contemporary society*. Retrieved on 25 October 2024: <https://infohub.kz>

Raskin, V. (1985). *Semantic mechanisms of humor*. Berlin: Springer.

Қ.Ө. Есенова, А.Қ. Абдикаримова

Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

**Қазақ қалжыңының коммуникативті-прагматикалық ерекшеліктері:
ұлттық құндылықтардың көрінісі**

Аңдатпа. Бұл зерттеу қазақ қоғамындағы юмордың әлеуметтік рөліне тоқталып, оның мәдени білімді сақтау мен таратуға қалай үлес қосатынын көрсетеді. Зерттеудің негізгі мақсаты — юмор тек көңіл көтеру құралы ғана емес, сонымен қатар ұрпақтан ұрпаққа құндылықтар, нормалар және ортақ білім жеткізілетін әлеуметтік өзара әрекеттесу

формасы екенін дәлелдеу. Осы мақсатқа жету үшін әртүрлі талдау тәсілдері қолданылады: мәтінді мұқият оқу арқылы стилистикалық ерекшеліктерді анықтау, жасырын мағыналарды ашу және әрбір мысалда кездесетін әлеуметтік қызметті талдау. Сонымен қатар, қазақ материалы басқа мәдениеттердің юморымен салыстырылады. Талдау әртүрлі материалдар жиынтығына негізделген. Бұл зерттеуге дәстүрлі ауыз әдебиетіндегі әзіл үлгілерімен бірге заманауи қолданушылар әлеуметтік желілерге жариялаған қысқа әзілдік мазмұндар енгізілді. Оларды қатар қарастыру дәстүрлі әзіл үлгілерінің қазіргі онлайн-коммуникацияда да сақталатынын көрсетеді. Мұндай ерекшеліктер сөйлеушілерге әлеуметтік мәселелерді ашық айтпай, астарлы әрі мәдени тұрғыдан қабылдауға лайық тәсілмен жеткізуге мүмкіндік береді. Зерттеудің жаңашылдығы — дәстүрлі және цифрлық юморды бір коммуникативтік-прагматикалық жүйе аясында біріктіре отырып, мәдени кодтардың коммуникация түрлері өзгерсе де тұрақты сақталатынын көрсету.

Түйін сөздер: қазақ юморы, коммуникативтік-прагматикалық аспектілер, метафоралар, мәдениетаралық салыстыру.

К.У. Есенова, А.К. Абдикаримова

Казахский национальный педагогический университет, Алматы, Казахстан

Коммуникативно-прагматические особенности казахского юмора: отражение национальных ценностей

Аннотация. В исследовании рассматривается место юмора в социальном пространстве казахского общества и показывается, как он способствует сохранению и распространению культурных знаний. Основная цель работы — продемонстрировать, что юмор является не только средством развлечения, но и формой социального взаимодействия, через которую ценности, нормы и общее знание передаются из поколения в поколение. Для решения данной задачи используются различные аналитические подходы: тщательное чтение материала для определения стилистических особенностей, анализ скрытых смыслов и рассмотрение социальной функции каждого юмористического примера. Кроме того, казахский юмор сопоставляется с примерами юмора из других культур. Анализ опирается на смешанный корпус материалов. Для исследования были собраны образцы как традиционного устного юмора, так и цифрового контента — коротких юмористических высказываний, размещённых пользователями в онлайн-пространствах. Сравнение этих источников показывает, что старые юмористические модели продолжают проявляться и в современных цифровых коммуникациях. Эти особенности позволяют говорящим тонко и социально приемлемо затрагивать общественные проблемы. Новизна исследования заключается в объединении традиционного и цифрового юмора в единой коммуникативно-прагматической системе, демонстрирующей устойчивость культурных кодов при изменении форм коммуникации.

Ключевые слова: казахский юмор, коммуникативно-прагматические аспекты, метафоры, межкультурное сопоставление.

References

Abikeeva, G. T., & Kabysheva, R. B. (2018). *Matindi zertteudin kommunikativtik zhane pragmatikalyk aspektleri* [Communicative and pragmatic aspects of text analysis]. *Kazakh Innovatsiyalyk Gumanitaryk-Zan Universitetinin Khabarchysy*, 3(39), 22–25. [in Kazakh]

- Aliakbarova, A. T. (2015). *Kazakh tildi studentterge anglis tilindegi surauly soilemlerdin dauys yrygyn okytu* [Teaching intonation of English interrogative sentences to Kazakh-speaking students]. *Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya*, 141(1–2), 37–42. [in Kazakh]
- Amirbek, K. (2015). *Soile desen, soilein: Estelik, esse, syr-sukhbat* [If you want to speak, speak: Memoir, essay, conversation]. Almaty: Karatau KB LLP; Dastur. [in Kazakh]
- Attardo, S. (1994). *Linguistic theories of humor*. Oxford: Oxford University Press.
- Baldwin, G. (2005). *The teaching–research nexus: How research informs and enhances learning and teaching in the University of Melbourne* [Report]. University of Melbourne. Retrieved November 3, 2024, from <http://www.cshe.unimelb.edu.au>
- Baylanys pen tilding evolyutsiyasy: Damudyng zhanagy kezengderi. (n.d.). *Martebe.kz*. Retrieved October 25, 2024, from <https://martebe.kz> [in Kazakh]
- BrandAnalytics.kz. (2023). *Social networks in Kazakhstan*. *BrandAnalytics.kz*. Retrieved November 25, 2024, from <https://brandanalytics.kz>
- Duisebekova, Zh. M. (2019). *The methodology of forming philology students' speech culture through oral language systems and structures*. Almaty: Suleiman Demirel University.
- Egemen.kz. (2023). *Social networks and youth: Where do Kazakhstanian youth stand?* *Egemen.kz*. Retrieved July 25, 2023, from <https://egemen.kz>
- Golovchun, A., Karimova, B., Zhunisova, M., Ospankulova, G., & Mukhamadi, K. (2017). Content and language integrated learning in terms of multilingualism: Kazakhstanian experience. *Astra Salvensis*, 11(1), 189–201.
- InfoHub.kz. (2022). *The role of social networks in contemporary society*. *InfoHub.kz*. Retrieved October 25, 2024, from <https://infohub.kz>
- Ilyasov, E. (2012). *Ishki tildik faktorlarning aserinen tuyndaytyn zhana kolddanylardar* [New usages arising from internal language factors]. *Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya*, 3(137), 45–47. [in Kazakh]
- Kalybaeva, K. S. (2020). A new perspective on the stability of Kazakh writing. *Vestnik KazNPU. Seriya Filologicheskoe Nauki*, 4(74), 94–98.
- Makulbekuly, S. (1997). *Otyz tisten shykkan soz* [A word that has passed thirty teeth]. Taraz: [n.p.]. [in Kazakh]
- Rakhymzhan, O. (2020). *Saken Zhunisov tildik tulgasynyn pragmatikalyk dengei* [Pragmatic level of Saken Zhunisov's linguistic personality]. *Qazaqstan Kasipkeri*, 1, 78–80. [in Kazakh]
- Raskin, V. (1985). *Semantic mechanisms of humor*. Berlin: Springer.
- Seilbek, S., Zhunisova, M., Kosheikova, A., Kadyrov, Z., & Duisebekova, Z. (2018). Rhetoric as art of eloquence in the ancient Greek culture. *Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales*, 34(86), 374–393.
- Yeskermessova, G. A. (2017). Communicative and pragmatic functions of punctuation. *Man in India*, 97(7), 265–284.
- Zhunis, M. (2020). *Kommunikativit kontekt zhane onyn otbasylık diskursta interpretatsiyalanuy* [Communicative context and its interpretation in family discourse]. *Vestnik KazNPU. Seriya filologicheskaya*, 1(4), 122–129. [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Есенова Қалбике Өмірбайқызы. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: kalbike_65@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9653-5189>

Абдикаримова Айна Қайратқызы – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: ainagulr@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-9580-6693>

Есенова Калбике Омирбайқызы – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет, Алматы, Казахстан. E-mail: kalbike_65@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9653-5189>

Абдикаримова Айна Қайратқызы – автор для корреспонденции, PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет, Алматы, Казахстан. E-mail: ainagulr@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-9580-6693>

Yessenova Kalbike – Doctor of Philology, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: kalbike_65@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9653-5189>

Abdikarimova Ayna – corresponding author, PhD candidate, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: ainagulr@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-9580-6693>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-153-4-94-103>

IRSTI 16.21.21

Research article

K.B. Tuilebayeva¹ , Zh. Zhakupov²

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: TKB.84@mail.ru¹, zhan.zhak58@gmail.com²)

BIFURCATION AS A SELF-REGULATING PHENOMENON OF THE LANGUAGE SYSTEM

Abstract. This research paper explores one of the fundamental principles of synergetics — the concept of bifurcation, its essence, and functional role. The main objective of the study is to reveal the nature of bifurcation as a key factor in the formation of synergetic phenomena. The tasks of the research are planned to be achieved by identifying the general essence of the bifurcation phenomenon in synergetics, describing its manifestation in linguistics, and analyzing its function through linguistic evidence. Although the synergetic paradigm (including linguistic synergetics) has become a global trend in various areas of general education, the conceptual foundations of synergetic phenomena have not yet been thoroughly examined. Therefore, this article represents one of the first attempts to define and interpret the term «bifurcation» in linguistics, including its application to the Kazakh language through specific examples and linguistic data.

Theoretical findings contribute to a deeper understanding of the dynamic nature of language systems, including the Kazakh language. The practical relevance of the study lies in enhancing communication between speakers and improving their linguistic competence. The results may be useful for philology students during lectures, seminars, and practical sessions.

Keywords: bifurcation, synergetics, linguosynergetics, language system, polysemy, word meaning.

Received: 14.01.2025; Revised: 13.10.2025; Accepted: 20.12.2025; Available online: 29.12.2025

Introduction

It is well known that language, which has existed alongside humanity since ancient times, plays a crucial role in fulfilling a wide range of material, spiritual, and cultural needs of human life. With its long history, language has evolved alongside human development. As human beings progress, so does the language that serves them. For the Kazakh people, who have particularly valued the power and essence of words, language serves not only communicative (tool for communication) and cognitive (tool for cognition) purposes but also expressive (tool for expressing thoughts), constructive (tool for thinking), and accumulative (tool for acquiring experience and knowledge) functions, all of which are considered valuable. The development, growth, and culture of mankind, as well as the accumulation of life experiences and skills through education, are made possible through language, which exists with humanity in an open, self-regulating, self-organizing, and adaptive manner. For any phenomenon in society to survive, maintain its form, and continue existing, it must exhibit some form of activity. Contemporary linguists are exploring this property of language within a new paradigm, the phenomenon known as synergetics.

Thus, what is the phenomenon of bifurcation, which is a forming factor in synergetics (the science that studies the self-regulation of complex systems in various fields, specifically the mechanism of self-organization of phenomena in open systems, and the interrelated and cooperative actions of the components that form a unique structure)? What role does it play in linguistics? What factors contribute to the changes in the general language system?

Bifurcation is a Latin word, “bifurcus,” meaning division or branching. It refers to the splitting of development paths from a state of equilibrium in an open and complex system, resulting in a shift towards a new quality under the influence of movements within the dynamic system (not due to a strong movement that radically alters the system).

When a system is subjected to external and internal changes, i.e., when its parameters exceed certain threshold values, its development mode changes qualitatively. It adapts to any external forces, and a different tendency of self-structuring and self-organization comes into play.

The theory of bifurcation was founded by French mathematician-physicist A. Poincaré and Russian mathematician-mechanic A. Lyapunov (Khan, M. A. and Jeoti, V., 2013). Modified chaotic tent map with improved robust region. 2013 IEEE 11th Malaysia International Conference on Communications (MICC), 496-499. <https://doi.org/10.1109/micc.2013.6805880>). Their research suggests that the phenomenon of bifurcation greatly simplifies the study of real physical systems (Livina, V. (2023). Tipping point analysis and its applications. <https://doi.org/10.47120/npl.ms47>), particularly in predicting the nature of new movements arising during transitions to a different state, assessing their stability, and evaluating the quality of life.

Initially observed in natural sciences, bifurcation gradually became a foundational concept in the study of other fields, including medicine, psychology, and philosophy.

In linguistics, bifurcation, along with the concept of synergetics, has now been introduced and studied within the framework of linguosynergetics.

Thus, *the term bifurcation in the language system* is understood *as the division of linguistic units into two due to the influence of certain factors*. The bifurcation phenomenon can be viewed as a process in which linguistic structures shift in response to external or internal factors, leading to a qualitative change in language. **The significance of bifurcation in linguistics lies in defining language norms and rules and in the study of language change.** This is because language changes, in which its components shift from one state to another (e.g.,

grammar, lexicon, phonetics), are often a response to changes in the socio-cultural environment and cognitive factors. This is especially true for migration, globalization, urbanization, new technological advancements, digital space, and international cultural exchanges. The growth of social media particularly contributes to rapid language change, as users adapt their language to new communicative contexts.

However, a number of linguists emphasize that the most significant factor influencing the change in a language system is the social and domestic factor, which is seen as the “living” phenomenon of language change.

Thus, first of all, let us systematize the factors that drive and influence the change in the language system. The change in the state or form of a language is affected by both internal linguistic and external factors, with the external factors being referred to as extralinguistic factors in linguistics. The influence of external factors is primarily seen in the lexical field of the language.

Let us first outline the external objective factors that affect the language from beyond the human mind and the domain of language:

- Historical factor
- Geographical factor.
- Time factor.
- Ethnic factor.
- Social factor.
- Political factor.
- Cultural factor.
- Media factor.
- Demographic factor.
- Digital space.

As for the subjective factors related to human conscious activity:

1. Social-psychological factor – the level of understanding and use of the distinctiveness and individuality of one’s native language by the population, i.e., ethnic groups, and their respect for their language. This includes the residents’ linguistic awareness, attitude towards the state language, and their stance on it.

2. Pedagogical factor, related to the preparation of language specialists – the preparation of teaching staff for the state and other languages within the country, implementing state-level initiatives for language development, and preparing language specialists through master’s, doctoral, and post-doctoral programs.

3. Political factor or language policy – language policy refers to the system of political, social, and sociolinguistic measures implemented by the state and public organizations, aimed at improving or stabilizing the linguistic situation in society and revitalizing national interests.

4. Personal factor – groups of words arising due to an individual’s understanding and capabilities.

The above-mentioned objective and subjective factors influence the development of the language in varying degrees across different regions of our country.

Internal changes are influenced by phonetic, grammatical, lexical factors, and internal linguistic factors such as meaning “generation,” economy, compression, transformation, and others. The vocabulary of the Kazakh language also follows the synergetic laws of language, establishing order when necessary, adhering to its own rules. For instance, during the

development of a language, the naming, specification, and unification of related concepts, as well as giving distinct and independent names to parts or aspects of concepts, may require the modification, renewal, and clarification of certain terms. As a result, the system undergoes changes due to its self-regulation ability.

Therefore, the phenomenon of bifurcation in linguistics describes the change in the linguistic state or structure caused by various factors, specifically the splitting of one concept into two, the divergence of word meanings, and the emergence of a new semantic meaning.

The study of this concept is crucial to understanding how and why linguistic changes occur.

Materials and Methods

Among domestic researchers, one of the first to explain this concept was A.K. Kairzhanov, who writes: "The bifurcation point is the 'overheating' of the system, the critical tension that may arise, for example, due to the intrusion of xenologisms or the occasional connotation of the lexical system, i.e., due to dissipation" (Kairzhanov, 2007). Without considering the laws of dissipation, the development of the language system leads to a deadlock, causing chaos. In Kazakh linguistics, J.A. Mankeva, who was one of the first to write about the science of synergetics, explains: "This phenomenon causes 'state change' (bifurcation) in the system" (Mankeva, 2021). Foreign scholars, in their study of the manifestation of this concept in linguistics, state that "Bifurcation in linguistics is a pivotal concept that elucidates the dynamics of language change, particularly in understanding how and why languages evolve. The notion of bifurcation refers to a critical point where a system transitions from one stable state to another, which can be observed in various linguistic phenomena" (Sonderregger, M. and Niyogi, P. (2013). Variation and change in English noun/verb pair stress: data and dynamical systems models. Origins of Sound Change, 262-284. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199573745.003.0013>) (Sonderregger, 2013).

Summing up the research of these authors, it should be noted that the definition of the bifurcation pattern is a worldwide methodological tool for learning language as a self-organizing system. This area also opens up new opportunities for understanding language processes and their use in communication with cultural and sociological aspects.

Together with the works of domestic scientists on the topic of research, monographs, scientific studies and articles by foreign linguists were collected, compared with Kazakh linguistics, analyzed, and summarized specific facts from the works of classical writers. As a result of sorting and analyzing these materials and facts, we have made theoretical assumptions. To achieve the purpose of the research, theoretical assumptions were analyzed with the help of linguistic evidence, and a linguistic analysis was carried out. Along with traditional descriptions, comparative, historical and comparative methods were preferred in the study, as well as classification and refinement methods. Using the historical and comparative method, it is proven that the language system is a synergetic phenomenon as a result of changes, ways of language development, patterns of its change and recognition of language as a developing and changing historical phenomenon.

Discussion and Results

Linguosynergetics examines the self-organizing and self-regulating phenomena of language, while the bifurcation phenomenon, which shapes these laws, describes the splitting of linguistic units into two, the expansion, change, transition, and transformation of word meanings.

When discussing the separation of word meanings, it is important to first distinguish it from polysemy and homonymy, to avoid confusion, by clarifying the differences in meaning, form, and characteristics of these terms.

Words that are used in multiple senses beyond their primary meaning are known as *polysemous words, i.e., polysemy*. The primary (main, direct) meaning of a word and its derived (secondary, figurative) meaning are determined by context, the specific situation, and the general theme of the conversation. However, when distinguishing between meanings, the primary meaning is not always directly dependent on the context. The semantic connection between word meanings is revealed through the common elements they share, which is expressed by the role of the seme. The richness and development level of a language are measured not only by the number of words in its lexicon but also by the richness of those words. This is the key indicator of the developed quality of words and is a characteristic of the core vocabulary. Initially, words in the lexicon had few meanings. Later, they acquired one or more additional derived meanings, due to factors such as the similarity of objects, their proximity, or the shift from whole to part or part to whole.

Polysemous words come from a single part of speech and derive from a common root. For example, consider the word *keñ* (wide):

1. Ken (Keñ) – large, spacious, wide room.
2. Ken (Keñ) – more than necessary, not narrow, a wide-cut dress.
3. Ken (Keñ) – generous, open-handed, a generous person.

Similarly, the word *otkir* (otkır) - sharp appears in the phrases *otkir pyshaq* (otkır pıshağ) - sharp knife, *otkir adam* (otkır adam) - sharp person, *otkir koz* (otkır köz) - sharp eyes, *otkir til* (otkır til) - sharp tongue, *otkir soz* (otkır söz) - sharp word, all within one part of speech.

On the other hand, homonyms are completely different words, both in terms of origin and meaning, and they belong to different parts of speech. Homonyms are a group of words with identical external forms but distinct meanings, and their meanings are revealed only through context. Their similarity could be accidental or the result of phonetic changes in the language, or it could arise when new words are introduced from other languages.

For example:

At – workhorse, *At* – name, title, *At* – verb (imperative mood).

Thus, over time, the splitting of word meanings into distinct forms is an example of the bifurcation phenomenon, as defined earlier. Generally, the ability of a root or base to give a new meaning without undergoing morphological change is a characteristic of Turkic languages. This semantic development of roots leads to the creation of new words by the conversion method, which occurs when some words lose or weaken their original meaning and enter another part of speech. This type of change in word meaning is referred to in recent scientific works as the transpositional, transformational, or conversion method. However, the most commonly used term in Kazakh is conversion. “Conversion” (from English) refers to the process where “words do not undergo morphological changes but acquire secondary meanings as a result of semantic development” (Salkynbay, 2000).

Although the word acquires a new meaning, the semantic connection with its original meaning is preserved. Scholar S. Isayev writes: “The peculiarity of the conversion method lies in that it involves the connection of words with new meanings, their usage in combination with new words, and the process of undergoing semantic change during speech. Therefore, it also includes processes like substantivization (becoming a noun), adjektivization (becoming an

adjective), adverbialization (becoming an adverb), pronominalization (becoming a pronoun), and verbalization (becoming a verb). The conversion method can create new meanings not only from the primary root but also from derived roots and even words in grammatical forms" (Isayev, 1998). Foreign scholars make the following conclusion: "The phenomenon of conversion in linguistics, often called zero derivation, involves a process through which a word changes its grammatical category without any morphological changes, illustrating the dynamic nature of language and emphasizing its capacity for adaptation and innovation" (Velasco, D. G. (2009). Conversion in English and its implications for functional discourse grammar. *Lingua*, 119(8), 1164-1185. <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2007.12.006>) (Velasco, 2009)

A group of words undergoing such bifurcation includes verbs in the form of a closed action, which, as instruments to carry out the action, turn into new words. For example: egeu (egeu)-file, zhalgau (jalġau) - to attach, shanshu (şanshu) - to stab, shashu (şashu)- to scatter, zhazu (jazu)-to write, syzu (sızu)-to draw, auru (auru)-disease, tusau (tusaü)-to bind, sailau (saylau)-to elect, zhudeu (jüdü) - to wither, qatu (qatü)- to freeze, biteu (biteü) to close, oqu (oqu)- to study, baiqau (baiqau)- to notice, qosu (qosu)-to add, kobeitu (köbeytu) - to increase, alu (alu)- to take, (bolu) bölü - to divide, zhylu (jilu)- to warm, zhikteu (jikteü)- to classify, septeu (septü)- to decline, teneu (teñeu)- to compare, qorshau (qorşau) - to surround, qashau (qaşau) - to carve, zhamau (jamau) - to patch, zharau (jaraü)- to heal, zhasau (jasau)- to make, sabau (sabau)- to beat, kosheu (köseü)- to stir, zhabu (jabu) to close, zhalau (jalau) - flag, oyu (oyu)- to carve, ashu (aşu) to open.

Now let's explore the factors behind the second meaning, namely the bifurcation phenomenon. The emergence of words like egeu, şanshu, şashu, tusaü, qatü, biteü, baiqau, jüdü, jilu, sabau, jamau, jaraü, jasau, köseü, jabu, jalau, oyu, jilu can be influenced by socio-domestic factors, while the words jalġau, jazu, sızu, oqu, qosu, köbeytu, alu, bölü, jikteü, septü, teñeu are clearly influenced by educational and scientific factors.

The next set of words, **created through a common action form**, has transformed over time, through the substantivization of the action, into words with new meanings. For example: aitys (aytis) - debate, jarys (jaryş) - competition, tabıs (tabys) - profit, shabys (şabıs) - attack,

qyrqys (qırqıs) - battle, urıs (urıs) - fight, tanys (tanıs) - acquaintance, alys (alys) - purchase, beris (beris) - transaction, talas (talas) - dispute, bolys (bolıs) - partition, qatynas (qatınas) - relationship, bailanys (baylanıs) - connection, sogys (soġıs) - war, kures (küres) - struggle, zhenis (jeñis) - victory, ores (öres) - field, jarys (jaryş) - race, atys (atış) - shooting, kiris (kiriş) - income, shygys (şıġıs) - exit/expense;

Some of these words (soġıs, küres, jeñis, şabıs, qırqıs, urıs, atys, talas) are influenced by the historical factor of wartime, while others (alis, beris, kiris, şıġıs) are shaped by social factors.

Another group of such words includes those that are written identically but pronounced differently due to a shift in stress, resulting in different meanings and word forms. Such words are also referred to as homographs in Kazakh. **These words primarily form pairs consisting of nouns and the negative form of verbs.** For example: *tartpa* (noun), *tartpa* (verb) - to stop (noun), to stop (verb), *bölme* (noun), *bölme* (verb) - division (noun), to divide (verb), *alma* (noun), *alma* (verb) - apple (noun), to take (verb), *şıġarma* (noun), *şıġarma* (verb) - exit (noun), to exit (verb), *şapma* (noun), *şapma* (verb) - hit (noun), to hit (verb), *qoıma* (noun), *qoıma* (verb) - storage (noun), to store (verb), *jayma* (noun), *jayma* (verb) - disorder (noun), to disorder (verb), *körme* (noun), *körme* (verb) - vision (noun), to see (verb), *kespe* (noun), *kespe* (verb) - cut (noun), to cut (verb), *salma* (noun), *salma* (verb) - weight (noun), to weigh (verb), *ainalma* (noun), *ainalma* (verb) - rotation (noun), to rotate (verb). It is clear that the bifurcation phenomenon here is influenced by social factors.

The next group of words, like *şala* (social factor), *sür* (social factor), *toi* (social factor), *tasımal* (science-education), *jurnağ* (science-education), *jelik* (social factor), *jalaq* (social factor), *köşir* (historical factor), *aşıq* (social factor), *qayrat* (knife-strength, loanword), *qıdır* (loanword), *bırlıq* (social factor), have also been split into two meanings due to the bifurcation phenomenon.

Conclusion

In conclusion, the concept of bifurcation in linguistics encompasses a range of phenomena that demonstrate the dynamic nature of language and its evolution. Bifurcation allows for the study of the complexity of language change and the factors that drive it, from phonetic changes to sociolinguistic identity, as evidenced in the linguistic phenomena discussed above.

Thus, the phenomenon of bifurcation in linguistic studies can be viewed as a complex process involving the interaction of various factors that lead to qualitative changes in linguistic tools. It includes the theory of driving systems, which opens up new opportunities for studying linguistic changes and their concepts.

One of the key aspects of bifurcation in linguistic knowledge is the self-regulating nature of the linguistic system. Language does not exist in a vacuum; it is not a rigid and static system, but rather interacts actively with culture and society.

Therefore, the phenomenon of bifurcation in linguistics can be understood as a complex and multifaceted process involving the interaction of various factors that influence the language system. This phenomenon generates the dynamics of language and its ability to adapt to changes in its environment, making it an essential object of study in modern linguistic sciences.

Thus, bifurcation in language is not merely a lexical or grammatical change; it is a complex process that also encompasses social, cultural, and cognitive aspects. It is an important phenomenon that serves as a mechanism for understanding the relevance of linguistic changes.

Conflict of interests, acknowledgements and funding information

The research paper contains no conflict of interests.

Contribution of the authors. K. Tuilebayeva analyzed and interpreted the research materials, identified the main idea and compiled the article, as well as wrote the main part of the article. Zh. Zhakupov was engaged in generalization, sorting, translation of materials, critical revision of the text content and the design of the article. In all aspects of the work, the authors were equally responsible and carried out scientifically on the basis of mutual discussion, exchange of opinions on the study of the topic, presentation and integrity of the article, and resolution of data reliability.

References

- Герман, И. (2007). Лингвосинергетика. Барнаул.
- Досмұхамедов, Х. (2014). Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Арыс.
- Исаев, С. (1998). Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. Алматы: Рауан.
- Каиржанов, А. (2007). Синергия языка: монография. Астана.
- Манкеева, Ж. (2021). Қазақ сөзінің синергиясы. Алматы: Қазақ ұлттық университеті.
- Салқынбай, А. (2000). Тарихи сөзжасам (семантикалық аспект). Алматы: Қазақ университеті.

Georgiev, Z. (2023). The Poincaré–Andronov–Hopf bifurcation theory and its application to nonlinear analysis of RC phase-shift oscillator. *International Journal of Circuit Theory and Applications*, 52(3), 1399–1437. <https://doi.org/10.1002/cta.3783>

Khan, M., & Jeoti, V. (2013). Modified chaotic tent map with improved robust region. In 2013 IEEE 9th International Colloquium on Signal Processing and its Applications (pp. 496–499). <https://doi.org/10.1109/micc.2013.6805880>

Sonderegger, M., & Niyogi, P. (2013). Variation and change in English noun/verb pair stress: Data and dynamical systems models. In *Origins of Sound Change* (pp. 262–284). <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199573745.003.0013>

Velasco, D. (2009). Conversion in English and its implications for functional discourse grammar. *Lingua*, 119(8), 1164–1185. <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2007.12.006>

Қ.Б. Түйлебаева¹, Ж.А. Жақыпов²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Бифуркация тіл жүйесінің өзін-өзі реттеуші құбылысы ретінде

Аңдатпа. Зерттеу жұмысы синергетика құбылыстарының бірі – **бифуркация** ұғымына, оның мәні мен атқаратын қызметін анықтауға арналады. Мақаланың басты мақсаты – синергиялық құбылыс түзуші факторлардың бірі бифуркация мәнін ашу. Синергетиканың бифуркация құбылысының жалпы мәнін анықтау, оның лингвистикадағы көрінісін сипаттау және бифуркация ұғымының тілдік айғақтар негізінде жүзеге асатын қызметін талдау арқылы зерттеудің негізгі мақсатына қол жеткізу жоспарлануда. Жалпы білімнің қай саласында болмасын қолданылып жүрген синергетика парадигмасын тіл білімі тұрғысынан да қарастыру (лингвосинергетика) әлемдік тенденцияға айналғанымен, қазақ тіл синергиялық құбылыс түзуші ұғымдарға жекелей талдау жасалған жоқ. Сондықтан да мақала бифуркация терминінің тіл білімінде қолданылу маңызын, қазақ тіліндегі көрінісін нақты мысалдармен, тілдік айғақтармен ашып көрсететін алғашқы жұмыс болмақ. Зерттеудің теориялық қорытындысы жалпы тіл жүйесіндегі, оның ішінде қазақ тілі жүйесінің, оны құраушы тілдік бірліктердің өзгермелі сипатын анықтауда үлес қосса, практикалық мәні коммуникатор мен коммуникант арасындағы тілдік қарым-қатынасты түсінуге, реттеуге, жақсартуға, сондай-ақ олардың лингвистикалық құзыреттіліктерін арттыруға үлес қосары анық. Зерттеу нәтижесі филология факультетінің білім алушыларына дәрістер мен семинарлар, практикалық сабақтар өткізу кезінде қолдану мүмкіндігінен көрінеді.

Түйін сөздер: бифуркация, синергетика, лингвосинергетика, тілдік жүйе, полисемия, сөз мағынасы.

К.Б.Түйлебаева¹, Ж.А. Жакупов²

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Бифуркация как саморегулирующееся явление языковой системы

Аннотация. Данная исследовательская работа посвящена одному из ключевых принципов синергетики — понятию бифуркации, его сущности и функциональной

роли. Основная цель статьи — выявить природу бифуркации как одного из факторов, формирующих синергетическое явление. Основные задачи исследования планируется к достижению через выявление общей сущности феномена бифуркации в синергетике, описание его проявления в лингвистике и анализ функции понятия бифуркации на основе языковых фактов. Несмотря на то, что парадигма синергетики (в частности, лингвосинергетики) получила широкое распространение в различных областях общего образования, комплексный анализ понятий, лежащих в основе синергетического явления, до настоящего времени не проводился. В этом контексте данная статья представляет собой первую попытку осмысления значения термина «бифуркация» в языкознании, включая его интерпретацию на материале казахского языка с использованием конкретных примеров и языковых свидетельств. Теоретические выводы исследования способствуют более глубокому пониманию изменчивости природы языковых систем, в том числе системы казахского языка и входящих в неё языковых единиц. Практическая значимость работы заключается в возможности применения полученных результатов для улучшения языковых взаимодействий между коммуникатором и коммуникантом, а также в повышении их лингвистической компетенции. Результаты исследования могут быть полезны студентам филологических факультетов при проведении лекций, семинаров и практических занятий.

Ключевые слова: бифуркация, синергетика, лингвосинергетика, языковая система, многозначность, значение слова.

References

- Herman, I. A. (2007). *Lingvosinergetika* [Linguistic Synergetics]. Barnaul. [in Russian]
- Isayev, S. (1998). *Kazirgi kazak tilindegi sozderdin gramatikalyk sipaty* [Grammatical Characteristics of Words in Modern Kazakh]. Almaty: Rauan. [in Kazakh]
- Kairzhanov, A. (2007). *Sinergiya yazyka* [Synergy of Language] Monograph. Astana. [in Russian]
- Mankeva, Z. A. (2021). *Kazak soinin sinergiasy* [Synergy of the Kazakh Word]. Almaty: Kazak ulttyk universiteti. [in Kazakh]
- Kaliev, B. (2014). *Kazak tilinin tusindirme sozdigi* [The Explanatory Dictionary of the Kazakh Language]. Almaty. [in Kazakh]
- Salkynbay, A. (2000). *Tarihi sozjasam (semantikalyk aspekt)* [Historical Word Formation: Semantic Aspect]. Almaty: Kazak universiteti. [in Kazakh]
- Georgiev, Z. (2023). The Poincaré–Andronov–Hopf bifurcation theory and its application to nonlinear analysis of RC phase-shift oscillator. *International Journal of Circuit Theory and Applications*, 52(3), 1399–1437. <https://doi.org/10.1002/cta.3783>
- Khan, M., & Jeoti, V. (2013). Modified chaotic tent map with improved robust region. In 2013 *IEEE 9th International Colloquium on Signal Processing and its Applications* (pp. 496–499). <https://doi.org/10.1109/micc.2013.6805880>
- Sonderegger, M., & Niyogi, P. (2013). Variation and change in English noun/verb pair stress: Data and dynamical systems models. In *Origins of Sound Change* (pp. 262–284). <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199573745.003.0013>
- Velasco, D. (2009). Conversion in English and its implications for functional discourse grammar. *Lingua*, 119(8), 1164–1185. <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2007.12.006>

Information about the authors:

Түйлебаева Куралай Биадилловна – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: TKB.84@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-5457-1874>

Жакупов Жантас Алтаевич – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: zhan.zhak58@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8141-5501>

Tuilebaeyeva Kuralay Biadilovna – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: TKB.84@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-5457-1874>

Zhakupov Zhantas Altayevich – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: zhan.zhak58@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8141-5501>

Tuilebaeyeva Kuralay Biadilovna – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: TKB.84@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-5457-1874>

Zhakupov Zhantas Altayevich – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: zhan.zhak58@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8141-5501>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-153-4-104-116>

ХҒТАР 16.21.47

Ғылыми мақала

Б.С. Жонкешов¹, Е.С. Қасенов²

¹ Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті, Алматы, Қазақстан

² Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: ¹zhon_bs79@mail.ru, ²Kasenov_erlan@mail.ru)

ҒЫЛЫМДАҒЫ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕР: ЭКСПРЕССИВТІ СӨЗДЕРДІҢ ПАЙДА БОЛУЫНДАҒЫ СИНЕРГЕТИКА ТЕОРИЯСЫНЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Бұл мақалада тіл білімінің өзекті мәселелерін шешудің теориялық негізі ретінде қарастырылатын ғылымдағы интеграция құбылысына шолу жасалды. Осы күнге дейінгі жарық көрген ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасай отырып, авторлар интеграция ұғымы дегеніміз не, оның эмоционалды-экспрессивті лексиканы қалыптастырудағы рөлі қандай, синергетика теориясының нәтижесінде эмоционалды-экспрессивті мағына тудыратын қандай модельдер пайда болды деген сұрақтарға жауап іздеуге тырысады. Авторлар эмоционалды-экспрессивті сөздердің жасалуын бірнеше ғылымдардың, атап айтқанда, фонетика мен семантиканың, морфология мен эмоцияның, образдылық пен бағаның интеграциялануы нәтижесінде пайда болатындығын дәлелдеуге тырысады. Сонымен бірге синергетика ұғымдарына (бифуркация, флуктуация, аттрактор, хаос) анықтама бере отырып, хаосты экспрессивті мағыналар мен экспрессивті құрылымдар жасайтын, өзін-өзі ұйымдастыратын жүйе ретінде қарастыруды ұсынады. Қазіргі қазақ тіліндегі эмоционалды-экспрессивті бірліктер бір кездері хаос болғандығын, уақыт өте келе хаостан аттракторға айналғандығын, нәтижесінде тілімізде эмоционалды-экспрессивті модельдер қалыптасқандығын қазақ тілінен нақты мысалдар келтіре отырып дәлелдеуге тырысады. Мақала лингвистика, әдебиет, психология, философия, когнитология және т.б. ғылым салаларына қызығушылық танытып жүрген магистрант, докторанттарға, сондай-ақ, осы ғылым салаларында зерттеу жүргізіп жүрген ғалымдарға арналады.

Түйін сөздер: эмоция, экспрессив сөздер, интеграция, синергетика, хаос, флуктуация, метафора.

Түсті: 29.09.2025; Жөнделді: 21.11.2025; Мақұлданды: 20.12.2025; Онлайн қолжетімді: 29.12.2025

Кіріспе

Қазіргі тіл білімі күн санап өзгеріп жатқан жаһандық трансформацияларға бейімделуге мәжбүр. Технологиялық өзгерістің салдары жаңа сипаттағы, белгісіз коммуникативті кеңістіктің қалыптасуына ықпал етті. Осыған байланысты бұрын бір бағытта ғана жеке арнайы зерттеу жүргізетін дербес ғылым салалары, атап айтқанда философия, психология, когнитология, лингвистика және т.б. бүгінгі таңда әртүрлі салалардың тоғысында зерттеу нысанына айналып келеді.

Қазіргі тіл білімі бұл мәселелерді түбегейлі шешпесе де, ненің не екенін түсінуге өз септігін тигізіп отыр. Шын мәнінде, бұл мақала тіл білімі ғылымындағы қатып қалған қағидалар мен дәстүрлі стереотиптерге қарсы бағытталған. Ертеректе тіл білімі «тілдің өзін және өзі үшін» зерттейтін, яғни тілдің құрылымын, бірліктерінің жүйелік байланысы мен қызметін зерттейтін қатардағы гуманитарлық ғылым болса, қазір Е.С. Кубрякова айтқан панлингвистика дәуірі орнады. Енді тіл білімінің көмегінсіз мидың, сананың, адамның рухани тіршілік иесі ретіндегі мәселелерін шешу мүмкін емес. Сонымен қатар тіл өзін-өзі ұйымдастыратын, өзін-өзі белгілейтін динамикалық жүйе екені белгілі болды. Бұл жүйені реттеу мүмкін емес, оны тек бақылауға, тіркеуге және сипаттауға болады. Сана креативті сипатқа ие және оның қызметі әсер ету болғандықтан, бақылау әрекеті жасампаздық әрекетке айналады (Брейден, 2017). Қазақ тіліндегі адам эмоциясымен байланысты эмоционалды-экспрессивті сөздерді де осы сипатта қарау бүгін де өзектілік сипатқа ие. Себебі эмоционалды-экспрессивті бірліктерді тек қана грамматикалық зерттеу аясында қарастыру оның табиғатын толықтай ашады деп ойлай алмаймыз.

Тіл тек мәдениетпен ғана емес, сонымен бірге адамның рухани әлемімен, оның ойлауымен және санасымен де тығыз байланысты. Егер бұл байланыс бірінші орынға қойылса, онда тілдің әртүрлі мәселелерін басқа қырынан қарастыруға болады. Мысалға тілді жеке тұлғаны қабылдау, түсіну, эмоция, есте сақтау, әлеуметтік құрылымдар, танымдық процестер сияқты өзге аспектілерімен өзара байланыста қарастыра отырып, кешенді ғылым қалыптастыру қажеттілігі туындайды.

Мақаланың **мақсаты** – ғылымдағы интеграция құбылысын теориялық тұрғыдан зерделеу және экспрессивті сөздердің пайда болуындағы ретсіздіктердің орын алуы, оны реттеудегі синергетика құбылысының рөлі сияқты мәселелерді шешуде дәстүр мен жаңа идеялардың арақатынасын, соның ішінде тіл мен адамның менталитетінің тереңде жатқан негіздерінің ерекшеліктерін, ақиқатты білдіру құралы ретінде тілдің ерекшеліктерін анықтау; тіл және ұлттық сипат, тіл және менталдылық және т.б.

Міндеттері:

- синергетиканың негізгі ұғымдарына (флуктуация, бифуркация, аттрактор, өзін-өзі ұйымдастыру, хаос-тәртіп) шолу жасау;
- экспрессивті сөздердің тілдік жүйедегі флуктуация ретіндегі орнын көрсету;
- экспрессивті сөздердің пайда болуындағы өзін-өзі ұйымдастыру процесін талдау;
- тілдік жүйені зерттеудегі интеграция әдісінің рөлін көрсету;
- қазақ тілінен нақты мысалдар келтіре отырып, синергетикалық құбылыстар мен интеграциялық тәсілдің көрінісін дәлелдеу.

Зерттеу нысаны мен пәні:

Нысаны: Қазақ тіліндегі экспрессивті сөздер.

Пәні: Экспрессивті сөздердің пайда болуындағы синергетикалық заңдылықтар мен механизмдер және оларды зерттеудегі интеграциялық тәсілдің мүмкіндіктері.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Лингвистика, басқа гуманитарлық ғылымдар сияқты, өзінің зерттеу парадигмаларын (ғылыми мәселелерді шешу үлгілері, яғни іргелі теория мен оған сәйкес зерттеу әдістерінің жиынтығы) өзгертті. Р.Г. Пиотровскийдің көрсетуінше, синергетикалық деп аталатын жаңа парадигманың мәні «тікелей бақылаудан жасырылған өзін-өзі ұйымдастыру және өзін-өзі дамыту механизмдерін тіл мен сөйлеу жүйелерін іздеуден тұрады». Солардың бірі – синергетикалық лингвистика. Автордың пікірінше, дәстүрлі тіл білімі бір ғасырдан астам уақыт бойы синергетикалық идеяны көтеріп келеді және оның эпистемиологиясы мен зерттеу әдістерін қабылдауға дайын. Лингвосинергетикалық құбылыс терең түсінуді қажет ететін құбылыстар қатарына жатады. Сондықтан бұл ғылымды зерттеудің негізгі әдісі эксперименттік ғылымдар үшін ортақ схемаға негізделген әртүрлі сипаттағы тәжірибелердің кең жиынтығымен біріктірілген модельдер мен гипотезалар әдісі болып табылады. Лингвистикалық синергетиканың негізгі идеясы мен тәсілдері «синергетикалық лингвистика» термині шықпай тұрып-ақ Р.Г.Пиотровскийдің көптеген еңбектерінде көрініс тапқан. Атап айтқанда, «Роман тілінің артикльдерінің қалыптасуы» атты іргелі зерттеуінде, «Инженерлік лингвистика», «Тілді ақпараттық өлшеу негізінде фонологиялық жүйені модельдеу» (Пиотровский, О лингвистической синергетике, 1996), (Пиотровский, Синергетика текста, 2005), (Пиотровский, Лингвистическая синергетика: исходные положения, первые результаты, перспективы., 2006), (Пиотровский, Порядок и хаос в словообразовании, 1995), (Пиотровский, Задачи лингвистической синергетики, 2003) және т.б. еңбектерінен байқауға болады.

Әдебиеттерге шолу

Жалпы синергетика сөзі грек тілінен аударғанда synergos – «бірлескен немесе кооперативті әрекет» деген мағынаны береді. Бұл атауды 100 жылдан астам уақыт бұрын алғаш рет ағылшын физиологы Шеррингтон ғылыми айналымға енгізген еді (Современная западная философия: словарь, 1998). Синергетика ХХ ғ. 70-ші жылдарының басында пайда болған ғылым. Қандай да бір ретсіз жүйенің (физикалық, химиялық, биологиялық, техникалық, экономикалық, әлеуметтік) жекелеген бөліктерінің бірлескен әрекеттерінің заңдылықтары осы синергетика аясында зерттелді. Соның нәтижесінде өзін-өзі ұйымдастыру, яғни күрделі сызықтық емес жүйелерде макроскопиялық реттелген кеңістіктік-уақыттық құрылымдар пайда болды. Бұл кезең көбінесе бейберекетсіздіктен тәртіптің пайда болуы ретінде сипатталады. Сонымен қатар детерминистік және стохастикалық(кездейсоқ) процестер қарастырылады. Реттелген күйден бейберекетсіздікке айналу секілді кері құбылыс та зерттелді (Современная западная философия: словарь, 1998). Синергетика терминіне объектілердің (элементтердің, ішкі жүйелердің) қалыптасуы мен жаппай (ұжымдық) өзара әрекеттесу процестерін зерттейтін ғылыми бағыт деген анықтама беруге болады. Синергетиканың негізгі ерекшеліктері мыналар:

- 1) тұрақсыз жағдайларда ашық жүйелерде болып жатқан өзгерістер;
- 2) ішкі жүйелердің жүйемен және қоршаған орта жүйесімен қарқынды зат және энергия алмасуы;
- 3) объектілердің (ішкі жүйелердің) өзара іс-қимылымен үйлесетін мінез-құлқының өзіндік ерекшелігімен (сырттан қатаң детерминацияның болмауымен) сипатталады;
- 4) жүйелердің реттілігі, өзін-өзі ұйымдастыру, сондай-ақ эволюция нәтижелері (Прядеин, 2011).

Жалпы, күні бүгінге дейін «синергетика» ұғымына берілген нақты анықтама жоқ. Синергетика күрделі ғылым, өзін-өзі ұйымдастыру туралы ілім, тұрақсыздық кезеңдерінде күйлердің күрт өзгеруіне ұшырайтын күрделі динамикалық жүйелер эволюциясының әмбебап заңдылықтары деп түсінеміз. Басқаша айтқанда, бұл табиғат пен қоғамдағы өзін-өзі ұйымдастыру процестері туралы ғылым.

Синергетиканың аналогтары – апаттар теориясы, диссипативті құрылымдар теориясы, тепе-тең емес ашық жүйелер, хаосология, өзін-өзі ұйымдастыру тұжырымдамасы. Синергетиканың негізгі ұғымдарының бірі – бифуркация.

Бифуркация – латын тіліндегі «bifurcus» (екі тісті, айыр) деген сөз. Күнделікті өмірде, өндірістік немесе қоғамдық жұмыстарда әр адам минут сайын таңдау жасау жағдайына тап болады. Мәселені шешуді таңдау өз мақсатына жету ерекшеліктерін белгілейді. Бифуркация жүйенің тұрақсыз күйін білдіреді. Сонымен қатар әртүрлі бифуркациялар тұрақсыздық түрлерін тудырады.

Бифуркация шешімдердің тармақталуын білдіреді. Бифуркация туралы түсінік әлем халықтарының мифтерінде бұрыннан бар. Адам өміріндегі бифуркацияның көрінісі – адамның болашақ тағдырын анықтайтын жолды таңдау. Негізгі тұрақсыздық күйі термодинамика шеңберінде бифуркация нүктесіне жақын күй ретінде сипатталады. Бифуркация нүктесінен өткеннен кейін жүйе даму жолын өзі таңдайды, оны басқару мүмкін емес (Князева & Курдюмов, 1993).

Синергетиканың келесі ұғымдарының бірі – флуктуация. Латын тілінің «fluctuatio» (тербелу) сөзі көптеген бөлшектер жүйесін сипаттайтын шама құрылымның орташа күйінен кездейсоқ ауытқуы мағынасында қолданылады. Бұл жүйенің әрі қарайғы эволюциясы жүретін тармақты таңдауға мәжбүр ететін тербеліс. Түптеп келгенде, флуктуацияның күшеюі өзіне ұқсас (фракталдық) қасиеті бар және жаңа макроқұрылымға айналатын жаңа динамикалық микроқұрылымның пайда болуына әкелуі мүмкін. Қоршаған әлемде фракталдық құрылымдар жиі кездеседі, мысалы, құстардың қауырсындары, шырша табандары, жағалау сызығы. Голограмма өзіне ұқсас қасиетке ие: оның әрбір кішкене бөлігі бүкіл голограммада түсірілген заттың бейнесін бере алады (Современный словарь иностранных слов, 2001).

Синергетика үшін тұрақсыз күйлер маңызды процестердің бірі болып табылады. Себебі тұрақсыздықтың пайда болуы жүйенің жаңа сапалы күйге, жүйе сипатының жаңа түріне жауап беретін жаңа режимге өту мүмкіндігін білдіреді. Мұндай жағдайларда кездейсоқ флуктуациялар өте маңызды. Жүйенің тұрақсыздық күйінен шығу мүмкіндігінің траекториялары флуктуациялардың шамасы мен бағытына байланысты. Флуктуация жүйені даму траекториясын таңдауға «итермелейтін» кездейсоқ сыртқы әсерлер арқылы күшеюі мүмкін. Бұл әдіс көбінесе әлеуметтік, экономикалық, педагогикалық, экологиялық, технологиялық және басқа жүйелерді басқару үшін қолданылады. Микродеңгейдегі ұйымдастырылмау және кездейсоқтық жүйенің макродеңгейдегі күйін реттейтін және оның элементтерін тұрақты бір бүтінге біріктіретін жасампаз күш ретінде әрекет етеді. Тәртіп пен тәртіпсіздік, ұйымдастыру және ұйымдаспау диалектикалық бірлікте әрекет етеді, олардың өзара әрекеттесуі жүйенің өзін-өзі дамытуына ықпал етеді.

Синергетиканың келесі ұғымдарының бірі – аттрактор (ағылш. Attraction – тарту, to attract (ағылш.) – тарту; лат. Attrahere – тарту). Флуктуациялар бейберекетсіз пайда болады, бірақ олардың саны көп болса да, тек жаңа құрылымды құрайтындар ғана қалады. Басқаша айтқанда, жүйені құрайтын көптеген сызықтық емес элементтердің

жиынтығы арнайы құрылымдарды – аттракторларды қалыптастырады, зерттеуші үшін бұл «эволюция мақсаттары» ретінде әрекет етеді.

Синергетикадағы аттракторлар жүйенің салыстырмалы түрде тұрақты күйін білдіреді, ол әртүрлі бастапқы шарттармен анықталған жүйенің көптеген «траекторияларын» өзіне тартады.

Аттракторлардың тілі болжамдылық пен түбегейлі болжамсыздық құбылыстарын, біздің зерттеу мүмкіндіктеріміздің шексіздігіне және сызықтық емес жүйелердің табиғатына байланысты жүйелердің ықтималды, бейберекет сипатын түсінуге мүмкіндік береді.

Қарапайым және оғаш аттракторлар бар. Нақтырақ айтсақ, қарапайым аттрактор – бұл тәртіпке тартылатын («ұмтылатын») шекті күй, ал оғаш аттракторлар – бейберекетсіздікке тартылатын шекті күй деп айтуға болады. Болашақ күй ретінде аттрактор құрылымдарды берілген сызықтық емес ортаның қасиеттерін алдын ала белгілеп қояды (Малинецкий, 1996).

«Аттрактор» ұғымы «мақсат» деген ұғыммен мәндес. Аттрактор параметрлердің әртүрлі бастапқы мәндерімен анықталған жүйенің көптеген траекторияларын өзіне тартады. Егер тұрақсыз микроқұрылым аттрактор конусына түссе, онда ол сөзсіз тұрақты күйге айналады. Қандай да бір себептермен жүйе қайтадан тұрақсыз күйге келгенге дейін дәл сол қалпында сақталуы мүмкін.

Синергетиканың келесі ұғымдарының бірі – бейберекетсіздік. «Бейберекетсіздік» категориясы соңғы кездері жаратылыстану және гуманитарлық ғылымдарға байланысты жиі қолданылады. Дегенмен, «хаосология» ұғымы синергетиканың бір бағыты ретінде екі мағына тудырады. М.Берридің айтуынша, «қазіргі кезде бұл ұғымды теология саласы тұрғысынан зерттеу тоқтатылып, кванттық физика тұрғысынан «детерминистік хаосты зерттеу саласы» ретінде қарастырыла бастады. Басқаша айтқанда, қажеттілік пен кездейсоқтықтың философиялық мәселелері түйіскен ғылыми білім саласы туралы зерттеу нысаны болып отыр» (Князева & Курдюмов, 1993).

Талқылау

Синергетика табиғаты бойынша интегративті ғылым болып табылады. Оның принциптерін тіл білімінде қолдану әртүрлі салалардағы білім мен әдістерді біріктіруді талап етеді. Атап айтқанда, лингвистика (тілдік құрылымдар мен құбылыстарды зерттеу), әлеуметтану (тілге әсер ететін әлеуметтік факторларды талдау (мысалы, белгілі бір топтарда жаргонның таралуы)), психология/когнитивистика (адамның ойлау, қабылдау және тілді қолдану үдерістерін түсіну), математика және жүйелер теориясы (тілдік өзгерістер динамикасын модельдеу, тіл бірліктерінің жиілігі мен таралуын талдау).

Интегративтілік В. Гумбольдт, Э. Бенвенист, Э. Сепир сияқты ғалымдардың еңбектерінде зерттеу принципі ретінде негізге алынды. XX ғасырдың екінші жартысында К. Леви-Стросстың еңбегі жарыққа шықты. Интеграцияның нәтижесінде социолингвистика (XX ғасырдың 20-шы жылдары), психолингвистика (XX ғасырдың 50-ші жылдары), компьютерлік лингвистика, юрислингвистика (XXI ғасыр) сияқты салалар пайда болды.

Интегративтілік деген терминге мағынасы жақын бірқатар терминдер бар, мәселен, пәнаралық, полидисциплинарлық, трансдисциплинарлық және т.б. Кейбір ғалымдар олардың аражігін ажыратып жатады (И.В. Измаилов, А.П. Киященко), бірақ біз бұл терминдерді синоним ретінде қолданамыз, өйткені әр термин әлемге деген біртұтас көзқарасты көрсетеді, әрқайсысы интеграцияланған білімді білдіреді.

Интегративті процестер өткен ғасырдың 90-жылдарынан бастап лингвистиканың негізгі қағидатына айналған антропоэзектілік идеясына негізделді. Пәнаралық бағыт ғылыми зерттеу идеологиясы ретінде зерттеушілердің құралына айналды. Бұл аты әлемге әйгілі лингвистердің еңбектеріне ғана емес (Вежбицкая 1996), сонымен қатар аймақтық ғылым өкілдерінің зерттеулеріне (Жаналина, Фот 2016 және т.б.) де қатысты.

Интегративті тәсіл тілдік сананың жеке бөліктерін, коммуникативті, мәдени, әлеуметтік құрамдас бөліктерді ескере отырып, дискурстық кеңістікті қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар әрбір ғылым саласындағы білімнің қордалануы түрлі ғылымдардың идеяларын жинақтау арқылы іске асады, бұл зерттеу мәселелерінің кеңеюіне әкеледі. Интегративті тәсіл болмаса, тіл, мәдениет, сананы қамтитын күрделі құбылыстарды зерттеу мүмкін емес. Ол ХХІ ғасырдағы бүкіл ғылымның маңызды дүниетанымдық бағытына айналып келеді. Е.В. Падучева атап өткендей, лингвистикалық зерттеулерді ғана емес, сөйлеу актілері теориясын, референция теориясын, жалпы прагматиканы қамтыған қазіргі тіл білімі бұрындары тіл білімінің шеңберінен тыс қарастырылған мағыналарды талдау тетігіне ие (Падучева, 1995). Сонымен қатар лингвистика коммуникацияның барлық теориясын, түсіну теориясын, мәтінді қабылдау теориясын, жанрлар теориясын және т.б. қамтиды. Тілдегі адам туралы және адамдағы тіл туралы барлық білім (академик Б.А. Серебренниковтың терминдері) лингвистиканың қызығушылық саласына енді. Бұл антропология, мәдениеттану, әлеуметтану ғана емес, сонымен қатар микробиология, генетика, нейроғылымдар, тіпті кванттық механика. Мұндай интеграцияның нәтижесі ретінде нейролингвистикалық бағдарламалауды атауға болды. Аталмыш ғылым «тілдің психикалық процестерді және жүйке жүйесінің басқа қызметтерін бағдарламалауға әсер ету мәселесімен» айналысады (Дилтс, 2019). Сондықтан сабақтас ғылымдарға ден қою қажет.

Интегративтілік көлемі, деңгейі, жалпы бағыты әртүрлі жұмыстарда жүзеге асады. Интегративтілік біртіндеп барлық ғылыми білімнің жетекші дүниетанымдық идеясына айналады. Кибернетика, синергетика, триангуляция теориясы, когнитивистика, трансфер теориясы пайда болды. Мінез-құлық үлгілерін қамтитын қарым-қатынастың белсенді және полилогтық сипаты да интегративті жолмен жасалған. Интегративті тәсіл арқылы мәтіннің жалпы дискурстық сипаттамалары анықталады, тіптен бүкіл дискурстық талдау интегративті жолмен жүзеге асады (Понтон & Ларина, 2017). Түптеп келгенде, ғалымдар дәстүрлі ғылымдар арасындағы шегараның жойылғанын қабылдап қана қоймай, осы процестерді құптауларына тура келеді.

Дәл осы интеграция экспрессивті сөздердің пайда болуы мен даму механизмдерінің ең толық және терең бейнесін ашуға мүмкіндік береді деп болжам жасаймыз. Оларды оқшауланған құбылыстар ретінде емес, тіл жүйесі элементтері мен оның қоршаған ортасының күрделі өзара әрекеттесуінің нәтижесі ретінде қарастырады.

Синергетика тілді тірі, өзін-өзі дамытатын жүйе ретінде түсінуге арналған қуатты құралдарды ұсынады. Тербеліс, бифуркация, аттрактор принциптері, сондай-ақ хаос пен тәртіптің өзара байланысы интегративті тәсілмен бірге кездейсоқ болып көрінетін тілдік инновациялардан (мысалы, жаңа экспрессивті сөздердің пайда болуы) тілді және оның экспрессивті мүмкіндіктерін байытатын жаңа тұрақты тілдік норманың қалай пайда болатынын түсіндіруге мүмкіндік береді.

Синергетика, жалпы мағынада, бірнеше факторлардың бірлескен әрекеті болып табылады, оның әсері олардың жеке нәтижелерінің қарапайым қосындысынан асып

түседі. Тіл контекстінде синергетикалық механизмдер жаңа сөздердің пайда болуына ғана емес, ерекше семантикалық және эмоционалды тереңдікке ие болуына мүмкіндік береді. Бұл бірнеше деңгейлердің өзара әрекеттесуі арқылы жүзеге асады:

Фоносемантика – жеке дыбыстардың мәндерін қосу арқылы қандай да бір эмоциялық әсер тудыруға болады. Бұл жерде экспрессивтілік мағына дыбыс пен мағынаның интеграциялануының нәтижесінде пайда болып тұр. Мысалы, көмеймен айтылатын дыбыстардың жағымсыз мағына беруі, керісінше ашық дыбыстардың көбінесе жағымды мағына иеленуі.

Морфемалық деңгей – кейбір қосымшалар эмоциялық мағына тудырады. Мұнда экспрессивтілік мағына морфологиялық категория мен лексикалық категорияның әрекеттесуі негізінде жасалған. Мысалға, *пайдақор, әзілкеш, ботақан* және т.б.

Семантикалық деңгей – экспрессивті сөздер көбінесе метафоралану және метонимия арқылы қалыптасады, мұнда сөздердің мағыналары бір объектіден екіншісіне ауысады. Мысалы, «*түлкі*» сөзі жануарды ғана емес, айлакер адамды да білдіруі мүмкін.

Интеграциялық тәсіл экспрессивті сөздердің қалыптасуын формасы (дыбысы, морфологиясы) мен мазмұны (мағынасы, эмоциясы) бір-бірімен тығыз байланысты болатын тұтас процесс ретінде қарастырады. Бұл қарапайым қосу емес, жаңа сапаны тудыратын синтез.

Мысалы, жоғарыда көрсеткендей дыбыс пен мағынаның интеграциясы. «*Сығу*» сөзін естігенде, оның қатаң дауыссыз және қысаң дауысты дыбыстармен дыбысталуы жеке тұрғанның өзінде жағымсыз реңк тудырады. Бұл дыбыстық экспрессия жай ғана белгілі бір нәрселерден қысу процесі арқылы сұйықтықтан арылтуды емес, сөлін шығаруды сипаттайтын мағынасымен күшейтіледі.

Морфология мен эмоцияның интеграциясы. «*Құлынишақ*» немесе «*ботақан*» сияқты сөздер белгілі бір түбірлік морфемалар мен жұрнақтарды қолданады. Олар бірге қолданыла отырып, еркелету мағынасын беріп тұр. Бұл жерде морфологиялық белгілердің жалпы мағынамен үйлесуі, жаңа экспрессивтілік мағынаға ие болады.

Образдылық пен бағаның интеграциясы. Интеграциялық тәсіл әсіресе идиомалар мен тұрақты тіркестерде айқын көрінеді. Мысалы, «*суға түскен тауықтай*» деген тіркесті алсақ, мұнда кескінді (суға түскен тауық) бағалау мағынасымен (шарасыз, үрпиген адам) біріктіру арқылы экспрессивтілік реңк туындап тұр. Сондай-ақ *салы суға кету, ұнжырғасы түсу, шарасыз күй* және т.б. тұрақты сөз тіркестері осы модельдер арқылы қалыптасқан деп болжаймыз.

Зерттеу нәтижелері

Экспрессивті сөздердің қалыптасуы – синергетикалық механизмдер (фоносемантика, морфология және семантиканың өзара әрекеттесуі) және интеграциялық тәсіл (форма мен мазмұн синтезі) шешуші рөл атқаратын шығармашылық процесс. Осы сипаттағы модельдер арқылы жасалған бірліктер жай ғана ақпаратты жеткізіп қоймайды, сонымен бірге адресанттың адресатқа деген эмоциялық күйін де бірге береді. Бұл процестерді зерттеу тілдің әлемді қабылдауды қалай көрсететінін және қалыптастыратынын тереңірек түсінуге көмектеседі деген ойдамыз. Біз мақаламыздың көлемін ескере отырып, тек семантикалық жолмен жасалған экспрессивті сөздерге синергетикалық тұрғыдан талдау жасамақпыз.

Тілімізде «*Ұрғанына титтей міз баққан да, қалт еткен де жоқ. Бұның бәрін көріп отырған Сүйіндік Байсалға күбір етіп:*

- *Жаным-ау, қасқыр бала мынау ғой! – деді»* (Абай жолы); *«Құнанбайға бұлардың ішінен қырандай қарап отырған – дәл төрдегі Байсал»* (Абай жолы) сөйлемдеріндегідей сөз қолданыстары бар. Қарамен белгіленген сөздер семантикалық жолмен экспрессивтілік мағынаға ие болған бірліктер. Дәстүрлі түрде аталмыш сөз қолданыстарды төмендегідей түсіндіреді. Сөзде номинативтік қасиетпен бірге, қосымша экспрессивті-эмоционалды қасиет те орын алу нәтижесінде жасалады. Денотатқа қосымша коннотаттық мағына үстелінеді. Сөйлеуші сөздің номинативтік қасиеттерін (денотат) негізге ала отырып оған өзінің эмоционалды бағасын береді. Н.А.Лукиянова барлық экспрессивті мағыналар денотаттық мағынаның даму кезінде солғындауынан пайда болған бірліктер деп көрсетеді (Лукиянова, 1979). Десек те синергетикалық жолмен қарастырсақ, мұндай сөздерде денотаттық мағына не себепті солғындайды, коннотаттық мағынаға ие болуының басты себебі неде және т.б. түрлі сұрақтар төңірегінде ой қозғауды қажет етеді. Енді осы сұрақтарға синергетикалық талдаулар арқылы жауап беруге тырысайық.

Бастапқыда, «қасқыр, қыран» сөздері тек нақты бір жануарды немесе жыртқыш құсты білдірген. Алайда осы сөздердің жаңа, ауыспалы мағынада «*мықты, қайсар, батыл адам*» мағынасында қолданылуы келесідей **флуктуация** (яғни хаостың көрінісі) болып табылады (бұл жерде хаос – тіл жүйесіндегі **көпмағыналылық, тұрақсыздық, жаңашылдық** немесе **нормадан ауытқу** ретінде түсініледі). Ең алдымен **мағынаның кеңею** процесі орын алған. Сөз өзінің бастапқы, тура мағынасынан (жыртқыш аң немесе құс) ауытқып, жаңа, метафоралық мағынаға ие болды. Оны тілдік нормадағы бірден-бір өзгеріс немесе «тұрақсыздық» деп атауға болады. Бұл өзгеріс **шығармашылық ауытқу** негізінде пайда болған. Жаңа мағынаға ие болған қандайда бір сөзді бір немесе бірнеше сөйлеуші жаңа контексте, мағынада, тілдік нормадан ауытқытып қолданған. Бастапқы кезде кездейсоқ немесе жеке қолданыс сияқты болып көрінгенімен уақыт өте келе нормаға айналған. Синергетикада нормаға айналғанға дейінгі процесті **белгісіздік кезеңі** деп атайды. Себебі алғашында бұл жаңа қолданыстың тілде қалыптасып кететіні немесе жалпы қолданысқа ие болмайтыны белгісіз болды. Яғни тілде тәртіпсіздік (хаос) орнады.

Осыдан кейін хаостан тәртіпке қарайғы процесс жүреді:

1. Жаңа, ауыспалы мағынадағы қолданыстар тыңдаушыларға түсінікті болып, олардың «*мықты, қайсар, батыл*» ұғымдарын дәл жеткізе алатын болса, ол қоғамда (тілдік қауымдастықта) резонанс тудырады. Адамдар бұл теңеуді қайталап, қолдана бастайды. Тілдің өзін-өзі ұйымдастыру механизмі арқылы флуктуация күшейіп, кеңінен таралады. Ол синергетикадағы **резонанс және таралу (өзін-өзі ұйымдастыру)** құбылыстарына тең келеді.

2. Егер аталмыш қолданыс белгілі бір уақытта жеткілікті түрде жиі қолданылып, кең тараса, тіл жүйесі үшін бұл **бифуркация нүктесі** болады. Яғни, сөздің жаңа мағынасы тілге сіңіп, тұрақты элементке айнала ма, әлде қолданыстан шығып қала ма деген шешуші сәт қалыптасады.

3. Уақыт өте келе «қасқыр, қыран» сөзіндерінің «*мықты, қайсар, батыл*» деген мағынасы кеңінен қабылданып, тілде тұрақталып, тілдің лексикалық жүйесіндегі **аттракторға** айналды деп болжам жасауға болады. Бұл жаңа тәртіптің – сөздің көпмағыналылық қатарына жаңа мағынаның енуінің көрінісі. Осы мағына енді тілдің бір бөлігі болып, жиі және орынды қолданылатын болды. Яғни тіл өзін-өзі реттей отырып, тілдік жүйеге семантикалық тәсілді енгізді. Нәтижесінде сөзжасам жүйесінде метафора деген тілдік модель пайда болды. Тілді қолданушылар ендігі кезекте осы тәсіл арқылы жаңадан сөз,

нақтырақ айтсақ, мағына жасай бастады. Қазіргі кездегі теңеудің нәтижесі ретінде көрсетіп жүрген экспрессивті мағынадағы сөздеріміз осы синергетика құбылысының нәтижесі деп сеніммен айта аламыз.

Қорытынды

Бір мәселені зерттейтін әртүрлі ғылымдар арасындағы ақпарат алмасуына тыйым салынбаған жағдайда жаңа білім пайда болады. Алынған ақпарат көлемі қосымша мәселелерді шешуге мүмкіндік беретіндей болуы мүмкін. Бұған мысал ретінде математика, информатика, логика, философия, психология, антропология, лингвистика және басқа да ғылыми бағыттарды біріктіретін когнитивті лингвистиканы келтіруге болады. Интеграцияның нәтижесінде лингвистер үшін күтпеген жерден жалпы әлемнің және креативті тұлғаның тілдік бейнесі (лингвоперсонология, лингвистикалық типтер және т.б.) секілді зерттеу саласы пайда болды. Яғни экспрессивті лексиканы тек лингвистикалық тұрғыдан емес психология мен лингвистиканың тоғысында қарау көптеген тілдік құпиялардың сырын ашады. Осының нәтижесінде синергетика құбылысы тілді тірі, өзін-өзі дамытатын жүйе ретінде түсінуге арналған қуатты құралдарды ұсынады. Тербеліс, бифуркация, аттрактор принциптері, сондай-ақ хаос пен тәртіптің өзара байланысы интегративті тәсілмен бірге кездейсоқ болып көрінетін тілдік инновациялардан (мысалы, жаңа экспрессивті сөздердің пайда болуы) тілді және оның экспрессивті мүмкіндіктерін байытатын жаңа тұрақты тілдік норманың қалай пайда болатынын түсіндіруге мүмкіндік береді.

Мысалға «қасқыр, қыран» экспрессивті бірліктерінің ауыспалы мағынада теңеу ретінде пайда болған бастапқы кездерін тілдегі хаос (яғни, флуктуация) ретінде қарастыруға болады. Бұл тілдің динамикалық табиғатын, оның үнемі өзгеріп, жаңарып отыратынын көрсетеді. Синергетикалық тұрғыдан, дәл осы «хаос» элементтері (флуктуациялар) тілдің дамуы мен жаңаруына, оның экспрессивті мүмкіндіктерін кеңейтуге жағдай туғызған. Хаос арқылы жаңа тәртіп қалыптасады.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

ИРН АР 23489363 «Цифрлық технология: қазақ тілі экспрессивтік стилистикасын пәнаралық консолидациялау және интеграциялық оқытуды синергетикалық модельдеудің web-платформасы» атты тақырыптағы жоба аясында жарияланды

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. Б.С. Жонкешов – мақаланың кіріспесі мен негізгі тұжырымдамасын әзірледі, зерттеу материалдарын жинақтады, әдебиет көздеріне шолу жасай отырып, нәтижелерді өңдеуге үлес қосты. Е.С. Қасен – аннотация жазу, теориялық шолуға қажетті материалдарды жинақтап, нәтижелерді талқылауға қатысты.

Әдебиеттер тізімі

Брейден, Г. (2017). Божественная матрица. Москва: София.

Дилтс, Р. (2019). Фокусы языка. Изменение убеждений с помощью НЛП. Санкт-Петербург: Питер-Трейд.

Князева, Е. Н., & Курдюмов, С. П. (1993). Синергетика: начало нелинейного мышления. Москва: Издательство МГУ.

-
- Лукьянова, Н. (1979). О семантике и типах экспрессивных лексических единиц. Семантика. Актуальные проблемы лексикологии и словообразования, 12-46.
- Малинецкий, Г. (1996). Нелинейная динамика – ключ к теоретической истории. *Общественные науки и современность*, 96-114.
- Падучева, Е. (1995). В.В. Виноградов и наука о языке художественной прозы. *Известия РАН. Серия литературы и языка*, 38-49.
- Пиотровский, Р. (1995). Порядок и хаос в словообразовании. *Научно-техническая информация*, 31-33.
- Пиотровский, Р. (1996). О лингвистической синергетике. *Научно-техническая информация*, 1-17.
- Пиотровский, Р. (2003). Задачи лингвистической синергетики. *Актуальные проблемы компьютерной лингвистики и оптимизация преподавания иностранных языков*, 3-8.
- Пиотровский, Р. (2005). *Синергетика текста*. Минск: МГЛУ.
- Пиотровский, Р. (2006). *Лингвистическая синергетика: исходные положения, первые результаты, перспективы*. Санкт-Петербург: Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета.
- Понтон, Д., & Ларина, Т. В. (2017). Дискурс-анализ в 21 веке: Теория и практика (II). *Russian Journal of Linguistics*, 7-21.
- Прядеин, В. (2011). *Избранные труды*. Екатеринбург: УрФУ.
- Сәдуақасұлы, Ж., & Махамбетова, А. (2018). Қазақ тіл білімінде лепті сөйлемдердің зерттелу жайы. *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы*, 122(1), 138–142. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-122-1-138-142>
- Современная западная философия: словарь. (1998). Москва: ТОН - Остожье.
- Современный словарь иностранных слов. (2001). Москва: Русский язык.
- Liu, T., Wang, Y., Wang, Z. et al. Exploring cognitive effort and divergent thinking in metaphor translation using eye-tracking and EEG technology. *Sci Rep* **15**, 18177 (2025). <https://doi.org/10.1038/s41598-025-03248-5>

Б.С. Жонкешов¹, Е.С. Касен²

¹ *Казахский национальный аграрный исследовательский университет, Алматы, Казахстан*

² *Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан*

Интеграционные процессы в науке: роль теории синергетики в возникновении экспрессивных слов

Аннотация. В данной статье представлен обзор феномена интеграции в науке, рассматриваемого в качестве теоретической основы для решения актуальных проблем языкознания. Опираясь на труды исследователей, опубликованные до настоящего времени, авторы стремятся ответить на вопросы: что понимается под понятием «интеграция», какова его роль в формировании эмоционально-экспрессивной лексики, какие модели, порождающие эмоционально-экспрессивное значение, возникли в результате применения теории синергетики. Авторы пытаются доказать, что возникновение эмоционально-экспрессивных слов происходит в результате интеграции нескольких дисциплин, а именно: фонетики и семантики, морфологии и эмоции, образности и оценки. Кроме того, давая определения понятиям синергетики (бифуркация, флуктуация, аттрактор,

хаос), предлагается рассматривать хаос как самоорганизующуюся систему, создающую экспрессивные значения и экспрессивные структуры. На конкретных примерах из казахского языка авторы пытаются продемонстрировать, что современные эмоционально-экспрессивные единицы когда-то представляли собой хаотическое состояние, со временем трансформировались из хаоса в аттракторы и в результате в языке сформировались устойчивые эмоционально-экспрессивные модели. Статья предназначена магистрантам и докторантам, интересующимся лингвистикой, литературой, психологией, философией, когнитологией и другими научными областями, а также исследователям, проводящим работы в этих сферах.

Ключевые слова: эмоция, экспрессивные слова, интеграция, синергетика, хаос, флуктуация, метафора и др.

B.S. Zhonkeshov¹, Y.S. Kasen²

¹ *Kazakh National Agrarian Research University, Almaty,*

² *Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

Integration processes in science: the role of the theory of synergetics in the emergence of expressive words

Abstract. This article provides an overview of the phenomenon of integration in science, considered as a theoretical basis for solving current problems of linguistics. Based on the works of researchers published so far, the authors seek to answer the following questions: what is meant by the concept of «integration», what is its role in the formation of emotionally expressive vocabulary, and what models generating emotionally expressive meaning arose as a result of the application of the theory of synergetics. The authors try to prove that the emergence of emotionally expressive words occurs as a result of the integration of several disciplines, namely phonetics and semantics, morphology and emotion, imagery and evaluation. In addition, defining the concepts of synergetics (bifurcation, fluctuation, attractor, chaos), it is proposed to consider chaos as a self-organizing system that creates expressive meanings and expressive structures. Using specific examples from the Kazakh language, the authors try to demonstrate that modern emotional-expressive units once represented a chaotic state, eventually transformed from chaos into attractors, and as a result, stable emotional-expressive models were formed in the language. The article is intended for undergraduates and doctoral students interested in linguistics, literature, psychology, philosophy, cognitive science and other scientific fields, as well as researchers working in these fields.

Keywords: emotion, expressive words, integration, synergetics, chaos, fluctuation, metaphor, etc.

References

- Brejden, G. (2017). *Bozhestvennaya matrica* [The Divine Matrix]. Moscow: Sofia. [in Russian]
- Dilts, R. (2019). *Fokusy yazyka. Izmenenie ubezhdenij s pomoshch'yu NLP* [The tricks of language. Changing Beliefs through NLP]. St. Petersburg: Piter-Trejd. [in Russian]
- Knyazeva E.N., & Kurdyumov S.P. (1993). *Sinergetika: nachalo nelinejnogo myshleniya* [Synergetics: the beginning of nonlinear thinking]. Moscow: Publishing House of Moscow State University. [in Russian]

Luk'yanova N.A. (1979). O semantike i tipah ekspressivnyh leksicheskikh edinic. Semantika [Semantics and types of expressive lexical units. II. Semantic]. Current problems of lexicology and word formation, 12-46. [in Russian]

Malineckij G.G. (1996). Nelinejnaya dinamika – klyuch k teoreticheskoy istorii [Nonlinear dynamics – the key to theoretical history]. Social Sciences and modernity, 96–114. [in Russian]

Paducheva E.V. (1995). V.V. Vinogradov i nauka o yazyke hudozhestvennoj prozy [V.V. Vinogradov and the science of the language of artistic prose]. Izvestiya RAS. Literature and Language Series, 38-49. [in Russian]

Piotrovskij R.G. (1995). Poryadok i haos v slovoobrazovanii [Order and chaos in word formation]. Scientific and technical information, 31-33. [in Russian]

Piotrovskij R.G. (1996). O lingvisticheskoy sinergetike [On linguistic synergetics]. Scientific and technical information, 1-17. [in Russian]

Piotrovskij R.G. (2003). Zadachi lingvisticheskoy sinergetiki [The tasks of linguistic synergetics]. Actual problems of computational linguistics and optimization of teaching foreign languages, 3-8. [in Russian]

Piotrovskij R.G. (2005). Sinergetika teksta [Text synergetics]. Minsk: Minsk State Linguistic Institute. [in Russian]

Piotrovskij R.G. (2006). Lingvisticheskaya sinergetika: iskhodnye polozheniya, pervye rezul'taty, perspektivy [Linguistic synergetics: initial positions, first results, prospects]. St. Petersburg: Faculty of Philology, St. Petersburg State University. [in Russian]

Ponton D., & Larina T.V. (2017). Diskurs-analiz v 21 veke: Teoriya i praktika (II) [Discourse analysis in the 21st Century: Theory and Practice (II)]. Russian Journal of Linguistics, 7-21. [in Russian]

Pryadein V.S. (2011). Izbrannye Trudy [Selected works]. Ekaterinburg: Ural Federal Institute. [in Russian]

Saduakasuly Zh., & Makhambetova A. (2018). The study of exclamatory sentences of the kazakh language. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series*, 122(1), 138–142. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-122-1-138-142>

Sovremennaya zapadnaya filosofiya: slovar' [Modern Western philosophy: dictionary]. (1998). Moscow: TON – Ostozh'e. [in Russian]

Sovremennyy slovar' inostrannykh slov [Modern dictionary of foreign words]. (2001). Moscow: Russian language. [in Russian]

Liu, T., Wang, Y., Wang, Z. *et al.* Exploring cognitive effort and divergent thinking in metaphor translation using eye-tracking and EEG technology. *Sci Rep* **15**, 18177 (2025). <https://doi.org/10.1038/s41598-025-03248-5>

Авторлар туралы мәлімет:

Жонкешов Бауыржан Сейсенбекұлы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: zhon_bs79@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7391-3175>

Қасен Ерлан Слямбекұлы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: Kasenov_erlan@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3448-3594>

Jonkeshov Bauyrzhan Seisenbekuly – Candidate of Philology, Acting Associate Professor, Kazakh National Agrarian Research University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: zhon_bs79@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7391-3175>.

Kasen Yerlan Slyambekuly – Candidate of Philology, Acting Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: Kasenov_erlan@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3448-3594>.

Жонкешов Бауыржан Сейсенбекулы – кандидат филологических наук, и.о. ассоциированного профессора, Казахский национальный аграрный исследовательский университет, Алматы, Казахстан. E-mail: zhon_bs79@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7391-3175>

Касен Ерлан Слямбекулы – кандидат филологических наук, исполняющий обязанности ассоциированного профессора, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан. E-mail: Kasenov_erlan@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3448-3594>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 16.21.15

Ғылыми мақала

З.Р. Курманбекова¹ , Л.Т. Макулова^{2*} , М.К. Сарсембаева³

М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан

(E-mail: ¹ kurmanbekovazulfia02@gmail.com, ² makulovalaura@mail.ru*, ³ S_mira72@mail.ru)

БЕЙВЕРБАЛДЫ АМАЛДАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІ ТІЛІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада әлеуметтік желідегі коммуникацияның маңызды аспектісі болып табылатын эмотикондар қарастырылады. Мақалада ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, эмотикондардың анықтамасы берілген. Эмотикондар желі қолданушыларының (нетизендердің) сөйлесу мақсатын ашуға және түсінуге көмектеседі. Қазіргі таңда әлеуметтік желілердің күнделікті өмірімізге тез енуі интернет-коммуникация тіліндегі вербалды емес тәсілдердің санын көбейтіп, оларды графикалық және мазмұндық тұрғыдан түрлендірді. Эмотикондардың, визуалды және креоль белгілерінің, стикерлердің, демотиваторлардың, интернет-мемдердің, комикс сияқты кейіпкерлердің пайда болуы интернеттің вербалды емес қатынасқа көшуін көрсетеді. Сонымен қатар, интернет-коммуникациядағы бейвербалдылықтың күшеюі эмотикондар мен графикалық элементтердің таңбалау құралына айналуымен сипатталады. Эмотикондар, стикерлер, демотиваторлар мен басқа да визуалды құралдар желідегі пікір білдірудің, эмоция мен көңіл-күй жеткізудің маңызды тетіктеріне айналды. Мақаланың ғылыми жаңалығы – интернеттегі қарым-қатынас барысында эмоция мен экспрессияны жеткізудің негізгі тәсілі ретінде бейвербалды ақпараттың қазақ тілді кеңістікте алғаш рет жан-жақты қарастырылуында. Зерттеу барысында қазақ тілді ресурстарда эмотикондар (смайликтер), демотиваторлар және кеңес сипатындағы бейвербалды элементтердің қолданысы сараланып, олардың қызметі мен құрылымдық ерекшеліктері талданады. Сонымен бірге, эмотикондар бейнелейтін нысанға қарай бес топқа бөлініп қарастырылады: нақты эмоцияны білдіретін эмотикондар, адамдар, табиғат, тағамдар, заттар мен символдар. Әр топтың көрініс формалары мен тілдік деңгейге әсері нақты мысалдар арқылы көрсетіледі. Аталған ерекшеліктердің әрқайсысының көріну жолдары, тілдік деңгейлерге әсері сөз болады.

Түйін сөздер: әлеуметтік медиа коммуникациясы, вербалды емес құралдар, эмотикондар, смайликтер, стикерлер.

Түсті: 27.06.2025; Жөнделді: 08.12.2025; Мақұлданды: 23.12.2025; Онлайн қолжетімді: 29.12.2025

Кіріспе

Әлеуметтік желі қазіргі таңда бұқараға ықпал етудің пәрменді құралына айналды. Оның адам санасына әсер етіп, қоғамдық пікір қалыптастыратын, түрлі мазмұндағы ақпараттарды тез тарататын, адам әрекетінің белсенділігін арттыратын мүмкіндігі де мол. Әлеуметтік желіде мұндай қызметті тілдік (вербалды) және тілдік емес (бейвербалды) амалдар атқарады.

Әлеуметтік желілердегі тілді пайдаланудың негізгі факторларының бірі – тілдік үнемдеу құбылысы. Тілдік үнемдеу тілдердің барлығына тән болып келеді. Ол ойды, пікірді толыққанды жеткізу қағидасына қарама-қарсы құбылыс. Сонымен бірге тілдік үнемдеу – адамның менталды қызметінің нәтижесінің бірі. Зерттеушілер үнемдеу құбылысының тілдік жасалуына назар аударып жүр, тілдегі тарихи дамудың нәтижесі ретінде табиғи жолмен емес, адамның қатысы арқылы коммуникативтік мақсаттар үшін жасанды түрде пайда болған сөзжасамды қарастырады (Алдашев, 1996).

Сонымен бірге үнемдеу көп жағдайда бейвербалды құралдар арқылы беріледі. Кез келген қарым-қатынас тілдік қатынасқа қоса қосалқы қызмет атқаратын бейвербалды амалдарды қажет етеді, олар дауыстың құбылмалы реңктерінен, тембірінен, қарқындығынан, қимыл-әрекеттерден, дене қимылдарынан, бет-әлпеттегі өзгерістерден құралады. Бұлардың әрқайсысы адресант пен адресат арасындағы қарым-қатынастың мақсатын ашады, бір-бірін жете түсінуге мүмкіндік жасайды.

Осыған орай қарым-қатынас кезінде тілдік амал-тәсілдермен қатар паратілдік құралдар – бейвербалды элементтер де ғаламтор желісінде кеңінен қолданылады.

Өйткені сөйлеу тілі – ақпарат берудің, ақпарат жеткізудің сан түрін, тілдік және тілдік емес, тілден тыс өзге де арналарын, олардың әрқайсысына тән өзіндік ольфакторлық, тактильдік, көзбен көруге болатын, құлақпен еститін т.б. амалдары мен тәсілдерін тәжірибеде пайдалануға болатындығымен ерекшеленетін күрделі құбылыс (Момынова & Бейсембаева, 2003).

Қазіргі кезде ғаламтордың күнделікті тұрмысымызға дендеп енуі Интернет-қатынас тіліндегі бейвербалды амалдарды көбейтті әрі оларды графикалық және мазмұндық жағынан түрлендіре түсті.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Бұл мақалада негізгі материал ретінде қазақ тіліндегі әлеуметтік желі парақшаларында (Facebook, ВКонтакте, Instagram, Twitter) қолданылған бейвербалды құралдар мен эмотикондардың мәтіндік үлгілері алынды. Материалдар 2023–2025 жылдар аралығында желіде жарияланған ашық жазбалар мен пікірлерден жинақталды. Таңдап алынған жазбаларда бейвербалды амалдардың – эмотикондардың, стикерлердің, демотиваторлардың, интернет-мемдердің – көрінісі мен қызметі қарастырылды.

Мақаланың тақырыбын ашу мақсатында сипаттамалы, талдамалық, салыстырмалы, контент-талдау әдістері қолданылды.

Сонымен қатар, мақалада қазақ тіліндегі эмотикондардың мазмұны мен қызметін нақтылау үшін отандық және шетелдік түсіндірме сөздіктер, интернет-энциклопедиялар, сондай-ақ интернет-коммуникация мен бейвербалды тілдік бірліктерге қатысты ғылыми еңбектер кеңінен пайдаланылды.

Қолданылған әдістер мен дереккөздер бейвербалды құралдардың әлеуметтік желілердегі тілдік үнемдеу, экспрессивтік мән, прагматикалық қызмет және прагмастилистикалық ерекшеліктерін кешенді түрде талдауға мүмкіндік берді.

Әдебиетке шолу

Қазіргі уақытта Интернет-қатынастағы бейвербалдылық түрлері негізінен мыналар:

- эмотикондар;
- стикерлер;
- демотиваторлар (қара түсте орнатылған және түсініктемесі бар сурет);
- эдвайс (интернет-плакат);
- Интернет-комикстер;
- құттықтау хаттары;
- Интернет-мемдер.

Мақалада біз осылардың кейбіріне тоқталамыз, дегенмен жалпы бейвербалдылыққа қатысты қазақ тіл біліміндегі зерттеулерге шолу жасай кеткен жөн деп санаймыз.

Қазақ тіліндегі бейвербалды амалдарға алғаш көңіл аударған зерттеушілердің бірі ретінде Жүсіпбек Аймауытұлын атаймыз. Ж. Аймауытұлы «ым» мен «ишараға» байланысты ойларын адам психологиясымен байланыста қарастырып, «Психология» атты еңбегінде өз пікірін білдіреді. «Келбет көрсең, ісін сұрама» деген қазақтың нақыл сөзін келтіреді. Еңбекте «келбет ілімі», «беттің ымы» туралы алғаш сөз қозғалады. Ол мимикаға *бет құбылысын, маңдайдың қатпарын, маңдайдағы сызықтарды, көз қарасын, танау, мұрынның желбіреуін, еріннің жымырылуын*, т.б. жатқызады. Ал ишараны *ымдасу* сөзімен бөліп атайды да, оған *көкірегін керу, иығын қозғау, төмен түсіру* сияқты қимылдарды жатқызады: «Ымдасу деп бастың, кеуденің, қол-аяқтың әлпетті қозғалыстарын ұғу керек» (Аймауытұлы, 1995).

1920-жылдардың өзінде бейвербалды амалдар мен адам психологиясы арасындағы терең байланысты Мағжан Жұмабайұлы да аңғарған. Ақын өзінің «Педагогика» оқу құралында «Адамның жан сыры дене арқылы, мимика арқылы сыртқа білінеді», – деп жаза отырып, дененің жанға байлаулы болатынын, соған байланысты адамның ішкі жан-дүниесінің дене қимылдарының жасалуына әсер ететінін айтады (Жұмабаев, 1992).

Ахмет Байтұрсынұлының 1926 жылы жарық көрген «Әдебиет танытқыш» еңбегінде әдебиетке қатысты көптеген теориялық мәселелермен қатар «кескін», «бет-әлпет» жөнінде айтылған өзіндік пікірлері кездеседі. Айтыс өнері жайындағы баяндауларында айтыс үстіндегі «айтысушы», сөз сайысына түсуші ақындардың дене ишараттарына көңіл аударып, ерекше мән береді, айтыскерлердің бет-әлпеттері өзгерісінің ақынның жан дүниесінің көрінісі деп, психологиялық ерекшеліктеріне тоқталады (Байтұрсынұлы, 2003).

Қарым-қатынас жасаудағы квазивербалды элементтерді зерттеумен өткен ғасырдың 40-жылдарында пайда болған ғылым саласы – паралингвистика айналысады. Грек тілінен енген «рага» сөзі қазақша «жанында», «қасында» деген мағына білдіреді, яғни тілдік әрекеттің кез келген түрінің, атап айтқанда, жазба тіл, пантомимо тілі, өзіндік коды бар ым мен ишаратпен жарыса қолданылатын құбылыстар паралингвистикалық болып табылады. Терминді алғаш ұсынған америкалық ғалым А. Хилл болса, жаңа ғылым саласының зерттеу аясын белгілеген зерттеуші Дж. Трейгер екені аталады.

Көптеген ұлттар мен халықтар тіліндегі бейвербалды бірліктер жүйелі әрі кешенді түрде зерттелген. Мысалы, А.В. Филиппова, Т.М. Николаева, А.А. Акипина, Е.В. Красильникова, Л.Н. Капаназе, т.б. орыс тіліндегі ишараттарды; А. Пиз – ағылшын тіліндегі; А.А. Хачатрян, Р.М. Тохмонян армяндардың ишаратын қарастырса, ал татарлар мен башқұрттарда Ф.Ф. Султанов осы саланың маманы саналады (Момынова & Бейсембаева, 2003).

Қазақ тіл білімінде М. Мұқанов, С. Татубаев, А. Сейсенова, Қ.Қажығалиева, Б.Момынова, С. Бейсембаева, С. Мағжан, Ж. Өмірәлиева, Ж.Нұрсұлтанқызы, З.Нұржанова т.б. ғалымдар ым мен ишараттарды әр түрлі қырынан қарастырады.

Зерттеу нәтижелер және талқылау.

Интернет-қатынастың бейвербалдылыққа шындап бет бұруы таңбалау құралы ретінде эмотикондардың, графикалық және креолдылықтың пайда болуымен сипатталады, демотиваторлар, мемдер, комикстер т.т. таңбалар бейне бір «вирус» тәрізді ғаламтор мен әлеуметтік желілерде кеңінен тарап кетті. Уақыт өткен сайын олар қамтитын тақырыптар да, образдар да көбейе түсуде.

Паралингвистикалық терминдердің ішінде нақтылап алатын ұғымдар бар. Орыс тіліндегі «невербальные элементы» қазақша *бейвербалды элементтер* болып қолданылады. *Бейвербалды* сөзінің мағынасы «вербалдылыққа қатысы жоқ», «вербалдылыққа жатпайтын», «вербалды емес» деген мағына білдіреді.

Бейвербалды амалдар *мимика – ым, жест – ишара, поза – дене қалыбы* терминдеріне тікелей тәуелді. С. Мағжан *ишараға* дене мүшелерінің, оның ішінде қол, аяқ, бас секілді дене мүшелерінің динамикалық қозғалысын жатқызады. Ал *мимиканы* бетпен, бет бұлшық еттерінің қимыл-қозғалысымен байланыстырады (Мағжан, 2007).

«Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздікте» *мимика – мимика, жест – ым, жестикулировать – ымдау, поза – кескін, қалып, кейін* деп беріледі.

30 томдық терминологиялық сөздіктің «Педагогика және психология» бөлімі бойынша *жест – ым, ишара* болса, *жест вербальный – вербалдық ым, мимика – мимика, поза – кейін* түрінде, ал «Дене тәрбиесі мен спортқа» арналған томда *жест – ым, поза – қалып, бейне* делінеді.

«Мимика» мен «жест» терминдері қазақ тіліне түрліше аударылғанымен, түсініктері бір арнаға келіп тіреледі: *ым – бет-әлпетке қатысты, ишарат – әрі бет-әлпет арқылы, әрі дене қимылдары арқылы жасалатын бейвербалды амалдарға жатады. Осы ұғымдарға қатысты басқа да бірқатар термин атауларын termincom.kz сайтынан табуға болады.*

С. Мағжан осы амалдардың көпмағыналылығына тоқталады: «Бір ғана ымның я болмаса ишараның бірнеше мағына білдіретін кездері жиі ұшырасады. Бейвербалды амалдардың, оның ішінде ишара, ымның семантикалық жақтан мағыналары нақтылықтан гөрі жайылыңқы болуы нәтижесінде ым мен ишараттардың басым көпшілігі көп мағыналы болады. Бірақ ым мен ишараттардың көп мағыналылығы коммуникацияның өту жылдамдығын шабандатпайды және де тілдесім актісіне қатысушы тараптардың бір-бірімен түсінісуін қиындатпайды, ақпарат жеткізуге кедергі келтірмейді» (Мағжан, 2007).

Қазақ тілі бейвербалды амалдарға өте бай. Мұндай паратілдік құбылыстарды былай ажыратуға болады.

Кинесикалық амалдар: *қабақ шыту, қабағын түю, қабағын түкситіп жіберу, қабағын қарс түю, қолын сермеу, қол қусыру, қол жаю, екі қолын жаю, қол соғу, алақанын жаю, қолын сілтеу, қолын көтеру, қолын шығару, қолын көкке көтеру, екі қолын кеудесіне қою, жағын таяну, бармағын тістеу, бетін басу, бас изеу, бас ию, басын шайқау; т.б.*

Такесикалық амалдар: *алақанын ысқылау, иығымен сүйкеп өту, белінен ұстау/құшақтау, тізесіне отырғызу, итеріп жіберу, аяқтан шалу, арқасынан сипау, шашынан иіскеу, қолын сүю; т.б.*

Просодикалық амалдар: дауысы дірілдеу, дауысын ақырын/қатты шығару, міңгірлеу, күлу, жылау, қырылдау, қырылдай сөйлеу, сыбырлай сөйлеу, күрсіну, үһілеу, демін ішіне тарту, ышқыну; т.б.

Қазақ мәдениетінде ер адамдарға және әйелдерге тән бейвербалды, паратілдік амалдар кездеседі, мәселен, *бетін шымыу* әйелдерге тән ишарат болса, ал *қамшы тастау* ер адамдарға тән (Момынова & Бейсембаева, 2003).

М. Мұқанов өзінің ғылыми мақаласында бейвербалды амалдардың халықтың әдет-ғұрпымен, діні және ділімен тығыз байланыста екендігін айқын көрсетеді. Зерттеуші бейвербалды амалдардың жиырма сегіз түрін жинақтай келе, былай топтастырады: *сәлемдесу амалдары* (көрісу, сәлем ету); *алғыс айту амалдары* (ас қайыру, бата беру); *үлкендерді немесе сыйлы адамдарды қошеметтеу амалдары* (бас беру, төс ұсыну, ауыз тию, жолаушының түсуі, ақ байлау); *тілек амалдары* (бата беру); *кемсіту немесе қорлау амалдары* (теріс бата, келген кісіні табалдырықта қабылдау, келген адамға ішек-қарын беру); *қайғы амалдары* (жылау, көрісіп жылау); *салт-дәстүр амалдары* (ерулік, із келсе шығарып салу); *таңғалу амалдары* (бетім-ай); *өтініш амалдары* (кіндік шешенің құттықтауы); *өзгешелік амалдары* (Муканов, 1972).

Жоғарыда атап өткендей, қазіргі кезде ғаламтордың күнделікті тұрмысымызға дендеп енуі Интернет-қатынас тіліндегі бейвербалды амалдарды көбейтті әрі оларды графикалық және мазмұндық жағынан түрлендіре түсті. Ғаламтор біздің өміріміздің ажырамас бөлігіне айналды, ал оның тілі, яғни ғаламтор тілі адамдардың қарым-қатынас жасауы үшін маңызды бөлігі болып саналады (Сәрсек, 2019).

Қазіргі электронды немесе визуалды қатынастың осылай күнделікті өмірімізге белсенді түрде енуі дәстүрлі жазбаша және ауызша қатынас түрлеріне өзгерістер енгізді және оларға бәсекелес ретінде жаңа түр қалыптастырып отыр.

Н.Д. Голев қазіргі жазбаша қатынасқа ғаламтордың пайда болуымен енген өзгерістерге мыналарды атап өтеді:

- **КОГНИТИВТІК** (жаңа жазбаша менталділік):

коммуникативтік мазмұндағы холистік бағыт үрдісі, бұл ақпаратты берудің визуалды арналарының күшеюімен тығыз байланысты;

- **ДИСКУРСИВТІ-КОММУНИКАТИВТІК**:

жазбаша тілдегі дискурсивтік үрдістің күшеюі;

жазбаша тілдегі перлокутивтік үрдістің күшеюі;

- **СЕМИОТИКАЛЫҚ**:

дыбыстық және визуалды сөйлеу түрлерінің бәсекелестігі қазіргі қатынастың жаңа мүмкіндігін ұсынды;

визуалды арналардың күшеюі жазбаша тілдің иероглифтену дәрежесін күшейтті;

- **ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ** (қатынастың сыртқы формасы):

қағаздық нұсқадан электрондық тасымалдағышқа, қаламмен жазудан пернетақтаға көшу. Жазу жылдамдығының күшеюі. Мәтінді қабылдау мен жеткізудің қашықтық мүмкіндіктерінің және қабылдаушы адресат санының өсуі (Голев, 2012).

Осындай сан салалы өзгерістер қазіргі жазуға да (графика), орфографияға да өз ізін салып үлгерді. Әлеуметтік желі осы өзгерістердің қайнаған ортасы ретінде түрлі сипаттағы жаңалықтардың бастаушысы болып, оның өзіне тән тілдік ерекшеліктерін білдіретін негізгі белгілеріне айналды. Дәстүрлі орфографиядан ауытқу – «орфоАРТ» элементтері – соның бір көрінісі.

Ғаламтордағы графика мына тұстарымен ерекшеленеді: вербалды графикалық веб-құрылымдалатын және кирилл әріптерінің қатар қолданып, латыншаның, кириллицияның қазақ сөздерімен, сөйлем ішінде тұтасып қолданылуы ұшырасады. Вербалды таңбалардан басқа ғаламторда акценттік, интонациялық, маркерлі навигациялар (әріп астын сызу, гиперсілтемелер т.т.) жиі қолданылады.

Мысалы: *КЕШІКПЕ!!!*

Желі қолданушысының ерекше назар аударған сөздерін немесе сөз бөлшектерін бірыңғай бас әріптермен беру:

қаржылық сауатТЫЛЫҚ жетіспейтін елді жылуЛЫҚ іздеген жұрт сабылЫЛЫҒЫН ЖОҒАЛТЫП, Пирамидаға ТОҒЫТЫЛАДЫ.

Ал латын және кирилл әріптерінің қатар қолданысын мынадай түрлерге бөлуге болады:

1) Қазақ сөздерінің бірыңғай латын әліпбиімен безендірілуі: *Senimen soilespegeli min jil boldi goi; Nan RAHMEt ozindei karindasi bar Bizder bakittimiz;*

2) қазақша мәтінді беру үшін латын және кирилл әріптерін қатар қолдану, гибрид әліпбиілік. Бұған басқа тілдердегі фрагмент мәтіндерді және латын транслитерациясы арқылы жазылатын қазақ тіліндегі мәтіндерді жатқызуға болады: *SOOған бердін бе? Неге? ОйланN? Амин Baurim; Kеше Samaldы тыңдап өшірген едім; ee ne Adai lardi bolip otsin jdanda birge jyreik;*

3) кирилл элементтерінің үстемдігі, яғни қазақтың төл әріптерінің орнына орыс тіліндегі әріптерді қою: *Сен кимге барасын; олай истедин; мен магазинге сағат уште шығам; т.т.*

4) қазақ әдеби тілінің нормалары сақталады. Бұған арнайы тіркелген файлдарды жатқызуға болады. Ғаламторда әсіресе жарнама мәтіндерде, компьютер ойындарына берілетін нұсқаулықтарда, музыкалық каталогтарда, МРЗ-де латын графикасына негізделген қазақ әліпбиі қызмет етеді. Фирмалардың, бағдарламалардың атаулары латын графикасымен безендіріледі. Әлеуметтік желідегі мәтіндердің көптеген графикалық, орфографиялық қателердің орын алуын олардың дайындықсыз (спонтанды) жүзеге асатындығынан деп түсіндіріледі. Дайындықсыздық желіге тән ерекшелік ретінде қабылданса да, веб-қатынаста қазақ әріптерінің дұрыс қолданылуын қадағалау ешқашан тоқтамақ емес.

Графодериватология элементтерінің пайда болуы немесе цифрлардың дыбыс орнында жүруі: *4аяқты депутат, Тілеуқабыл 1000жасар.* Сол сияқты таңбалардың әріп позициясында қолданылуы *ҰNarKozҰ;* тәрізді т.б. (2022 ж. 12 қазан) <http://surl.li/rmivl>

Негізі ғаламтордың графикаға өзгерістер әкелуі басқа да тілдерге тән құбылыс. А.Е. Войскунский қазіргі орыстілді ғаламтордың «кириллицалық латиницаны» еске түсіретіндігін сөз етеді, оның жазуынша, 1920 жылдардан кейін бірінші рет орыс әліпбиін латиница ығыстырды. Бұл әсіресе «виртуалды кеңістікте», жарнама бизнесінде, компьютерлік ойындар өндірісінде және ғаламторда байқалады (Войскунский, 2015).

Н.Д. Голев өзінің жоғарыда аталған мақаласында орыс тілі материалында мынадай мысалдар келтіреді: «*Chorosha@yaYule4ka*»; *СуперSTAR*; *ВлиWimesь* (Муканов, 1972).

Мұндай «жаңалық» ғаламтор қатынасына ғана тән, дискурсивтік-коммуникативтік үрдістің күшеюінен қалыптасып отыр.

Қазіргі ғаламтор желісіндегі вербалды амалдарға әріптен тұратын жазба мәтіндерді жатқызсақ, бейвербалды амалдарға экспрессия мен эмоцияны білдіретін түрлі паратілдік құралдарды жатқызамыз.

Ғаламтор желісіндегі бейвербалды қатынасты көп зерттеушілер екі мағынада түсінеді: кең және тар мағынада. Тар мағынадағы түсінік ғаламтор желісіндегі ақпарат үшін

қолданылатын бейвербалды құралдар жүйесіне, таңбалар, символдар, кодтарға қатысты түсіндірілсе, кең мағынадағы ұғым бейвербалды амалдардың «бейвербалды әрекетпен» бірдейлестігі дәрежесінде қарастырылады. Жоғарыда келтірген алаш зиялылары А. Байтұрсынұлының, Ж. Аймауытұлының, М. Жұмабайұлының пікірлері осыған (кең мағынадағы түсінікке) саяды.

Әлеуметтік желідегі бейвербалды құралдарды зерттеудің тіл білімі үшін өзекті екендігі сөзсіз. Бұл әлеуметтік желіде тілдік үнемдеу құбылысымен байланысты жүзеге асып, экспрессияны білдіреді және ғаламтордағы жанрлық құрылымдардың дамуына байланысты желідегі бейвербалды құралдар да сапасы мен мазмұны жағынан күрделене түсуде.

Әлеуметтік желідегі бейвербалды құралдар эмотикондардан немесе «смайликтерден» басталады. Смайликтер деп күлімсіреген адамның бет-әлпетін графикалық бейнелеуді айтады. Әдетте сары түске боялған бет-әлпет, көз орнындағы қос нүктесі және ауызды білдіретін қара доғасы бар. Смайлик сөзі кез келген эмотиконды білдіретін жалпы термин ретінде жиі қолданылады. Эмотикон өз кезегінде эмоцияны білдіретін пиктограмма болып табылады.

Алғашқы смайликтер желі қолданушылардың эмоциясын білдіру үшін пайда болған. Америкалық белгілі компьютер маманы Скотт Эллиот Фахлман комикстерге арналған таңбалар жиынтығын пайдалануды ұсынады. Мысалы:-) оңға бұрып, дөңгелектер қоршасаңыз, күліп тұрған адамның бет-әлпетін көресіз: . Ал егер жақшаны керісінше қойған жағдайда жағымсыз эмоцияны білдіретін адамның бет-әлпетін көруге болады:-).

Сөйтіп, алғашқы смайликтер 1982 жылғы 19 қыркүйекте пайда болды. АҚШ-тағы Пенсильвани штатының Питсбург қаласындағы Карнеги-Меллон университетінің профессоры Скотт Эллиот Фахлман жазған хабарламасы мынадай болған:

19-Sep-82 11:44 Scott E Fahlman «:-)»

From: Scott E Fahlman

I propose that the following character sequence for joke markers: «:-)»

Қазақшасы: Күлдіргі хабарламалар үшін мынадай символдар жиынтығын пайдалануды ұсынамын: «:-)»

Күлімсіреген бұл смайл коммуникацияға қатысушылардың барлығына ортақ және қарапайым әрі түсінікті болды, сондықтан оның мағынасын түсіндіріп жатудың қажеті болмады. Смайл көп жағдайда қызмет ете алады: көтеріңкі көңіл-күйді білдіреді, қатаң әңгімені жұмсарта алады, әңгімелесушіге деген жақсы ниетінді білдіре аласың т.т.

Флиндерс Университеті психология мектебінің ғалымы, доктор Оуэн Чёрчез көпшіліктің смайлды қалай қабылдайтындығын зерттей отырып, смайлды көрген адамның нақты күлімсіреген адамды көргенде болатын миының бөлігі қызметінің артатындығын келтіреді (Seiter, 2020).

Әлеуметтік желілерде танымал болған келесі бір смайл «Қуаныш көз жасы» – 😄. Twitter-дің мәліметі бойынша, бұл смайл 14,5 миллиард рет басылған екен, демек, ең көп қолданылатын смайликтердің қатарында. Түрлі мағыналарды білдіру үшін жұмсалады:

көңілділік, әзіл-қалжың, ирония т.б. (Эмотикон, 2022).

Мағынасы жағынан түсіну қиынға соғатын смайликтер де кездеседі, мысалы: маймылдар бейнеленген үш смайл. Оның шығу төркіні будда идеясындағы зұлымдық жайындағы пікірлерге апарады. Әрине, олардың қолданылу жиіліктері де жоғарыдағылармен салыстырғанда төмен.

Қазіргі пайдаланылатын эмотикондарға мысал ретінде Димаш Құдайбергеннің бейнебаянының астына жазылған коментарийлерді келтірейік:

- Құтты болсын, Димаш! Өте әдемі ән және бейнебаян! Әбден жыладым 🙏🏻

- Класс 👍

- Самый лучший во всей вселенной! 🌌 ⭐

- Димаш, енбегін жана берсін... 🙏🏻 🙏🏻

Басқа да түрлі тақырыптарды қамтитын эмотикондар:

- Сүйінші 🎉

- Бәрекелді 🙌🙌🙌🙌🙌🙌

- Сіздер де тілекші болыңыздар! 🙏🏻

- Сізге жараспайды семірген 🐷...

- Жаңа «өнерімді» бағалап жіберіңіздер, ағайеен 🤔🤔

- Рецебі құпия 🤫

- Гука, мерекен құтты болсын! 🥰🥰🥰 және т.т. (2023 ж. 16 қараша) <http://surl.li/rmivl>

Қазіргі таңда эмотикондарды көптеген зерттеушілер мағынасына қарай бірнеше топқа бөліп қарастырады: сезім эмотикондары, әрекет эмотикондары, персонаж эмотикондары (Ескермесова, 2022). Төменде соларды жинақтап кесте түрінде келтіреміз.

1-кесте. Эмотикондардың мағыналық топтары

Эмотикондардың мағынасы					
Сезім эмотикондары		Әрекет эмотикондары		Персонаж эмотикондары	
берілуі	түсініктемесі	берілуі	түсініктемесі	берілуі	түсініктемесі
1	2	3	4	5	6
: -)	күлімсіреу, қуану	: -)	көз қысу	8 -)	көзілдірікті адам
=)		: ;)		B -)	
:)					
: -(	мұңаю, қайғыру	: -Q	темекі тарту	O : -)	періште
= (					
{ = "					
- (					
: -	ойлану	: - P	тілін шығару	%)	жынды, есі ауысқанды білдіру
		: - p			
		: - Ъ			
: - D	күлкі	: - *	сүю	: - E	вампир
: D					

O	тамсану	{}	құшақтау	:-F	бір азу тіссіз вампир
**					
**					
XD	көзді жұмып күлу	;	ынтығу,	::-)	мутант
xD			құштарлықпен сую		
:-C	қатты қамығу,	:_C	жылау	[:]	робот
:C	қынжылу	:-C			
		: 'C			
		:*(			
:-/	наразылық,	:-@	бақыру, айғайлау	==<:-)	сиқыршы
:-\	абдыраушылық немесе реніш				
:-0	таңғалу (ашық ауыз)	:-X	сыр білдірмеу, үн қатпау	o-) O-)	циклон
:O					
O:					
o_O	таңғалу	:-!	жиіркену, лоқсу	:-][	бассүйек
oO					
:-e	көңілі қалу			:-?	түтік тартып жатқан кісі
8-O	қатты таңғалу			Θ:-)	елік, марал
=-O	(ашылған ауыз, бақырайған көз)			3:-)	
:-[]	қатты таңғалу (салбырап қалған жәк)			*:O)	клоун, сайқымазақ
:-[	абыржу, ұялу			:*)	мас немесе ұялғаннан қызару
>:	табалай күлу				
-D					
};->	мысқылдау				
];->					
: ' -)	қатты күлу, ішек- сілесі қатып күлу				
: ' -D					
D-:	ашулану, ызалану				

Қазіргі әлеуметтік желілерде эмотикондар, смайликтер коммуниканттардың түрліше көңіл-күйлерін білдіру үшін қолданылады, олардың саны да, эмоциялық мазмұны мен түрі де артып келеді.

Кейбір зерттеушілер ғаламтор тіліндегі бейвербалды амалдардың қатарына тыныс белгілерді де қосады.

Г.А. Ескермесо́ва эмотикондар мен тыныс белгілерінің әлеуметтік желідегі байланысын сөз ете отырып, желілерде қолданылу әлеуеті күшті тыныс белгілерін былай топтайды: интерробанг белгісі, мысқыл белгісі, риторикалық сұрау белгісі, келісім белгісі, махаббат белгісі, сенімділік белгісі, күмәнділік белгісі, келеке белгісі, беделділік белгісі, снарк белгісі, астериск, үтірлі леп және сұрау белгісі (Ескермесо́ва, 2022).

Эмотикондардың қалыптасуына тыныс белгілерінің ықпалы бар. Қазіргі таңда желілердің, мессенджерлердегі жазбалардың басым көпшілігінде эмотикондардың мәтін соңы тыныс белгілерінің орнын ауыстырып келе жатқаны шындық. Бұл әлеуметтік желі тілінің ауызша және жазбаша қатынастың аралығынан туындайтын өзіндік қатынас ортасы екендігін тағы бір дәлелдейді. Ауызша қатынасқа экспрессивтілік пен эмоцияның тән екендігі белгілі. Ғаламторда эмотикондарды қолдану коммуниканттардың ауызша сөйлесіміндегі көңіл-күйін жазбаша қатынаста берудің ең өнімді тәсіліне айналды.

Әлеуметтік желідегі бейвербалды құралдардың қатарында стикерлер, мемдер жатады. Келесі тараушаларда осы тақырыптарға арнайы тоқталатындықтан жалпы шолу ретінде айта кетеміз.

Стикерлер – желі қолданушысының көңіл-күйі мен эмоциясын беруге арналған графикалық бейнелеулер. Көп жағдайда стикерлер смайлдардың логикалық жалғасы болып саналады, олардың өзгешелігі – неғұрлым көркем, мәнерлі етіп бейнеленуінде. Стикерлер күрделі эмоцияны білдіреді.

Қазіргі кезде мемдер де (Интернет-мемдер) бұқаралық мәдениеттің ажырамас бөлігіне айналды. Бейвербалды қарым-қатынас құралы ретінде мемдер коммуниканттардың графикалық бейнеленген мемдермен бөлісуінен көрінеді. Олар түрлі эмоцияларды, әртүрлі қоғамдық-әлеуметтік тақырыптарға қатысты коммуниканттың көзқарасын, сезімін білдіру үшін қолданылып, тілдік құралдардың орнында жүреді. Сондай-ақ, сөзбен келетін мемдер де болады, бұл олардың құрылымдық жағынан түрлі екендігін көрсетеді.

Қорытынды

Қорыта келгенде, жалпы бейвербалды амалдар қарым-қатынас барысында өте көп ақпарат алуға болатын қатынастың ерекше құралы.

Қазіргі кезде әлеуметтік желілердің күнделікті тұрмысымызға қарқынды енуі Интернет-қатынас тіліндегі тілдік және бейвербалды амалдарды көбейтті және оларды графикалық және мазмұндық жағынан түрлендіре түсті. Интернет-қатынастың бейвербалдылыққа шындап бет бұруы таңбалау құралы ретінде эмотикондардың, графикалық және креолдылықтың пайда болуымен сипатталады, эмотикондар мен стикерлер, демотиваторлар, мемдер, комикстер т.б. таңбалар бейне бір «вирус» тәрізді ғаламтор мен әлеуметтік желілерде кеңінен тарап кетті.

Әлеуметтік желіде бейвербалды құралдар экспрессивтілік пен эмоцияны білдіру үшін қолданылады. Уақыт өткен сайын олар қамтитын тақырыптар да, образдар да көбейе түсуде. Әлеуметтік желідегі бейвербалды құралдар уақыт ағымына сай өзгеріп отырады, жаңа мағыналық реңктерге ие болады.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. Курманбекова Зульфия Рахматдилдаевна – зерттеу тақырыбы мен мақсатын анықтап, тұжырымдамалық негізін жасады. Ғылыми әдебиеттерге

шолу жасап, зерттеудің теориялық бөлігін жазды. Мақаланың құрылымын жоспарлап, қорытынды бөлімді әзірледі және соңғы редакциялау мен бекіту жұмыстарына жетекшілік етті. Жариялау үшін мақала нұсқасын бекітті және жұмыстың барлық аспектілері үшін жауапкершілікті өзіне алды.

Макулова Лаура Тулегеновна – зерттеу материалдарын жинақтады, әлеуметтік желідегі бейвербалды құралдарды іріктеу және талдау жұмыстарын жүргізді. Эмотикондардың қызметі мен прагматикалық ерекшеліктерін сипаттап, мәтіннің эмпирикалық және аналитикалық бөлігін жазды. Мақаланың мазмұнын сыни тұрғыдан қарап, өңдеуге қатысты.

Сарсембаева Мирамкуль Қоныратбаевна – мақаланың лингвистикалық терминологиясын нақтылап, қолданылған әдістер мен дереккөздерге талдау жүргізді. Ғылыми стиль мен мәтін тұтастығын қамтамасыз етті, әдебиеттер тізімін рәсімдеді және терминологиялық бірізділікті қадағалады. Мақаланың барлық бөліктерінің деректік дұрыстығын тексеруге атсалысты.

Барлық авторлар зерттеу жұмысының мазмұны мен нәтижелеріне толық жауапкершілік алып, мақаланың соңғы нұсқасын жариялауға бірауыздан келісім берді.

Әдебиеттер тізімі

Алдашев, Н. (1996). *Қазіргі қазақ тіліндегі қысқарған сөздер* (Автореф. дис. канд. филол. наук). Алматы.

Аймауытұлы, Ж. (1995). *Психология*. Алматы: Рауан.

Байтұрсынұлы, А. (2003). *Әдебиет танытқыш*. Алматы: Атамұра.

Войсқунский, А. Е. (2015). Концепции зависимости и присутствия применительно к поведению в Интернете. *Медицинская психология в России*, 4(33), статья 6. <http://mpri.ru>

Голев, Н. Д. (2012). Письменная коммуникация новейшего времени: основные векторы развития. *Вестник Томского государственного университета. Филология*, 2(18), 5–17.

Ескермесова, Г. А. (2022). *Қазіргі пунктуация: функциясы мен коммуникативтік-прагматикалық әлеуеті* (Дисс. на соискание степени PhD). Алматы.

Жұмабаев, М. (1992). *Педагогика*. Алматы: Ана тілі.

Мағжан, С. (2007). *Қазақ тіліндегі бейвербалды элементтердің көп мағыналылығы* (Автореф. дис. канд. филол. наук). Алматы.

Момынова, Б., & Бейсембаева, С. (2003). *Қазақ тіліндегі ым мен ишараттың қазақша-орысша түсіндірме сөздігі*. Алматы: Қазақ университеті.

Муканов, М. М. (1972). Этнопсихологическая специфика невербальных коммуникативных знаков. В *Психология. Интеллект и речь* (Вып. 2, с. 114–118). Алматы.

Сәрсек, Г. (2019). Компьютерге негізделген коммуникацияның лингвистикалық мінездемесі. III. *Уәлиханов атындағы КМУ хабаршысы. Филология сериясы*, (4), 100–105.

Эмотикон. (2022, 24 июня). *Википедия*. <https://clck.ru/39hCoH>

Seiter, C. (2020, 20 января). *7 reasons to use emoticons in your writing and social media, according to science*. <https://blog.bufferapp.com/7-reasons-use-emoticons-writing-social-media-according-science>

Wajahat, A. (2024). Social media and its impact on non-verbal communication. *International Journal for Multidisciplinary Research*, 6(3). <https://www.ijfmr.com/papers/2024/3/23102.pdf>

Невербальные средства в языке социальных сетей

Аннотация. В статье рассматриваются эмодиконы как важный аспект коммуникации в социальных сетях. На основе научных исследований приводится определение эмодиконов. Эмодиконы способствуют раскрытию и пониманию целей общения пользователей интернета. В настоящее время стремительное проникновение социальных сетей в повседневную жизнь увеличило количество невербальных средств в языке интернет-коммуникации и трансформировало их как в графическом, так и в содержательном плане. Появление эмодиконов, визуальных и креольных маркеров, стикеров, демотиваторов, интернет-мемов и персонажей комиксов отражает переход интернет-коммуникации к невербальному общению. Научная новизна работы заключается в том, что впервые невербальная информация рассматривается как основной способ передачи настроений и эмоций в процессе интернет-коммуникации на казахском языке. Впервые на казахскоязычных платформах используются такие элементы, как эмодиконы (смайлики), демотиваторы и советующие сообщения (advisors).

Ключевые слова: коммуникация в социальных медиа, невербальные средства, эмодиконы, смайлики, стикеры.

Z.R. Kurmanbekova¹, L.T. Makulova^{*2}, M.K. Sarsembayeva³
M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan

Nonverbal techniques in social network language

Abstract. The paper highlights emoticons, which are an important aspect of social networking communication. The definition of emoticons was offered in this paper, which was based on scientific research. Emoticons help to uncover and comprehend the goal of the netizen conversation. Nowadays, the fast penetration of social networks into our daily lives has expanded the quantity of nonverbal techniques in internet communication language and modified them graphically and by content. The advent of emoticons, visual and creole as a way of marking, emoticons and stickers, demotivators, internet memes, and characters such as comics reflect the internet's transition to nonverbal communication.

The paper's scientific novelty is the first consideration of nonverbal information as the primary technique of transferring moods and emotions in the process of internet communication in Kazakh language. For the first time, features such as emoticons (emojis), demotivators and advisors are incorporated into Kazakh language resources.

Keywords: social media communication, nonverbal tools, emoticons, smileys, stickers.

References

- Aldashev, N. (1996). *Kazirgi kazak tilindegi kyskargan sozder* [Abbreviated words in the modern Kazakh language] (Extended abstract of candidate's dissertation). Almaty. [in Kazakh]
Aimaulytuly, Zh. (1995). *Psikologiia* [Psychology]. Almaty: Rauan. [in Kazakh]
Baitursynuly, A. (2003). *Adebiat tanytkysh* [Introduction to literary studies]. Almaty: Atamura. [in Kazakh]

Voiskunskij, A. E. (2015). Kontseptsii zavisimosti i prisutstviia primenitelno k povedeniiu v Internetе [Concepts of addiction and presence in relation to online behavior]. *Meditinskaiia psikhologiya v Rossii*, 4(33), Article 6. <http://mprj.ru> [in Russian]

Golev, N. D. (2012). Pis'mennaia kommunikatsiia noveishego vremeni: osnovnye vektory razvitiia [Written communication of the modern era: Main vectors of development]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya*, 2(18), 5–17. [in Russian]

Yeskermesova, G. A. (2022). *Kazirgi punktuatsiia: funktsiiasy men kommunikativtik-pragmatikalyk aleueti* [Modern punctuation: Functions and communicative-pragmatic potential] (Doctoral dissertation, PhD). Almaty. [in Kazakh]

Zhumabayev, M. (1992). *Pedagogika* [Pedagogy]. Almaty: Ana tili. [in Kazakh]

Magzhan, S. (2007). *Kazak tilindegi beiverbaldy elementterdin kop magynalylygy* [Polysemy of non-verbal elements in the Kazakh language] (Extended abstract of candidate's dissertation). Almaty. [in Kazakh]

Momynova, B., & Beisembaeva, S. (2003). *Kazak tilindegi ym men isharattyn kazaksha-orissha tusindirme sozdigi* [Kazakh–Russian explanatory dictionary of gestures and signs]. Almaty: Kazakh University. [in Kazakh]

Mukanov, M. M. (1972). Etnopsikhologicheskaiia spetsifika neverbalnykh kommunikativnykh znakov [Ethnopsychological specificity of non-verbal communicative signs]. In *Psikhologiya. Intellect i rech* (Issue 2, pp. 114–118). Almaty. [in Russian]

Sarseke, G. (2019). Kompiuterge negizdelgen kommunikatsiianny lingvistikalyk minezdemesi [Linguistic characteristics of computer-mediated communication]. *Sh. Ualikhanov atyndagy KМУ khabarshysy. Filologiya seriiasy*, (4), 100–105. [in Kazakh]

Emotikon. (2022, June 24). *Wikipedia* [Online encyclopedia]. <https://clck.ru/39hCoH>

Seiter, C. (2020, January 20). *7 reasons to use emoticons in your writing and social media, according to science*. <https://blog.bufferapp.com/7-reasons-use-emoticons-writing-social-media-according-science>

Wajahat, A. (2024). Social media and its impact on non-verbal communication. *International Journal for Multidisciplinary Research*, 6(3). <https://www.ijfmr.com/papers/2024/3/23102.pdf>

Авторлар туралы мәлімет:

Курманбекова Зүлфия Рахматдилдаевна – PhD докторы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан. E-mail: kurmanbekovazulfia02@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2110-9027>.

Макулова Лаура Тулегеновна – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан. E-mail: makulovalaura@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4519-2686>.

Сарсембаева Мирамкуль Қоныратбаевна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан. E-mail: S_mira72@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9746-3455>.

Курманбекова Зүлфия Рахматдилдаевна – доктор философии (PhD), Таразский университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан. E-mail: kurmanbekovazulfia02@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2110-9027>.

Макулова Лаура Түлегеновна – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, доцент, Таразский университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан. E-mail: makulovalaura@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4519-2686>.

Сарсембаева Мирамкуль Коныратбаевна – кандидат филологических наук, доцент, Таразский университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан. E-mail: S_mira72@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9746-3455>.

Kurmanbekova Zulfiya Rakhmatdildayevna – PhD, M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan. E-mail: kurmanbekovazulfia02@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2110-9027>.

Makulova Laura Tulegenovna – corresponding author, Candidate of Philology, Associate Professor, Dulati Taraz University, Taraz, Kazakhstan. E-mail: makulovalaura@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4519-2686>.

Sarsembayeva Miramkul Konyratbayevna – Candidate of Philology, Associate Professor, Dulati Taraz University, Taraz, Kazakhstan. E-mail: S_mira72@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9746-3455>.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 16.21.33

Научная статья

А.В. Маломошнова^{1*} , Г.С. Мусинова²

Alikhan Bukeikhan University, Семей, Казахстан

(E-mail: ¹*annamaslikova1@mail.ru* *, ²*g.musinova@mail.ru*)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВЫРАЗИТЕЛЬНЫХ СРЕДСТВ РЕЧИ В РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТАХ СОВЕТСКОГО И СОВРЕМЕННОГО ПЕРИОДОВ

Аннотация. В данной статье проводится сравнительный анализ лексических и стилистических средств, используемых в рекламных текстах советского периода (1950-1960-х гг.) и современной медиарекламы (печатной и цифровой). В статье рассматриваются выразительные средства речи в текстах товарной рекламы на русском языке. Авторы статьи акцентируют внимание на динамике использования средств художественной выразительности, а также на выявлении особенностей лексического наполнения, выразительности текстов и механизмах речевого воздействия на потребителя. Сравнение выразительных средств речи в рекламных текстах разных временных периодов может быть актуальным для исследования влияния идеологических и социокультурных факторов на языковое оформление рекламных сообщений. Анализ использования стилистических приемов в рекламе позволяет выявить различия в подходах к формированию образа товара или услуги в разные исторические периоды. Исследование проводилось на материале текстов рекламных плакатов советского периода и современных СМИ. В статье приведён анализ десяти текстов советской рекламы товаров широкого потребления и девяти текстов аналогичных товаров современного периода, с целью выявления динамики использования ярких образов, метафор и эмоционально окрашенных эпитетов для привлечения внимания и воздействия на аудиторию. В результате исследования установлено, что тексты советской рекламы отличались сдержанностью, лаконичностью и отсутствием выразительных приёмов, что обусловлено идеологическим подходом. В текстах современной рекламы, напротив, активно используют разнообразные речевые средства: эпитеты, метафоры, сравнения, риторические вопросы, а также приёмы синтаксического и психологического воздействия.

Ключевые слова: лексика, стилистика, реклама, рекламный текст, выразительные средства, рекламный приём.

Поступила: 08.09.2025; Доработана: 08.12.2025; Одобрена: 20.12.2025; Доступна онлайн: 29.12.2025

Введение

«Реклама – двигатель торговли». Этот лозунг, несомненно, отражает суть самого понятия рекламы как средства привлечения потребителей товаров или услуг. Реклама сопровождает нас повсюду: печатные СМИ, радио, телевидение, социальные сети, смс-рассылка, билборды и т.д. Таким образом, реклама стала неотъемлемой частью жизни каждого человека и, вольно или нет, нас вовлекает в рекламный дискурс, который имеет несколько целей. Помимо информационной, экономической и социальной целей, основной целью рекламы является воздействующая. Она влияет на формирование модели поведения, переосмысление ценностных ориентиров и создание новых (Колоколова 2017).

В современном мире целью рекламы является не только информирование потребителей о практически полезных качествах и составе рекламируемого продукта, но и продвижение товаров при помощи создания тех поведенческих моделей, которые одобряются обществом в данный период с целью достижения желаемого результата.

В современных условиях, когда предложение товаров и услуг превышает спрос населения, копирайтерам приходится находить новые неординарные подходы к созданию рекламных текстов.

Целью данной статьи является сравнительный анализ использования выразительных средств речи и стилистических приёмов в рекламных текстах на русском языке в период 50-60-х годов и современной рекламе.

В современной лингвистике рекламный текст рассматривается как разновидность институционального дискурса, ориентированного на целенаправленное речевое воздействие на адресата с целью формирования определённых установок и моделей поведения (Иссерс, 2008; Карасик, 2002; Терских, 2011; Смагулова, 2010).

В рамках данного исследования реклама анализируется как коммуникативно организованный текст, в котором языковые средства отбираются с учётом прагматической направленности и предполагаемого эффекта воздействия на потребителя.

Выразительные средства речи в рекламе понимаются как совокупность лексических, стилистических и синтаксических приёмов, обеспечивающих экспрессивность высказывания и усиливающих его прагматический потенциал. В центре внимания находятся, прежде всего, лексико-стилистические средства (эпитеты, метафорические наименования, перифразы), а также синтаксические конструкции, характерные для рекламного дискурса (повелительные формы, вопросно-ответные структуры, односоставные предложения).

Анализ проводится в русле лингвопрагматического подхода, предполагающего изучение языковых средств в их функциональной обусловленности и направленности на воздействие на адресата в конкретном социокультурном контексте.

Методы исследования

Методологической базой исследования послужил лингвопрагматический подход, предполагающий рассмотрение языковых средств в их функциональной обусловленности и направленности на адресата. Данный подход опирается на теорию речевых актов (Austin, 1962; Searle, 1969), а также на положения современной лингвистической прагматики и теории речевого воздействия (Арутюнова, 1999; Формановская, 2007; Жусупов, 2012).

При изучении материала и написании данной статьи был использован сравнительно-сопоставительный метод для анализа различий и сходств лексических средств,

используемых в рекламных текстах двух хронологических периодов, что позволяет выявить трансформацию рекламного дискурса, а также отражение социокультурных изменений в языке рекламы.

Описательный метод, основанный на систематическом наблюдении, фиксации языковых явлений в текстах рекламы и обобщении фактического материала.

Культурно-исторический метод применён для интерпретации особенности рекламных текстов в контексте соответствующего исторического периода с учётом влияния политической, экономической и идеологической составляющей.

Применение вышеуказанных методов позволило отобразить эволюцию рекламного дискурса в русскоязычном пространстве и сделать вывод о значительном расширении выразительных средств в рекламных текстах в условиях рыночной конкуренции и информационной насыщенности.

Результаты и обсуждение

В рамках настоящего исследования анализ выразительных средств речи в рекламных текстах осуществляется с опорой на лексико-стилистический и синтаксический уровни. В частности, рассматриваются эпитеты, метафорические наименования и перифразы, а также синтаксические конструкции, характерные для рекламного дискурса: формы повелительного наклонения, вопросно-ответные структуры, односоставные и неполные предложения. Выбор указанных приёмов обусловлен наибольшей репрезентативностью в анализируемом материале.

При анализе выразительных средств речи используется традиционная классификация тропов и стилистических приёмов, разработанная в рамках функциональной стилистики и теории экспрессивности (Гальперин, 1981; Арнольд, 1990).

При создании рекламных текстов используются различные языковые уровни, однако, по мнению исследователей, наиболее значимую роль играет лексика. Она способствует формированию потребностей, ценностных ориентаций и воздействует на чувства и желания человека. Анализ рекламных текстов позволяет выявить доминирующие потребности в современном обществе.

Зирка В.В. и Хабарова Н.А. в своей работе «Роль неологизмов в рекламных текстах» высказываются о том, что реклама имеет амбивалентность, так как она существует вне желаний адресата и, в конечном счете, влияет на его поведение, манипулирует его действиями с помощью специальной лексической наполненности (Зирка & Хабарова, 2013). Для того, чтобы создать запоминающийся рекламный текст, авторы используют все виды лексики: терминологическую, общенаучную, научно-техническую, художественную, архаизмы, жаргонизмы и т.д.

За последние годы создатели рекламы так искусно рекламируют товары и услуги, что трудно себе представить, что еще 50 лет назад всё было совершенно иначе.

Сопоставление рекламных текстов разных исторических периодов позволяет выявить влияние социокультурных и идеологических факторов на языковое оформление рекламных сообщений, что соответствует положениям критического дискурс-анализа (Fairclough, 1989; Cook, 2001).

При изучении текстов рекламных плакатов советского периода (50-60-е годы) особенно заметна скудность текста и практически отсутствие выразительных средств. В настоящем исследовании акцент сделан на качественном анализе репрезентативных рекламных

текстов, что обусловило ограниченный, но типологически показательный корпус материала. Для наглядной демонстрации различий в рекламных текстах советского периода и современной рекламы мы выбрали десять текстов рекламных плакатов 50-60-х годов (WOMtec.ru, 2011) и тексты аналогичных товаров современной рекламы.

В целом для рекламных текстов советского периода характерно доминирование информативной функции над воздействующей. Языковое оформление отличается нейтральностью и стандартизованностью, что проявляется в преобладании номинативных конструкций, отсутствии образных наименований и минимальном использовании оценочной лексики. Даже при наличии отдельных эпитетов они, как правило, выполняют уточняющую, а не экспрессивную функцию.

Покупайте в консервах кукурузу. Только 5 минут подержите вскрытую банку в кипятке, затем прибавьте молоко или масло и у вас готовы суп или каша. Цена банки – 1 руб. Наркомвнуторг.

В данном рекламном тексте отсутствуют выразительные средства, он содержит призыв «Покупайте в консервах кукурузу», рекомендации по приготовлению продукта «Только 5 минут подержите вскрытую банку в кипятке, затем прибавьте молока или масло и у вас готовы суп или каша», его стоимость «Цена банки – 1 руб.» и наименование органа по внутренней торговле СССР «Наркомвнуторг».

Например, *Курите ароматные сигары.*

Плакат представляет собой рисунок, на котором изображены три пачки сигар «Союзные», «Москва» и «Север», на заднем плане изображены пальмы. Текст рекламы состоит из одного предложения с использованием эпитета «ароматные». Глагол повелительного наклонения «Курите» побуждает потребителей к действию.

Министерство пищевой промышленности СССР. Главпарфюмер. Маки. Духи и одеколон.

Так же, как и в предыдущем случае, полностью отсутствуют выразительные языковые средства для привлечения внимания к продукции, на плакатах указано наименование органов, контролирующих торговую сеть «Министерство пищевой промышленности СССР. Главпарфюмер», группа товара «Духи и одеколон» и его наименование «Маки».

Министерство торговли союза ССР. Главхолод. Покупайте свежемороженые овощи.

Данный текст содержит призыв, выраженный глаголом множественного числа повелительного наклонения «Покупайте», эпитет «свежемороженые», указывающий на высокое качество продукта.

Папиросы почти даром фабрики «Дукатъ». 20 шт. 6 коп.

В данном рекламном тексте в словах «даромъ» и «Дукатъ» используется буква древнерусского языка Ъ, которая носила название Ер. Её дописывали на конце слов, оканчивающихся согласным, так как по закону открытого слога все слоги были открытыми и не могли заканчиваться на согласную. Также в древнерусском языке данная буква являлась показателем мужского рода и писалась после согласных на конце существительных.

Использование Ер в данном тексте может указывать на то, что рекламируемый товар предназначен для мужского населения или на отсылку к стереотипу «старое значит хорошее». Указание цены товара «20 шт. 6 коп.» указывает на его низкую стоимость, что должно привлечь внимание потребителей.

Министерство пищевой промышленности РСФСР. Росглавино. СИДР. Освежающий газированный напиток. Изготовлен из натурального сока лучших сортов яблок.

В тексте, рекламирующем напиток «Сидр», использованы эпитеты «освежающий» и «лучших», а также прилагательное «натурального», указывающее на качество продукта.

Покупайте мороженое ГЛАВХЛАДОПРОМА.

В данном тексте полностью отсутствуют выразительные средства, есть только призыв к действию, выраженный глаголом повелительного наклонения «Покупайте» и наименование производителя.

Министерство пищевой промышленности СССР. Главконсерв. Цитрусовый сок. Натуральный напиток.

Рекламный плакат цитрусового сока, выполненный в жёлто-оранжевой цветовой гамме, визуально выглядит достаточно привлекательно, однако с точки зрения лексического наполнения рекламный текст носит преимущественно информативный характер и представляет собой констатацию факта. Лексема «цитрусовый» является качественным прилагательным, указывающим на сырьё, из которого изготовлен продукт. Прилагательное «натуральный» также выполняет информативную функцию, обозначая естественное происхождение напитка, не обладая при этом выраженной экспрессивной нагрузкой.

Министерство мясной и молочной промышленности СССР. ГЛАВХЛАДОПРОМ. ПОКУПАЙТЕ ЛЁД. ЛЁД сохраняет свежесть продуктов. Требуйте во всех аптеках.

В анализируемом рекламном тексте льда, как и в ряде предыдущих примеров, отсутствуют выразительные средства речи. Указаны наименование министерства и органа управления выпускаемой продукции, а также призыв к действию, реализованный с помощью глаголов повелительного наклонения «ПОКУПАЙТЕ», «Требуйте».

Министерство пищевой промышленности СССР. ГЛАВПАРФЮМЕР. РЕБЯТАМ ОБЯЗАТЕЛЬНО ЧИСТИТЬ ЗУБЫ ТЩАТЕЛЬНО.

Данный рекламный текст содержит указание на контролирующий орган и адресата сообщения («РЕБЯТАМ»), а также предписание по использованию товара. Воздействие реализуется посредством определительных наречий качественного разряда «ОБЯЗАТЕЛЬНО» и «ТЩАТЕЛЬНО», подчёркивающих обязательность и тщательность выполнения действия, при отсутствии образно-экспрессивных средств.

Существенную роль в рекламных текстах обоих периодов играют синтаксические средства. В советской рекламе преобладают односоставные глагольные конструкции с формами повелительного наклонения («Покупайте», «Требуйте»), а также номинативные предложения, выполняющие преимущественно информативную функцию.

В современной рекламе, напротив, активно используются вопросно-ответные структуры, создающие эффект диалога с адресатом, а также неполные и парцелированные конструкции, способствующие динамичности и формированию разговорной интонации рекламного сообщения.

Изучив тексты рекламных плакатов советского периода, перейдём к анализу текстов современной рекламы аналогичных товаров и рассмотрим использование в них лексических средств выразительности речи.

Например, Всего 4 часа с поля до банки. Bonduelle, свежая кукуруза № 1 в России.

В рекламе консервированной кукурузы Bonduelle авторы используют цифры «4 часа» и «№ 1». Цифра 4 указывает на кратчайшие сроки обработки продукта, и это должно убедить потребителей в её свежести. Цифра 1 используется с целью убедить потребителей в том, что данный продукт самый лучший, ведь цифра один ассоциируется с победой и 1 местом, полученном либо в конкурсе, либо на соревнованиях. В данном рекламном тексте используется метафорическое значение порядкового числительного «первый»,

которое актуализирует семантику превосходства и интерпретируется как «лучший среди аналогичных продуктов». Подобное употребление направлено на формирование у адресата представления о безусловном лидерстве товара на рынке.

ВЛЮБИСЬ. Учимся наслаждаться каждым моментом! Ты дарила мне розы. Ароматы, в которых солирует королева цветов, всегда женственные и соблазнительные. Роза каким-то магическим образом действует на мужчин. Мы считаем, этим нужно воспользоваться! Туалетная вода Irresistible Eau de Toilette Fraiche, Givenchy.

Реклама туалетной воды начинается с повелительной конструкции «ВЛЮБИСЬ», которая настраивает на положительные эмоции. Предложения с восклицательным знаком «Учимся наслаждаться каждым моментом!» и «Мы считаем, этим нужно воспользоваться!» имеют воздействующую функцию и сигнализируют о важности информации, сформулированы как совет, который не стоит игнорировать.

Строчка из песни «Ты дарила мне розы» указывает на доминирующий компонент данного продукта. В следующем предложении слово «розы» заменено выражением «королева цветов», что обеспечивает лексическую связность текста. Сочетание «королева цветов», употреблённое вместо прямого наименования «роза», представляет собой перифразу — стилистический приём, основанный на замене номинации образным описанием, что усиливает экспрессивность высказывания и способствует созданию эстетически привлекательного образа товара.

Кто оценит, что ты мастер чистки морковки и профи в шинковке лука? Никто! Оценят только вкусную еду. Поэтому мы создали замороженные овощи Мираторг. Крупные кусочки одного размера готовятся равномерно и легко. И все оценят вкусную еду, красивый стол, фигуру и маникюр. Ведь теперь на это есть время. Качественные овощи, которые оценят все!

Рекламный текст начинается с вопросительного предложения с целью создания иллюзии диалога с потенциальным покупателем. За вопросом «Кто оценит» следует категоричный и однозначный ответ «Никто!». В этом и заключается манипулятивная функция вопросительных предложений, вопрос задан не с целью получения информации, а с целью побуждения адресата к определённой интерпретации ситуации и последующему действию. Вопросно-ответная форма, заимствованная из разговорного стиля, применяется в рекламных текстах для побуждения покупателя к размышлению и, предугадывая ход его мыслей, выдаётся ответ. Затем даётся информация о продукте и как продолжение ответа на поставленный вопрос «все оценят вкусную еду, красивый стол, фигуру и маникюр. Ведь теперь на это есть время».

Святой источник. Места силы. Чувствую силу Урала с черникой. Не я в Карелии, а брусничная Карелия во мне. Новый святой источник с лёгким вкусом ягод из заповедных регионов. Вдохновись местами силы.

В данном рекламном тексте использованы географические объекты «Карелия», «Урал» для формирования у потенциальных потребителей представления о свойствах товара, ассоциируя их с «чистотой природы», «первозданной природой».

Новый Магнат Ruby. Открытие в мире шоколада. Сливочное мороженое, малиновый соус в настоящем шоколаде из какао-бобов Ruby. Открой истинное удовольствие. Магнат – твои правила удовольствия.

В рекламном тексте мороженого «Магнат Ruby» использован повтор, который является стилистическим приёмом и направлен на усиление смысловой повторяемой части текста «Открой истинное удовольствие. Магнат – твои правила удовольствия».

Добрый. Вкус и польза каждый день! Содержит калий. Без добавления сахара, без консервантов.

Наименование продукта «Добрый» является олицетворением. Как известно, олицетворение – это литературный приём, основанный на наделении человеческими качествами, свойствами, особенностями поведения неодушевленных предметов. В тексте, рекламирующем сок, акцентируется вниманием потребителей на его качество и пользу «Содержит калий. Без добавления сахара, без консервантов».

Проанализированные примеры современной рекламы позволяют говорить о том, что психологическое воздействие в современных рекламных текстах реализуется за счёт апелляции к ценностям и личному опыту адресата (экономия времени, забота о себе, удовольствие, ощущение исключительности). Так, в ряде текстов актуализируется установка на комфорт и саморазвитие («Ведь теперь на это есть время», «Открой истинное удовольствие»), что позволяет соотнести рекламируемый продукт с положительными жизненными сценариями.

ЛЁД «ХОЛОД СЕВЕРА» - это кубики льда, замороженные по естественной природной технологии «NATURAL FREEZING» - послойная заморозка питьевой воды. Благодаря которой лёд получается плотным и прозрачным, поэтому он долго сохраняет свои охлаждающие свойства. Изготовить такой лёд в домашних условиях практически невозможно. Как правило, дома лёд получается «белым», «мутным» и непрозрачным, а значит, он имеет меньшую плотность и быстрее тает. В помещении при комнатной температуре ЛЁД ТМ «ХОЛОД СЕВЕРА» в упаковке сохраняет свои охлаждающие свойства в течение 7 часов. Продаётся в магазинах.

В данном рекламном тексте применён приём графической выразительности, т.е. наименование товара «ЛЁД», торговой марки «ХОЛОД СЕВЕРА» и технологии «NATURAL FREEZING» оформлены прописными буквами. Как известно, в русском языке использование прописных букв определено правилами орфографии, но в данном случае эти правила нарушены для привлечения внимания потребителей к товару. Этот приём часто используют копирайтеры для усиления эффекта и непроизвольного запоминания наименования товара или производителя данного товара.

Выражение «замороженные по естественной природной технологии» должно убедить покупателя в натуральности данной продукции без применения веществ, которые могут навредить здоровью. Также в тексте присутствует сопоставление качеств товара, изготовленного по данной технологии и в домашних условиях, которое выражено качественными прилагательными «плотным и прозрачным», «белым», «мутным» и «непрозрачным».

Вкусная защита от кариеса + отбеливание! «Взрыв вкуса» - это новая серия зубных паст Новый Жемчуг с уникальными, сочными, ультрасвежими вкусами фруктов и ягод!

- Обеспечивает эффективную защиту от кариеса и придаёт восхитительную свежесть дыханию;

- Бережно отбеливает и предотвращает потемнение зубов, не нарушая структуру эмали;

- Способствует предотвращению образования зубного камня;

- Сохраняет дёсны здоровыми благодаря действию натуральных экстрактов.

В данном рекламном тексте используется префикс ультра-. Он применяется для описания свойства, которое выходит за пределы стандартного уровня, характеризует максимальные качества продукта.

Использованы лексические единицы и словосочетания, передающие прямое значение, такие, как, «эффективная защита», «бережно отбеливает», «предотвращает потемнение зубов»,

«сохраняет дёсны». За счет введения данных лексических единиц у потребителя создаётся впечатление о высоком качестве данной продукции и гарантированном результате после её применения. Визуальное оформление текста, а именно - перечисление положительных качеств товара в виде маркированного списка - привлекает внимание потребителей.

Заключение

Проведённый сопоставительный анализ рекламных текстов советского и современного периодов позволяет сделать вывод о принципиальных различиях в способах языкового оформления рекламных сообщений, обусловленных социокультурными и идеологическими факторами.

Рекламные тексты советского периода характеризуются сдержанностью, лаконичностью и преимущественно информативной направленностью. В них доминируют односоставные предложения, формы повелительного наклонения и номинативные конструкции, при минимальном использовании лексико-стилистических средств выразительности. Основное внимание уделяется факту существования товара, его доступности и контролю со стороны государственных органов.

Современная реклама, напротив, демонстрирует расширение выразительного потенциала языка. В проанализированных текстах активно используются эпитеты, метафорические наименования, перифразы, повтор, вопросно-ответные конструкции и разговорные синтаксические модели. Эти средства направлены на формирование эмоционально окрашенного образа товара и установление психологического контакта с адресатом.

Таким образом, различия между рекламными текстами двух периодов проявляются не только в наборе используемых языковых средств, но и в самой стратегии речевого воздействия: от информирования и директивности — к персонализации, эмоциональности и ориентации на индивидуальные потребности потребителя.

Полученные результаты носят качественный характер и отражают типологические тенденции в развитии рекламного дискурса, а не количественные соотношения языковых приёмов.

Конфликт интересов, благодарность и информация о финансировании

Конфликт интересов по статье отсутствует.

Вклад авторов. По всем аспектам проведённого исследования авторы внесли вклад и были ответственны. Маломошнова А.В. занималась сбором материалов исследования, изучала рекламные тексты советского и современного периодов, работала над анализом выразительных средств речи, используемых в рекламных текстах советского периода и современной рекламы, а также сопоставлением текстов товарной рекламы с целью выявления динамики использования выразительных средств речи. Мусинова Г.С. работала над разработкой методологии исследования, обзором имеющихся теоретических положений, обобщением полученных результатов и выводов.

Список литературы

- Арнольд, И. В. (1990). *Стилистика современного английского языка*. Просвещение.
- Арутюнова, Н. Д. (1999). *Логический анализ языка. Прагматика*. Языки русской культуры.

-
- Гальперин, И. Р. (1981). *Очерки по стилистике английского языка*. Высшая школа.
- Жусупов, М. Ж. (2012). *Прагматика текста и вопросы речевого воздействия*.
- Зирка, Н. А., & Хабарова, Н. А. (2013). Роль неологизмов в рекламных текстах. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации»*, (1), 368–372.
- Иссерс, О. С. (2008). *Коммуникативные стратегии и тактики речи*. ЛКИ.
- Карасик, В. И. (2002). *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. Перемена.
- Колоколова, Н. М., Багринцева, О. Б., Кривых, Л. Д., & Пителина, М. В. (2017). Маскулинная маркированность рекламного слогана как один из приёмов развития социокультурной компетенции. *Гуманитарные исследования*, (2), 62.
- Смагулова, Г. Қ. (2010). *Тіл және бұқаралық коммуникация*. Қазақ университеті.
- Терских, М. В. (2011). *Рекламный дискурс: структура, функции, языковые особенности*. ОмГУ.
- Формановская, Н. И. (2007). *Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика*. ИКАР.
- WOMtec.ru. (2011). Советская и зарубежная ретрореклама 50-х и 60-х годов. <http://womtec.ru/2011/08/soviet-and-foreign-retro-advertising/>
- Austin, J. (1962). *How to do things with words*. Oxford University Press.
- Cook, G. (2001). *The discourse of advertising*. Routledge.
- Fairclough, N. (1989). *Language and power*. Longman.
- Malomoshnova, A., & Musinova, G. (2023). Gender-oriented vocabulary in advertising texts. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series*, 142(1), 59–66. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-59-66>
- Radikovnasakaeva L., Maierhali D., Marataidarovich Y., Zakievich M.R., Vyazirovna B.L., Konstantinovna I.T., Georgievna K.Z., Evgenevich S.R., Kenzhetayeva K.G. (2024). (2025) *Ianna Journal of Interdisciplinary Studies*, 7 (1), pp. 546 - 556. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14526051>
- Searle, J. (1969). *Speech acts: An essay in the philosophy of language*. Cambridge University Press.

А.В. Маломошнова, Г.С. Мусинова
Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан

Кеңестік және қазіргі кезеңдердің жарнамалық мәтіндерінде экспрессивті сөйлеу құралдарын қолдану

Аңдатпа. Мақалада кеңестік кезеңдегі (1950–1960 жылдар) және қазіргі заманғы медиажарнамадағы (баспа және цифрлық) жарнамалық мәтіндерде қолданылатын сөйлеудің экспрессивтік құралдарына салыстырмалы-салғастырмалы талдау жүргізіледі. Зерттеудің мақсаты – әртүрлі тарихи кезеңдердегі жарнамалық мәтіндердің лексикалық және стилистикалық ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ олардың тұтынушыға әсер ету механизмдерін айқындау. Зерттеу салыстырмалы-салғастырмалы, сипаттамалық және лингвопрагматикалық әдістерге негізделеді. Зерттеу материалы ретінде кең тұтынылатын тауарларға арналған кеңестік кезеңнің он жарнамалық плакаты және ұқсас тауарлардың қазіргі заманғы тоғыз жарнамалық мәтіні алынған. Талдау барысында жарнамалық мәтіндерде қолданылатын лексикалық-стилистикалық құралдар (эпитеттер, метафоралар, перифразалар), сондай-ақ синтаксистік құрылымдар (бұйрық рай формалары, сұрақ-

жауап құрылымдары, атаулы және толық емес сөйлемдер) қарастырылады. Зерттеу нәтижелері кеңестік кезеңдегі жарнамалық мәтіндердің ұстамдылықпен, ықшамдылықпен және ақпараттық бағыттылығымен сипатталатынын, экспрессивтік құралдардың шектеулі қолданылғанын көрсетеді. Қазіргі заманғы жарнама, керісінше, сөйлеудің экспрессивтік әлеуетінің кеңеюімен ерекшеленеді: мәтіндерде эмоционалдық бояуы бар лексика, бейнелі атаулар, психологиялық әсер ету тәсілдері және адресатпен диалог құруға бағытталған тілдік стратегиялар белсенді қолданылады. Жарнамалық мәтіндерді әртүрлі тарихи кезеңдерде салыстыру әлеуметтік-мәдени және идеологиялық факторлардың жарнамалық дискурстың тілдік ресімделуіне ықпалын анықтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: лексика, стилистика, жарнама, жарнамалық мәтін, экспрессивті құралдар, жарнамалық әдіс.

A.V. Malomoshnova, G.S. Musinova

Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan

The use of expressive means of speech in advertising texts of the Soviet and modern periods

Abstract. The article presents a comparative analysis of expressive means of speech used in advertising texts of the Soviet period (1950s–1960s) and in contemporary media advertising (print and digital). The aim of the study is to identify lexical and stylistic features of advertising texts from different historical periods and to examine the mechanisms of persuasive influence on the consumer. The research is based on comparative, descriptive, and linguopragmatic methods. The material of the study includes ten advertising posters of the Soviet period and nine contemporary advertising texts promoting similar mass-consumption products. The analysis focuses on lexical and stylistic devices such as epithets, metaphors, and periphrases, as well as on syntactic constructions characteristic of advertising discourse, including imperative forms, question–answer structures, nominative and elliptical sentences. The research findings demonstrate that Soviet advertising texts are characterized by restraint, conciseness, and a predominantly informative orientation, with a limited use of expressive means. In contrast, contemporary advertising exhibits an expanded expressive potential, actively employing emotionally charged vocabulary, figurative nominations, psychological techniques of influence, and dialogic strategies aimed at establishing contact with the addressee. A comparative examination of advertising texts from different historical periods makes it possible to identify the influence of sociocultural and ideological factors on the linguistic design of advertising discourse.

Key words: vocabulary, stylistics, advertising, advertising text, expressive means, advertising technique.

References

- Arnol'd I.V. (1990). *Stilistika sovremennogo anglijskogo jazyka* [The stylistics of contemporary English]. Moscow: Prosveshhenie [in Russian]
- Arutjunova N.D. (1999). *Logicheskij analiz jazyka* [Logical analysis of language]. *Pragmatika* [Pragmatics]. Moscow: Jazyki russkoj kul'tury [in Russian]
- Gal'perin I.R. (1981). *Ocherki po stilistike anglijskogo jazyka* [Essays on the stylistics of the English language]. Vysshaya Schola. [in Russian]

Zhusupov M.Zh. (2012). Pragmatika teksta i voprosy rechevogo vozdeystviya *Pragmatics of the text and issues of speech impact*. [in Russian]

Zirka V.V., Habarova N.A. (2013). Rol' neologizmov v reklamnykh tekstakh [The role of neologisms in advertising texts]. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации» [Scientific notes of V. I. Vernadsky Tauride National University. The series "Philology. Social Communications"]*, (1), 368–372. [in Russian]

Issers O.S. (2008). Kommunikativnye strategii i taktiki rechi : monografiya [Communication strategies and tactics of speech]. LKI.

Karasik V.I. (2002). Jazykovoj krug: lichnost', koncepty, diskurs [Language circle: personality, concepts, discourse]. Volgograd: Peremena.

Kolokolova N.M., Bagrineva O.B., Krivyh L.D., Pitelina M.V. (2017). Maskulinnaia markirovannost' reklamnogo slogana kak odin iz priyemov razvitiia sociokul'turnoi kompetentsii [Masculine labeling of an advertising slogan as one of the methods of developing socio-cultural competence]. *Gumanitarnye issledovaniia [Humanitarian studies]*, 2 (62).

Smagulova G.K. (2010). Til zhane bukaralyk kommunikatsiia [Language and Mass Communication]. Kazakh University.

Terskih M.V. (2011). Reklamnyi diskurs: struktura, funktsii, jazykovye osobennosti [Advertising discourse: structure, functions, language features]. OmSU.

Formanovskaja N.I. (2007). Rechevoe vzaimodeistvie: kommunikatsiia i pragmatika [Speech interaction: communication and pragmatics]. Moscow: IKAR

WOMtec.ru. Blog o dizajne i veb-masteringe. Sovetskaja i zarubezhnaja retro reklama 50-h i 60-h godov. [Elektronnyi resurs] – 2011. – URL: <http://womtec.ru/2011/08/soviet-and-foreign-retro-advertising/> (data obrashhenija: 20.11.2023).

WOMtec.ru. (2011). Советская и зарубежная ретро реклама 50-х и 60-х годов. <http://womtec.ru/2011/08/soviet-and-foreign-retro-advertising/>

Austin, J. (1962). *How to do things with words*. Oxford University Press.

Cook, G. (2001). *The discourse of advertising*. Routledge.

Fairclough, N. (1989). *Language and power*. Longman.

Malomoshnova, A., & Musinova, G. (2023). Gender-oriented vocabulary in advertising texts. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series*, 142(1), 59–66. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-59-66>

Radikovnasakaeva L., Maierhali D., Marataidarovich Y., Zakievich M.R., Vyazirovna B.L., Konstantinovna I.T., Georgievna K.Z., Evgenevich S.R., Kenzhetayeva K.G. (2024). (2025) *Ianna Journal of Interdisciplinary Studies*, 7 (1), pp. 546 - 556. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14526051>

Searle, J. (1969). *Speech acts: An essay in the philosophy of language*. Cambridge University Press.

Сведения об авторах:

Маломошнова Анна Владимировна – автор для корреспонденции, старший преподаватель, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан. E-mail: annamaslikova1@mail.ru, ORCID: 0009-0005-6180-1308.

Мусинова Гульмира Султангазыевна – доктор философии (PhD), старший преподаватель, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан. E-mail: g.musinova@mail.ru, ORCID: 0000-0002-0567-3787.

Маломошнова Анна Владимировна – хат-хабар үшін автор, аға оқытушы, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан. E-mail: annamaslikova1@mail.ru, ORCID: 0009-0005-6180-1308.

Мусинова Гүлмира Султангазыевна – PhD доктор, аға оқытушы, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан. E-mail: g.musinova@mail.ru, ORCID: 0000-0002-0567-3787.

Malomoshnova Anna Vladimirovna – corresponding author, Senior Lecturer, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan. E-mail: annamaslikova1@mail.ru, ORCID: 0009-0005-6180-1308.

Musinova Gulmira Sultangazievna – PhD, Senior Lecturer, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan. E-mail: g.musinova@mail.ru, ORCID: 0000-0002-0567-3787

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 16.31.02

Ғылыми мақала

А. Мурсал^{1*}, А. Әмірбекова², Ә. Алмаутова³

^{1,2}А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

³Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

(E-mail: ¹aigerimmursal@mail.ru*, ²marghan01@mail.ru, ³almauasya@mail.ru)

ҚАЖЫҒУМАР ШАБДАНҰЛЫНЫҢ АЛТЫ ТОМДЫҚ «ҚЫЛМЫС» РОМАНЫ ТІЛІНДЕГІ КӨНЕРГЕН СӨЗДЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН ЖИІЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Қажығұмар Шабданұлының алты томдық «Қылмыс» романындағы ескі кітаби лексика мен көнерген сөздер құрылымдық және жиілік тұрғысынан кешенді түрде қарастырылды. Романда кездесетін лексикалық бірліктер талданып, олардың тарихи-семантикалық сипаты, тілдік табиғаты мен қолданыс аясы айқындалды. Ең алдымен, ескі кітаби лексика ұғымының теориялық негіздері сараланып, оның түркі жазба дәстүріндегі орны мен рөлі сипатталды. Осы негізде жазушы тіліндегі діни, этикалық, әкімшілік-басқару, тұрмыстық лексика қатары анықталып, құрылымдық топтарға бөлінді. Сонымен қатар, аталмыш лексикалық бірліктердің қазіргі қазақ әдеби тіліндегі баламалары көрсетіліп, араб-парсы негізді (діни) сөздердің қолданылу жиілігі, олардың мәтін мазмұнына әсері, мағыналық реңктері мен контекстуалдық қолданысы салыстырмалы-талдамалы әдіспен қарастырылды. Зерттеу барысында 8 кесте құрылып, әрбір лексикалық бірліктің жиілігі мен мағынасы анықталып, Қажығұмар Шабданұлының тілдік шеберлігі мен тарихи лексикалық қорды көркем мәтінде ұтымды пайдалануы нақты мысалдармен дәлелденді. Архаизмдердің морфологиялық және синтаксистік құрылымдары айқындалып, олардың сөйлемдегі қызметі мен мәтіндік рөлдері талданды. Сондай-ақ бұл лексикалық қабаттың автор тілінде қаншалықты жиі қолданылғаны зерттеу жұмысынан тыс қалмады. Зерттеу нәтижелері тарихи сөздік қордың мәтіндегі қолданысын, жиілік заңдылықтарын және көркем тілдегі қызметін тереңірек тануға негіз болады. Бұл тұжырымдар ескі кітаби сөздердің мазмұндық ауқымын, мағыналық реңктерін және қолданылу контексін нақтылап, тарихи сөздік қорды жүйелеу мен толықтыруға септігін тигізеді. Зерттеу нәтижелері жазушының тілдік таңдауындағы мотивтерді, тарихи лексемалардың коммуникативтік және эстетикалық қызметін ашуға жол ашады.

Түйін сөздер: ескі кітаби лексика, лексикалық қабат, көнерген сөздер, тарихи лексикология, көркем мәтін, лексема, жиілік.

Түсті: 22.05.2025; Жөнделді: 11.12.2025; Мақұлданды: 22.12.2025; Онлайн қолжетімді: 29.12.2025

Кіріспе

Қазақ тіл білімінде кітаби лексика ұғымы – тарихи жазба әдеби тіл кезеңдерінде қолданылған, қалыпты лексикалық жүйеден белгілі бір дәрежеде ерекшеленетін тілдік бірліктерді білдіреді. Бұл лексикалық қабат қазіргі әдеби тілдің жүйесінен өзгеше бола тұра, көне жазба тіл дәстүрімен сабақтасып, әдеби тілдің тарихи негізін сипаттауда маңызды орын алады (Әбілқасымов, 1971). Ғылыми айналымда «кітаби лексика» термині кейде «әдеби лексикамен» синоним ретінде де қолданылып жүр. Алайда әдеби тілдің даму кезеңдерімен байланысты лексикалық құрамның да үнемі өзгеріп отыратыны – тіл білімінде дәлелденген аксиомалық ұстаным (Сыздықова, 1993). Осы ғылыми негізге сүйене отырып, қазақ тіліндегі кітаби лексика тарихи-синхронды тұрғыдан екі үлкен кезеңге бөлінеді:

- Көне кезеңге тән кітаби лексика;
- Қазіргі кезеңдегі кітаби лексика (Әбілқасымов, 1971).

Әдеби тілдің қай дәуіріне қатысты болсын, ондағы лексикалық бірліктердің жүйелі нормалылығы мен стильдік жіктелісі – тіл дамуының ішкі заңдылықтарының айғағы. Бұл сипат көне кітаби тіл үлгілерінде де, қазіргі жазба әдеби тіл құрылымында да бірдей сақталған. Мысалы, қазіргі қазақ әдеби тіліндегі *мен, және, осы, жұрт, жолдас, жақсы, тура, тас, қойды, ұлы, облыс, құрметті, себепті, мұратқа, елдерді, сезеді, білмейді* сынды сөздердің көне жазба үлгілеріндегі баламалары *илә, илән, уа, диу, үшбу, йурт, йулдаш, яхшы, тұғры, таш, қойдылар, оглы, уалаят, хурмәтлу, сәбәблі, мурадға, илларни, сезедүр, білмейдүр* түрінде көрініс табады. Мұндай сәйкестіктер көне кітаби тілдің жалпытүркілік негізде қалыптасқандығын дәлелдейді.

Қазіргі қазақ әдеби тілі өз лексикалық негізін, негізінен, жалпыхалықтық тілден алады. Бұл – халық тілі негізінде сұрыпталып, мағыналық әрі стильдік жағынан дамытылған, айтылуы мен жазылуы тұрақталып, кодификацияланған жүйе ретінде көрінеді (Қалиев & Жаңабаев, 2007). Осы нормалар қазіргі әдеби тілдің жазба мәдениет талаптарына сай болуын қамтамасыз етіп, оны функционалдық стильдердің негізгі тірегіне айналдырады.

Осы тарихи жалғастық қазіргі кезеңде де сақталып отыр. Атап айтқанда, кітаби лексика құрамындағы сөздердің стильдік қызметіне қарай іріктеліп, белгілі бір функционалдық стильдерге сәйкес қолданылуы – лексикалық жүйенің ішкі ұйымдасуының көрінісі болып табылады. Бұл жағдай стильдік саралану принципінің кітаби лексикада ертеден орныққанын аңғартады. Нақтылай айтқанда, көне кітаби тіл екі негізгі стильдік салада: ресми және діни бағытта қызмет етсе, қазіргі қазақ әдеби тілі бес функционалдық стильге жіктеледі: ресми іс қағаздар стилі, публицистикалық стиль, ғылыми стиль, көркем әдебиет стилі және ауызекі стиль. Әсіресе ресми стиль – көне де, қазіргі де кезеңдерде тұрақты қызмет атқарып келе жатқан стиль саласы. Бұл тілдік дәстүрдің сабақтастығы мен тұрақтылығын көрсетеді.

Кітаби лексиканың стильдік саралануы тек тілдің ішкі құрылымын сипаттап қана қоймай, тарихи жазба дәстүрлердің өзіндік тілдік табиғатын да бейнелейді. Бұл тұрғыда көркем әдебиеттің рөлі ерекше. Түркі халықтарының жазба мұралары – «Құтадғу білік» (XI ғ.), Қ.А.Ясауидің «Диуани Хикметі» (XII ғ.), «Хусрау уа Шырын», «Мұхаббат-наме», «Жүсіп – Зылиха» сияқты шығармалар (XIII–XVI ғғ.), сондай-ақ «Жәми ат-тауарих» (XVI ғ.) – өз дәуірінің кітаби тілін қалыптастырған, лексикалық әрі стильдік тұрғыдан үлгі болған көркем туындылар. Бүгінгі қазақ әдеби тілі де осы тарихи-әдеби сабақтастықты сақтай отырып, көркем әдебиетпен қатар дамып, байып келеді.

Қазақ тілі түркі тілдер тобына жататындықтан, оның лексикалық жүйесінде ертедегі түркі жазба ескерткіштерінің тілімен сабақтастық сақталған. Бұл ескерткіштердің тілі қазіргі қазақ тілінен мүлде алшақ жатқан дербес құрылым емес, қайта грамматикалық құрылымы мен сөздік қоры жағынан ұқсастық байқалатын, барша түркі халықтарына ортақ тілдік мұра екені аңғарылады (Түймебаев & Ескеева, 2013).

Кітаби тілдің тарихы V ғасырдан басталып, Орхон-Енисей жазбаларынан (көне түркі дәуірі), орта ғасырлардағы діни және поэтикалық мәтіндерге (XI–XVI ғғ.), одан кейінгі қазақ жыраулар поэзиясына және Абай дәуіріне дейінгі кең ауқымды қамтиды. Қазақ әдеби тілі осы кезеңдердің барлығынан лексикалық әрі стильдік элементтерді бойына сіңіре отырып дамыған (Қалиев & Болғанбаев, 2006). Мәселен, Шәді Жәңгірұлы, Мәшһүр Жүсіп Көпеев сияқты қаламгерлер өз шығармаларында араб-парсы, шағатай тіл элементтерімен қатар таза қазақ тілінің негізін де шебер ұштастырып қолданған (Тұрышев, 2008). Бұл құбылыс – қазақтың ескі кітаби тілі дербес тіл емес, бірнеше тілдік жүйенің өзара ықпалдастығынан туған өтпелі құрылым екенін көрсетеді.

Осы тарихи дәстүр қазіргі әдеби тілдегі стильдік саралану ұстанымымен өзектес. Бұрын ресми және діни мақсаттарда қолданылған кітаби лексика қазіргі кезеңде ғылыми, ресми-іс қағаздар, көркем әдебиет, публицистикалық және ауызекі стильдер арқылы бейімделіп, жаңғыра түсті. Бұл – кітаби лексика мен функционалдық стильдердің тарихи-тілдік жалғастығының нақты дәлелі. Бұл тарихи сабақтастық қазіргі қазақ әдеби тіліндегі кітаби лексиканың стильдік саралануы мен функционалдық қызметтерін түсінуге негіз болады. Өйткені бұрынғы ресми және діни стильдерден бастау алған бұл жүйе бүгінде ресми, ғылыми, публицистикалық, көркем және ауызекі стильдерде көрініс таба отырып, тіл дамуының тарихи-стильдік логикасын айқындайды.

Көркем әдебиет ұлттық тіл мен мәдениеттің көрінісі ғана емес, сонымен қатар тарихи-лексикалық қабаттарды танытатын маңызды лингвистикалық дереккөзі болып табылады (Mursal et al, 2025). Әдеби шығармаларда сақталған ескі кітаби лексикалық бірліктер тілдің тарихи эволюциясын зерттеуде айрықша рөл атқарады. Мұндай лексемалар көбіне дәстүрлі жазба тіл үлгілерімен, халықтың тұрмыс-салт ерекшеліктерімен және өткен ғасырлардағы әлеуметтік құрылыммен тығыз байланысты болып келеді. Алайда бұл сөздер тұрақты қолданысқа енбей, авторлық ерекшелікке қарай әр шығармаларда түрлі тұлғалармен қолданылуы мүмкін. Бұл жағдай көркем мәтіндегі автор стилі мен тарихи тілдік дәстүрдің синтезін көрсетеді. Әсіресе XX ғасырдың ортасы мен екінші жартысында жазылған бірқатар шығармаларда ескі кітаби лексиканың айтарлықтай қоры сақталған (Әбілқасымов, 1982). Солардың бірі – Қажығұмар Шабданұлының алты томдық «Қылмыс» романы. Бұл туынды XX ғасырдың екінші жартысында Қытайдағы саяси қуғын-сүргін жағдайында жазылғанымен, қазақ тілінің тарихи қабаттарын сақтап, көркем тілмен жеткізген маңызды әдеби-филологиялық дерек көзі болып саналады.

Қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, жазушы Қажығұмар Шабданұлы 1925 жылы Шығыс Қазақстан облысының Тарбағатай өңіріндегі Таңсық елді мекенінде дүниеге келген. XX ғасырдың 30-жылдарының басындағы саяси-әлеуметтік қиындықтар, атап айтқанда жаппай ашаршылық пен қуғын-сүргін салдарынан жазушының отбасы Қытай Халық Республикасының Шыңжаң өлкесіне қарасты Дөрбілжін ауданына қоныс аударуға мәжбүр болған. Көптомды «Қылмыс» романы алғаш рет Қытай Халық Республикасының Үрімжі қаласындағы «Шыңжаң халық баспасынан» жарық көрген. Бірінші кітабы 1982 жылы 15 мың дана таралыммен, ал екінші кітабы 1985 жылы 20 мың дана болып басылып шыққан. Алайда үшінші кітап жарық көрмей жатып, ресми цензураға ілігіп, баспа бетін

көрмеген (Әдебиет порталы, 2025). Осылайша, Қытай үкіметі аталған романды таратуға ресми түрде тыйым салған. Кейін ұзақ үзілістен соң, роман 2009 жылы Қазақстанда толық көлемде «Атажұрт» баспасынан алты том болып қайта жарық көреді. Бұл басылым жазушы мұрасының тарихи, әдеби және рухани мәнін отандық оқырманға танытуда маңызды рөл атқарады.

Осы тұрғыдан алғанда, Қажығұмар Шабданұлының алты томдық «Қылмыс» романы тарихи-лексикалық қабаттардың көрініс табуы мен стильдік құрылымын зерттеуге мүмкіндік беретін күрделі тілдік материал болғандықтан, зерттеу нысаны ретінде мақсатты түрде таңдалды. 2025 жылы Қажығұмар Шабданұлының туғанына 100 жыл толады. Осы мерейтой аясында жазушының әдеби мұрасын тарихи, лингвистикалық және әдеби бағыттарда кешенді түрде қайта қарастыру, ұлттық руханият пен тіл ғылымы үшін өзекті.

Роман – автордың Қытай Халық Республикасындағы отарлық саясаттың зардабын басынан кешіре отырып, қырық жылға жуық қамауда жазған рухани-моральдық эпопеясы (Жұмаділов, 1996). Бұл туынды көркем әдебиеттің тарихи функциясын айқын көрсетіп қана қоймай, қазақ тілінің ішкі құрылымдық қабаттарын, әсіресе ескі кітаби лексиканы тірілтіп, қазіргі әдеби тілмен сабақтастырады. Романда кездесетін көне лексемалар мен фразеологиялық тіркестер ұлттық рухани кодтың сақталуы мен көркемдік тәсілдер арқылы жаңғыруын көрсетеді. Демек, «Қылмыс» романы тек әдеби тұрғыдан ғана емес, лексикологиялық, тарихи және социолингвистикалық аспектіде де құнды материал болып табылады.

Шығармада сақталған ескі кітаби лексикалық бірліктер – тілдің тарихи-стильдік және функционалдық дамуын сипаттайтын репрезентативті деректер. Әсіресе архаикалық зат есімдердің, діни және тұрмыс-салтқа қатысты атаулардың жиі кездесуі бұл мәтінді құрылымдық әрі сандық тұрғыдан жүйелі талдауға мүмкіндік береді. Мұндай лексемалар тек тарихи мағынада ғана емес, стилистикалық қызметі мен контекстік реңкі арқылы да ерекше құнды (Исаев, 2007).

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысында Қажығұмар Шабданұлының алты томдық «Қылмыс» романындағы көнерген сөздердің құрылымы мен жиілік ерекшеліктерін анықтау үшін мәтіндік-корпустық талдау, салыстырмалы-тарихи салыстыру және контекстік-семантикалық интерпретация әдістері қолданылды. Алдымен роман мәтіні цифрланып, токенизация, лемматизация жасалып, жиілік көрсеткіштері есептелді; көнерген сөздер арнайы тарихи және этнолингвистикалық сөздіктермен салыстыру арқылы белгіленді. Содан кейін олардың мәтін ішіндегі көркемдік қызметі, стилистикалық рөлі мен семантикалық реңктері контекстік талдау арқылы айқындалды. Жиілік статистикасы архаизмдердің роман құрылымындағы таралуын анықтауға, ал салыстырмалы-тарихи әдіс олардың шығу тегі мен эволюциясын көрсетуге мүмкіндік берді.

Әдебиетке шолу

Ескі екітаби лексика – тарихи тіл білімінің маңызды тармағы ретінде қазақ тілінің қалыптасу, даму үдерісін айқындауда үлкен мәнге ие. Бұл салада І. Кеңесбаев, Ә. Қайдар, Е. Жанпейісов, Б. Сағындықұлы, Ш. Құрманбайұлы сынды ғалымдардың еңбектері елеулі үлес қосты. Олар ескі лексикалық қабаттарды түркілік негізде саралап, тарихи-семантикалық, этимологиялық сипаттарын жан-жақты талдаған. Сонымен қатар, көркем

әдебиет тіліндегі тарихи элементтерді тану, құрылымын анықтау бағытында жүргізілген зерттеулер – әсіресе Е. Жанпейісовтің көркем мәтіндегі тілдік ерекшеліктерге арналған еңбектері – қазіргі зерттеуге теориялық және әдістемелік негіз болды. Қажығұмар Шабданұлының «Қылмыс» романы тіліндегі көне элементтерді анықтау барысында тарихи лексикография, мәтін лингвистикасы және көркем тіл стилистикасы бойынша жазылған еңбектерге де сүйенілді.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Романның түрмеде жазылғанына қарамастан, ондағы тілдік бейнелеу құралдары, лексикалық әртүрлілік, көнерген тілдік элементтердің табиғи қолданысы – шығарманың көркемдік деңгейімен қатар, тілдік жағынан да жоғары екенін айғақтайды. Бұл шығарма белгілі бір автор поэтикасының шеңберінен шығып, қазақ әдеби тілінің эволюциясын, әсіресе ескі кітаби лексиканың трансформациясын, жалғастық сипатын зерттеуге кең мүмкіндік береді. Осыған байланысты, Қажығұмар Шабданұлының романы тек тарихи-лингвистикалық емес, сонымен қатар әдеби тіл тарихын жаңаша пайымдауға негіз болатын дереккөз ретінде қарастырылуға тиіс.

Зерттеу әдістемесіне сәйкес, Қ. Шабданұлының «Қылмыс» романының алты томы, толығымен электронды форматта (вордқа) жинақталып, қазақ тілінің ұлттық корпусындағы «сөзжиілікке» енгізіліп, екселде әрбір сөз реестрмен берілді. Одан кейін ескі кітаби сөздер қолмен инвентаризацияланып, AntConc бағдарламасы арқылы абсолюттік жиілік көрсеткіштері есептелді. Зерттеуіміз тарихи лексиканың роман мәтініндегі таралу сипатын сандық тұрғыдан бағалап, сөздердің стильдік қызметін тереңірек түсінуге мүмкіндік берді. Төмендегі 1-кесте «Қылмыс» романындағы ескі кітаби зат есімдердің абсолюттік жиілігін көрсетеді.

1-кесте. «Қылмыс» романындағы көнерген сөздердің (зат есімдердің) жалпы жиілігі

Лексикалық бірлік	Жиілік (рет)
Қаспақ	3
Сарқын	4
Саба	2
Піспек	2
Қылыш	63
Қауыз	5
Қармақ	16
Құндақ	29
Борбай	20
Көсеу	27
Мүсәпір	31
Сойқан	89
Малай	97
Шелек	43
Өгей	26
Шүйкебас	2

Істік	362
Сойыл	62
Барымта	1
Күрке	54
Ноқта	12
Тымақ	134
Қыл	27
Шылбыр	22
Дүреші	5
Сырмақ	26
Өмеңгер	11
Дүре	15
Алжа	3
Патша	22
Жалшы	52
Қыстақ	20
Кеспелтек	3
Тентек	34
Шалдуар	6
Сөзбұйда	1
Тақия	6
Желек	20
Сенек	1
Саба	2
Торсық	15
Қансонар	3
Аңшы	162
Күпі	18
Шақай	20
Шылбыр	22
Шүметай	4
Тоңғақ	1
Теперіш	8
Етік	50
Тоқпақ	12
Діңгек	15
Көген	14
Інсән	1
Іңір	172
Қап	31
Қатын	403
Абақты	202
Кұл	20

Батыр	344
Ақсарбас	8
Шырпы	5
Күн	173
Көбе	3
Қоныш	17
Күрзі	11
Асық	3
Білезік	13
Сақина	4
Сырмақ	10
Тәбәрікші	1
Қоржа	78
Тон	172
Порым	12
Текемет	10
Оқа	10
Мәсі	5
Жүзік	11
Сүлдер	4
Қақпан	78
Топса	2
Хақы	20
Тілерсек	2
Тарамыс	5
Кісен	68
Пошала	1
Ұлтарак	1
Шұлғау	2
Қасам	13
Кәлам	8
Қарма	16
Бешбет	72
Алаша	26
Келі	8
Келсап	6
Келіші	1
Жарма	6
Алқым	129
Кәде	12
Тулақ	2
Кекіл	7
Делебе	2

Жасақ	36
Теперіш	8
Наша	7
Дағуагер	6
Шайқы	3
Шұға	23
Дүңше	2
Шарбақ	9
Көмпіс	1
Диуана	39
Мес	16
Мысқал	1
Үйшік	12
Шыбыш	1
Дуалша	1
Шөгір	2
Түйнек	5
Ләшкер	6
Білеу	23
Әуселе	2
Нөпір	5
Көмбе	21
Шынжыр	12
Қаптал	17
Әпитек	2
Тауқымет	4
Сәкі	48
Зәмбіл	29
Леген	11
Қасам	13
Тажал	24
Қоламта	3
Келдек	1
Қадақ	1
Құныкер	10
Әбзи	11
Шаңтас	4
Қауқар	4
Кепірес	1
Қалпе	4
Башпай	2
Лапас	9
Желемік	4

Бейіт	11
Мүкіс	5
Жекжат	3
Аусар	5
Мүсәпір	31
Ғарып	8
Міскін	2
Зікір	1
Бейбақ	5
Зындан	12
Банды	105
Қанжар	48
Шаһар	16
Жеңдет	206
Шекпен	8
Пақыр	6
апақ-сапақ	31

Жиілік талдауы көрсеткендей, Қ. Шабданұлының «Қылмыс» романындағы көнерген сөздер (зат есімдер) 170 лексеманы қамтиды. Олардың ішіндегі ең жиі кездесетін сөздер: қатын (403), істік (362), батыр (344), ал сирек кездесетіндері – барымта, сенек, инсән т.б. Бұл лексемаларды үш негізгі семантикалық топқа бөлуге болады:

Әлеуметтік-қатынастық ұғымдар: Қатын (403), абақты (202), құл (20) сияқты сөздер, романдағы отбасылық қатынастар мен түрме мәселесіне қатысты тақырыптың басым екенін көрсетеді.

Қару-жарақ және зорлық құралдары: Істік, қылыш (63), сойыл (62), құндақ (29) сөздері қақтығыс пен әділдік іздеу мотивтерімен байланысты.

Әлеуметтік рөлдер мен күйзеліс көрсеткіштері: Батыр (344), банды (105), жеңдет (206) сөздері кейіпкерлер мен олардың қарсыластарының құқықтық және моральдық әрекеттерін сипаттайды.

Архаикалық және мәдениеттанулық мәні бар лексемалар: саба (2), піспек (2) сөздерінің сирек қолданылуы, тарихи фонды қалыптастырады және оқырманға ескі жазба дәстүрін сезіндіреді. Жиілік талдауы шығарманың жанрлық ерекшелігін, тарихи атмосфераны сақтай отырып, қазіргі әдеби тіл нормаларымен үйлескен стилистикалық мақсатты көрсетеді.

«Қылмыс» романында көнерген сөздерді анықтау барысында, сын есімдердің де айтарлықтай жиі қолданылатындығы байқалды. Бұндай сын есімдер автордың тілдік қолданысында тек сипаттаушы функция ғана атқарып қоймай, шығарманың негізгі идеясы мен кейіпкерлерінің психологиясын, олардың әлеуметтік күйін айқындауда маңызды рөл атқарады (Жұбанов, 1966). Талдау барысында байқалғандай, сын есімдер арқылы автор өз дәуірінің ерекшеліктерін, қоғамның ішкі қайшылықтарын көрсетуге ұмтылған. Осы талдау негізінде, төмендегі кестеде «Қылмыс» романындағы көнерген сөздердің (сын есімдердің) жалпы жиілігі көрсетіледі.

2-кесте. «Қылмыс» романындағы көнерген сөздердің (сын есімдердің) жалпы жиілігі

Лексикалық бірлік	Жиілік (рет)
Қандыбалақ	4
Сумақы	4
Дүмбілез	3
Сайқал	64
Шикіл	11
Дәуірім	1
Кексе	72
Жепек	3
Алпамсадай	9
Дойыр	1
Зорекер	57
Мәсілі	1
Шүйкиген	3
Сақадай	1
Мұжық	3
Алыпсоғар	1
Сілтідей	1
Тапал	11
Паң	1
Шүкірейген	1
Малмандай	6
Өңгүдік	3
Шұбар	22
Қанқұйлы	29
Көнектей	4
Тымырсық	10
Божбиған	3
Пәтуалы	1
Тілмар	4
Сұңғақ	13
Барқыттай	1
Бұлаудай	3
Шалғылы	1
Төртпақ	2
Салдақы	14
Жансебіл	11
Назалы	2
Қақас	14
Зәрезеп	2
Дырау	8

Шомбал	2
Шылағи	11
Маңғаз	10
Сұм	156
Албырт	5
Көмпіс	1

«Қылмыс» романындағы көнерген сөздердің (сын есімдердің) жиілігі талданғанда байқағанымыз, лексикалық бірліктердің көпшілігі терең мағыналы әрі символикалық сипатта көрініс тапты. Бұндай бірліктер шығарманың ішкі құрылымын және жанрлық ерекшеліктерін айқындауға көмектеседі. Мысалы, *сұм* (156), *сайқал* (64), *қанқұйлы* (29) сияқты сын есімдер адамдардың адамгершілік пен моральдық құндылықтардан ауытқуын, әділетсіздігін, зорлық-зомбылығын бейнелейді. Бұл сөздер романдағы қақтығыстар мен кейіпкерлер арасындағы күреске байланысты қолданылған. Сонымен қатар, *кексе* (72), *қақас* (14), *шүкірейген* (1) сияқты сын есімдер, кейіпкерлердің жас ерекшеліктерін сипаттайды.

Романдағы сын есімдердің қолданылуы тек тілдік құрылымның күрделілігін ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік және психологиялық шиеленістерді де көрсетеді (Жұбанов, 1966). Көнерген сөздердің тілдің нақтылығы, ұғымдар мен сипаттамалардың тереңдігі, әсіресе көркем тілде қолданылуы шығарманың ерекше эстетикалық мәнін арттырады. Бұл тілдік бірліктердің жиі қолданылуы сол дәуірдегі қоғамдық қатынастар мен дүниетанымның көрінісі болып табылады. Әрбір сөздің тарихи және әлеуметтік контексте ерекше мағынасы бар, бұл шығарманың стилистикалық ерекшеліктерін талдауға мүмкіндік береді (Қалиев & Болғанбаев, 2006).

Зерттеу барысында әрекет, қозғалыс пен өзгерісті білдіретін ескі кітаби етістіктердің де кездесетінін байқадық. Бұл етістіктер шығарманың динамикасын, кейіпкерлердің іс-әрекеттерін және олардың ішкі күйін нақты сипаттауда маңызды рөл атқарады. Осы ерекшеліктерді ескере отырып, етістіктерді жеке кесте түрінде талдауды жөн деп таптық.

«Қылмыс» романында көнерген сөздерге тән етістіктердің жиілігін анықтау арқылы шығарманың тілдік құрылымындағы ерекшеліктерді зерттеу мақсатында жүргізілген талдауда бірнеше маңызды тұжырымдар жасалды. Бұл кесте романның динамикасын, кейіпкерлердің іс-әрекеттерін, ішкі сезімдері мен күйзелістерін бейнелейтін етістіктерді қамтиды. Сонымен қатар, ескі кітаби етістіктердің пайдаланылуы әдеби тілдің тарихи қабаттарын және жазушының тілдік шеберлігін көрсетуге бағытталған. Зерттеу барысында кездескен етістіктердің сандық көрсеткіштері шығарманың көркемдік құрылымындағы рөлі мен маңызын айқындайды.

3-кесте. «Қылмыс» романындағы ескі кітаби лексикалық бірліктердің (етістіктердің) жалпы жиілігі

Лексикалық бірлік	Жиілік (рет)
бебеулеп	3
сему	2
кәнікті	2

қыдыып	7
тепсініп	12
өндіршектеп	5
әспенсіп	1
бүріп	24
кәукілектеп	1
өкірештей	4
қомсынысып	1
шөкімдеп	2
мәпелеп	4
мықшиып	7
бүкшиіп	3
шүңірейіп	2
дағдарып	10
үрпиген	1
шиырлап	2
сүлкіген	1
мөңкітіп	1
құйқылжып	12
монтансып	2
көлііп	1
жәркемдеп	3
бебеулейді	1
қаужанып	1
шыжғырып	8
кеулеп	28
кемсеңдеп	3
қаңғырап	1
мелшиіп	11
бүрістіріп	3
дедектеп	4
шатынап	9
ақсиып	4
шікірейіп	1
мөлейіп	2
көлітіп	1
түксиіп	17
ышқыну	2
манаурап	1
шақырайып	2
күбіжікте	1
миземей	5

3-кестеде көрсетілген көнерген сөздердің (етістіктердің) жиілігі, Қ. Шабданұлының «Қылмыс» романында қолданылған тілдік құралдардың ерекшелігін айқындайды. Етістік-

тердің сандық көрсеткіштері, етістіктердің шығармадағы эмоционалды және динамикалық жүгін беруінде үлкен рөл атқаратынын көрсетеді. Бұл етістіктердің арасында жоғары жиілікте кездесетіндер (*бүріп* – 24, *кеулеп* – 28, *түксиіп* – 17) мен сирек қолданылғандары (*мөңкітіп* – 1, *шыжғырып* – 8) романның драмалық және психологизмдік сипаттарын тереңдетеді.

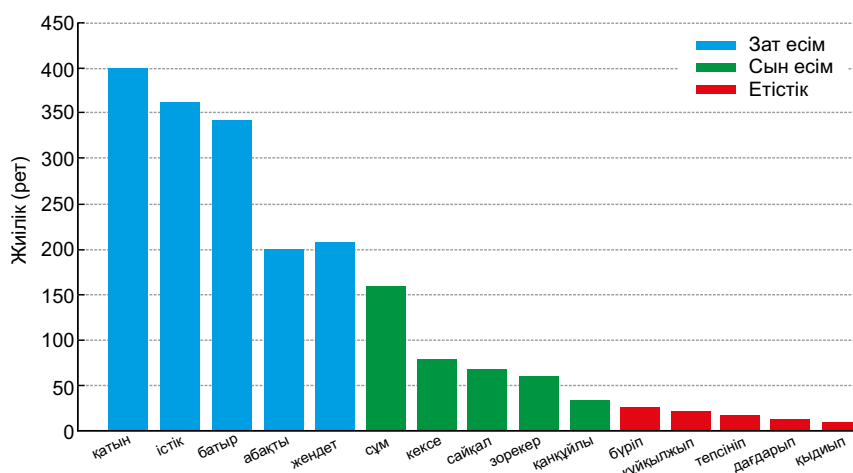
Етістіктердің көптігі мен әртүрлілігі кейіпкерлердің әрекеттерін, сезімдерін, ішкі күйзелістерін сипаттауда қолданылған. Мысалы, *кеулеп*, *түксиіп*, *шатынап* сияқты етістіктер арқылы кейіпкерлердің күйзелісі мен қарым-қатынасын және ішкі әлемі бейнелесе, ал *бүріп*, *құйқылжып* сияқты етістіктер арқылы нақты іс-қимылдардың әрекеттік сипатын көрсетеді. Бұл етістіктердің қолданылуы шығарманың тілін байытып, оның көркемдік және эмоционалды әсерін күшейтеді.

Шығармадағы көнерген сөздердің (етістіктердің) қызметі тек тілдік құрылыммен ғана шектелмейді. Олар романның тарихи контекстінде қазақ халқының рухани және әлеуметтік жағдайын түсінуге мүмкіндік береді. Архаикалық етістіктердің қолданылуы, әсіресе, автордың уақыттың ерекшеліктерін бейнелеудегі мақсатымен тығыз байланысты.

«Қылмыс» романындағы көнерген сөздердің (етістіктердің) қолданыс жиілігін сандық тұрғыдан талдау мақсатында зат есім, сын есім және етістік сөз таптарына жататын бірліктер жеке-жеке жіктеліп, олардың жиілік көрсеткіштері үш кестеде ұсынылды (1-кесте, 2-кесте, 3-кесте). Осы мәліметтерді визуалды түрде бейнелеу үшін жиілік көрсеткіштері біріктіріліп, салыстырмалы бағанды диаграмма құрылды. Диаграммада әрбір сөз табына тән ескі кітаби сөздердің саны мен олардың роман ішіндегі қолданылу жиілігі нақты көрсетілген. Бұл визуалды құрал зерттеліп отырған тілдік бірліктердің сөз табы тұрғысынан қай бағытта көбірек қолданылғанын анықтауға және мәтіндегі тарихи лексиканың прагматикалық жүктемесін бағалауға мүмкіндік береді. Төменде «Қылмыс» романындағы көнерген сөздердің (зат есімдер, сын есімдер, етістіктер) жиілік көрсеткіштерінің өзара салыстырмалы диаграммасы берілген. Диаграммада әр сөз табына тән бірліктердің жиілігі сандық мәндер арқылы бейнеленіп, олардың мәтіндегі таралу үлесі көрнекі түрде көрсетілген.

1-диаграмма. «Қылмыс» романындағы ескі кітаби лексикалық бірліктердің (зат есім, сын есім, етістік) жиілік көрсеткіштерінің салыстырмалы диаграммасы

“Қылмыс” романындағы ескі кітаби лексикалардың жиілігі (Зат есім, Сын есім, Етістік)

Төменде 4-кесте ретінде ұсынылып отырған мәліметтер «Қылмыс» романындағы көнерген сөздердің жазылым нұсқалары мен олардың қолданыс жиілігін көрсетеді. Бұл кесте арқылы автор қолданған лексемалардың әртүрлі орфографиялық түрлері мен олардың мәтінде кездесетін жиілігі айқындалып, роман тіліндегі фонетикалық, графикалық вариациялардың көрінісі ғылыми түрде жүйеленеді.

4-кесте. «Қылмыс» романындағы ескі кітаби лексикалық бірліктердің жазылым нұсқалары мен олардың жиілігі

Лексема	Нұсқасы	Жиілігі
Дұға	дуға	40
Пәруана	паруана	7
Данышпан	дәнішпән	79
Лажсыз	лажысыз	10
Дуал	дауал	66/63
Падиша	патша	1/22
Өкімат	өкімет	1/11
Бәдал	бедел	1/40
Алпауит	алфавит	3
Бәйпек	бәйек	1/3
Жәмағат	жамағат	1/3
Лағнат	лағынет	6
Нажағай	найзағай	13/17
Михнат	мехнат	2
Пал	бал	5
Пенде	пәнде	41/1
Дұп	дөп	43
Ләшкер	әскер	24

Кестеде көрсетілгендей, «дұға» мен «дуға» (40 рет) деп берілген. Бұнда «дұға» сөзі романда 40 рет кездескенін көруге болады. Ал «дуға» тек жазылым нұсқасы ретінде ұсынылған. Яғни, «дуға» нұсқасы романда қолданылмаған, бірақ көнерген сөздердің жазылым ерекшеліктерін көрсету мақсатында берілген. Бұл тілдің тарихи қабаттарының сақталуын және сол кезеңдегі орфографиялық ерекшеліктерді бейнелеуге бағытталған.

«Нажағай» (13) мен «найзағай» (17) рет берілгенін жиілік кестесінен көруге болады. Бұл екі нұсқаның жиілігіндегі айырмашылық, қызығушылық тудырады. «Нажағай» сөзі 13 рет кездесе, ал «найзағай» сөзі 17 рет кездескен. Екеуі де бірдей мағынаға ие бола тұра, «нажағай» сөзі ескі кітаби нұсқа ретінде қарастырдық. Ал «найзағай» қазіргі қазақ тілінде жиі қолданылатын нұсқа болып табылады. Бұл айырмашылықтар тілдің дамуындағы тарихи және диалектілік өзгерістерді, сондай-ақ орфографиялық ережелердің уақыт өте келе қалыптасуын көрсетеді. Кестеде көрсетілген жазылым нұсқалары мен олардың жиілігі тілдің тарихи өзгерістерін, сондай-ақ қазіргі кезеңдегі тілдік нормалар мен дәстүрлер арасындағы айырмашылықтарды айқын түрде көрсетеді.

«Қылмыс» романындағы діни лексемалардың жиілігі мен мағыналық аясын талдаған кезде, олардың шығарманың діни және этикалық мәселелерін сипаттаудағы маңыздылығын

айқындадық. Романда кездесетін діни терминдер мен ұғымдар белгілі бір концептуалды жүйені құрап, кейіпкерлердің дүниетанымын, моральдық және діни көзқарастарын көрсетуге қызмет етеді. Бұл лексемалар тек діни сенімдер мен дүниетанымның көрінісі ғана емес, сонымен қатар шығарманың діни және мифологиялық контексіндегі терең мағыналар мен идеяларын да бейнелейді. Келесі кестеде осы лексемалардың жиілігі мен мағынасы көрсетілген.

5-кесте. «Қылмыс» романындағы діни лексемалардың жиілігі

Лексема	Мағынасы	Жиілік (рет)
Алла	18 мың Ғаламды, Қиямет-Қайымды жаратушы Құдай, асқан құдірет иесі.	163
Шаһид	Исламда шәһид деп өз діні үшін дұшпанның қолынан қаза тапқан адамды айтады	5
Аруақ	Рух, өлген адамның жаны немесе рухы	18
Қиямет	Алланың қиямет күні деп аталатын әлемнің соңғы күні, тіршіліктің тоқтап, есептің алынатын күні	16
Тозақ	Ислам дініндегі жаман адамдардың жазаға тартылатын орны	31
Аллаһуакпар	«Алла ұлы» деген мағынадағы діни сөз, мұсылмандардың дұғаларында қолданылатын сөз	2
Ажал	өлім, адамның өмірінің соңғы сәті	105
Жын	оттың жалындаған бөлімінен жаратылған, әр формаға айнала алатын, үйленетін, ішіп-жейтін, көбейетін және көзге көрінбейтін жаратылыстар	56
Шайтан	адам баласын аздырып, азғындатушы қара күш иесі	56
Албасты	зұлым рух	46
Түлен	сайтан, әзезіл, ібіліс	2
Ғаяр	жалғыз көзді жалмауыз	1
Күнәһар	шариғатқа қайшы іс-әрекет жасаған адам	7
Марқұм	қайтыс болған адам	70
Кәпір	мұсылман дінінен басқа діндегілер, дінсіздер	35
Нәңкір	Ислам ұғымында қабірде тергейтін періште	1
Мүңкір	Ислам ұғымында қабірде тергейтін періште	1
Биссімилла	«Алланың атымен» – деген мағынадағы сөз, мұсылмандық іс-әрекеттерде қолданылады	2
Асстапыралда	«Алла сақтасын» – деген мағынадағы сөз	1
Тәуба	шүкірлік қылу, барға қанағат ету	10
Харам	шариғат бойынша тыйым салынған, яғни ішіп-жеуге, қолдануға жарамайтын нәрсе	11
Талақ	Исламдағы рұқсат етілген ажырасу жолы	20
Пәтуа	Ислам дінінде ғалымдардың дінге қатысты шығарған үкімі, кеңес	9
Інсан	адам, адамзат	1

Талип	құранды үйренуші, білім іздеуші адам	1
Бітшана	Құлшылық, дінге қатысты орындауға тиісті әрекеттер	1

«Қылмыс» романындағы діни лексемалардың жиілігі, көркем шығарманың діни тұрғыдан бай әрі көпқабатты екендігін көрсетеді. Жиі кездесетін «*ажал*», «*жын*», «*шайтан*», «*аруақ*» сынды лексемалар романдағы кейіпкерлердің өмір мен өлім арасындағы күресін, олардың ішкі күйін және діни сенімдерін терең бейнелейді. Сонымен қатар, «*албасты*», «*түлен*», «*қиямет*», «*тозақ*» сияқты мифологиялық және діни ұғымдар шығарманың тарихи және мәдени контекстінде маңызды рөл атқарады. «*Аллаһуакбар*» мен «*биссмилла*» сияқты сөздердің қолданылуы романдағы діни тақырыптардың ашылуына ықпал етеді. Сонымен қатар, «*кәпір*» мен «*күнәһар*» секілді моральдық әрі діни мәселелердің орын алуы шығарманың этикалық және діни контекстін тереңдете түседі.

6-кесте. «Қылмыс» романындағы көнерген сөздер мен қазіргі әдеби тіл бірліктерінің салыстырмасы

Ескі нұсқа	Қазіргі норма	Мағынасы	Жиілік
Хас	нағыз	дәл, нақ, шын мәнінде.	21
Үдіре	жаппай	бір мезетте, түгелдей.	44
Тілмаш	аудармашы	тіл аударушы	58
Байпақ	шұлық	аяқкиімнің ішінен аяққа киетін тоқыма киім.	8
Зәр	дәрет	кіші дәрет	5
Сиқы	түрі	сыртқы бейнесі, көрінісі	75
Быжақ	шыжақ	бәйек болу, шыжақ қағу, шырылдау.	1
Дәміл	дамыл	тынығу, үзіліс.	16
Меш	пеш	үйді жылытуға арналған құрал.	1
Далап	ерін бояғыш	әдемілік үшін ерінге жағатын түрлі түсі бар бояу.	1
Қоңсы	көрші	көршілес, есіктес немесе үйме-үй тұратын адам, қоңсы	8
Сұрау	сұрақ	қойылған сауал.	106
Мана	бағана	сәл бұрын, әлгібір әзірде, бағана, әлгінде.	1
Көзәйнек	көзілдірік	көруді түзетуге арналған құрал.	10
Быжынаған	құжынаған	сапырылысып, көп шоғырланған.	1

«Қылмыс» романында қолданылған ескі нұсқадағы лексемалар мен олардың қазіргі әдеби тілдегі баламаларын салыстыру нәтижесінде тілдің тарихи даму бағыты мен нормалану үдерісі айқын байқалды. Мысалы, «*хас*» сөзі қазіргі әдеби тілде «*нағыз*» нұсқасымен тұрақтанса, «*тілмаш*» – «аудармашы», «*байпақ*» – «шұлық» сияқты баламалар арқылы мағыналық нақтылық пен терминологиялық жүйелілік орныққан. Кейбір көнерген сөздер («*үдіре*», «*дәміл*», «*қоңсы*») бүгінгі тіл қолданысында сирек не диалектілік сипатта ғана кездеседі, бұл олардың тарихи кезеңге тән екендігін көрсетеді. Сонымен қатар, кейбір лексемалар («*зәр*» – «*дәрет*», «*сиқы*» – «*түрі*») тұрмыстық тілдік қолданыстан толық жоғалмай, белгілі мағыналық көлеңкелермен бірге сақталған. Осы салыстырулар роман тілінің дәуірлік ерекшелігін ғана емес, жалпы қазақ тілінің лексикалық және

стилистикалық өзгерістер тарихын түсінуге мүмкіндік береді. Бұл деректер жазушының ұлттық тілдік мұраны сақтауға деген саналы ұмтылысын, сондай-ақ көркем мәтін арқылы дәстүрлі сөз қолданыстарын жаңғыртуға жасаған шығармашылық әрекетін де дәлелдейді.

«Қылмыс» романындағы ескі және қазіргі сөз қолданыстарының арақатынасын көрсету мақсатында мағынасы мен жиілігі бойынша салыстырылған арнайы кесте дайындалды. Төменде сол талдау негізінде жасалған салыстырмалы кесте берілген.

7-кесте. «Қылмыс» романындағы сирек қолданылған көнерген сөздер

Лексема	Жиілік (рет)	Мәтіндегі мысалы
Барымта	1	Момын ауылдың аузына тәтті салып, «құда түстік» дегенімен, шын мәні барымта еді (Шабданұлы, 2009).
Қатынталақ	1	Құрметті «тергеушім», осымен қылмысымның алғашқы томы аяқталды. Шың Сысай торынан яғни алғашқы тордан қағыс қалған элемент екендігім нақ фактімен толық дәлелденген шығар. «Тордан қағыс қалған» деген сөз қазіргі кезде қылмыстының арты қылпылдап кететін, бұлтартпас ажалды қылмыс қой. Сол ажалдан да қиын айыбым – қаршадайымнан қатынталақ болып қалуым (Шабданұлы, 2009).
Иінтіресіп	1	Екеуміз киім ауыстырып жиын алаңына жеттік. Алаңның көше жақ шетінде халық иінтіресіп тұр екен. Ыңғай ақ киім киген сақшылар ығыстырып, кетуді бұйырса да халық міз бағар емес (Шабданұлы, 2009).
Пошала	1	– Енді оны қай бетіммен... не абыройыммен көрермін!.. Тым болмаса бағана олар келгенде... пошаладан шықсам... немесе айқай салсам еді!.. Қасыма Санатпай отырып алды да, аузымды басып қорқытумен болды (Шабданұлы, 2009).
Кепіреш	1	– Дәріні қайдан тауыпты? Ыңғай улы дәрімен емдеуші еді. – Аздаған алмасы, кепіреші , сынабы бар екен. – Жеген тамағы үшін дәрісі мен өнерін сатып жүр депші, қасындағы жалғыз Биғаділді де баға алмапты (Шабданұлы, 2009).
Жареуке	1	Осы албастыны он жылдан бері мадақтаған жареуке тіл, жарамсақ жыр аз болды ма? «Шынжаң газеті» бетіндегі мұны жер-көкке сыйғызбай, өңеші үзілгенше шырқатқан өлеңінің бәрін жайып салсаң Шынжаңның жер аумағына сыяр ма (Шабданұлы, 2009)?
Зікір	1	– Мен ешқай ашынама ондай құқық берген емеспін. Ешкімнен мұндай хайуандық, зорекерлік те көрген емеспін. Әңгі болып оқыраңдай қалғандарына «саған керегі мынау ғой, ала бер неше пәйің болса да, сені ойнатуға басқа өнерлерім де жетеді!» деп зікірінен тұтып алатынымын (Шабданұлы, 2009)!
Үрпі	1	Ал бұл бас Шынжаңның маңдайына басқан барлық «бұғылардың» мүйізі тұрмақ, өзін де жұтып болмады ма? Неше мыңдаған сол бұғыларды жұтудың тәсілін мылтығының «аузымен» ғана ойлап тапқан «данышпан көсемнің» басы ғой бұл, қалай ағармасын. Үрпіне қызған сым темір жүгірту, тырнақ көбесіне қамыс тығу, шегеге жалаң аяқ тұрғызу, әйнек қиыршығына тізерлету, «танкі тергеу», «аэроплан тергеу», көзін электр тоғымен суыру, қапқа салып тірілей көму сынды адамды қинаудың ең «асыл» ғылымдарын сапқа тұрғызып, «тергеу қинауында өлтірілсе сұраусыз» деген бұйрықты түсірген осы бас емес пе (Шабданұлы, 2009)?
Дойыр	1	Қорғасын жіпшілеп өзі өрген дойыр қамшысын білеп, жазықсыздау екеуін отырғызып қойыпты да, дүрешіні желкеден басыпты келіп: – Кедейді кезеңнен тосып, ойпаңнан тонайтын қырсығы сен екенсің ғой! – деп, шалбарының бауын үзіп жіберіп, жалаңаштанған құйрыққа жиырманы ұрыпты (Шабданұлы, 2009).

Келдек	1	Бір келдек тергенімізше болған жоқ, ең сорлы күрке лап ете түсті, тұра жүгірдік. Жоғары жақтан орақшылар да жабыла жүгірген екен (Шабданұлы, 2009).
Сақадай	1	– Ә, сары айғыр кісенеді, кешкі тамақ, жүріңдер, асханаға барайық. Сабақтастар сақадай атылуы керек мұндайда! Айтып қояйын, тез қарманбасаңдар аш қаласыңдар (Шабданұлы, 2009)!..
Шілдехана	1	Сол «нұрлы мақала» туылған күнгі шілдеханада менің үнсіз қалуым – қандыбалақ дәрежелі қылмыс тауып, университетке дайындалудың бастамасы екендігі белгілі (Шабданұлы, 2009).
Жұда	1	Осыдан үш-төрт күн өтісімен-ақ, мен пәндихуидің сол ячейка мәжілісіне шақырылдым. Бірақ күткен үмітімнің қасиетті қаңқасынан жұда бола ілініпін (Шабданұлы, 2009).
Сүмендей	1	Мен Тілеуқан айтқан бұрышқа жүгіріп барып, отыра қалдым. Қырындай келіп тоқтаған жабық қара машинадан екі қара киімді түсіп, тәртіп бөліміне кірді де, ол бөлімнен қылаң пәлтелі біреу шығып, жоғарғы, бас жатақханаға қарай сүмендей жөнелді (Шабданұлы, 2009).
Сөзбұйда	1	Көп жылдар істеген еңбегі үшін Беканазар Көкитанның «басын байламақ» болып, Тәбиге құда түседі, бірақ, төрт-бес қарадан басқа еш нәрсе өткізбейді де, құда жақ қызын ұзатып бермей, сөзбұйдаға салып соза береді, қалың мал төлеу – ақсақал кісінің еркінде, «кісідегінің кілті аспанда» (Шабданұлы, 2009).
Ғаярлардай	1	Қорған ішіндегі бұл қорған – күмбез порымындағы жасыл шатырлы шағын ғана жалғыз ғимарат. «Ертеқ-аңыздардағы жалғыз көзді ғаярлардай шексіз үкімшіміз сонда ма екен» деген оймен көбірек қарап отыр едім. Дәл солай болып шықты (Шабданұлы, 2009).
Шақшадай	1	Жетпістен асып бүкірейген шақшадай ғана аппақ шал төмен қарап тұрып алып еді. Көп арасынан Әлімбай хатшы шыға келіп ақырып қалды. Мақпал, негізгі бір жауын енді көріп, бадырая қарап қалған екен (Шабданұлы, 2009).
Торпақша	1	– Е, алғашында біз де тыжырынғанбыз. Бірақ үйренісе келе әлі бал татитын бұл гәңпаннан (күріштен жасалған тамақ) өзіміз жайпай соғамыз да, торпақша томпиып шыға береміз (Шабданұлы, 2009).
Мысқал	1	Бұл жақтың ақшасын көрсетті де «тез жүрсеңдер осының бәріне нан әперемін!» – деді. Әкемдегі ақшаның ең үлкені – «мысқал» деп аталатын майлы қоңыр мата екен (Шабданұлы, 2009).
Көмпіс	1	Ешкім жауап қатпады оған. Екеуіміз бөденедей бүрісіп тығыла түстік. Еш жәбір көрмегендей, көмпістігін білдіріп, көзі жайнап Биғаділ жатыр да, үнсіз жылап мен жатырмын. Бұл менің жат қолдан тұңғыш жеген таяғым еді (Шабданұлы, 2009).
Шекшиген	1	– Биғабіл, сен де түзу тұр! – деп күлімсіреп қойды. Ал, басқаларына бар айбарын көрсетіп, шекшие қалды. Ол бұлай шекшигенде біз қаққан қазықтай қатып қаламыз (Шабданұлы, 2009).
Үшбу	1	– «Алланың ісімен бастаймын» деңдер, екеуің бірдей айтыңдар! – деді молда. Екеуі қатарласа соны айтты. – «Мағарики, мұнан кейін Аллаға қарсы күпірлік етсем, осы кәлам шәріптің қасиеті атсын!..» «Мағарики, Мамырқан – Жанжүкен сияқты некелі әзиз жандарға үшбу қасамнан кейін қастандық-харама ниетте болсам (Шабданұлы, 2009)...
Қадақ	1	Нәсиханның бір қадақ ет салығын бір күні Жанас, бір күні бақайшығынан майысып Жәмила тауып әкеліп беріп жүріпті (Шабданұлы, 2009).
Иеліс	1	Ешкіні бір иеліс , ойық жардың шөптесін тұйығына таман апарып, ашық жағына отырып алдым, ешкі біраз маңырап тұрды да, жайыла бастады (Шабданұлы, 2009).
Байшыкеш	1	Смайыл, Смазы дейтін ағайынды екі хұйзу орта Ергеитідегі шағын ғана бір қожаның иесі екен. Олар егіндік жері мол, мал жағы шағын, бір-екі ғана кісі жалдай алатын күйлері бар байшыкеш көрінді (Шабданұлы, 2009).

Тәбәрікші	1	Молда жүтінгенде тәбәрікші одан да жақсырақ жүгінуі керек қой. Мен де оның жамбасына жабыса далдалап, бар ынтамен жүгіндім. Киіз шарығым астыма сыймағандықтан ұша жөнелмек құстай қоқшырайып қалдым да, қатты күшеп, жығылмауға тырыстым (Шабданұлы, 2009).
Сенек	1	Жаппар мен екі әйелі артылған тал мен қамыстан тәп-тәуір сенек те тоқып, жауып алыпты (Шабданұлы, 2009).
Жарма	1	Жарма шымылдық сырт ете ашыла сала «Әбіш» екеуміз сахнаға кіріп, «Шұғаға» жақындай барып амандастық (Шабданұлы, 2009).
Дуалша	1	Қыстың отынынан да үлкен бір арман бізді құлшындыра түсті: «жұлып жайған миямыздың кепкенін көтеріп әкеле береміз, әкеле береміз, есік алдына дуалша биіктетіп жия береміз. Ол егін пысқанша биіктеп, көлеңке түсіретін биік дуал болады (Шабданұлы, 2009).
Мәна	1	Қасқадан қорықты деген мәнаға шығады ғой! Мен ел көзіне көрінбей көрге кірерлік іс туылады (Шабданұлы, 2009)!..

Романда кездесетін сирек қолданылатын көнерген сөздер қазақ тілінің тарихи даму кезеңдерінен сақталған тілдік элементтер болып табылады. Бұл сөздердің бір реттік немесе өте аз жиілікпен кездесуі олардың әдеби тіл нормасынан біртіндеп ығысып, пассив сөздік қор қабатына өтіп бара жатқанын көрсетеді. Зерттеу нәтижесінде анықталған *дағар*, *қатынталақ*, *иінтіресін*, *пошала*, *кірекеш*, *мысқал*, *үшбу* сияқты лексемалар тұрмыстық, шаруашылық, діни-рухани және этнографиялық ұғымдарды білдіреді. Осы лексемалар романның тарихи-мәдени контекстін бейнелеуде маңызды қызмет атқарады.

Сирек қолданылатын бұл лексикалық бірліктер автордың тарихи-этнографиялық шындықты дәл беру ұстанымымен, сондай-ақ тілдің дәуірлік ерекшеліктерін сақтауға ұмтылуымен байланысты. Сонымен бірге, бұл сөздердің мәтіндегі қолданылу үлгілері қазақ тілінің семантикалық кеңістігіндегі ескі ұғымдардың көркем әдебиеттегі репрезентациясының мысалы ретінде қарастырылуы мүмкін. Демек, романның тілдік құрылымында сирек лексиканың тіркелуі автор тілінің архаизмдерге бой ұру үрдісін де көрсетеді.

Көнерген сөздерді сұрыптау барысында, романда диалект сөздердің де қолданылғанын байқадық. Бұл тілдік ерекшеліктер шығарманың дәстүрлі тілдік құрылымын ғана емес, сонымен қатар кейіпкерлердің әлеуметтік және мәдени контекстіне де көз жүгіртуге мүмкіндік береді (Қалиев & Сарыбаев, 1979). Диалект сөздер романда кейіпкерлердің тілі мен сөйлесу стилінің ерекшеліктерін анықтай отырып, олардың шыққан ортасы мен әлеуметтік жағдайларын ашып көрсетеді (Аманжолов, 1959). Төменде «Қылмыс» романындағы диалект сөздерден үзінділер келтірілген кестені ұсынамыз.

8-кесте. «Қылмыс» романындағы диалект сөздердің жиілігі

Лексема	Мағынасы	Жиілік (рет)	Мәтіндегі мысалы
Штан	ішкіім	37	– Апа, апа! – деп ұшып келеді тыртыған жалаңаш қара бала. Оның артынан төрт-бес бала қуып келеді екен. Қашып келе жатқан таныс дауысты баланың тұла бойы қожалақ-қожалақ, қап-қара. Бұтында боршаланған штаны ғана бар (Шабданұлы, 2009).
Шыны	күйдірілген саздан жасалған шұңғыл ыдыс, кесе.	248	Бірақ, шай қайнатып ішу жөнін құдайым білсін, шәугім де, шыны да жоқ еді (Шабданұлы, 2009).

Сақпы	ас ішуге арналып ағаштан жасалған екі таяқша.	11	Осы әлем-тапырық шайқастың арасынан Қуат екеумізге үстіне үш-төрт көк жапырақ салынған бір қадыра күріш әрең тиді, бір пар сақпымен екеуміз кезек татып көрдік те, жалаңдап жүрген біреуіне ұстата салып шыға бердік, тұзсыз су мен бөйсайдың жылымшы дәмінен басқа, тамақ дәмі білінбеді (Шабданұлы, 2009).
Дас	леген	1	Әйтеуір, банжаңымыздың дауысы зор екен, айқай салғаны алыстан естіліп еді. Кимелей соғып бір дас күріш көтеріп шықты (Шабданұлы, 2009).
Бишік	қайыстан өріліп жасалатын, мал қайыруға арналған сапты құрал.	8	Бар бұйымтайымыз шанаға шығысымен Биғайша екеуміз ортаға алдық та, Биғазы бишік үйірді (Шабданұлы, 2009).
Әпкіш	иінағаш	3	Әпкіш пен екі шелекті иығымнан түсірмей сенделтіп қойған рақымсыз «кішкене жексембі» күнінің түске жақындаған шағында Гүлбикемнің тағы да келе жатқаны көрінді. Бұл жолы ерекше сұр бешпет, сым мен сары шапка киіп шығыпты (Шабданұлы, 2009).
Шамғұр	көкөніс	3	– қатарындағы бір тақтаға отыра қалып, мен де біреуін жұлып алдым. Бұл да қып-қызыл екен. Соның көзінше сүртіп аузыма салып көрсем ап-ащы, теке саситын бір дәм білінді. Түкіріп тастадым. – Үй, ол шамғұр емес пе, мына тақтадан алып же! – деді Тіндәй (Шабданұлы, 2009).
Борми	жүгері	25	Бигелдінің жылдық жалақысы – қожа егінмен бірге екі ағаш борми (жүгері) егіп алу екен (Шабданұлы, 2009).
Кілет	қойма, қамба	40	Сырттан біреу келе қалса, ол есік ашылғанша қожекең ауыз үйдің түп жағындағы қараңғы кілетіне кіріп жоғалады екен де, бәйбішесі құлыптап тастайды екен (Шабданұлы, 2009).
Бүрсікүні	арғыкүні	11	Бүгін бітеді. Сендерді таптық. Өзара келісіміміз бойынша бүрсікүні жүрмекпіз (Шабданұлы, 2009).
Зығыр	сұйық май	5	Бидай мен зығыр арбадан домалай түсісімен қожайын да домалай түсіп, жер үйіміздің табалдырығына отыра қалды. Әкем оның неге олай отыра қалғанан білген екен (Шабданұлы, 2009).
Сақшы	полиция	559	Ол дереу бұрылып, оқушылардың арасынан шыға бергенде, алдынан сұр киімді бір сақшы тоса қалды. Не деп тосқаны да, Дәмештің не деп жауап қайырғаны да маған естілмеді. Сақшы «жүр» дегендей ишарамен оны ертіп әкете берді (Шабданұлы, 2009).

Романдағы диалект сөздердің қолданылуы тілдің жергілікті ерекшеліктерін, тұрмыс-тіршілігін, халықтық дәстүрлерін және белгілі бір аймақтың тілдік мәдениетін көрсетеді. Зерттеу барысында анықталған диалект сөздер, әсіресе, күнделікті өмір мен шаруашылық тұрмысын сипаттайтын лексемалардан тұрады. Мәселен: *штан* (*ішкіім*), *сақпы* (*ас ішуге арналып ағаштан жасалған екі таяқша*)) сияқты сөздер. Бұл сөздер белгілі бір аймақтың мәдени және тілдік дәстүріне тән екенін көрсетеді.

Диалект сөздерінің жиі кездесуі, романда автордың өз тілінің дәстүрін сақтай отырып, кейіпкерлердің әлеуметтік және мәдени жағдайларын нақты көрсетуді мақсат

еткенін білдіреді (Қалиев & Сарыбаев, 1979). Мәселен: *шыны* (күйдірілген саздан жасалған шұңғыл ыдыс, кесе), *сым* (шалбар), *борми* (жүтері) сияқты сөздер ауыл шаруашылығы мен тұрмыстық өмірдің негізгі элементтері болып табылады. Сонымен қатар, *сақшы* (*полиция*) сияқты сөздің жиі қолданылуы романдағы әлеуметтік шиеленісті, қоғамдағы тәртіпсіздікті немесе заңмен қудаланған тұлғалардың өмірін сипаттауда қолданылған. Осылайша автордың кейіпкерлердің ішкі әлемі мен қоғаммен қарым-қатынастарын тереңірек көрсетуді мақсат еткені байқалады.

Жалпы алғанда, диалект сөздер романдағы жергілікті колоритті, әлеуметтік топтардың айқын ерекшеліктерін сипаттайды (Аманжолов, 1959). Бұндай сөздер өз кезегінде шығармада қолданылған тілдік құралдардың көркемдік және тарихи маңызын арттырады (Исмагилов & Мұсабаев, 2015).

Зерттеу жұмысы «Қылмыс» романындағы көнерген сөздерді талдауға бағытталған. Жұмыстың негізгі мақсаты – романның тілдік ерекшеліктерін ашып, көнерген сөздердің қолданылуын, олардың қазіргі әдеби тілмен салыстырылуын зерттеу болды. Зерттеу барысында 8 кесте құрылып, әрбір лексикалық бірліктің жиілігі мен мағынасы нақты анықталды.

Зерттеу нәтижесінде романда қолданылған көнерген сөздер мен диалект сөздер шығарманың тілдік құрылымына ерекше әсер ететіні белгілі болды. Осы сөздердің қолданылуы арқылы автор қоғамның тарихи, әлеуметтік, діни жағдайын бейнелейді, сонымен қатар тілдің эволюциялық даму процесін көрсетеді. «Қылмыс» романындағы көнерген сөздерге кестелер арқылы жүргізілген талдаулар:

- *Ескі кітаби лексика мен қазіргі әдеби норма арасындағы айырмашылықтар анықталды;*
- *Діни лексемалардың жиі қолданылуы шығарманың діни контекстін тереңдетіп, қоғамның рухани өмірін сипаттайды;*
- *Диалект сөздер кейіпкерлердің аймақтық ерекшеліктерін, әлеуметтік жағдайларын көрсетеді;*
- *Жазылым нұсқаларының айырмашылықтары тілдің өзгеру процесін нақты айқындайды.*

Қорытынды

Қорыта келгенде, зерттеу шығарманың тілдік құрылымын тереңірек түсінуге жол ашты. Романдағы көнерген сөздер мен диалект сөздер тек әдеби тілдің тарихи даму жолын ғана емес, сонымен қатар қазақ қоғамының мәдени, әлеуметтік және діни жағдайларын да айқындайды. Бұл жұмыс қазақ тілінің даму тарихын зерттеуге маңызды үлес қосып, әдеби тілдің өзгеру динамикасын көрсетеді. Қажығұмар Шабданұлының алты томдық «Қылмыс» романындағы көнерген сөздерге жүргізілген құрылымдық және жиілік талдау зерттеу нысанының тілдік және тарихи құндылығын тереңірек тануға мүмкіндік берді. Романдағы діни, әкімшілік-басқару, тұрмыстық, этикалық сипаттағы араб-парсы негізді лексикалық бірліктердің қолданылуы, олардың мәтіндегі прагматикалық қызметі мен стилистикалық жүктемесі жазушының тілдік шеберлігін айқын көрсетеді. Көнерген сөздердің морфологиялық және синтаксистік құрылымдарының мәтіндегі қызметі жан-жақты сипатталып, олардың контекстуалдық мағынасы мен тарихи-мәдени рөлі дәйекті мысалдармен дәлелденді.

Жиілік талдау нәтижелері көрсеткендей, тарихи лексикалық бірліктер жазушы стилінде тек мазмұндық ғана емес, сонымен қатар экспрессивтік-эмоционалдық және эстетикалық құрал ретінде де қызмет атқарған. Бұл олардың көркем мәтіндегі маңызын

арттыра түседі. Сонымен қатар, көнерген сөздердің қазіргі әдеби тілмен сабақтастығы мен айырмашылықтары да ашылып, олардың баламалық қолданысы айқындалды.

Зерттеу нәтижелері қазақ тіл білімінде тарихи лексика мен көркем мәтін лингвистикасы тоғысында тың әдістемелік үлгі ұсынып, жазба дәстүр мен тілдік жадыны жаңғыртуға өз үлесін қосады. Көнерген сөздерді жүйелеу мен ғылыми айналымға түсіру арқылы қазақ тілінің даму динамикасын, тарихи лексикалық қордың көркем мәтіндегі қызметін нақты деректер негізінде тануға жол ашылады.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Мақала BR20280984 «Қазақ тілінің жаңғыру әлеуеті: жаңартпалар <лат.innovation>, үрдістер мен үдерістер» іргелі ғылыми зерттеуі» атты нысаналы-бағдарламалық жоба аясында дайындалды.

Авторлардың қосқан үлесі. А. Мурсал зерттеу материалын жинақтап, мақаланың толық мазмұны мен негізгі бөлімдерін жазды. Сондай-ақ мақаланы рәсімдеп, соңғы нұсқасын дайындады. А.Әмірбекова мақала мазмұнының құрылымы мен тұтастығына байланысты пікірлер ұсынып, жалпы идеяны талқылауға атсалысты. Ә.Алмаутова зерттеу нәтижелерін талқылау және пікір білдіру жұмыстарына қатысып, жалпы ғылыми мазмұнды пысықтауға үлес қосты. Авторлар зерттеу жұмысының тұтастығы мен деректердің нақтылығына бірдей жауапты. Жұмыс барысында өзара пікір алмасу мен талқылаулар арқылы мазмұнның дұрыстығы қамтамасыз етілді.

Әдебиеттер тізімі

Аманжолов, С. (1959). Қазақ тілінің диалектологиясы мен тарихы мәселелері. 1-бөлім. Алматы: Ғылым

Әбілқасымов, Б. (1971). Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. Алматы: Ғылым

Әбілқасымов, Б. (1982). XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. Алматы: Ғылым.

Әдебиет порталы. ((2025, ақпан 10). <https://adebiportal.kz/kz/retailing/view/363>

Жұмаділов, Қ. (1996). Дәуір және әдебиет. Алматы: Тамыр.

Жұбанов, Қ. (1966). Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым.

Исаев, С. (2007). Қазіргі қазақ тілі. Алматы: Өнер.

Исмагилов, С.М., Мұсабаев, Ғ.А., (2015). XIX ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі архаизмдер. ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. (3), 45–53 бб.

Логинова, М., & Жаркынбекова, Ш. (2019). Гуманитарлық білім парадигмасындағы «нарратив» түсінігі. *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы*, 128(3), 115–128. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2019-128-3-115-128>

Қалиев, Ғ., & Болғанбаев, Ә. (2006). Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы: Сөздік-Словар.

Қалиев, Б., & Жаңабаев, Ж. (2007). Қазақ лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы: Қазақ университеті, 37–38 бб.

Қалиев, Ғ., & Сарыбаев, Ш. (1979). Қазақ диалектологиясы. Алматы: Мектеп.

Сарыбаев, Ш. (2000). Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы: Арыс.

Сыздықова, Р. (1993). Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы: Ана тілі.

Түймебаев, Ж., & Ескеева, М. (2013). Көне түркі жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық жүйесі, Астана: ТОО «Prosper Print». ISBN 978-601-7340-38-4

Тұрышев, А. Қ. (2008). Мәшһүр-Жүсіп шығармаларының этномәдени лексикасы. Павлодар: Кереку

Шабданұлы, Қ. (2009). Қылмыс (1-том). Алматы: Атажұрт.

Шабданұлы, Қ. (2009). Қылмыс (2-том). Алматы: Атажұрт.

Шабданұлы, Қ. (2009). Қылмыс (3-том). Алматы: Атажұрт.

Шабданұлы, Қ. (2009). Қылмыс (4-том). Алматы: Атажұрт.

Шабданұлы, Қ. (2009). Қылмыс (5-том). Алматы: Атажұрт.

Шабданұлы, Қ. (2009). Қылмыс (6-том). Алматы: Атажұрт.

Mursal, A., Tlegenova, G., Zhanabekova, A., & Cherepanova, A. (2025). Archaic Bookish Words in Abai Kunanbayuly's Works: A Linguostatistical Analysis. *Forum for Linguistic Studies*, 7(3), 195–208. <https://doi.org/10.30564/fls.v7i3.8506>

А. Мурсал^{*1}, А. Амирбекова², А. Алмаутова³

^{1,2}Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, Алматы, Казахстан

³Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан

Структурные и частотные особенности архаизмов в языке шеститомного романа Кажыгумара Шабданұлы «Қылмыс»

Аннотация. В статье всесторонне рассмотрены структурные и частотные особенности старой книжной лексики и архаизмов, представленных в шеститомном романе «Қылмыс» («Преступление») Кажыгумара Шабданұлы. Проанализированы лексические единицы, встречающиеся в романе, определены их историко-семантические характеристики, языковая природа и сферы употребления. Прежде всего обобщены теоретические основы понятия «старая книжная лексика», охарактеризовано её место и роль в тюркской письменной традиции. На этой основе выявлены религиозная, этическая, административно-управленческая и бытовая лексика, используемая писателем, и распределена по структурным группам. Сопоставлены данные единицы с их современными соответствиями в казахском литературном языке. Отдельно рассмотрена частотность арабо-персидской религиозной лексики, её контекстуальные функции и семантические оттенки. В рамках исследования составлены восемь таблиц, в которых отражены значения и частотность употребления, что позволило выявить особенности языкового мастерства автора. Полученные результаты способствуют более глубокому пониманию функционирования исторической лексики в тексте, частотных закономерностей и её художественной роли. Сделанные выводы уточняют содержательный объём старой книжной лексики, её семантические оттенки и особенности контекстуального употребления, что, в свою очередь, способствует систематизации и дополнению исторического словарного фонда. Итоги исследования открывают возможности для выявления мотивов языкового выбора автора, а также коммуникативных и эстетических функций исторических лексем в художественном дискурсе.

Ключевые слова: старокнижная лексика, лексический слой, устаревшее слово, историческая лексикология, художественный текст, лексема, частотность.

Structural and frequency characteristics of archaisms in the language of Kazhygumar Shabdanuly's six-volume novel «Kylmys»

Abstract. The article provides a comprehensive analysis of the structural and frequency features of old bookish vocabulary and archaisms in Qazhygumar Shabdanuly's six-volume novel *Qylmys* (The Crime). The lexical units found in the text are examined with regard to their historical-semantic features, linguistic nature, and functional roles. The study outlines the theoretical foundations of old bookish vocabulary and its place within the Turkic written tradition. On this basis, the author's religious, ethical, administrative, and everyday lexical layers are identified and grouped structurally. The obsolete units are compared with their modern equivalents in contemporary Kazakh. Special attention is devoted to the frequency of Arabic-Persian religious vocabulary, its contextual functions, and semantic nuances. Eight analytical tables were compiled to document the meanings and frequencies of these items, providing insight into the author's linguistic choices. The findings enhance understanding of how historical lexical elements function within the narrative, revealing their frequency patterns and stylistic value. The study refines the semantic scope and contextual features of old bookish vocabulary and contributes to the systematization of the historical lexical corpus. Overall, the results shed light on the author's motivations in selecting historical lexemes and demonstrate their communicative and aesthetic roles in literary discourse.

Keywords: old bookish vocabulary, lexical layer, obsolete word, historical lexicology, literary text, lexeme, frequency.

References

- Amanzholov, S. (1959). Kazak tilinin dialektologiasy men tarihy maseleleri (1-bolim) [Issues of Kazakh dialectology and linguistic history (Part 1)]. Almaty: Gylym. [in Kazakh]
- Abilkassymov, B. (1971). Algashky Kazak gazetterinin tili [The language of the first Kazakh newspapers]. Almaty: Gylym. [in Kazakh]
- Abilkassymov, B. (1982). XIX gasyrdyn ekinshi jartysyndagy kazak adebi tili [The Kazakh literary language of the second half of the 19th century]. Almaty: Gylym. [in Kazakh]
- Adebiet portaly. (n.d.). Makala [Article]. The portal of Adebiet. <https://adebiportal.kz/kz/retailing/view/363> [in Kazakh]
- Zhumadilov, Q. (1996). Daur jane adebiet [Era and literature]. Almaty: Tamyr. [in Kazakh]
- Zhubanov, K. (1966). Kazak tili jonindegi zertteuler [Research on the Kazakh language]. Almaty: Gylym. [in Kazakh]
- Isaev, S. (2007). Kazirgi kazak tili [Modern Kazakh language]. Almaty: Oner. [in Kazakh]
- Ismagilov, S. M., & Musabayev, G. A. (2015). XIX gasyrdagy kazak adebietindegi arhaizmdar [Archaisms in the 19th-century Kazakh literature]. KazNU Herald. Philology Series, (3), 45–53. [in Kazakh]
- Loginova M., & Zharkynbekova III. (2019). The concept of «narrative» in the paradigm of humanitarian knowledge. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series*, 128(3), 115–128. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2019-128-3-115-128>
- Kaliev, G., & Bolganbayev, A. (2006). Kazirgi kazak tilining leksikologiasy men frazeologiasy [Lexicology and phraseology of the modern Kazakh language]. Almaty: Sózdik- Slovar. [in Kazakh]

-
- Kaliev, B., & Zhanabayev, Zh. (2007). Kazak leksikologiasy men frazeologiasy [Kazakh lexicology and phraseology]. Almaty: Kazak universiteti. [in Kazakh]
- Kaliev, G., & Sarybaev, Sh. (1979). Kazak dialektologiasy [Kazakh dialectology]. Almaty: Mektep. [in Kazakh]
- Sarybaev, Sh. (2000). Kazak til bilimining maseleleri [Issues of Kazakh linguistics]. Almaty: Arys. [in Kazakh]
- Syzdykova, R. (1993). Kazak adebi tilining tarihy [The history of the Kazakh literary language]. Almaty: Ana tili. [in Kazakh]
- Tuimebayev, Zh., & Eskeyeva, M. (2013). Kone turki jazba eskertkishteri tilining morfologialyk juiesi [Morphological system of the Old Turkic written monuments]. Astana: Prosper Print. ISBN 978-601-7340-38-4. [in Kazakh]
- Turysshev, A. K. (2008). Mashur-Jusip shygarmalarynyng etnomadeni leksikasy [Ethnocultural vocabulary of Mashhur-Zhusip's works]. Pavlodar: Kereku. [in Kazakh]
- Shabdanuly, K. (2009). Kylmys (Vol. 1) [Crime, Vol. 1]. Almaty: Atazhurt. [in Kazakh]
- Shabdanuly, K. (2009). Kylmys (Vol. 2) [Crime, Vol. 2]. Almaty: Atazhurt. [in Kazakh]
- Shabdanuly, K. (2009). Kylmys (Vol. 3) [Crime, Vol. 3]. Almaty: Atazhurt. [in Kazakh]
- Shabdanuly, K. (2009). Kylmys (Vol. 4) [Crime, Vol. 4]. Almaty: Atazhurt. [in Kazakh]
- Shabdanuly, K. (2009). Kylmys (Vol. 5) [Crime, Vol. 5]. Almaty: Atazhurt. [in Kazakh]
- Shabdanuly, K. (2009). Kylmys (Vol. 6) [Crime, Vol. 6]. Almaty: Atazhurt. [in Kazakh]
- Mursal, A., Tlegenova, G., Zhanabekova, A., & Cherepanova, A. (2025). Archaic bookish words in Abai Kunanbayuly's works: A linguostatistical analysis. *Forum for Linguistic Studies*, 7(3), 195–208. <https://doi.org/10.30564/fls.v7i3.8506>

Авторлар туралы мәлімет:

Мурсал Айкерим – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан. E-mail: aigerimmursal@mail.ru, ORCID: 0000-0001-8035-4236.

Әмірбекова Айгүл Байдебекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан. E-mail: marghan01@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1092-5483.

Алмаұтова Әсия Базарбайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қаласы, Қазақстан. E-mail: almauasya@mail.ru, ORCID: 0000-0003-4719-4685.

Мурсал Айкерим – автор для корреспонденции, PhD докторант, Институт языкознания имени А. Байтұрсынулы, Алматы, Казахстан. E-mail: aigerimmursal@mail.ru, ORCID: 0000-0001-8035-4236.

Амирбекова Айгүл Байдебековна – кандидат филологических наук, Институт языкознания имени А. Байтұрсынулы, Алматы, Казахстан. E-mail: marghan01@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1092-5483.

Алмаұтова Асия Базарбаевна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан. E-mail: almauasya@mail.ru, ORCID: 0000-0003-4719-4685.

Mursal Aikerim – corresponding author, PhD student, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan. E-mail: aigerimmursal@mail.ru, ORCID: 0000-0001-8035-4236.

Amirbekova Aigul – Candidate of Philology, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan. E-mail: marghan01@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1092-5483.

Almautova Assiya – Candidate of Philology, Associate Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan. E-mail: almauasya@mail.ru, ORCID: 0000-0003-4719-4685.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-153-4-169-178>

XFTAP 16.21.47

Шолу мақала

A. Onggar¹ , A. Khalel²

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: ¹zharaskyzy96@mail.ru, ²aknur.h@mail.ru)

POLITICAL SIGNIFICANCE OF LANGUAGE TOLERANCE: MULTILINGUALISM POLICY IN KAZAKHSTAN

Abstract. This article discusses the relationship between the concepts of language policy and tolerance and their impact on the development of society. The authors describe language policy as a means of managing language relations, revealing its historical, political and social significance. In addition, the essence of tolerance, its importance for intercultural dialogue and social harmony are analyzed in detail. The features of the ongoing language policy in the context of a multinational and multilingual society in Kazakhstan, emphasizing the official status of the Kazakh language and the significance of the trilingualism policy. Through laws and programs adopted at the state level, measures are characterized aimed at the formation of tolerance for linguistic diversity, strengthening peace and harmony between ethnic groups. The article considers a tolerant attitude to language as one of the democratic values, highlighting the role of this policy in the sustainable development of our country and strengthening national unity. The study employs comparative and content analysis methods to examine the current state of language policy in Kazakhstan, highlighting how the balanced development of language and tolerance serves as a foundation for societal stability.

Keywords: language policy, tolerance, intercultural dialogue, language tolerance, trilingual language, social harmony, national unity, multinational society,

Received: 28.05.2025; Revised: 08.12.2025; Accepted: 20.12.2025; Available online: 29.12.2025

Introduction

Language policy is the theory and practice of conscious influence of society on language development, that is, the management of existing languages for a specific purpose and on a scientific basis, and the development of new means of linguistic communication.

Language policy is a policy mechanism that affects the structure, function, and scope of a language. Although it came into use as a scientific term in the last century, since time immemorial, an important tool used by people for communication and thinking has coexisted with language. It is developed, interpreted, applied and implemented as an instrument and object of the policy. The Kazakh scientist Tugzhanov E. defines its distinctive features, dividing them into western language policy, hysterical language policy and democratic language policy, while well-known western linguistics Kloss H. and Wiley T. call it promoting language policy, reasonable language policy, tolerant language policy, limited language policy, zero language policy and repressive language policy (Iztileuova, 2022).

The classifications of scientists indicate that language policy takes on a different character depending on the goals and values in each society. One is based on the development and maintenance of languages, and the other is carried out through restrictions and control. In this regard, we can say that language policy is a phenomenon closely related not only to linguistic, but also to political, cultural and social processes.

The concept of language and tolerance is one of the most important socio-cultural topics in modern society. These two concepts are closely related, since language is a human means of communication, and tolerance means mutual respect and understanding in communication.

The concept of “resilience” first appeared in the medical field in 1953. Formalized as a political term in the late 80s of the twentieth century, it is synonymous with the concept of “tolerance”. As a result of the analysis of this concept, it was found that the concept of “admiration” is in the sense of perceiving and understanding the diversity of cultures in the world, methods of expressing the individuality of a person and forms of self-expression. The main essence and basis of the concept of “tolerance” in the XVII-XVIII centuries was considered by such great liberal thinkers as Locke F., Voltaire M.A., Rousseau J.J., Kant I. As one of the fundamental values of civil society in the XIX century St. Mill considers the idea of tolerance as the main condition for freedom. Weber M. defends the ideas of volunteering for religion in the 70s. The XX century the theorist of “neutral liberalism” Rawls J. sees tolerance as the foundation of social justice. In all the listed works, the idea of tolerance is considered as an aggravation of the principles of freedom of thought and freedom of honor (Bayeva, 2009). The declaration of tolerance was approved at the UNESCO conference in 1995 since then, November 16 has been celebrated as the day of universal tolerance. Tolerance in the declaration was expressed in the sense of “respect acceptance and correct understanding of the rich multicultural culture of our world, forms of self-expression and methods of expressing a person’s individuality”. And tolerance in translation from Latin means “tolerantia” – tolerance, condescension. This is the ability to show tolerance, gentleness to other thoughts, views, beliefs, actions, customs, feelings, ideas. Tolerance is the level of general and political culture of society (Simtikov, Kan 2020).

In general, language is the spiritual code of the people, and tolerance is a cultural expression of preserving this spirituality. The harmony of the two concepts is the key to unity and stability. A tolerance language policy allows respect for the native language of each nation, allows it to be freely used, and prevents language discrimination. This is the bridge between languages and cultures. Therefore, maintaining linguistic diversity and tolerance in the modern world is the

main condition for building a democratic, just and developed society. Though these positions, we strengthen national unity and develop intercultural dialogue. Thus, tolerance and language policy are complementary, relevant and integral parts of the development of modern society.

Aim and objectives. The aim of this research is to examine the interrelation between language policy and the concept of tolerance in Kazakhstan, as well as to provide comprehensive analysis of their impact on the sustainable development of society.

Research materials and methods

The main goal of this article is to deeply understand the political essence of language tolerance in its importance. It is a study of the policy of multilingualism in Kazakhstan. To achieve this goal, various materials and methods were used in the study. Research materials and methods provide for an integrated approach to obtaining a wide range of characteristics of the concepts under study. Various sources describing the formation and implementation of the policy of language tolerance and multilingualism in Kazakhstan are used as research materials. These materials include documents accepted at all levels of political systems, articles and messages in the media, discussions on social networks, as well as scientific research and political expertise.

The analyses of the influence of the concept of tolerance on culture, language and social relations is the most important data that serves as the basis for understanding the political essence of language tolerance. Thus, comparing the definitions and classifications given to language policy by different countries and scientists, theoretically systematizing the concepts of language policy and tolerance, in considering their substantive, functional and historical aspects, identifies the most important factors affecting the information of public opinion and democratic processes. Scientific works on language policy and tolerance, normative acts, concepts, international declarations and socio-cultural sources related to the state language policy are taken as material in this study. From a methodological point of view, the study was carried out through the approaches of comparative, theoretical and substantive analysis. This allows for a deeper understanding of the relationship and mutual influence between language and tolerance.

Discussion and research results

In the modern information society, special importance is attached to the development of a variety of ideas and opinions in various life spheres, including politics. The interaction between people accelerates the exchange of political information, knowledge and experiences, not only within a given political system, but also at the global level. However, in the face of this diversity, differences between people and different social groups, as well as their political opinions and interests, can exacerbate social and political tensions and, in some cases, conflicts. In this sense, the study of political tolerance is increasingly relevant as a means of ensuring civilized relations between parties that have different points of view in the sociology of modern politics. The scientist J. Habermas believes that “tolerance” is a political trait regulated by the citizens of liberal society, which, in turn, manifests itself when participants in certain interactions perceive their statements about reality as contrary to the statements of others about it. irreconcilable, but at the level of political coexistence, it allows distancing oneself from the ongoing incoherence in order to maintain the common basis of the relationship (Habermas, 2006).

From other subject-object positions, through the prism of the “friend-foe” opposition, political tolerance is considered by the Russian political scientist Eliseev S.M. and sociologist

Ustinova I.V., defining the latter as “respect for the point of view of the “political other”, which can be a person who adheres to a different ideology, other worldview positions other views on public administration” (Eliseev, Ustinova, 2010). The American sociologist Mead J., in the theory of symbolic interactionism, mentioned that an individual can realize his identity only when he has the opportunity to look at himself through the eyes of the “other” (Khomutovskaya, 2011).

In general, Habermas Y. considers tolerance to be a mandatory political quality in the conditions of a liberal society. He notes the need to maintain the basis of mutual understanding and peaceful coexistence, even when people cannot accept each other’s claims to reality, while Eliseev S.M. and Ustinova I.V. describe tolerance as a respectful attitude to the point of view of a “political other” that is, a person who adheres to other ideological and worldview positions. This implies that oppositional attitudes in society are based on dialogue, not hostility. Well, Mead J. argues that in the context of symbolic interactionism, self-awareness of a person is possible only by looking “through the eyes of another”. This idea justifies the internal psychological prerequisites for political tolerance. Analyzing the opinions of these researchers, we can conclude that political tolerance is a very important quality for maintaining democratic principles in a multinational and multicultural society. We come to the conclusion that it implies the recognition and respect for the fundamental rights and freedoms of people who adhere to different views and ideologies.

In this regard, the policy of multilingualism in Kazakhstan plays a key role in ensuring social harmony and sustainable development of the country. This will contribute to strengthening interethnic harmony, increasing the integration of Kazakhstan into the world community. A balanced approach to language issues is the basis for the further progress and prosperity of the country.

The popularization of the Kazakh language in Kazakhstan has had a significant impact on interethnic harmony, contributing to both unity and tension between different ethnic groups of the country. This bilateral effect is due to the government’s strategic language policy aimed at enhancing national identity while maintaining social cohesion. In the Soviet period, the Russian language dominated throughout the republics, including Kazakhstan, as a *lingua franca*. However, the dissolution of the Soviet Union in 1991 marked a major shift. Kazakhstan began to emphasize the Kazakh language as a core element of its national identity and independence. This shift involved active promotion of the Kazakh language across multiple sectors of society, a move seen as essential to strengthening the nation’s cultural and political self-definition (Riakhanov, 2021).

In today’s globalization, when multilingualism and multiculturalism are gaining momentum, it is more important than ever to develop effective and long-term programs in the field of language policy in order to harmonize linguistic diversity and unite society. In this context, the relevance and meaning of the multilingual education system formed on the basis of the idea of a “trinity of languages” is beyond doubt.

Kazakhstan, as a multinational state, builds its language policy in order to ensure national unity and interethnic harmony. Language policy in the country is a multifaceted and coordinated system that provides for the development of the state language, as well as the possibility of preserving and using the language of other ethnic groups. Within the framework of this policy, the concept of language tolerance in Kazakhstan is of particular importance. The language policy in the Republic of Kazakhstan is regulated by the Constitution and special legislative acts. According to article 7 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, “the state language in

the Republic of Kazakhstan is Kazakh. In state organizations and local self-government bodies, the Russian language is officially used on a par with the Kazakh language" (Constitution of the Republic of Kazakhstan, 1995). This norm is a legal expression of language tolerance in our country. The law "on languages in the Republic of Kazakhstan", adopted in 1997, deals in detail with the development of languages, expanding their scope and ensuring their equality (Law of the Republic of Kazakhstan on language in the Republic of Kazakhstan, 1997). Alongside efforts to promote the state language, this law also emphasizes respect for the Russian language and the languages of other ethnic communities. Since gaining independence, Kazakhstan has launched several major language initiatives. One of the most notable is the trilingualism policy, which promotes the concurrent development of three languages: Kazakh as the state language, Russian as the language of interethnic communication, and English as the language of global integration. This initiative is designed to enhance Kazakhstan's international competitiveness (Nazarbayev, 2015). "The State Program for the development and use of the state language for 2011-2020" is being implemented in order to raise the status of the Kazakh language and create conditions for its widespread use in all spheres of public life (Resolution of the government of the Republic of Kazakhstan, 2017). Currently, the "program for the implementation of the state language policy for 2020-2025" remains relevant. This program covers such areas as the development of the state language in the digital space, the improvement of teaching methods, and the systematization of terminology (Resolution of the government of the Republic of Kazakhstan, 2019).

Language tolerance is reflected not only in legislation and programs, but also in the daily life of society. In the field of education, pupils and students can study in Kazakh, Russian and English. This linguistic diversity is the key to unity and mutual understanding. And language policy in Kazakhstan is an important tool for the formation of a culture of peaceful coexistence in a multiethnic society, while preserving the integrity of the nation. The development of language tolerance is an indicator of the effectiveness of state policy and mutual respect in society. Undoubtedly, work in this direction will continue in the future and contribute to the sustainable development of Kazakhstan.

In this regard President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev said that another symbol uniting Kazakhstan is the state language. Kazakh will always be the official language. The state ensures the expansion of the scope of its application. Work in this direction has not stopped and will continue. As I said recently, the mother tongue is the key to unity, other languages are the key to a prosperous life. The mother languages our young people master, the more competitive and qualified they will be. Language and interethnic relations are closely related to each other, the most important factors in ensuring internal stability (Tokayev, 2022).

According to Kazakhstani sociologists, the language policy pursued in Kazakhstan is centralized, since it is implemented by the state and provides for a system of mandatory measures, promising due to the fact that it aims to change the existing linguistic situation, taking into account the interests of the masses from the democratic side, the international goal is to develop the main Kazakh language, Russian and English, as well as the languages of all other ethnic groups, as it aims to expand the activities, scope, social and communicative role of the Kazakh literary language and the development of its viability (Turashbek, Nyyazbekova, 2016).

According to Turashbek Y. and Nyyazbekova K.S. today language policy in our country is dictated by the need to develop bilingualism and multilingualism. Development of bilingualism and multilingualism implies free or perfect use of each of the languages. A key role in fostering

targeted bilingualism and multilingualism is played by the national Kazakh school system, which is specifically designed to promote language equality. Students are expected to develop proficiency in their native language, along with Russian and English, to the same degree—enabling them to use these languages effectively across all areas of social life. The development of functional multilingualism is a continuous, day-to-day process rooted in consistent language instruction. Therefore, one viable approach to achieving this goal is to establish strong, integrated teaching methods for native languages, Russian, and English (Atabayeva, Atabaeva, Tolegenov, Zhagiparova, 2024).

In the context of modern globalization, the language policy pursued in Kazakhstan is of particular importance as an important tool for maintaining the country's internal stability and uniting society. The concept of “trilingual language”, developed in order to harmonize linguistic diversity and ensure interethnic harmony, is a real example of the relevance of the multilingual education system. The status of the Kazakh language as the state language has not only been preserved, but also the expansion of its use in public life has become the main direction of language policy. In addition, increasing the competitiveness of young people through the development of Russian and English is also an important factor. As president Kassym-Jomart Tokayev noted, the language policy of Kazakhstan is a system implemented at the state level, focused on the future and based on democratic principles. It provides for the development of not only the Kazakh language, but also the languages of all ethnic groups in the country, which in turn serves to preserve cultural diversity, strengthen peace and unity in society.

Modern language policy in the Republic of Kazakhstan is a state program of strategic importance, aimed at ensuring internal stability and social unity of the country. Language is considered as one of the main factors forming national integrity and civic identity. The state language Kazakh, being a symbol of national unity, is in the process of expanding its scope in all spheres of public life. The ongoing work in this direction is of a systematic nature and pursues long-term strategic goals. As Turashbek Y. and Nyayzbekova K.S. noted, the formation of purposeful bilingualism and multilingualism is a continuous social and communicative process based on the native language. In this context, public policy prioritizes the creation of equal opportunities for the acquisition and use of languages through national schools and the education system. In general, Kazakhstan's language policy is a comprehensive and pragmatic system aimed at ensuring national unity and social stability, based on increasing global competitiveness, taking into account the characteristics of a multinational society.

Conclusion

In conclusion, Kazakhstan's contemporary language policy represents a strategically significant and multifaceted system designed to promote national unity, maintain social stability, and foster interethnic harmony. Language is considered not only a means of communication, it is an important social institution that conveys the historical memory, cultural identity and spiritual heritage of the people. In this regard, the concepts of language policy and tolerance are studied as closely related and complementary phenomena. These concepts are of particular importance as the basis for peaceful coexistence, mutual respect and understanding in modern multiethnic society. The main goal of the ongoing language policy Kazakhstan is to expand the scope of the Kazakh language as the state language, as well as increase the competitiveness of the country's citizens by allowing free use along with Russian and English. This policy is implemented through the concept of a trilingual language, which is aimed at establishing the

Kazakh language as a pillar of national unity and cultural integrity, preserving Russian as a means of interethnic communication and developing English as a language of international integration and scientific and technological development. Language tolerance means recognition and respect for the right of all ethnic groups and language groups to speak and develop their native language. In this context, the Constitution of the Republic of Kazakhstan and the law on language establish linguistic equality and freedom at the legislative level and lay the foundation for a tolerant language policy. State programs and educational projects implemented within the framework of this policy including the “program for the development of the state language”, the project “trinity of languages” are aimed at creating a multilingual culture in society, ensuring the spiritual development of the nation. According to scientists, the successful implementation of language policy is not only an indicator of mutual understanding and harmony of citizens, but also a testament to the development of the state based on democratic principles. Political and social tolerance, including linguistic tolerance, is one of the main prerequisites for peaceful coexistence between nations and nationalities. The cultural, social and linguistic aspects of tolerance are gaining particular relevance in the context of modern global challenges.

In summary, the concept of language policy and language tolerance in Kazakhstan is not only the regulation of linguistic issues, but also an integral part of the strategy of national security, social harmony and sustainable development. Through the implementation of this policy, Kazakhstan can preserve peace and harmony in its multinational society and serve as an example for future generations in strengthening linguistic and cultural diversity.

References

Атабаева, Ф.К., Атабаева, Г.К., Толегенов, Т.К., Жагипарова, (2024). Қазақстандағы тілдік жағдаят: ағылшын тілдің қызметі. Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӨТУ хабаршысы. Филология сериясы. №1(72). С– 14,47.

Симтиков, Ж.Қ., Кан, Г.В. (2020). Қазақстандық этникааралық толеранттылық пен қоғамдық келісім моделі. Retrieved from <https://stud.kz/referat/show/110347>

Хабермас, Ю. (2006). Когда мы должны быть толерантными? О конкуренции видений мира, ценностей и теорий. *Социологические исследования*, 1, 45–53. Eliseev, S.M., Ustinova I.V. (2010). Features of political tolerance among students. *Social research*, 6, 45-50.

Хамутовская, С.В. (2011). *Политическая толерантность: концептуализация понятия*. Минск: Институт социологии Национальной академии наук Беларуси.

Bayeva, L.B. (2009). *Tolerance: idea, images, personalities: a monograph*. Astrakhan: Astrakhan university publishing house.

Constitution of the Republic of Kazakhstan (1995). (with the latest changes and additions).

Iztileuova, D. (2022). Language policy. *Turkystan*. Retrieved from <https://turkystan.kz/article/207471-til-sayasaty>

Law of the Republic of Kazakhstan on language in the Republic of Kazakhstan (1997).

Nazarbayev, N.A. (2015). Strategy “Kazakhstan-2050”: a new political course of the established state.

Pataranutaporn P., N. Powdthavee, C. Archiwaranguprok, & Maes P. (2025). Simulating human well-being with large language models: Systematic validation and misestimation across 64,000 individuals from 64 countries, *Proc. Natl. Acad. Sci. U.S.A.* 122 (48) e2519394122, <https://doi.org/10.1073/pnas.2519394122>.

Resolution of the government of the Republic of Kazakhstan, (2017). “State program for the development and use of the state language for 2011-2020”.

Resolution of the government of the Republic of Kazakhstan, (2019). "State program for the implementation of language policy in the Republic of Kazakhstan for 2020-2025".

Riakhanov, S. (2021). Language policy and the problem of national identity in the modern Republic of Kazakhstan. *East European Scientific Journal*, 9(73), 24–25.

Tokayev, K.K. (2022). It is unacceptable to turn language and interethnic relation into a political tool. URL: https://www.inform.kz/ru/prezident-kazahstana-yazyk-i-mezhetnicheskie-otnosheniya-nedopustimo-prevraschat-v-politicheskiy-instrument_a3993468?utm_source=chatgpt.com

Turashbek, Y., & Nyayzbekova, K. S. (2016). Language policy of the Republic of Kazakstan – Formation of bilingualism and multilingualism. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, 2(4), 22.

А. Оңғар¹, А. Халел².

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Тілдік толеранттылықтың саяси маңызы: Қазақстандағы көптілділік саясаты

Аңдатпа. Бұл мақалада тіл саясаты мен толеранттылық ұғымдарының өзара байланысы мен олардың қоғам дамуына әсері қарастырылады. Авторлар тіл саясатын тілді қатынастарды басқару құралы ретінде сипаттай отырып, оның тарихи, саяси және әлеуметтік маңызын ашып көрсетеді. Санымен қатар, толеранттылықтың мәні, оның мәдениетаралық диалог пен қоғамдық келісім үшін маңызы жан-жақты талданады. Қазақстандағы көпұлтты және көптілді қоғам жағдайында жүргізіліп жатқан тіл саясатының ерекшеліктері, соның ішінде қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесі мен үштұғырлы тіл саясатының маңыздылығы көрсетіледі. Мемлекеттік деңгейде қабылданған заңдар мен бағдарламалар арқылы тілдік әртүрлілікке төзімділік қалыптастыруға, этностар арасындағы бейбітшілік пен келісімді нығайтуға бағытталған шаралар сипатталады. Мақалада тілге деген толерантты көзқарас демократиялық құндылықтардың бірі ретінде қарастырылып, бұл саясаттың еліміздің тұрақты дамуы мен ұлттық бірлікті нығайтудағы рөлі ерекше аталады. Зерттеуде қолданылған әдістер салыстырмалы және мазмұндық талдау тәсілдеріне негізделіп, Қазақстандағы тіл саясатының қазіргі жағдайын саралай келе, тіл мен толеранттылықтың үйлесімді дамуын қоғам тұрақтылығының кепілі ретінде көрсетеді.

Түйін сөздер: тіл саясаты, толеранттылық, мәдениетаралық диалог, тілдік толеранттылық, үштұғырлы тіл, қоғамдық келісім, ұлттық бірлік.

А. Оңғар¹, А. Халел²

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Политическое значение языковой толерантности: политика многоязычия в Казахстане

Аннотация. В данной статье рассматривается взаимосвязь понятий языковой политики и толерантности и их влияние на развитие общества. Описывая языковую политику как средство управления языковыми отношениями, авторы раскрывают ее историческое, политическое и социальное значение. Кроме того, всесторонне анализируется сущность

толерантности, ее значение для межкультурного диалога и общественного согласия. Будут отражены особенности проводимой языковой политики в условиях многонационального и полиязычного общества в Казахстане, в том числе государственный статус казахского языка и важность политики трехязычия. Описываются меры, направленные на формирование толерантности к языковому разнообразию через принятые на государственном уровне законы и программы, укрепление мира и согласия между этносами. В статье рассматривается толерантный подход к языку как к одной из демократических ценностей, подчеркивается роль этой политики в устойчивом развитии страны и укреплении национального единства. Методы, использованные в исследовании, основаны на подходах сравнительного и содержательного анализа и, дифференцируя современное состояние языковой политики в Казахстане, отражают гармоничное развитие языка и толерантности как залог стабильности общества.

Ключевые слова: языковая политика, толерантность, межкультурный диалог, языковая толерантность, трехязычие, общественное согласие, национальное единство.

References

Atabaeva, F.K., Atabaeva, G.K., Tolegenov, T.K., Zhagiparova, (2024). Kazakstandagy tildik zhangdayat: agylshyn tildin kyzmeti. Abylaj han atyndagy KazHKzhaneATU habarshysy. Filologiya seriyasy. №1(72). S– 14,47. [In Kazakh].

Simtikov, ZH.K., Kan, G.V. (2020). Qazakstandyq etnikaaralyq toleranttylyq pen qoramdyk kelisim modeli. // URL: <https://stud.kz/referat/show/110347> [In Kazakh].

Habermas, Y. (2006). Kogda my dolzhny byt' tolerantnymi? O konkurencii. videnij mira, cennostej i teorij. Sociol. issled.– № 1. – S. 45–53. [In Russian].

Hamutovskaya, S.V. (2011). Politicheskaya tolerantnost': konceptualizaciya ponyatiya. Institut sociologii Nacional'noj akademii nauk Belarusi. Minsk. S – 226. [In Russian].

Bayeva, L.B. (2009). Tolerance: idea, images, personalities: a monograph. Astrakhan: Astrakhan university publishing house.

Constitution of the Republic of Kazakhstan (1995). (with the latest changes and additions).

Iztileuova, D. (2022). Language policy. *Turkystan*. Retrieved from <https://turkystan.kz/article/207471-til-sayasaty>

Law of the Republic of Kazakhstan on language in the Republic of Kazakhstan (1997).

Nazarbayev, N.A. (2015). Strategy “Kazakhstan-2050”: a new political course of the established state.

Pataranutaporn P., N. Powdthavee, C. Archiwaranguprok, & Maes P. (2025). Simulating human well-being with large language models: Systematic validation and misestimation across 64,000 individuals from 64 countries, Proc. Natl. Acad. Sci. U.S.A. 122 (48) e2519394122, <https://doi.org/10.1073/pnas.2519394122>.

Resolution of the government of the Republic of Kazakhstan, (2017). “State program for the development and use of the state language for 2011-2020”.

Resolution of the government of the Republic of Kazakhstan, (2019). “State program for the implementation of language policy in the Republic of Kazakhstan for 2020-2025”.

Riakhanov, S. (2021). Language policy and the problem of national identity in the modern Republic of Kazakhstan. *East European Scientific Journal*, 9(73), 24–25.

Tokayev, K.K. (2022). It is unacceptable to turn language and interethnic relation into a political tool. URL: <https://www.inform.kz/ru/prezident-kazahstana-yazyk-i-mezhetnicheskie->

otnosheniya-nedopustimo-prevraschat-v-politicheskiy-instrument_a3993468?utm_source=chatgpt.com

Turashbek, Y., & Nyyazbekova, K. S. (2016). Language policy of the Republic of Kazakhstan – Formation of bilingualism and multilingualism. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, 2(4), 22.

Information about the authors:

Ayaulym Onggar Zharaskyzy – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: zharaskyzy96@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-0353-7850>

Agnur Khalel – Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: aknur_h@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7785-5483>

Оңғар Аяулым Жарасқызы – PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: zharaskyzy96@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-0353-7850>

Халел Агнур – доцент м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: aknur_h@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7785-5483>

Онгар Аяулым Жарасқызы – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: zharaskyzy96@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-0353-7850>

Халел Агнур – и.о. профессора, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: aknur_h@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7785-5483>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-153-4-179-190>

IRSTI 17.82.31

Research article

B.S. Baizhigit^{1*} , **L.V. Safronova**² , **M.A. Kanafina**³ .

¹M.H. Dulati Taraz University, Taraz, Kazakhstan

²Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

³L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: ¹bota_bs90@mail.ru, ²dinass2002@mail.ru, ³kanafina.m60@mail.ru)

POLYPHONIC POETICS OF ANATOLY KIM'S WORKS: SEMANTICS AND FUNCTIONS

Abstract. The purpose of this article is to investigate the phenomenon of polyphony in A. Kim's prose, which manifests at various levels of its poetics, primarily in speech perversions. The plot core of the novel Joys of Paradise, the main object of analysis in this article, is rooted in Indian philosophical and religious traditions of the transmigration of the soul, «samsara». In the final transmigration, where the soul is meant to achieve perfection, the protagonist's «soul» receives a vessel in which it attains its goal and will no longer wander the world in search of the Joys of Paradise. The attainment of this harmony is marked in A. Kim's novel by the renunciation of the disharmony in the author-hero's speech sphere, and the removal of the leitmotivic speech schism. Schism, absurdist tendencies in the speech and imagery of A. Kim's works Squirrel and Settlement of Centaurs are conditioned by the polyphony of voices, character transformations, the «quartering» of the hero's personalities, animism, various types of neologisms, a wide associative array of metaphorical expressions, and synonymous lexical and syntactic constructions that unite incompatible elements.

Keywords: A. Kim, polyphony, speech perversions, poetics of absurdity, psychoanalytic literary criticism.

Received: 19.06.2025; Revised: 10.12.2025; Accepted: 23.12.2025; Available online: 29.12.2025

Introduction

Contemporary Kazakhstani Russian-language absurdist prose warrants in-depth investigation from a psychoanalytic perspective. By analyzing the speech organization of absurdist texts and drawing upon the works of authoritative scholars in the field of psychoanalytic literary criticism, it is possible to identify the underlying causes of the emergence of such texts (Safronova, 2023). Among the reasons for the appearance of absurdist texts are individual and collective traumas, as well as personality disorders, which are unconsciously reflected in the speech organization of the literary work (Foucault, 2009).

In studying Russian-language Kazakhstani literature of the absurd, various types of textual disruptions can be observed: orthographic and punctuation errors, excessive use of foreign words, repetitions, superfluous spacing, a high frequency of homogeneous enumerations, the blurring of boundaries between dream and reality, authorial slang, arcane language, among others. All identified absurdist disruptions can be interpreted as textual manifestations of the hidden fears and complexes of the work's characters, and potentially, of the author as well.

Anatoly Kim, a Russian and simultaneously Kazakhstani writer, is a representative of contemporary absurdist literature. He was born in 1939 in the South Kazakhstan village of Yntymak. Although his parents later moved to Sakhalin, this did not prevent Anatoly Kim from absorbing the Kazakh oriental flavor and actively incorporating it into his creative work.

Among the works of the writer the novel-tale *Squirrel* (Belka) occupies a special place, it was not immediately understood by the public, including because the main character has a quadripartite and is a werewolf (a man and a squirrel at the same time). Absurdity in the novel is expressed in the speech sphere of the characters, in the time paradigm, and in the system of images.

The absurdity reaches a new level in A. Kim's next novel *The Centaurs' Settlement*. In it, the writer uses a fictional language in dialogues of half-humans, which later becomes the language of "visionaries" in Kim's last autobiographical novel *Joys of Paradise*.

The protagonist of Anatoly Kim with the quadripartite from the novel *Squirrel*, turning into a recurring image, falls into an even deeper universal split, into a kind of wheel of Samsara in the novel *Joys of Paradise*, the image in which begins from the time of the Paleolithic and lasts until the era of modernity. If in the first novel of A. Kim's *Squirrel* dealt with the hero's transmigration into several other characters with similar fates, then in the novel *Joys of Paradise* (Kim, 2022), describes the reincarnation of the protagonist's soul in completely different people, regardless of gender and lifestyle, including animals, objects and natural phenomena not only on the planet "Earth", but in the Universe as a whole.

Results and Discussion

Within the framework of Indian religious and philosophical thought, the continuous cycle of birth, death, and rebirth – commonly known as reincarnation – is governed by the immutable law of karma. The notion of samsara occupies a central place in this system of ideas. Broadly understood, it designates the totality of phenomenal existence; in a narrower sense, it refers to the world immediately surrounding an individual, the realm of his or her subjective experience. The earliest mention of samsara appears in the *Katha Upanishad* (circa 5th century BCE), where the concept delineates the eternal movement of the soul through diverse forms of being.

According to classical Indian cosmology, the cycle of transmigration encompasses all entities – divine, human, and natural alike. Gods, demons, people, animals, and plants are all subject

to the rhythm of rebirth. Moreover, certain philosophical interpretations extend this process even to inanimate matter: for example, stones or elements of the natural landscape may be understood as the outcome of negative karma accumulated by sentient beings in previous lives (Osipov, 2005).

The immaterial essence of the individual ātman or jīva after the dissolution of its bodily form, merges with a new corporeal shell, inheriting the mental, emotional, and existential parameters that correspond to its prior karmic record. Each incarnation thus represents a continuation of the soul's spiritual evolution. In this perspective, samsara signifies not merely an endless chain of rebirths, but a cosmic process of refinement, whereby the soul gradually attains wisdom and purity through successive experiences.

Ultimately, the culmination of this journey occurs when the soul achieves its highest degree of perfection, transcending the cycle of return and entering a state of liberation. The human soul, therefore, does not belong to the corporeal body but to the universe itself, it may pass into any form of existence, animate or inanimate. Material embodiment becomes secondary to the spiritual essence, which can reincarnate into radiant energy, celestial bodies, natural forces such as a tsunami or a storm, or even temporal-spatial phenomena existing simultaneously in multiple epochs of cosmic evolution.

In *Joys of Paradise*, the human soul embarks on an infinite journey in search of existential bliss, traversing various temporal and spatial dimensions. The only inaccessible domain is the future — a temporal form deliberately excluded by the narrator, who, being at once the author and the protagonist, avoids using verbs denoting futurity. Within this metaphysical framework, the wheel of samsara functions as the principal mechanism of spiritual movement, enabling the soul to inhabit any living being or material object. Consequently, every entity in the universe acquires an animistic essence: everything that possesses a soul must bear a name.

The rapid motion of this cosmic wheel renders the boundaries of the hero's corporeality nearly indiscernible. Throughout countless reincarnations, the protagonist's soul becomes a witness to pivotal moments in the history of humankind, including three apocalyptic events that signify the cyclic destruction and renewal of existence. The central precondition for reincarnation in Kim's narrative is the recurrence of the name Alexander, which manifests in multiple forms and variations across epochs. The transformations occasionally verge on the absurd, as one incarnation of Alexander (or Akim, Iskandir, Alexandra, etc.) encounters another and engages in dialogue with his or her own metaphysical doubles.

The polyphonic dimension of these encounters culminates in the protagonist's relationship with Sasha Belokon, who, according to the novel's logic of reincarnation, represents one of her earlier embodiments – Silver Toshiko, the “mental wife” from the Paleolithic age. This paradoxical union, where the beloved becomes both daughter and lover, reflects Kim's vision of cyclical existence, where human relationships transcend linear temporality and biological determinism (Kim, 2022, p. 265).

Animism, a defining feature of Kim's poetic worldview, assumes in this novel a distinctly ironic and at times absurdist tone. The narrator, in the Bakhtinian sense of dialogic consciousness, attributes personal names and spiritual essence even to the most insignificant elements of his environment – from a dandelion (Rodea) to a malignant tumor (Zagna). Every object, for the hero, carries intrinsic value and spiritual identity: the fire that warms his body (Alexander), the stone used for hunting (Ondar), the ram he kills for sustenance (Berendei), his right hand (Mahei), and even his sexual organ (Yeldorai), which becomes the instrument of procreation and the physical embodiment of the “joys of paradise.”

In his primordial existence, the hero identifies himself as Akim (or Joachim) – the first incarnation of his wandering soul. Within this initial life cycle, he fulfills all the essential desires available to a Paleolithic human: successful hunting, nourishment, and sensual pleasure. His principal task is the continuation of the lineage, embodied in the conception of “Akimchik” within Silver Toshiko’s womb. The depiction of early humans in *Joys of Paradise* evokes parallels with Kim’s earlier novel *The Centaurs’ Settlement*, where half-human beings similarly embody the liminal boundary between instinct and consciousness.

The narrative reaches a grotesque yet symbolic resolution when the Paleolithic hunter is devoured by his beloved and her tribe – an act that paradoxically grants the soul absolute freedom. Liberated from corporeal limitations, it begins an endless cycle of rebirths, incarnating in every Alexander, Akim, or Iskandar who succeeds him. In this way, Kim reconstructs the mythological model of eternal return, transforming the act of procreation and death into a universal mechanism of spiritual continuity and metaphysical renewal.

A.F. Losev in his work “Mythology of the Greeks and Romans”, speaking about the nature of werewolfism, notes: «The individual man did not separate himself either from his community or from nature. He thought of himself as a carrier of the forces of this community and this nature. And since he is the bearer not only of his own forces, but also of everything else in this or that measure, in this or that size, it means that he can think himself the bearer of its forces and be at the mercy of the illusions of such reincarnation, or werewolfism» (Losev, 1996).

The protagonist of A. Kim’s *Joys of Paradise* undergoes a series of reincarnations, inhabiting the bodies of both renowned and obscure figures named Alexander scattered across the vast expanse of the universe. Among these incarnations appear Alexander the Great, Alexander Pushkin, Alexander Blonsky, Alexander Dumas, Alexander Solzhenitsyn, Konstantin Tsiolkovsky, the Moroccan prince Iskander Hasani, as well as the Turkish satellite Iskander and even the apostle Andrew the First-Called (Alexandrovich). Through this complex network of identities, Kim constructs a universal archetype of the “eternal Alexander,” whose soul experiences history in all its multiplicity.

The concept of polyphony, first introduced into literary theory by M. M. Bakhtin, provides an essential interpretative framework for understanding Kim’s narrative. As M. E. Koreshkova notes in her study *Polyphony: From Music to Literature* (2002), literary polyphony may be compared to a grand choral composition, where each voice maintains its individuality while contributing to a unified artistic harmony. Kim’s text exemplifies this principle, since his numerous characters, each bearing a distinct destiny, converge into the singular, immortal consciousness of the protagonist.

This polyphonic structure is further enriched by the motif of the “visionaries,” a spiritual community whose collective purpose is the search for paradisiacal joy and existential harmony. The protagonist, through the immortal continuity of his soul, travels across the globe “from Antarctica to Greenland, from Chukotka to Tierra del Fuego” (Kim, 2022) in pursuit of ultimate happiness.

From an autobiographical standpoint, *Joys of Paradise* demonstrates a deliberate overlap between the author and his hero. The repetition of initials, national background, and certain biographical details allows one to view the text as a metafictional reflection on Kim’s own spiritual and creative path. The name Alexander itself acquires numerous semantic and cultural transformations: in Eastern contexts it becomes Iskander, while the author’s alter ego appears as Akim (Joachim). This onomastic multiplicity is not arbitrary. The Hebrew origin of the name

Joachim (Yehoyaqim) refers both to a biblical king of Judah and to the saintly ancestor of Christ, a dual connotation that reinforces the novel's synthesis of mythic, religious, and personal dimensions.

Thus, the fragmentation of the hero's identity mirrors the dispersion of the soul across time and matter. The narrative does not center on a single biographical subject but on a consciousness divided between numerous incarnations, each fulfilling its predestined function in the cosmic quest for the joys of paradise. Within this universe, Kim constructs a unique linguistic system common to all "visionaries," an authorial idiolect characterized by individual metaphors, uniform abbreviations, and a specific set of neologisms comprehensible only within the novel's semiotic field.

A defining feature of the narrator's style is the use of absurdist metaphor, which generates a surreal and expressive layer of meaning. Examples such as "furry butterflies of oncological hopes" (Kim, 2022, p. 266), "a sense of venereal incest" (p. 267), "in the wombs of the Louvre," or "a million quantum torpedoes" (p. 13) demonstrate Kim's deliberate distortion of semantic norms to achieve heightened emotional and symbolic resonance.

Equally significant is the author's inventive play with abbreviations, which function not merely as linguistic compression but as a device of conceptual condensation and irony. Abbreviations such as "SCWF: Second Coming of the World Flood," "SCC: Second Coming of Christ" (Kim, 2022, p. 271), "UoS: Unit of Solitude" (p. 274), "AWM: Alone with Myself" (p. 108), and "PFSGB: Persimmon Frozen in the Sky with a Golden Ball" (p. 119) exemplify Kim's metaphorical experimentation. As Nurgaleeva (2009) observes, when an author "plays with the graphic form of linguistic units or applies them figuratively within a given context, the text acquires expressiveness and fulfills its pragmatic function of influencing the reader."

One of the most striking examples of this linguistic irony is Kim's reinterpretation of the abbreviation BAM. Traditionally associated with the Soviet Baikal-Amur Mainline, in the novel it is transformed into the Great American Dream. Through this resemanticization, Kim introduces a satirical allusion that juxtaposes Soviet utopian ideals with Western materialist aspirations, thereby expanding the semantic horizon of the abbreviation and embedding social critique within poetic language.

One can also note the hero's tendency to frequent use of individual-author neologisms, such as 'homo-perspicacious ones', 'mankind', 'yeldorai', 'rAu', 'pAu-rAy', "mrychi", 'antisuicidin', etc.

According to researchers, the tendency to invent neologisms is often regarded as a result of dissociative processes, that is, a disruption in associative thinking. Under normal conditions, associative links are formed through the coordination between the motor "output" in the frontal lobes and the sensory "input" in the posterior regions of the brain. When this coordination is impaired at the physiological level, the disturbance of normal neural connectivity may lead to the emergence of unusual linguistic constructions. As noted by Baimurzaeva and Akkueva (2007), in cases of mental pathology "speech ceases to function as a communicative tool, since the patient no longer speaks in order to be understood." In such situations, verbal production becomes fragmented and dissociated, manifesting itself in pathological forms such as schizophrasia or the creation of neologisms in spontaneous speech (pp. 45–56).

This associative, or so-called Eastern type of thinking, plays a significant role in the artistic structure of A. Kim's *Joys of Paradise*. Individuals with a dominant right hemisphere tend to perceive reality through images, analogies, and non-linear associations rather than through

logical reasoning. N. N. Nikolaenko, in his work *Psychology of Creativity* (2005), characterizes this type of cognition as intuitive and figurative. In Kim's prose, it is reflected in the frequent use of extended enumerations, synonymic series, and cumulative images, all of which reproduce a right-hemisphere, associative mode of thought. Such stylistic devices serve not only as aesthetic markers of Kim's idiolect but also as a manifestation of the protagonist's unique mental and perceptual organization. A characteristic example can be seen in the following passage: «...to show how we are to proceed, all together, as an entire all-human quadrille, camarilla, squadron, armada, throng, team, corporation, corporate party, high-society gathering, masked ball, gay parade, parade of fire brigades, world history...» (Kim, 2022, p. 270).

In the works of Russian-speaking authors, one often finds onomastic and toponymic nominations, as well as intentional linguistic play involving nationally marked vocabulary. In A. Kim's prose, such linguistic creativity is exemplified by expressions like "a pack of cards – Koldybai," where the national element bai (common in names such as Maldybai, Kystybai, etc.) introduces a specifically ethnic and cultural nuance. Through such forms of wordplay, the author not only emphasizes the ethnic background of his characters but also enriches the narrative with subtle linguistic color and intertextual depth.

At the same time, certain behavioral and psychological traits of the protagonist in *Joys of Paradise* may be interpreted through the lens of psychopathological symbolism. Some of his actions resemble catatonic manifestations, particularly coprophagic behavior, which, according to V. M. Bleicher's *Explanatory Dictionary of Psychiatric Terms* (1995), refers to a pathological tendency to ingest excrement. In Kim's artistic context, such motifs are not literal but function as metaphorical representations of existential degradation and spiritual disintegration, reflecting the boundaries of human consciousness and the extremes of the soul's transmigration.: «(copro + Greek phagein - to eat, devour). Eating excrement, most often one's own, is usually observed in a state of mental marasmus, sometimes in states of disturbed consciousness and in patients with catatonic schizophrenia» (Bleicher, 1995).

«- Your own shit? Eat it?

- Well, yes. Like astronauts ...

... even as digested food (spiritual food) ...» (Kim, 2022, pp. 139–140).

The protagonist repeatedly acknowledges his own mental instability, referring to it as a form of "spiritual illness." He is aware that this affliction destroys him more rapidly than any physical disease that could be cured by medication (Kim, 2022, p. 140). Throughout the novel, the character demonstrates moments of self-awareness in which he confesses his inability to control his consciousness: "Since madness and amnesia have always been like brother and sister – so alike – I never imagined that I was ill, nor did I ever realize that, day after day, I was gradually going insane" (Kim, 2022, p. 90). These reflections not only reveal the hero's internal fragmentation but also serve as a narrative mechanism through which A. Kim explores the boundaries between sanity and creative revelation, depicting madness as both a destructive and generative force in the search for transcendence.

«...human words and their morphemic articulations were scattered across the cosmos, spinning and bouncing, overtaking each other and silently making horrible grimaces. Dusty clouds of separate speech sounds, vowels and consonants, as well as diphthongs, assonances and alliterations, which in the gravitational world in the air made up intelligible human speech, in the absolute freedom of the human spirit inevitably went into the darkness of annihilation. Words, torn to shreds by the photon bomb blast of the absolute freedom of the self, were dying

from dissections incompatible with life. Russian and non-Russian futurists, pouncing on these vital verbal fragments, tried to catch them in a cage and bring them to life again, putting them back together in some way.

The author-narrator wonders why he is writing in this way and on this topic. Answering himself: «Mushrooms were collected for someone, just as books were written, but for what and for whom did I write this last book, if no one read it anywhere? And for that, probably, to experience before death itself, to what temperature of inner freedom can rise the spirit of a human being...» (Kim, 2022, pp. 74). Michel Foucault compared madness with freedom, calling artists happy madmen, free from the fetters of social hierarchy (Foucault, 2009).

[illegible]

The results of the conducted research were the identification in the novel text of A. Kim's Joys of Paradise: animism (giving a proper name to all objects and phenomena surrounding the protagonist-narrator); autobiographical (in the form of the proper-direct speech of the protagonist-narrator and the similarity of the name and surname of the protagonist-narrator and the author); individual-author neologisms characterized as signs of associative (oriental) thinking expressed by means of homogeneous enumerations; author's metaphors with incomprehensible, sometimes absurd meaning; author's abbreviations used and adequately deciphered within the framework of this novel only; mathematical problems, repeated expressions, lexemes and syllables, unnecessary spaces and inappropriate use of capital letters in words or whole sentences (Baizhigit, 2024).

of the most effective methods of expressing the author's worldview, enhancing the expressiveness and communicative impact of the text as a whole" (Batalov, 2004). The use of vocabulary bearing national and cultural connotations by translingual authors within the framework of the "Russophone artistic text" contributes to the organization of the aesthetic space of the literary work and assists in constructing images of intercultural reality (Bakhtikireeva & Valikova, 2023). Complex authorial metaphors – often multi-component and semantically layered – reflect the distinctive mental and linguistic characteristics of translingual writers (Shmakova, Baizhigit, & Begaliyeva, 2024).

As noted earlier, the narrative core of A. Kim's *Joys of Paradise* is rooted in the Indian philosophical and religious concept of the soul's transmigration, or *samsara*. In the ultimate reincarnation, where the soul attains spiritual perfection, the protagonist's essence finally finds a vessel that allows it to achieve unity and cease its wandering in search of the "joys of paradise." This moment of harmony in Kim's novel is symbolically expressed through the renunciation of inner dissonance and the dissolution of the speech schism that previously defined the author-hero's consciousness (Safronova & Sermukhametova, 2022, pp. 135–148).

The practical significance of the research lies in the fact that the results of the analysis can be used in the study of courses on Modern Literary Process, Modern Kazakhstani Literature, Theory of Literature, Psychological Direction in Literary Studies, etc., taught in higher educational institutions.

Conflict of interests, acknowledgements and funding information

The research paper contains no conflicts of interest.

Contribution of the authors

Baizhigit B.S. - collection of materials and literature review related to the article's topic, analysis and generalization of research results. **Safronova L.V.** - generalization of research results, collection and interpretation of the work's results. **Kanafina M.A.** - work with the manuscript text, literature review.

References

Artières, P., et al. (2009). *Les «Mots et les Choses» de Michel Foucault: regards critiques 1966–1969*. Presses Universitaires de Caen.

Байжігіт, Б.С. (2023). Поэтика абсурда в литературе постмодернизма и методика ее изучения в вузе (на материале современной русской и русскоязычной прозы) (диссертация PhD). Алматы.

Баймурзаева Г.Б., Аккиева А.А. (2007). Неологизмы в идиосинкразической речи лиц с расстройством мышления. *Язык и текст*, 4 (2), 45–56.

Бахтикиреева, У. М., и Валикова, О. А. (2020). Собиранье слов: интервью с Анатолием Кимом. *Полилингвизм и транскультурные практики*, 17(2), 271–278. <https://doi.org/10.22363/2618-897X-2020-17-2-271-278>

Баталов, О. Г. (2004). Когнитивно-функциональный аспект окказионального словообразования в художественном тексте (кандидатская диссертация). Нижний Новгород.

Chang, E. C. (2024). On the absurd, the "ultimate question," and Camus' expansion of Nietzsche's concept of *amor fati* in *The Myth of Sisyphus*: Some philosophical and scientific considerations. *The Humanistic Psychologist*.

Esslin, M. (2018). О teatro do absurdo. Editora Schwarcz–Companhia das Letras.

Ким, А. (2022). Радости Рая. Москва: Эксмо.

Корешкова, М. Е. (2002). Полифония: от музыки к литературе. Вестник культуры, (3), 107–116.

Лосев, А. Ф. (1996). Мифология греков и римлян. Москва: Мысль. (In Russian)

Николаенко, Н. Н. (2005). Психология творчества (Ред. Л. М. Шипицына). СПб.: Речь.

Нургалеева, Т. Г. (2009). Метафорическое употребление аббревиатур как средства языковой игры в целях повышения экспрессивности текстов СМИ. Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки, (11), 218–222.

Осипов, Ю. С. (2005). Большая российская энциклопедия. Российская академия наук, Москва: Большая Российская энциклопедия.

Safronova, L., & Sermukhametova, B. B. (2022). The rhythmic composition of Anatoly Kim's prose. Cuadernos de Rusística Española, (8), 155–170.

Шмакова, Е. С., Байжигит, Б. С., & Бегалиева, С. Б. (2024). Художественное своеобразие идиостиля современных русскоязычных писателей Казахстана: А. Жаксылыкова, А. Кима, Д. Накипова. Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика, 15(4), 1419–1442. <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2024-15-4-1419-1442>

Б.С. Байжігіт^{*1}, Л.В. Сафронова², М.А. Канафина³

¹М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Анатолий Ким шығармаларындағы полифониялық поэтика: семантикасы мен функциялары

Аңдатпа. Бұл мақаланың мақсаты – А. Ким прозасындағы полифония құбылысын зерттеу. Ол, ең алдымен, сөйлеу перверсияларында (ауытқуларында) көрініс табатын, шығарма поэтикасының түрлі деңгейлерінде байқалады. Осы мақалада талдаудың негізгі нысаны болып табылатын «Жұмақ қуанышы» романындағы оқиға желісінің негізгі үнділік философиялық-діни дәстүрлер – жанның қоныс аударуы, яғни «сансара» ұғымына негізделген. Бұл көшіп-қону үдерісінің соңында жан кемелдікке жетуге тиіс. Басты кейіпкердің жаны өз мақсатына жететін бейнеге енеді және енді жер бетінде «жұмақ қуанышын» іздеп сенделмейді. А. Кимнің романында бұл үйлесімге қол жеткізу жазушы-қаһарманның тілдік дисгармониясынан бастарту, сөйлеу лейтмотивіндегі «схизистік» (екіге жарылу) қайшылықты жою арқылы көрініс табады. «Тиін» және «Кентаврлар қонысы» атты шығармаларындағы схизис, сондай-ақ сөйлеу мен бейне жүйесіндегі абсурдистік үрдістер – Ким прозасындағы полифониялық дауыстардың, кейіпкерлердің түрленуінің, қаһарманның «төртке бөлінуінің», анимизмнің, түрлі деңгейдегі неологизмдердің, кең метафоралық ассоциациялар қатарларының, синонимдік лексикалық және синтаксистік құрылымдардың, бір-біріне қарама-қарсы элементтерді біріктіруінің нәтижесі болып табылады. А. Кимнің «Тиін», «Жұмақ қуанышы» романдары мен «Кентаврлар қонысы» повесінің полифониялық құрылымын талдау үшін компаративистика, герменевтика, психоанализ және когнитивтік әдебиеттану сияқты пәнаралық әдістер қолданылды.

Түйін сөздер: А. Ким, полифония, сөйлеудің өзгеруі, абсурд поэтикасы, психоаналитикалық әдебиеттану.

Полифоническая поэтика произведений Анатолия Кима: семантика и функции

Аннотация. Целью статьи является исследование феномена полифонии в прозе А. Кима, проявляющегося на разных уровнях ее поэтики, прежде всего – в речевых перверсиях. Сюжетным стречнем романа «Радости рая», основного объекта анализа в данной статье, являются индийские философско-религиозные традиции переселения души, «сансара». В конечном переселении, в котором душа должна достичь совершенства, «душа» главного героя получает оболочку, в которой она достигает своей цели и более не будет бродить по свету в поисках «радостей рая». Достижение этой гармонии обозначено в романе А. Кима отказом и от дисгармоничности речевой сферы автора-героя, снятием лейтмотивного речевого схизиса. Схизис, абсурдистские тенденции речевой и образной сферы в произведениях А. Кима «Белка» и «Поселок кентавров» обусловлены полифонией голосов, персонажных перевоплощений, «расчетверения» личностей героя, анимизмом, разного плана неологизмами, широким ассоциативным рядом метафорических выражений, синонимичными лексическими и синтаксическими конструкциями, объединяющими несопоставимые элементы. Для анализа полифонической структуры романов А. Кима «Белка» и «Радости рая», повести «Поселок кентавров» использовался междисциплинарный подход: компаративистика, герменевтика, психоаналитическое и когнитивное литературоведение.

Ключевые слова: А. Ким, полифония, речевые перверсии, поэтика абсурда, психоаналитическое литературоведение.

References

Artières, P., et al. (2009). Les «Mots et les Choses» de Michel Foucault: regards critiques 1966–1969. Presses Universitaires de Caen.

Baizhigit, B. S. (2023). Poetika absurda v literature postmodernizma i metodika ee izucheniya v vuze (na materiale sovremennoy russkoy i russkoyazychnoy prozy) [The poetics of the absurd in postmodern literature and the methodology of its study in higher education (Based on contemporary Russian and Russophone prose)] (PhD dissertation). Almaty. [in Russian]

Baimurzaeva, G. B., & Akkiewa, A. A. (2007). Neologizmy v idiosinkraticeskoy rechi lits s rasstroystvom myshleniya [Neologisms in the idiosyncratic speech of individuals with thought disorders]. Language and Text, 4(2), 45–56. [in Russian]

Bakhtikireeva, U. M., & Valikova, O. A. (2020). Sobiratel' slov: interv'y u Anatoliem Kimom [“The Word Collector”: An interview with Anatoly Kim]. Polylingualism and Transcultural Practices, 17(2), 271–278. <https://doi.org/10.22363/2618-897X-2020-17-2-271-278> [in Russian]

Batalov, O. G. (2004). Kognitivno-funktsional'nyy aspekt okkazional'nogo slovoobrazovaniya v khudozhestvennom tekste [Cognitive-functional aspect of occasional word formation in a literary text] (PhD dissertation). Nizhny Novgorod. [in Russian]

Chang, E. C. (2024). On the absurd, the “ultimate question,” and Camus’ expansion of Nietzsche’s concept of amor fati in The Myth of Sisyphus: Some philosophical and scientific considerations. The Humanistic Psychologist.

-
- Esslin, M. (2018). O teatro do absurdo. Editora Schwarcz–Companhia das Letras.
- Kim, A. (2022). Radosti Raya [Joys of Paradise]. Moscow: Eksmo. [in Russian]
- Koreshkova, M. E. (2002). Polifoniya: ot muzyki k literature [Polyphony: From music to literature]. Herald of Culturology, (3), 107–116. [in Russian]
- Losev, A. F. (1996). Mifologiya grekov i rimlyan [Mythology of the Greeks and Romans]. Moscow: Mysl'. [in Russian]
- Nikolaenko, N. N. (2005). Psikhologiya tvorchestva [Psychology of creativity] (L. M. Shipitsyna, Ed.). St. Petersburg: Rech'. [in Russian]
- Nurgaleeva, T. G. (2009). Metaforicheskoe upotreblenie abbreviatur kak sredstva yazykovoy igry v tselyakh povysheniya ekspressivnosti tekstov SMI [Metaphorical use of abbreviations as a means of wordplay to enhance the expressiveness of media texts]. TSU Herald, (11). Retrieved June 26, 2024. [in Russian]
- Osipov, Yu. S. (2005). Bolshaya rossiyskaya entsiklopediya [Great Russian Encyclopedia]. Russian Academy of Sciences, Moscow: Bolshaya Rossiyskaya Entsiklopediya. [in Russian]
- Safronova, L., & Sermukhametova, B. B. (2022). The rhythmic composition of Anatoly Kim's prose. Cuadernos de Rusística Española, (8), 155–170.
- Shmakova, E. S., Baizhigit, B. S., & Begaliyeva, S. B. (2024). The artistic uniqueness of idiostyle of modern Russian-speaking writers of Kazakhstan: A. Zhaksylykov, A. Kim, and D. Nakipov. RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics, 15(4), 1419–1442. [in Russian] <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2024-15-4-1419-1442>

Information about the authors:

Baizhigit Botagoz Sabitkyzy – corresponding author, PhD, Associate Professor, Taraz University named after M.Kh. Dulati, Taraz, Kazakhstan. E-mail: bota_bs90@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5384-466X.

Safronova Lyudmila Vasilyevna – Doctor of Philology, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: dinass2002@mail.ru, ORCID: 0000-0003-0337-9418.

Kanafina Mira Ablyasanovna – PhD, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: kanafina.m60@mail.ru, ORCID: 0009-0007-8705

Байжігіт Ботагөз Сабитқызы – хат-хабар үшін автор, PhD, қауымдастырылған профессор, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан. E-mail: bota_bs90@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5384-466X.

Сафронова Людмила Васильевна – ф.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің, Алматы, Қазақстан. E-mail: dinass2002@mail.ru, ORCID: 0000-0003-0337-9418.

Канафина Мира Аблясановна – ф.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: kanafina.m60@mail.ru, ORCID: 0009-0007-8705.

Байжигит Ботагоз Сабитқызы – автор для корреспонденции, PhD, ассоциированный профессор, Таразский университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан. E-mail: bota_bs90@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5384-466X.

Сафронова Людмила Васильевна – д.ф.н., профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан. E-mail: dinass2002@mail.ru, ORCID: 0000-0003-0337-9418.

Канафина Мира Аблясановна – к.ф.н, доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: kanafina.m60@mail.ru, ORCID: 0009-0007-8705.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ҒТАХР 17.07.31

Ғылыми мақала

Г. Газизов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан

(E-mail: gibrat_01@mail.ru)

МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫНЫҢ КӨРКЕМ ОБРАЗ ПОЭТИКАСЫ

Аңдатпа. Тарихи тұлғалар образын көркем шығармаға негіздеу барысында әрбір қаламгер, ақын-жазушы сол тұлғаның өмірімен, тарихи деректермен, кезең әдебиетімен толық танысады. Қазақ әдебиетінде Қазақ хандығы құрылып, соғыс жылдары ерлік көрсеткен батырлар образы, ХХ ғасырдағы елдің дамуы мен оқу-ағарту шаралары барысында бой көтерген ұлы тұлғалар образы көркем туындыларда суреттеліп келеді. Мақалада Алаш қайраткері, ұлт-азаттық қозғалысының көрнекті өкілі, ақын әрі көсемсөз шебері Міржақып Дулатұлының көркем әдебиеттегі бейнесі жан-жақты талданады. Тарихи тұлғаның көркем әдебиеттегі болмысы мен қоғамдық қызметінің көрінісі әртүрлі қаламгерлер туындылары негізінде сараланады. Атап айтқанда, Ә.Тәңірбергенұлы, Ә.Найманбайұлы, М.Жұмабаев, С.Сейфуллин, М.Титақұлы, Б.Майлин, Т.Жұртбай, Ж.Әбдірәш, С.Тұрғынбекұлы және Е.Төлеубай сынды ақын-жазушылардың еңбектеріндегі Міржақып образына талдау жасалады. Кеңестік дәуірдегі бұрмаланған бейнелер мен тәуелсіздік кезеңіндегі шынайы әрі оң бағалаулар салыстырмалы түрде қарастырылады. Сонымен қатар, мақалада Міржақыптың «Оян, қазақ!» ұранының ұлттық санаға әсері, түрмедегі тағдыры, саяси қуғын-сүргін құрбаны ретіндегі бейнесі, поэзия мен драматургиядағы рухани келбеті терең ашылады. Қайраткердің көркем бейнесі арқылы ұлттық тарих, тәуелсіздік идеясы және тарихи әділеттілікке ұмтылыс айқындалады.

Түйін сөздер: Алаш қайраткері, ұлт-азаттық қозғалыс, қазақ әдебиеті, көркем бейне, ұлттық сана, саяси қуғын-сүргін, поэзия

Түсті: 12.09.2025; Жөнделді: 08.12.2025; Мақұлданды: 24.12.2025; Онлайн қолжетімді: 29.12.2025

Кіріспе

Тарихи тұлғалардың бейнесін көркем әдебиетте суреттеу – тарих мен әдебиет арасындағы шындық болмысты айқындау. Бұл мәселе осыған дейін зерттеушілердің назарын аударып келе жатқан ғылыми мәселе. Батырлар мен хандардың тарихи образдарын көркем туындыға арқау еткен І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы, Қ.Жұмаділовтің «Дарабоз» романы, сондай-ақ, ақын-жазушылардың өмірі мен қызметі туралы М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы, С.Мұқановтың «Аққан жұлдыз» романы, М.Мағауиннің «Мен» романы, Ә.Нұршайықовтың «Менің достарым» романы, Қ.Мырзалиевтің «Жазмыш», «Иірім» роман-эсселері де жарыққа шыққаны белгілі. Ал бұл образдардың көркемдік деңгейі мен суреттелу ерекшеліктері И.Байзақов, Ә.Қоңыратбаев, Қ.Жұмалиев, С.Мұқанов, Е.Ысмайылов, Қ.Бекхожин, С.Қирабаев, М.Әбсемет, А.Ісімақова, М.Хамзин, Б.Рахимов, Т.Аршабеков, К.Жүністегі, Ш.Жұқанұлы, Ж.Шөженов, А.Әлтай, П.Бисенбаев сынды ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты зерттелді.

«Алаш», «Алаш қозғалысы» деген терминдермен біз ұлттық элитаны және оның қазақ халқының рухани, саяси және мәдени жаңғыруына бағытталған қызметін айтамыз (Қамзабекұлы, Қажымұрат, & Екижи, 2025). Патша заманында отарлық езгіде жатқан елін «Оян, қазақ!» деп бостандыққа, білімге, ғылымға, өзін-өзі қорғай білуге шақырған жалынды ақын, көсемсөз шебері, Алаш қайраткері Міржақып Дулатұлының (1885-1935) көркем әдебиеттегі бейнесі қазақ әдебиетінде жиі ұшырасып отырады. Оның шығармашылығы мен қоғамдық қызметі ұлттың азаттығы мен рухани жаңғыруының маңызды символы болып табылады. Міржақыптың өлеңдері мен прозалық еңбектері қазақ халқының санасын оятуға, отарлық езгіден арылуға деген үмітті арттыруға бағытталған. «Tragic Elements in M. Dulatov's Poem 'Qaida edin'? (Where Were You?)» (Abdikalyk, Baltabayeva, & Kozhekeyeva, 2024) атты зерттеу еңбегінде М.Дулатұлының «Қайда едің» шығармасындағы трагедиялық концептілер талданады. Қазақ халқының басына түскен Бірінші Дүниежүзілік соғыс зардабы, дала – жер – Алаш халық байланысының көрінісі суреттелеуі мен синтаксистік параллелизм, қайталаудың әртүрлі формалары, риторикалық сұрақ қою және басқа поэтикалық әдістер авторға өз көзқарасын білдіру ерекшеліктері айқындалған. Ал, әдебиеттегі кейіпкер ретінде қарастыратын болсақ, ол – батылдықтың, ұлт мүддесіне адалдықтың және рухани ерліктің үлгісі. Сонымен бірге, Міржақыптың өмірі мен қызметі патша және кеңес кезеңіндегі саяси қысымдарға төтеп беріп, қазақ интеллигенциясының күрескерлік жолының айқын көрінісі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, оның әдебиеттегі бейнесі қазақ халқының тәуелсіздік пен ұлттық бірегейлікке ұмтылысын паш ететін рухани қазына ретінде ерекше маңызға ие.

Материалдар мен әдістер

Батыс еуропалық, ресейлік және қазақстандық ғалымдардың зерттеулерінде ұсынылған теориялық принциптер мен ережелерді қолдана отырып, М.Дулатовтың шығармаларын талдау оның шығармашылығында көрініс тапқан қайғылы сананы тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Мақалада М.Дулатұлының шығармашылығымен қатар, көркем шығармада кейіпкер ретінде суреттелуі қарастырылды. Осы тұста автордың өз туындыларындағы «авторлық мен» мен тарихи образ ретіндегі автор болмысын салыстырмалы зерттеу әдісі арқылы талдадық. Мәтін мазмұнын терең түсініп, айтылар ойды оқырманға жеткізу мақсатында және шынайы дереккөздермен сәйкестігін дәлелдеу үшін герменевтикалық әдіс қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Алаш қозғалысының тамыры қазақ қоғамын жаңғырту талаптарымен тығыз байланысты (Daurenbekova, Soltanayeva, & Adayeva, 2025). Бірінші кезекте, Абайдың ақын шәкірті Өріп Тәңірбергенұлының «Міржақып Дулатұлы мен Әлихан Бөкейханұлына» атты арнауын келтіре кетсек:

*«Міржақып, Бөкейханов – екі саңлақ,
Жұрт үшін бейнет көрген жанды жалдап.
Сапарың қайырлы болсын барған бетте,
Тілектестік білдіріп жаздым арнап.
Жаужүрек қыран көзді арыстаным,
Жан қиып халқың үшін қарысқаның
Қатардан қазақ сорлыны қалдырмасқа,
Бәйгеде ұлы дүбір жарысқаның...
...Болғанда бірің – Төре, бірің – Арғын,
Жетіліп жаңа шыққан жасыл шалғын.
Данышпаны, қазақтың екі көзі,
Ұлты үшін бейнет шеккен егіз балғын»* (Жұмағұл, 2017).

Өріп ақынның арнауына зер салсақ, Міржақып Дулатұлының ұлт үшін еңбек еткен батыл азамат болғаны жайында көптеген мәлімет алуға болады. Бұл бағаны қайраткер көзі тірісінде алды. Демек, замандастары мен үзеңгілестері Алаш арысын жоғары бағалағаны өлең жолдарынан анық аңғарылады.

Абайдың тағы бір ақын шәкірті, сазгер Ә.Найманбайұлы «Алашқа» дастанында Міржақыптың еңбегін елеп ескергенін байқаймыз:

*«...Міржақып Дулатов пен марқұм Абай,
Меллат үшін орысқа өтті жақпай.
Құлаққа құрым тыққан сауабың не,
Өр ауда телім болып бірлік таппай...»* (Жұмағұл, 2017).

Қысқа өлең жолынан бойынан қазақ халқын Ресейдің отарлық бұғауынан босатқысы келген Міржақып пен Абайдың қайраткерлігі жөнінде терең ойдың жатқандығы анық байқалады.

Міржақыппен ниеттес, үзеңгілес ұлы ақын Мағжан Жұмабаев бұл тақырыптан қалыс қалмаған. Екеуі көзі тірісінде жақын араласқандықтан бұл өлеңнің маңызын күшейте түседі. Алдымен, Мағжан М.Дулатұлы түрмеге тоғытылғанда «Жауға түскен жанға», қамаудағы кезіне «Түтқын» және бостандыққа шыққан кезіне «М.Д. абақтыдан шыққанда» атты кішігірім өлеңдер топтамасын арнаған. Хронологиялық реттілікті сақтап, «Жауға түскен жанға» өлеңіне тоқталайық. Міржақыптай сыйлы азаматтың темір тордың ар жағынан шыққаны сол кездегі саясаттың ызғары еді. Әйтпесе, оның Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай, «мал ұрлап, кісі өлтірген айыбы жоқ». Осы оқиғаның куәгері болған Мағжан Міржақыпқа арналған өлеңінде осылайша тебіренеді:

*«Дамыл көрмей ерте-кеш,
Жұрттың қамын көп жедің...
...Жағаластың жауменен,
«Бермеймін жұртым, жаным», – деп,
Алыспақ болдың тауменен,
«Жұрт үшін төгем қаным», – деп.*

«Оян! – дедің жұртыңа,
Бас көтеріп, тірлік қыл!»...
...Бір шешпедің беліңді,
Жұрт үшін уайым-қайғы жеп...» (Жұмабаев, 2003).

Қарап отырсақ, автор бір өлеңнің ішіне кейіпкердің бүтін болмысын сыйдыруға тырысқан. Міржақыптың ұлт мүддесі үшін көрген қиыншылығы, «Оян, қазақ!» деп елдің санасына сілкініс әкелгені, тәуекелге бел буып, қасарысқан дұшпандарына қарсы төтеп беруі бір ғана өлең аясына сыйып кетті. Ақын бар айтқысы келген ойын сыйдырып қана қойған жоқ, қайраткердің рухына дем беруге тырысқан.

«...Келешек күнде қағазға
Алтынмен жазар атыңды...»

Мағжан сол кездің өзінде Міржақыптың ұлт тарихында алар орнын екшеп кетті. Бұдан ақынның шеберлігін ғана емес, болашаққа нық сеніммен қараған көрегендігін байқауға болады. Айтқандай-ақ, бүгінгі таңда М.Дулатұлы лайықты бағасын алды. Бірін-бірі ерекше сыйлағаны да осы өлеңнен көрініс береді. Мағжан батылы мен білімі қатар жарасқан Міржақыптың бейнесін көз алдымызға алып келді.

«Тұтқын» деген өлеңінде ойын жалғастыра келе тағы терең ой салады.

«...Қайғыланба, сорлы тұтқын, еш нетпес,
Күн батқанмен, таң атпайтын түн жетпес.
Ер жүректі азаматтың басына
Бұл жалғанда нелер келіп, не кетпес?!»

Шынында, Алаш арыстарының басына түскен осыншама қиындықты көз алдына елестетудің өзі біз үшін оңай емес. Міржақып болса, үзеңгілестермен бірге тағдырдың тауқыметін талай тартты. Патша заманында, аумалы-төкпелі азаматтық соғыс жылдарында, ақыр соңы Кеңес билігі тұсында абақтыға жазықсыз қамалған. Мұндай тағдырды бастан кешудің азабын Мағжан жақсы түсінді, кейін өзі де талайын басынан кешірді.

Абақты азабы аяқталғанын естіген Мағжан қуанышын жасыра алмай, жырға қосады.

«Зор қуаныш қара түн өткеніне,
Алтын таңды ашық күн жеткеніне...
...Ерік құсы қайта ұшып келгеніне,
Душар болмай дұшпанның мергеніне.
Қайта шықты батқан Күн, нұр шашылды,
Мың шүкірлік Тәңірінің бергеніне...»

Бұл кезеңде ақынның үміті зор болатын. М.Дулатұлы аман қалуы жалғыз Мағжан үшін емес, тұтас ел үшін жақсылық сыйлаған кез болды. Өкінішке орай, бұл тек уақытша бұлт сейілген тыныштық заман еді. Алда болатын қайғылы оқиғалар жайлы ол кезде Мағжан да, Міржақып та біле қойған жоқ.

Қаламгер С.Сейфуллин өзінің «Тар жол, тайғақ кешу» мемуарлық романында Міржақыпқа мынадай баға беріп кетеді: «Алашорда көсемдерінің ішінде жұртты сөзбен ертіп әкететін айрықша екі кісі бар. Бірі – Міржақып Дулатов, бірі – Жаниша Досмұхамедұлы. Міржақып – жазу сөздің шебері, Жаниша – қара сөздің шешені...» (Сейфуллин, 1960).

Үзіндіге назар аударсақ, С.Сейфуллин Алаш арыстарын толықтай қолдамағанымен, олардың ірі тұлғаларын жоққа шығармайды. Қайта керісінше, Міржақыптың көсемсөзге шеберлігін, Жаһаншаның қара сөзге икемділігін мойындап тұрғаны анық.

М.Дулатұлының Алаш ұлттық әскерін құрудағы табанды істері мен ерлігі М.Титақұлының «Мұрат үшін майдан» тарихи пьесасында көрініс тапқан. Автор шығарманың бас кейіпкерлерінің қатарына М.Дулатұлын енгізеді. Қайраткердің азаматтық соғыс жылдарындағы ұлт үшін жанын шүберекке тиіп, ел мен жердің тұтастығы үшін аянбай тер төккені турасында мәліметтер келтіреді. Соғыс қарқыны күшейіп, басқыншылардың саны арта бастаған тұстағы жауынгерлерді рухтандырып, жауға қарсы тұруға үгіттіген Міржақыптың бейнесі ерекше көзге түседі. Сөзімізді дәлелдеу үшін Алаш арысының әскердің алдында сөйлеген сөзінен үзінді келтірсек:

«Міржақып (ортаға шығып):

«Азамат! Қазірде тұрмыстың толқыған кезі, дүниенің теңселген шағы, ат басына күн туып, ауыздықпен су ішер, ер басына күн туып, етігімен су кешер шақ. Қазірде, ел күңіреніп, ер қажып, жау жетті дейтін шақ. Қазірде, ел еркіндігі үшін, батыр батылдығына, данышпан ақылдылығына, елім деген азамат, ерік-қайратына сүйенетін шақ. Ел қорғау, отан қорғау, ісі – оңай іс емес, жұмылған көптің, қажусыз білектің қайратында болатын іс. Бұл жолда, қан төгіліп, ер кетпекші, ел күңіреніп, не етпекші. Азамат! Біз, тағдыр шешейік деп отырмыз...»» (АЛАШ пьесасы, 2014).

Үзіндіде М.Дулатұлының азаматтық болмысы мен көркемдік бейнесі бір-біріне сай келіп тұрғаны аңғарылады. Сол себепті М.Титақұлы драмалық шығармалардағы Міржақып бейнесін шебер сомдаған алғашқы драматургтердің қатарына енді.

1936 жылы жазушы Б.Майлиннің «Аманкелді» драмасында М.Дулатұлының көркем бейнесі де, тарихи шындық та бұрмаланып жазылды. Азаматтық соғыстың құрбаны, халық батыры А.Иманов жайында жазылған «Аманкелді» драмасы өз кезегінде бір ғана мақсатты көздеді: батырдың өліміне себепкер ретінде Алаш зиялыларын, оның ішінде М.Дулатұлын көрсету, сол арқылы ұлт зиялыларына атақты «халық жауы» деген қара күйені жағу еді. Мұндай жалған айыпты тағу кеңестік идеология үшін маңызды болды. Қазақтың бетке ұстар азаматтарын осы уақытқа дейін жай ғана келемеждеп, мазаққа айналдыру, жағымсыз кейіпкер етіп көрсету еш нәтиже бермеді. Сондықтан оларды «халық жауы» етіп көрсету арқылы, біртіндеп жасамаған қылмыстары үшін жазалау арқылы ғана Алаш қайраткерлерінің ерен еңбегі мен есімдерін халық санасынан өшіруге жол ашылды. Ал Торғайда қаза болған Аманкелді батырдың өлімін басқа емес, Міржақыптың мойнына жапқаны тағы бір қитұрқы әрекет еді: осы арқылы жерлес (екеуі де Торғай өлкесінің ту-масы), ағайындас қыпшақ пен арғын руларының арасында алауыздық туатыны айтпаса да түсінікті жайт болатын. Мінеки, бір оқпен екі қоянды ату дегеніміз осы.

Осындай саяси астары бар «тарихи» драманың авторын біз кінәлай алмаймыз, кінәлауға ешқандай қақымыз да жоқ. Сол замандағы үкіметтің қатыгездігі Б.Майлинге жалғанды шындыққа келтіріп жазудан басқа амал қалдырмады, бірақ жазушы күрделі қиыншылықтарға қарамастан, өзінің шынайы идеясын осы туындысына сыйдырып кетті. М.Дулатұлының ұлттық мемлекет құрудағы еңбегін бір эпизод арқылы ғана суреттеуге тырысты:

«Міржақып (телеграмды жайраңдап оқиды):

«Алаштың ардақты көсемдері – Ахмет пен Міржақып бастаған жұмыста қателесу бар деп ойламаймыз. «Алаш» ұлтын ел қыламыз деген ұлы ниетімізге пайдасы тиетін істің бәрін де қолдануларыңыз керек. Істеріңді құттықтап, әсіресе, келісімде өткізген шарттарыңызды құттықтап, Әлихан» (Қол ұру.)...»» (Майлин, 2005).

Шығарманы оқығанда кейіпкердің бір ғана ауыз сөзіне назар аударған абзал. Бейімбеттің айтқысы келген ойы да, Алаш көсемі Әлиханнның да, оның серіктері мен Ахмет пен Міржақыптың да шынайы болмысы - осы.

М.Дулатұлының «Оян, қазақ!» деген ұраны қазақ жерінде ғана емес, шетелдегі қандастарымыздың жүрегіне ұялай білді. Қытай жерінде туып, қуғын-сүргін құрбаны болған қандас ақынымыз Таңжарық Жолдыұлы Міржақыптың ұлттық ұранын жоғары бағалап, халыққа үндеу салады:

«Жазылды Міржақыптан «Оян, қазақ!»,

Ескерді оны қашан «ноян» қазақ?

Орнына оянғанның ұйқы басып,

Қалдың гой, ши түбінде, қоян қазақ...» (Жолдыұлы, 1992).

Таңжарық осы өлеңі арқылы Міржақыптың ұранын қайта тірілтіп, халқын бостандыққа, ғылымға, білімге үгіттеп жатқанын байқауға болады.

Алаш арыстары ақталмай тұрып, бұл тақырыпты зерделеп, тарихы мен қоғам үшін өзектілігін айқындауға тырысқан қазақ жазушылары көп емес еді. Солардың қатарында жазушы-ғалым, алаштанушы Т.Жұртбайды атап өткеніміз жөн. Қаламгер өткен ғасырдың жетпісінші жылдарында Алаш арыстарының шығармашылығымен жақынырақ танысады. Ұлт қайраткерлеріне арналған шынайы шығарма жазуға икемделеді. Осылайша, «Жер бесік» атты романында Саржан (М.Жұмабаев), Кәрібоз (Шәкәрім), Нұржақып (Міржақып) сияқты кейіпкерлерді енгізеді. М.Дулатұлының табандылығы мен принципшілдігі, қызылдарға сенім артпай, ұлт тұтастығын сақтап қалудағы өткір сөздері Т.Жұртбайдың шығармасында анық көрінеді:

«...Нұржақып жалт бұрылып, тұтыға сөйлейді:

– Тізе қоссаңдар, деймісің? Сонда, сенің ойыңша, қалай, бізді ол қызылдарың ұжмаққа апара ма? Алдыңда не күтіп тұр, білемісің. Қазулы ор, ор күтіп тұр. Ең бірінші – ұлттың дербестігі! Ал қызылдарға қосылсаң сол бұрынғы азап қамытыңды қайта киесің. Соған да түсінбейсің бе...» (Жұртбай, 2007).

Қаламгердің Шәкәрім, Міржақып, Мағжан сияқты арыстардың есімін не себепті өзгертіп бергені айтпаса да түсінікті жайт. Сонда-дағы Алаш қайраткерлерінің кеңес үкіметінің саясатына қарсылық білдіруі мен репрессияға ұшырауы жөнінде кеңестік дәуірде шығарма жазу – жазушының батылдығы және ұлтқа адалдығының көрсеткіші. Сол себепті шығарманы оқыған тұста жоғарыда аталған фактілерге назар аударған абзал.

Міржақып Дулатұлы рухына арналған арнау-өлеңдер қазақ әдебиетінде көп жазылды. Оған себеп, ХХІ ғасырдың басында ұлттың ұлы тұлғаларына арналған жиындар көп болды. Конференциялар, дөңгелек үстелдер, еске алу кештері мен мүшәйралардың санын анықтау қиынға соғады. Белгілі ақындардың басым көпшілігі осы тақырыпқа бет бұрған. Солардың бірі – Жарасқан Әбдірәш. Ақынның Алаш арысына арналған өлеңі бойды шымырлатып, жүрекке жетеді. Бұл тақырыпқа келмес бұрын жеткілікті көлемде дайындықтан өткенін аңғарамыз.

«Боз даланың бозторғайын жырлатып,

бүкіл қазақ ұйқысынан тұрды атып!

Өзі бірақ жұмды көзді қапыда,

мұңды көзді – Дулатұлы Міржақып!...» (Әбдірәш, 2017).

Автор бірінші шумақтан бастап Алаш қайраткерінің әдеби бейнесін барынша көркемдей түседі. Ұлтқа адал қызмет еткен Міржақыпты «даланың бозторғайына» теңейді.

«...Нұсқаған болашақты нұрлы ақылы,
болса егер бұл қазақтың бір жақыны –
даланың бозторғайы сияқтанған
Дулаттың аты шулы Міржақыбы!..»

Қазақ халқының танымында бозторғай құсы берекенің бейнесі іспеттес. Сол себепті Ж.Әбдірәш Міржақыпты ұлтқа береке әкелген тұлға ретінде бағалап тұр. Алаш арысының барлық істеген әрекеттері елдің қамы үшін жасалғаны жасырын емес.

«Бұл қазақ бір жақсыны ұмытпаса –
Дулаттың Міржақыбын ұмытпайды!..»

Өлеңнің соңғы бөлігінде автор әруаққа тағзым етіп, ұлы тұлғанының есімін мәңгілік есте сақтауды үндейді. Бүгінгі таңда аталған арнау өзінің өзектілігін жойған жоқ, қайта керісінше, осы тектес жанрдағы шығармалардың ақырындап сұранысқа қайта ие болып жатқанын байқауға болады.

Арнаудың жарқын мысалы ретінде Серік Тұрғынбекұлының өлеңіне кезек берейік. Ақын өз толғауында Міржақыптың жұмбақ өлімі жайлы тебіреніс білдіреді.

«...Таудан-тастан беті қайтып көрмеген,
Өлеңімен ет-жүректі тербеген
Атылған жоқ,
Асылған жоқ,
Әйтсе де

Ол өзінің ажалынан өлмеген!..» (Тұрғынбекұлы, 2014).

Ақиқаты сол, М.Дулатұлының жұмбақ өлімі жайлы нақты білмейміз. Автордың танымында, тұтқындар лагерінде жүрген Міржақыптың аяқ-асты қаза табуы тегін емес. Қасақана ұйымдастырылған қылмыс болуы да ғажап емес. С.Тұрғынбекұлының бұлай күмәндануына толық негіз бар. Өзі сол жылдары дәрігерлік қызметті атқарған Міржақыптың денсаулығы күрт нашарлап кетті дегенге сену қиын. Әйтсе де, тағдырдың салғанына көнуге тура келеді.

«...Тіршіліктің көп татпаған балынан,
Тұлпар уақыт ұстатпапты жалынан.
Жалғыз ғана Жамал емес бақытсыз,
Бүкіл қазақ бақытсыз деп налыған...»

Саналы ғұмырын халқының мүддесін қорғауға арнаған Міржақыпты автор осылайша құрмет тұтады. Қайраткердің әдеби мұрасы мен тарихи еңбегін ұштастырған тұсы оқырман жүрегіне әсер етпей қоймайды. Өлеңді оқи отыра кеуденді мақтаныш пен өкініш сезімі қатар билейтіні сөзсіз.

Тәуелсіздік жылдарында М.Дулатұлының азаматтық бейнесі мен өміріне арналған драматург Е.Төлеубайдың «Міржақып» трагедиясы өңірлік театр сахналарында қойылды. Пьесаның өне бойында ақын Міржақыптың жалынды жырлары мен алаш ұранды қанатты сөздері, Қазақстанды Ф.Голощекин келгеннен кейінгі ұлт зиялыларының жазықсыз жалаға ұшырап, бірінен соң бірінің түрмеге жабылуы сияқты сюжеттік элементтер шебер суреттеледі. Бұл пьесаны да Міржақыптың қайраткерлігі мен батылдығын толықтай дерлік аша алған көркем шығармалардың қатарына жатқызуды жөн санаймыз.

Қорытынды

Жалпы, Алаш арысы Міржақып Дулатұлының көркем әдебиеттегі бейнесі ұлт руханиятының жаңғыруына, тарихи шындықты терең зерделеуге, бұрмаланған көзқарастар

мен жалған идеологияның шырмауынан босауға үлкен үлес қосты. М.Дулатұлының шығармашылығы арқылы қазақ әдебиеті жаңа тыныс алып, ұлттық сана мен азаматтық рухтың оянуына септігін тигізді. Оның поэзиясы мен прозасы ұлттың өткеніне адал қарап, тәуелсіздік пен әділдік идеяларын насихаттады. Осылайша, Міржақып Дулатұлының әдебиеттегі бейнесі қазақ халқының тарихи тағдыры мен рухани болмысын жеткізуге қызмет ететін маңызды мәдени құндылыққа айналды. Оның мұрасы қазіргі және келешек ұрпақ үшін ұлт мақтанышы әрі өмірлік бағдар болып қала береді.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ

Әдебиеттер тізімі

АЛАШ пьесасы – «МҰРАТ ҮШІН МАЙДАН» біз үшін өте тосын жаңалық! (2014, 4 ақпан). *Қазақ үні газеті*, №05 (614). <https://qazaquni.kz/alash/21123-alash-pesasyi-m-rat-shin-maydan-biz-> (қаралған күні: 10.04.2025)

Әбдірәш, Ж. (2017). *Құлпытас*. Алматы: Мер-Press баспасы.

Жұмағұл, С. (Құраст.) (2017). *Әдебиеттегі Әлихан Бөкейхан бейнесі. Әдеби шығармалар. 1-кітап*. Қарағанды: Тенгри баспасы.

Жұмабаев, М. (2003). *Көп томдық шығармалар жинағы. 2-том*. Алматы: Жазушы баспасы.

Жолдыұлы, Т. (1992). *Шығармалары*. Алматы: Жазушы баспасы.

Жұртбай, Т. (2007). *Болашақтың бәйтерегі: Әңгімелер, хикаяттар, роман-новелла. I том*. Алматы: Қайнар баспасы.

Қамзабекұлы, Д., Қажымұрат, А., & Екижи, М. (2025). Абай мен Алаш тұлғалары еңбектеріндегі ұлттық және мәдени код үдерісі. *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы*, 2, 247–257. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-247-257>

Сейфуллин, С. (1960). *Тар жол, тайғақ кешу*. Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы.

Майлин, Б. (2005). *Көп томдық шығармалар жинағы. Төртінші том: Пьесалар*. Алматы: Қазығұрт баспасы.

Тұрғынбекұлы, С. (2014). *Таңдамалы. Екі томдық. 2-том*. Астана: Фолиант баспасы.

Abdikalyk, K., Baltabayeva, N., & Kozhekeyeva, B. (2024). Tragic Elements in M. Dulatov's Poem 'Qaida ediń'? (Where Were You?). *Nauchnyi Dialog*, 13(4), 153–171. <https://doi.org/10.24224/2227-1295-2024-13-4-153-171>

Daurenbekova, L., Soltanayeva, Y., & Adayeva, Y. (2025). The Effect of Teaching Based on Alash Figures in Translated Works on Human Values and Success. *Journal of Social Studies Education Research*, 2, 39–73.

Г. Газизов

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Поэтика художественного образа Миржакыпа Дулатова

Аннотация. В процессе обоснования образа исторических личностей в художественном произведении каждый писатель, поэт-писатель полностью знакомится с жизнью этой

личности, историческими данными, литературой того периода. В казахской литературе образ героев, проявивших героизм в годы войны и создания Казахского ханства, образ великих личностей, возводимых в ходе развития страны и учебно-просветительских мероприятий XX века, иллюстрируется в художественных произведениях. В статье подробно анализируется образ деятеля Алаша, видного представителя национально-освободительного движения, поэта и мастера лидерства Миржакыпа Дулатова в художественной литературе. Отражение бытия и общественной деятельности исторической личности в художественной литературе дифференцируется на основе произведений разных писателей. В частности, будет проведен анализ образа Миржакыпа в трудах таких поэтов-писателей, как А. Танирбергенов, А. Найманбаев, М. Жумабаев, С. Сейфуллин, М. Титакovich, Б. Майлин, Т. Журтбай, Ж. Абдираш, С. Тургунбекулы и Е. Толеубай. Относительно рассматриваются искаженные образы советской эпохи и реалистичные и позитивные оценки периода независимости. Кроме того, в статье глубоко раскрывается влияние лозунга «Проснись, Казах!» на национальное сознание, судьбу в тюрьме, образ жертвы политических репрессий, духовный облик в поэзии и драматургии. Через художественный образ деятеля раскрываются национальная история, идея независимости и стремление к исторической справедливости.

Ключевые слова: деятели Алаша, национально-освободительное движение, казахская литература, художественный образ, национальное сознание, политические репрессии, поэзия.

G. Gazizov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The poetics of Mirzhakip Dulatovich's artistic image

Abstract. In substantiating the image of historical figures in a work of fiction, every writer, poet-writer gets fully acquainted with the life of this person, historical data, and literature of that period. In Kazakh literature, the image of heroes who showed heroism during the war and the creation of the Kazakh Khanate, the image of great personalities built during the development of the country and educational events of the twentieth century, is illustrated in works of art. The article analyzes in detail the image of the activist Alash, a prominent representative of the national liberation movement, poet and master of leadership Mirzhakip Dulatovich in fiction. The reflection of the existence and social activity of a historical personality in fiction is differentiated on the basis of the works of different writers. In particular, the analysis of the image of Mirzhakyp in the works of such poets and writers as A. Tanirbergenovich, A. Naimanbaevich, M. Zhumabaev, S. Seifullin, M. Titakovich, B. Mailin, T. Jurtbai, J. Abdirash, S. Turgunbekuly and E. Toleubai will be carried out. The distorted images of the Soviet era and realistic and positive assessments of the independence period are relatively considered. In addition, the article says: «Wake up, Kazakh!» profoundly reveals the influence of the slogan on national consciousness, the fate of the prison, the image of a victim of political repression, and the spiritual image in poetry and drama. Through the artistic image of the figure, the national history, the idea of independence and the desire for historical justice are revealed.

Keywords: figures of Alash, national liberation movement, Kazakh literature, artistic image, national consciousness, political repression, poetry.

References

- ALASH p'esasy – «MURAT YSHIN MAIDAN» biz yshin ote tosyn zhanalyq! [Alash's play «Maidan for Murat» is a very unexpected discovery for us!]. (2014) "Kazak uni" gazetі, 05(614). [in Kazakh]
- Abdirash J. (2017) Kulpytas [Tombstone]. Almaty [in Kazakh]
- Jumagul, S. (comp.) (2017) Adebiettegi Alihan Bokeyhan beinesi. Adebі shygarmalar. 1-kitap [The image of Alikhan Bukeikhan in literature. Literary works. Book 1.]. Karagandy. [in Kazakh]
- Jumabayev M. (2003). Kop tomdyk shygarmalar jinagy. 2-tom. [A collection of multi-volume works. Volume 2.]. Almaty. [in Kazakh]
- Joldıulı T. (1992). Shyarmalary [Works]. Almaty [in Kazakh]
- Jurtbay T. (2007). Bolashaktyn baiteregi: angimeler, hikayattar, roman-novella. 1 tom [Baiterek of the future: stories, stories, novel-novella. Volume I]. Almaty [in Kazakh]
- Kamzabekuly D., Kazhymurat A., M.Ekiji. (2025). Abai men Alash tulgalary enbekterindegi ulttyq jane madeni kod uderisi [The process of the national and cultural code in the works of Abai and Alash people]. *Bulletin of L. N. Gumilyov Eurasian National University. Philology series*, 2, 247-257 [in Kazakh]
- Seyfullin S. (1960). Tar jol, taigak keshu [A narrow road, slippery]. Almaty [in Kazakh]
- Mailin B. (2005). Kop tomdyk shygarmalar jinagy. Tortinshi tom: P'yesalar [A collection of multi-volume works. Volume four: the plays]. Almaty [in Kazakh]
- Turgynbekuly S. (2014). Tandamaly. Eki tomdyq. 2-tom [Custom. Two volumes. Volume 2]. Astana [in Kazakh]
- Abdikalyk K., Baltabayeva N., Kozhekeyeva B. (2024). Tragic Elements in M. Dulatov's Poem 'Qaida ediñ'? (Where Were You?). *Nauchnyi Dialog*, 13(4), 153-171
- Daurenbekova L, Soltanayeva Y., Adayeva Y. (2025). The Effect of Teaching Based on Alash Figures in Translated Works on Human Values and Success. *Journal of Social Studies Education Research*, 2, 39-73.

Автор туралы мәлімет:

Газизов Гибрат – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: gibrat_01@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-2415-7778>

Газизов Гибрат – PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: gibrat_01@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-2415-7778>

Gazizov Gibrat – PhD student, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: gibrat_01@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-2415-7778>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-153-4-201-210>

IRSTI 17.71.01

Research article

M. Ekici

Ege University, Izmir, Türkiye

(E-mail: mekici@yahoo.com)

TOPONYMIC ELEMENTS IN THE TURKISTAN-TURKMEN SAHRA MANUSCRIPT OF «THE BOOK OF DEDE KORKUT»

Abstract. Among the most distinctive works of the Turkish epic tradition are the manuscripts containing the sayings, poetic passages, and epic narratives attributed to Dede Korkut. Four manuscripts of these works are known today. Rich in language, literature, history, and folklore, they form an essential part of Turkic cultural heritage. The third manuscript, known as the Turkistan Türkmen Sahra Manuscript of Dede Korkut, holds particular significance due to its abundance of toponymical (place name) elements. The manuscript studies the place names found in this manuscript. First, the place names appearing in the twenty-three poetic passages are presented, followed by those occurring in the epic narrative titled “Salur Kazan’s Slaying of the Seven-Headed Dragon.” These are organized and categorized in tables. At the end of the study, the cultural significance of the identified place names within the context of Turkish culture is discussed, without delving into etymological analysis. The researcher categorizes place names under three main headings: natural features (land, water, mountains, passes), cities, and countries or regions. These toponyms encompass a wide geography from China to Europe and from Siberia to India, reflecting the lands, capitals, and cultural environments historically inhabited by Turkic peoples.

Keywords: Dede Korkut, manuscripts, epics, poems, toponyms.

Received: 28.10.2025; Revised: 30.11.2025; Accepted: 20.12.2025; Available online: 29.12.2025

Introduction

The manuscripts in which the Dede Korkut epics are written are among the most valuable sources of information about the Turkish language, history, literature, and the past of the Turkic tribes, and are considered some of the most important works of Turkish civilization. The first manuscript of Dede Korkut was discovered in 1815 in the Royal Library in Dresden, Germany, and was introduced to the academic world for the first time by Heinrich Von Diez. Diez, who recognized the significance of the manuscript for the Turks, made a copy of it and gave it to the Berlin Library. This work, which includes the sayings and stories of Dede Korkut, contains a preface and twelve epic narratives. On the cover of this manuscript is written: «Kitab-ı Dedem Korkut Ala Lisan-ı Taife-i Oğuzan», which means «The Book of My Grandfather Korkut in the Language of the Oghuz Tribe.» This first manuscript is still preserved in the library in Dresden (Ergin, 1958; Gökyay, 2000).

The second manuscript of the Dede Korkut epics was discovered in 1950 at the Vatican Library by the Italian Turkologist Ettore Rossi. The Vatican manuscript contains a preface and six epic narratives. This manuscript is also still preserved in the Vatican Library. There is no information regarding the authors, the place of writing, or the date of composition of the Dresden and Vatican manuscripts. Based on the linguistic features found in both manuscripts, it is believed that they were written down between the late 15th and early 16th centuries (Sümer, Uysal, and Walker, 1972; Lewis, 1974; Rossi, 1999).

The third manuscript of the Dede Korkut writings was purchased by Muhammed Veli Hoca, who lives in the city of Büyük Kümbet (Gonbad-e Qabus) in the Türkmen Sahra region of Iran. The work was introduced to the academic world for the first time by us during the International Dede Korkut Symposium held in Bayburt, Turkey, in 2019. While the original manuscript is in the possession of Muhammed Veli Hoca, based on the copy of the work he shared with us, we published the book titled «The Book of Dede Korkut – Turkistan/Turkmensahra Manuscript; Istanbul: Ötüken Publishing, June 2019,» thereby presenting this manuscript to researchers.

As with the previous two manuscripts, there is no information about the scribe, the place it was written, or the date of its writing. Additionally, since this manuscript does not have a cover page, its title is also unknown. Despite all this, based on linguistic features, it is believed that the manuscript was written down in the 17th century. This third manuscript includes 23 “Soylama” (poetic passages) and one epic narrative, titled “The Epic of Salur Kazan Killing the Seven-Headed Dragon.”

The fourth and, so far, the most recently discovered manuscript of Dede Korkut was found in the city of Bursa, Turkey, in 2022. This manuscript is currently housed in the Bursa Muradiye Museum of Qur’an and Manuscripts. There is no information about the scribe in the manuscript, and due to missing sections at both the beginning and the end, its full title is unknown. Linguistic features suggest that it may have been written between the late 16th and early 17th centuries.

Following this general information about the Dede Korkut manuscripts, it is now appropriate to move on to the topic of our presentation.

In this paper, I will evaluate the toponymical elements (i.e., place names) found in the third manuscript of Dede Korkut—the Turkistan Türkmen Sahra manuscript, which I introduced to the scholarly world. First, I will present the place names mentioned in the 23 poetic passages (soylamas), then the place names in the epic narrative I have titled “Salur Kazan’s Slaying of the Seven-Headed Dragon” will be categorized and presented in tables. At the end of my paper, I will discuss the cultural significance of the place names identified in the manuscript within the

context of Turkish culture; however, I will not focus on the etymological analysis of those place names.

Materials and Methods

Among Turkish folk narratives, epics are particularly rich in place names and other onomastic elements. Some of these refer to cities and rural areas where Turkic tribes have historically established states and lived, while others refer to regions, cities, mountains, rivers, lakes, and passes located in neighboring lands close to where Turks lived. Among the epic narratives, the Dede Korkut epics—along with the soylama poems recited by minstrels (ozans) and bards (bahşıs) in the language of Dede Korkut—stand out as the richest in terms of place names. The onomastic elements in two early manuscripts have been studied by number of researchers, such as Gokyay (2000), Ergin (1958), etc. (Bulduk,1997; Ergun,2003; Golden,2015; Türktaş,2013; Vahid,2021), but the onomastic elements in the third manuscript of Dede Korkut have not been studied.

In this paper, where we examine the place names in the Turkistan-Turkmen Sahra manuscript of Dede Korkut, we found it appropriate to categorize the identified place names into three groups for analysis.

1. Names of the Natural Places: Names of locations such as landforms, bodies of water, mountains, passes, etc.

2. Names of the Cities: Cities historically inhabited by Turkic tribes, many of which still exist today.

3. Names of the Countries and Regions: Names of countries and regions that, throughout history, were within the borders of Turkic states—some of which now lie outside the borders of contemporary Turkic countries, while others remain within them.

Results and Discussion

I have chosen to present these place names in tables. While creating the tables, I adopted the following structure: serial number, place name, the text in which the name appears, and the page number of the references. In this way, under each table title, I aimed to clearly show what the place name is, how it appears in the text, in which soylama or epic it is found, and its corresponding page number—making it easier for researchers to quickly access information about the place names within these texts. The place name tables we have prepared based on the grouping above are as follows:

1. Names of the Natural Places in the Turkistan-Turkmen Sahra Manuscript of Dede Korkut:

No	Natural Place Names	Description	Page No.
1	The place of Adabasa (Adabasa Yeri)	"In the place of Adabasa, the ground sinks beneath its majesty."	Ekici, 2019; 177
2	Mount Arafat (Arafat Dağı)		Ekici, 2019; 155
3	Aras River (Aras Suyu)	"Cutting through the Aras and Kura Rivers."	Ekici, 2019; 179; 200
4	Mount Çolpa (ÇolpaDağı)	"I had gone to the foot of Çolpa Mountain in Alaçak."	Ekici, 2019; 190

5	The Iron Gate Pass (Demir Kapı Derbend)	"He who conquered the Iron Gate Pass."	Ekici, 2019; 176; 200
6	The Tiger's Tunnel - The Tiger's Bed Pass (Kaplan Tüneği- Kaplan Yatağı Geçidi)	"In the Tiger's Tunnel Pass." "While turning in the Tiger's Bed Pass, he struck his uncle Konur Alp in the neck."	Ekici, 2019; 178, 200
7	Black Water/River (Kara Su)	"On a winter day, from Kara Su to Kuba."	Ekici, 2019; 176
8	The Kura River (Kür Suyu)	"He who crossed through the Aras and Kura Rivers."	Ekici, 2019; 176, 200
9	The Samur River (Samur Çayı, Samur Suyu)	"He who set up a drink on the Samur River."	Ekici, 2019; 176, 200
10	Mount Savalan (Savalan Dağı)	"He used Savalan Mountain for summer pastures."	Ekici, 2019; 175, 201
11	Mount Shah (Şah Dağı)	"He who spreads his shade on the top of Mount Shah."	Ekici, 2019; 176, 200
12	The White Minkan (Ak Minkan)	"He went hunting at Ak Minkan."	Ekici, 2019; 201
13	Alagöz	"At the gate of Alagöz,"	Ekici, 2019; 200
14	Mount Serhab (Serhab Dağı)	"I went on a journey with the lords to Mount Serhab."	Ekici, 2019; 201
15	Sherecan (Şerencan)	"I met a hundred thousand infidels on the plain of Sherecan."	Ekici, 2019; 200

To briefly evaluate this table, the following can be said: In the Turkistan-Turkmen Sahra Manuscript of Dede Korkut, the total number of place, water, mountain, and pass names is 15, broken down as follows: "Pass, Plain, and Place Names: 6";

"River/Water Names: 4"; "Mountain Names: 5". These names correspond to locations in the geographical regions of Central Asia, the Caucasus, Iran, and Turkey.

2. Names of the Cities: in the Turkistan-Turkmen Sahra Manuscript of Dede Korkut:

No	City Names	Description	Page No.
1	Baghdad (Bağdad)	"Since ancient times, Baghdad has been the resting place of saints and prophets."	Ekici, 2019; 187
2	Bayburt (Bayburt)	"Bayburt, the land where honey and butter never run dry."	Ekici, 2019; 187
3	Belh (Belh)	"The one who beheaded Alay Khan and Bolay Khan in Belh and Bukhara."	Ekici, 2019; 178
4	Bukhara (Buhara)	"The one who beheaded Alay Khan and Bolay Khan in Belh and Bukhara."	Ekici, 2019; 178
5	Dergezin (Dergezin)	"Faith and justice are inseparable in the cities of Hamadan and Dergezin."	Ekici, 2019; 187
6	Ardabil (Erdebil)	"The city of Ardabil in the land of Azerbaijan is famous in Istanbul for its pilaf."	Ekici, 2019; 187
7	Aleppo (Haleb)	"The conqueror of Aleppo and Damascus." "The Khan of Aleppo, armed with two bows and heavy arrows."	Ekici, 2019; 157, 176, 200
8	Hamadan (Hemedan)	"Faith and justice are inseparable in the cities of Hamadan and Dergezin."	Ekici, 2019; 187

9	Isfahan (İsfahan)	"Isfahan, the city that produces its own viziers."	Ekici, 2019; 187
10	Ican (İcan)	"Ican, the city where the morning star rises."	Ekici, 2019; 187
11	Istanbul (İstanbul)	"The city of Ardabil in the land of Azerbaijan is famous in Istanbul for its pilaf."	Ekici, 2019; 187
12	Kars (Kars)	"In that campaign, I conquered the Aras and Kars fortresses."	Ekici, 2019; 201
13	Kashan (Kâşân)	"Isn't the city of Kashan the bride among all cities?"	Ekici, 2019; 187
14	Karbala (Kerbelâ)	"The soil of Qom is measured by the soil of Karbala."	Ekici, 2019; 187
15	Kiyan (Kıyan)	"Kiyan, the city where the shining sun rises."	Ekici, 2019; 187
16	Quba (Kuba)	"On a winter day, from Kara Su to Kuba."	Ekici, 2019; 176
17	Qom (Kum)	"The soil of Qom is measured by the soil of Karbala."	Ekici, 2019; 187
18	Mecca (Mekke)	"He who goes to Mecca and returns, bearing the honor of a pilgrim." "Mecca, built on flat land, rejoices."	Ekici, 2019; 178, 189
19	Mosul (Musul)	"In Mosul, every house is like a fortress."	Ekici, 2019; 187
20	Sarikamis (Sarıkamuş)	"Sarıkamuş is used as winter pasture."	Ekici, 2019; 175, 201
21	Damascus (Şam)	"The conqueror of Aleppo and Damascus."	Ekici, 2019; 176
22	Shamakhi (Şamahı)	"He who made Shirvan and Shamakhi his domain."	Ekici, 2019; 176
23	Shiraz (Şiraz)	"He rode out, returned on foot—beloved Shiraz."	Ekici, 2019; 187
24	Shirvan (Şirvan)	"He who made Shirvan and Shamakhi his domain."	Ekici, 2019; 176
25	Tabriz (Tebriz)	"The one who shoed horses in the crimson city of Tabriz." "The one who poured forth and migrated from crimson Tabriz."	Ekici, 2019; 176, 188, 200

In the Turkistan–Turkmen Sahra Manuscript of Dede Korkut, the number of city names is 25. Most of these city names still exist today and are located in Central Asia, the Caucasus, and the Middle East. Many of them are found within the modern borders of Azerbaijan, Iran, Iraq, Syria, and Turkey.

It is worth noting that a significant portion of these cities were once capitals of historical Turkic states and principalities. Another important characteristic of these cities is that they were prominent centers of trade, culture, and art, and were thus included in the epics to facilitate communication and resonance between the narrators and the audience. Their inclusion in the Turkistan–Turkmen Sahra manuscript is primarily due to the fact that these cities once served as capitals of Turkic states or beyliks and are part of the broader Turkic cultural sphere.

3. Names of the Countries and Regions in the Turkistan–Turkmen Sahra Manuscript of Dede Korkut:

No	Country and Region Names	Description	Page No
1	The Place of Adabasa (Adabasa Yeri)	"At the place of Adabasa, he shook the earth with his might."	Ekici, 2019; 200
2	Akça Castle of Sürmeli (Akça Kale Sürmeli)	"I appointed Lala Kılbaş as governor in Akça Castle Sürmeli."	Ekici, 2019; 201
3	The Land of the Arabs (Arap eli)	"His horse is swift, and he himself hails from the Arab land."	Ekici, 2019; 187

4	Aras (Aras River/Region)	"On that campaign, I took the Aras and Kars fortresses."	Ekici, 2019; 201
5	Azerbaijan (Azerbaycan)	"The anchor of Azerbaijan." "Renowned for its pilaf in the land of Azerbaijan..." "The admiral of Azerbaijan, the sultan's deputy, Ulaş's son Kazan."	Ekici, 2019; 175, 187, 201
6	The Land of Baghdad (Bağdad eli)	"Since ancient times, Baghdad has been the resting place of saints and prophets."	Ekici, 2019; 187
7	The Land of the Circassians (Çerkes eli)	"The Circassian land shines with bright spears."	Ekici, 2019; 187
8	Dagestan (Dağıstan)	"The one who unleashed a storm upon Dagestan with the Lezgis."	Ekici, 2019; 176
9	Derbent (Derbend)	"He who stormed and took the Iron Gate of Derbent."	Ekici, 2019; 200
10	The Land of Ebrul (Ebrul Eli)	"The land of Ebrul survives by crafting horse straps."	Ekici, 2019; 187
11	The Land of Germal Germal Eli	"From olden times, no gossip has come from Germal and Halhal."	Ekici, 2019; 187
12	The Land of Gilan Gilan eli	"The land of Gilan grows pure white rice."	Ekici, 2019; 187
13	The Land of the Georgians Georgia (Gürci eli; Gürcistan)	"The Georgian land, where black hair is braided." "He who struck fear into nine divisions of Georgia."	Ekici, 2019; 188, 158, 177
14	The Land of Halhal (Halhâl eli)	"No gossip has come from Germal and Halhal since olden times."	Ekici, 2019; 187
15	The Land of Cathay (China) (Hita eli)	"The land of Cathay has dark-eyed, slender-waisted beauties."	Ekici, 2019; 187
16	The Land of Yerevan (İrevan eli)	"In Yerevan, Nakhchivan, and Şervel lands: red goats, wicked men."	Ekici, 2019; 188
17	Kabal Kabal	"He brought fresh apples from Kabal on a harsh winter day."	Ekici, 2019; 200
18	The Land of Karhun Karhun eli	"Aren't even the ants like black dogs in the land of Karhun?"	Ekici, 2019; 187
19	The Land of Qazvin (Kazvin eli)	"Men sew furs, their falcons are mighty—the powerful land of Kazvin."	Ekici, 2019; 187
20	The Lands of Kırkbarak (Kırkbarak illeri)	"The one who reached and seized the lands of Kırbarak."	Ekici, 2019; 178
21	The Land of the Kurds (Kürd eli)	"The Kurdish land is settled in harsh, rugged terrain."	Ekici, 2019; 187
22	Mangyshlak (Mangystau, in modern Kazakhstan) (Mangışlak)	"He who spread terror within Mangyshlak." "The one who raided Mangyshlak."	Ekici, 2019; 176, 200
23	Egypt (Mısır)	"He who became sultan on Egypt's golden throne."	Ekici, 2019; 157, 176
24	The Land of Mosul (Musul eli)	"Every house is a fortress in the land of Mosul."	Ekici, 2019; 187
25	The Land of Nakhchivan (Nahçıvan eli)	"Red goats, wicked men—lands of İrevan, Nakhchivan, and Şervel."	Ekici, 2019; 188
26	Pamukçu (Pamukçu)	"He collected tribute from the fourteen villages of Pamukçu."	Ekici, 2019; 200
27	The Land of Rum (Anatolia) (Rum eli)	"Since ancient times, no plague has arisen from the land of Rum."	Ekici, 2019; 188

28	The Land of Sindh (Sindi eli)	In the land of Sindh: dark-faced, white-toothed people.	Ekici, 2019; 187
29	The Land of Şervel (Şervel eli)	"Red goats, wicked men—lands of Irevan, Nakhchivan, and Şervel."	Ekici, 2019; 188
30	The Land of Shirvan (Şirvan eli)	"Red goats, wicked men—lands of Irevan, Nakhchivan, and Şervel."	Ekici, 2019; 187
31	Tabasaran (Tabasaran)	"The Sultan of Tabasaran, the mighty lord of Bayat." "The Sultan of Tabasaran, commander of 24,000 warriors—Deli Dünder, son of Kiyan."	Ekici, 2019; 176, 200
32	The Land of Tarim (Tarım eli)	"One who goes to Tarim rich returns poor."	Ekici, 2019; 187
33	The Land of Ucan (Ucan eli)	"The land of Ucan, within Azerbaijan."	Ekici, 2019; 188
34	The Land of Urumlu (Urumlu eli)	"They became Muslim by the sword—the lands of Urumlu and Uşani since ancient times."	Ekici, 2019; 187
35	The Land of Uşani (Uşani eli)	They became Muslim by the sword—the lands of Urumlu and Uşani since ancient times."	Ekici, 2019; 187
36	Turkistan (Türkistan)	"Salur Kazan, the pillar of Turkistan."	Ekici, 2019; 200

In the Dede Korkut Turkistan–Turkmen Sahra Manuscript, the number of countries, regions, lands, and locality names is 36. Most of these names are still known today. These countries, regions, lands, and localities lie within the borders of Central Asia, the Caucasus, and Middle Eastern nations. The named regions begin geographically with present-day Kazakhstan, Uzbekistan, and Turkmenistan, and stretch southward to India, and westward to Azerbaijan, Iran, Iraq, Georgia, Armenia, Syria, and Turkey.

Conclusion

Among the most original works of the Turkish epic tradition that have been inscribed is the manuscripts that consist of the sayings, poetic passages and epic narratives that have been attributed to Dede Korkut. There are currently four known manuscripts of the sayings, poetic passages and epics of Dede Korkut. These epic narratives and heroic poems, which present a rich content of the Turkic language, literature, history, and folklore, are especially notable for their toponymical elements in the third manuscript that I have focused on in this study.

I have categorized the place names found in the third manuscript under three main headings and listed their appearances in the text in alphabetical order. In this manuscript, there are 15 names of natural locations (land, water, mountains, passes); 25 city names, and 36 countries, regions, or local names, bringing the total number of toponymical elements to 76.

These places, cities, countries and regional names in the manuscript under investigation reflect the lands where Turkic people have lived. Those cities were the capital cities of historical Turkish states and principalities, especially the Oghuz tribes. Those countries and regions were ruled Turkic people. Some of the countries, regions, cities and natural places have fallen into the Turkic cultural milieu and environment. Most of these place names are still known and used today.

Conflict of interests, acknowledgments and funding information

This article is written as part of the Research Project "BR24993043 Ancient Turkic toponyms in sources from China and other Eastern countries: A foundation for modern Turkic integration:

historical-etymological, linguistic vision.” The project is funded by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

No potential conflict of interest was reported by the authors.

Contribution of the authors.

M.Ekici – conceptualization, design, writing of *Introduction* and *Results and Discussion* sections.

References

- Bulduk, Üçler (1997). Dede Korkut Destanları’nda Ortak Kültür Unsuru Olarak Yaşatılan Coğrafya. *Türkiye Günlüğü, Türk Dünyası özel sayısı I*, yıl 3, sayı 15, s. 466-470.
- Ekici, Metin (2019). Dede Korkut Kitabı: Türkistan/ Türkmensahra Nüshası (The Book of Dede Korkut – Turkistan/Turkmensahra Manuscript); Istanbul: Ötüken Publishing.
- Ergin, M. (1958). Dede Korkut Kitabı I, Giriş- Metin- Faksimile, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ergin, M. (1963). Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ergun, P. (2003). “Dede Korkut Hikâyeleri’nde Dağ Kültü.” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 2003/II, s. 75-88.
- Gökyay, O. Ş. (2000). *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Gömeç, S. Y (2009). “Dede Korkut Kitabında Geçen Tartışmalı Bazı Yer Adları Üzerine.” Ankara: Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, S.4.
- Golden, P. B. (2015). *Dünya Tarihinde Orta Asya*. Çev. Yahya Kemal Taştan. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Lewis, Geoffrey (1974). *The Book of Dede Korkut*. Harmondsworth, England: Penguin.
- Rossi, Ettore (1999). “Dede Korkut Kitabı Üzerine Araştırma.” çev. Mahmut Şakiroğlu, Erdem, 12/34 (Mayıs 1999), s. 181-276.
- Sümer, Faruk; Ahmet E. Uysal ve Warren S. Walker (1972). *The Book of Dede Korkut: A Turkish Epic*. Faruk Sümer, Ahmet E. Uysal, and Warren S. Walker, eds. Austin: University of Texas Press.
- Türktaş, M. Metin (2013). “Dede Korkut Hikâyelerinde Adı Geçen Hayvanlar ve Bu Hayvanların Diğer Türk Lehçelerindeki Adlandırılışları.” *Önder Göçgün’e Armağan Cilt:2*, Ed: Mithat Aydın. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Yayınları.
- Vahid, A. Zahidoğlu (2021). “Dede Korkut Kitabı’nda Yer Adları Gibi Okunmuş Bazı Kelimeler Üzerine.” VIII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı.

М. Екижи

Еге университеті, Измир, Түркия

“Қорқыт ата кітабының” Түркістан–Түркімен Сахра қолжазбасындағы топонимдік элементтер

Аңдатпа. Түркі эпикалық дәстүріндегі ерекше туындыларының бірі — Қорқыт атаға телінетін нақыл сөздер, өлең үзінділер мен эпикалық әңгімелеулер жинақталған

қолжазбалар болып табылады. Бүгінгі күні осындай төрт қолжазба белгілі. Тілі, әдебиеті, тарихы мен фольклоры тұрғысынан бай бұл мұралар түркі халықтарының мәдени қазынасының маңызды бөлігі болып саналады. Солардың ішінде үшінші қолжазба — «Түркістан–Түркімен Сахра Қорқыт ата қолжазбасы» — жер-су атауларының (топонимдердің) көптігімен ерекше мәнге ие. Мақалада осы қолжазбада кездесетін жер-су атаулары қарастырылады. Алдымен жиырма үш поэтикалық бөлімдегі топонимдер көрсетіліп, кейін “Салор Қазанның жеті басты айдаһарды өлтіруі” атты эпикалық баяндаудағы жер-су атаулары талданады. Бұл атаулар жүйеленіп, кестелер түрінде берілген. Зерттеудің соңында анықталған топонимдердің түркі мәдениеті контексіндегі мәдени маңызы сөз болады, алайда олардың этимологиялық талдауы қарастырылмайды. Топонимдер үш негізгі топқа бөлінген: табиғи нысандар (жер, су, тау, асу), қалалар және елдер мен аймақтар. Барлығы Қытайдан Еуропаға, Сібірден Үндістанға дейінгі географиялық кеңістікті қамтиды. Бұл атаулар түркі халықтарының ежелгі мекендерін, астаналарын және олардың мәдени ортасын бейнелейді.

Түйін сөздер: Қорқыт ата, қолжазбалар, эпос, өлеңдер, топонимдер.

М. Екижи

Университет Эге, Измир, Турция

Топонимические элементы в Туркестано-Туркмен-Сахринской рукописи «Книга Деда Коркут»

Аннотация. Среди наиболее самобытных произведений тюркской эпической традиции выделяются рукописи, содержащие изречения, поэтические отрывки и эпические повествования, приписываемые деду Коркуту. На сегодняшний день известно четыре таких рукописи. Богатые языком, литературой, историей и фольклором, они составляют важнейшую часть тюркского культурного наследия. Третья рукопись, известная как Туркестано–Туркменосахринской рукописи деда Коркута, имеет особое значение благодаря большому количеству топонимических элементов (названий мест). В статье анализируются названия мест, встречающиеся в этой рукописи. Сначала приводятся топонимы, упомянутые в двадцати трёх поэтических отрывках, затем рассматриваются названия, встречающиеся в эпическом повествовании под названием «Убийство семиглавого дракона Салуром Казаном». Эти данные систематизируются и представлены в виде таблиц. В заключительной части исследования обсуждается культурное значение выявленных топонимов в контексте тюркской культуры, при этом этимологический анализ не проводится. Топонимы классифицированы по трём основным группам: природные объекты (земля, вода, горы, перевалы), города и страны или регионы. Эти названия охватывают обширное географическое пространство — от Китая до Европы и от Сибири до Индии, отражая земли, столицы и культурную среду, исторически населённые тюркскими народами.

Ключевые слова: дед Коркут, рукописи, эпосы, стихотворения, топонимы.

Information about the author:

Ekici Metin – PhD, Professor, Research Institute for Turkic World, Ege University, Izmir, Turkiye. E-mail: metin.ekici@ege.edu.tr; mekici@yahoo.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9400-8462>

Екижи Метин – PhD, профессор, Түркі әлемін зерттеу институты, Еге университеті, Измир, Түркия. E-mail: metin.ekici@ege.edu.tr; mekici@yahoo.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9400-8462>

Екижи Метин – PhD, профессор, Институт исследования тюркского мира, Университет Эге, Измир, Турция. E-mail: metin.ekici@ege.edu.tr; mekici@yahoo.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9400-8462>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-153-4-211-224>

ISRTI 17.82.31; 17.07

Research article

Zh.B. Ibrayeva^{1*} , D.K. Baidrakhmanov²

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: * igb1006@mail.ru, ²dbaidrakhmanov@gmail.com)

THE TYPE OF THE INTELLECTUAL HERO AND HIS SPIRITUAL AND MORAL POTENTIAL IN ILYAS YESENBERLIN'S NOVEL "THE BATTLE"

Abstract. This article addresses issues concerning the history of literature and theoretical concepts. It presents material on the genesis of the Kazakh intelligentsia, defines its term and meaning in contemporary interpretation; reviews the works of Kazakh literary scholars, delving into the origins of national self-consciousness and the history of the Kazakh intelligentsia's formation. An analysis of Ilyas Yesenberlin's novel is conducted in light of the stated topic, identifying two main types of intellectual heroes. A significant feature of Yesenberlin's works is the affirmation of the subjective source of socially significant life values through the intense, dynamic spiritual and practical activity of the intellectual hero. This aspect highlights the relevance of the study, which is closely tied to spiritual values, worldview, and the role and mission of the intelligentsia. The subject of this study is the type of intellectual hero. The object is the hero's spiritual and moral potential in the novel. The goal is to identify the type of intellectual hero and their spiritual and moral potential in Ilyas Yesenberlin's novel. The article emphasizes the practical significance of its materials and their potential use in teaching disciplines on 20 th-century Kazakh literature, specialized seminars on literary regional studies, and more.

Keywords: novel, hero type, image, character, persona, national values.

Received: 05.09.2025; Revised: 10.12.2025; Accepted: 23.12.2025; Available online: 29.12.2025

Introduction

Kazakh literature in the second half of the 20th century, beginning in the mid-1950s, experienced a period of intense reflection on its place in the global cultural dialogue. This was not merely a time of affirming national identity but also an active search for ways to integrate it into the global context while preserving and emphasizing the uniqueness of the Kazakh spirit. A central figure in this process is Ilyas Yesenberlin, whose 110th anniversary we celebrate this year. Yesenberlin fulfilled his lofty mission by presenting the potential and prospects of the Kazakh people with historical accuracy and artistic conviction. Achieving this required not only talent but also a deep understanding of historical processes, complex social transformations, and a nuanced analysis of the psychology of the contemporary Kazakh hero, who differed significantly from their predecessors.

The enduring interest in Yesenberlin's works remains evident today. S.A. Seralimova emphasizes their importance, describing the author's writings as a unique chronicle of an entire nation's history (Seralimova, 2023). Another study notes that Yesenberlin, in creating his artistic world, infused his vision of destiny, shaped by his perspectives on philosophy, religion, and the universe as a whole (Seralimova, 2024).

Another work highlights a critical aspect: Yesenberlin's works contributed to the formation of the cultural and spiritual foundations of Kazakh life (Seralimova, Lekerova, 2024). According to K. Arman, Yesenberlin wrote about the resilience of Soviet citizens who overcame obstacles in their path (Arman, 2023). Renewed interest in folklore and its role in Yesenberlin's Nomads trilogy is evident, not as mere stylization but as a source of profound philosophical reflection on eternal human values (Ospanova, 2019).

Literary review

To address the issue of intelligentsia, specialized literature of historical, cultural, and sociological nature was utilized. Among these are studies by Zh.B. Abylkhozhin (Abylkhozhin, 1991) and the extensive works of L.Ya. Gurevich, particularly her study *The Intelligentsia of Kazakhstan and the Politics of the Totalitarian State in the Sphere of Science and Higher Education (1946–1958)* (Gurevich, 1995).

Most authors who reflect on the concept of «intelligentsia» ascribe a deeper meaning to it. Beyond a certain level of intellect and knowledge—accompanied by a drive for self-improvement—the concept includes a moral dimension. The terms «intellectual» and «cultured individual» are often equated. While not entirely incorrect, the former term encompasses more. Politeness, tact, and the ability to interact harmoniously with others are necessary but insufficient indicators of true intellectualism.

In the context of literary studies, many Kazakh scholars have addressed the theme of intelligentsia, exploring the roots of national identity and the formation of Kazakh intellectualism (e.g., R.N. Nurgaliyev, U.K. Abdykhanov, U. Kalizhan, V.V. Badikov, A.S. Ismakova, and others). Particularly noteworthy is R.N. Nurgaliyev's *The Alashorda Movement*, which analyzes the best works of early 20th-century intellectuals and their progressive ideas. As the author notes, “The new literature with the Alash slogan, closely aligned with Abai's teachings and continuing the best traditions, marked a distinct period in the spiritual history. Although representatives of this wave were ultimately eradicated, their ideas, goals, and spirit resonated and endured in later literary works” (Nurgali, 2004).

V.V. Badikov devoted a section of his work (Badikov, 2000) to intelligentsia, titled “The Intelligentsia and Revolution: Pros and Cons.” His book *Authorial Consciousness and Social*

Demand includes the chapter “The Intelligentsia and Revolution” (Badikov, 1997). While these works demonstrate remarkable depth and theoretical rigor, they focus on the revolutionary era, whereas this study examines the period from the 1950s to the 1980s.

Modern society is pragmatic, focusing on achieving goals and realizing economic interests. Economic reforms have reshaped Kazakhstan’s social stratification: the party nomenclature has been replaced by a new elite—the «new Kazakhs»; a middle class is emerging, alongside impoverished groups such as refugees, migrants, and émigrés. Discussions about the fate of the modern intelligentsia, both globally and within Kazakhstan, are extensive.

In this context, the concept of the intelligentsia has become vague and ambiguous, with its typology and mission in Kazakh society unclear. During the years of perestroika, a significant portion of the intelligentsia emigrated to neighboring and distant countries. These and other factors have brought the issue of defining the paradigm of the intelligentsia’s emergence, formation, and development in sovereign Kazakhstan to the forefront.

The demands of modernity have posed a challenge to artists: to create an image of the person of a new era—an image of the intelligentsia. There is a great number pieces of literature discussing literary heroes that navigate the intersections of intellectualism, moral responsibility, and national identity. They highlight the essential role of intellectuals in navigating cultural crises, addressing the spiritual and practical dimensions of their societal missions (Nethercott, 2022).

For decades, Soviet literature, rooted in the very essence of the socialist system, was perceived as proletarian, focusing on workers and peasants, with little acknowledgment of the intelligentsia’s role and mission. Thus, it is crucial to define the thoughts, aspirations, and ideals of intellectual heroes.

It remains vital to analyze literary works that focus not on the «master of the Soviet land»—the working class—but on another equally significant group: the intelligentsia.

This article aims to identify the type of intellectual hero and their spiritual and moral potential in Ilyas Yesenberlin’s novel «The Battle», focusing on the literary concepts of «type» and «typical,» as well as examining the genesis and essential characteristics of the intelligentsia.

The subject of the study is the type of intellectual hero, while its object is the spiritual and moral potential of the hero in the novel.

Materials and Methods

In the study dedicated to the works of Ilyas Yesenberlin, a comprehensive approach was employed, incorporating both general scientific and specialized research methods. General scientific methods, such as generalization, analysis, synthesis, and systematization, facilitated the structuring of materials, enabling the division of information into components for detailed examination and the integration of findings into a cohesive system. Synthesis allowed for the connection of disparate facts and observations, creating a convincing and logically constructed argument. Systematization ensured the consistent presentation of research results, contributing to the clarity and accessibility of the information. These methods made it possible to process a substantial amount of data, highlight key aspects, and present a holistic picture of the writer’s creative work.

The study was conducted at multiple levels, ranging from interpreting the concept of «intelligentsia» and reviewing works on the theme of intelligentsia in the writings of domestic authors to analyzing I. Yesenberlin’s novel *The Duel*. This approach enabled an in-depth exploration of the topic, underscoring the significance of Yesenberlin’s literary legacy.

Specialized research methods were also employed, including biographical, descriptive, comparative, intertextual analysis, and artistic hermeneutics. The biographical method, involving an examination of the author's life, helped establish connections between Yesenberlin's personal experiences and his works, revealing sources of inspiration and tracing the evolution of his artistic style. Specific life events were found to have significantly influenced the creation of particular characters and themes in his writings.

The descriptive method facilitated a detailed analysis of Yesenberlin's linguistic features and artistic devices. Stylistic figures, imagery systems, and narrative techniques were examined, with special attention given to vocabulary, syntax, and other stylistic nuances.

The comparative method identified relationships between Yesenberlin's works and those of other authors, revealing the influence of various literary traditions and schools on his creativity while highlighting the unique aspects of his artistic style.

Intertextual analysis explored the connections between different literary texts, uncovering allusions, reminiscences, and references. This method illuminated the deeper meanings in Yesenberlin's works, uncovering hidden cultural and literary contexts. For instance, references to historical events and materials on the genesis of the intelligentsia emphasized the profound tragedy of periods such as the era of repression. This approach also traced the evolution of the theme of intelligentsia in Yesenberlin's oeuvre.

Finally, the method of artistic hermeneutics enabled the interpretation of Yesenberlin's works, revealing their profound significance and the author's intentions. This hermeneutic approach uncovered both explicit and implicit meanings, considering the cultural-historical context and the author's personality. Overall, the application of these methods provided a deep and multifaceted understanding of Yesenberlin's creative legacy.

Results and Discussion

When examining the type of the intellectual hero in domestic literature, we are guided by the notion that the intelligentsia serves as a leading force within the sociocultural environment. With their energy and intellectual activity, they are called upon to elevate the culture of the people, improve societal morals, and humanize the community.

A. Ya. Esalnek defines: "The concepts of 'type' and 'typicality' are seemingly very close in meaning to 'character' and 'characteristics,' but they emphasize a greater degree of generalization and concentration of specific qualities in a person or character... From the word 'type,' the concept of typification emerges, which refers to the process of creating an individual hero or an entire scene that is both unique and generalized... The concepts of 'character' and 'characteristics' are inseparable from a character, making them related but not identical notions" (Esalnek, 2003).

Additionally, The terms «literary character» and «character» are often used interchangeably, yet distinctions arise depending on the context. In this regard, «character» is generally considered a broader concept, whereas «literary character» specifically refers to individuals who exhibit a distinct personality and a degree of consistency in their development (Šušić, 2020).

Similarly, L. I. Timofeev states: "A type is already a significantly generalized character. It represents the highest form of character, a grand artistic generalization" (Timofeev, 1971).

The conceptual foundation of the term «intelligentsia» lies in its embodiment of the highest spiritual values, which will guide our approach to heroes-representatives of the intelligentsia-in addressing vital issues, delving into numerous social, moral, ethical, and cultural contradictions.

This study adopts an interdisciplinary perspective. From a cultural standpoint, the defining characteristic of the intelligentsia as a social type lies in its relationship to values, expressed through the search for alternative systems, closely tied to its spiritual disposition and worldview.

The term «intelligentsia» warrants reference to sociological literature, where it is defined as a social stratum. According to the Philosophical Encyclopedic Dictionary, it derives from the Latin *intelligentia*-understanding, cognitive power, knowledge-from *intelligens*-intelligent, understanding, knowledgeable, thoughtful. It refers to a social group of individuals engaged professionally in intellectual (primarily complex) labor, typically possessing higher education (Filosofskij, 1983).

The Soviet Encyclopedic Dictionary defines the intelligentsia as “a social group of individuals professionally engaged in intellectual, predominantly complex and creative labor, contributing to the development and dissemination of culture” (Tabeikyna, 2021).

The term «intelligentsia,» which first acquired its modern meaning in the Russian language, originates from the Latin verb *intelligo*-to distinguish, understand, clarify, comprehend-giving rise to the noun *intelligentia*, meaning understanding, reasoning, the ability to explain ideas and phenomena; mind, intellect. Notably, during the Middle Ages, the term had a theological connotation, signifying Divine Mind, a supreme transcendent intellect creating the diversity of the world and discerning its most valuable elements to lead it back to itself.

The intelligentsia is distinguished from the general mass of the people by high spiritual and moral values they profess. The characteristic features of the intelligentsia highlighted above give reason to define it as a social phenomenon. It is difficult to explain the activation of the social activities of the intelligentsia during the period of transformation of society and its fulfilment of the main sociocultural function, the messianic role of preserving and transmitting national values, and ensuring the stability of the people’s historical memory (Sovetskij, 1979).

By its original meaning, an intellectual is a person of mental labor. However, this interpretation broadens the concept to include anyone whose profession predominantly involves intellectual work.

The intelligentsia is internally differentiated, encompassing various social forces, professional groups, and mass movements. It includes both professionals—specialists—and pure intellectuals, detached from constructive activities within the spiritual production system. Contemporary experience highlights a shift in the algorithm for forming social groups and the emergence of new types of group traits. Cultural advancement is accompanied by both voluntary and involuntary adoption of the worldviews, values, and issues of related and more distant social groups. Enhanced dynamism further enriches spiritual gains with material ones.

The diversity of social life must also be noted. A primary cause of this diversity is the intensified dynamism of social life: an informational leap, migratory processes, and, most notably, the cultural advancement of the broader population, driven by factors such as the democratization of information, increased intergroup communication following the breakdown of caste-like structures, digitalization, and the nation’s characteristic reverence for education.

In traditional Western usage, “intellectual” is primarily a professional concept, whereas in the Soviet context, it is more of a spiritual and moral designation.

Reflecting on the totalitarian regime and the fate of the Kazakh intelligentsia, we conclude that the “true” history of the country at that time was solely one that served the interests and authority of the Party leadership.

However, the tragedy of the intelligentsia did not end with the repressions of the 1920s–1930s and continued through the 1940s and 1950s. We also remember the events of “Zheltoksan” in 1986, which prompted numerous punitive measures. Commenting on the events of the late 1980s, Abdaimov addresses the concept of patriotism, stating: “National pride in one’s people

and ethnicity intertwines with hatred for anything that disgraces or humiliates the nation.” As an example of this dialectical approach and love for the homeland, he cites many predecessors — the “greatest sons of the Kazakh people, starting from Bukhar-zhyrau and subsequent intellectuals” — who could criticize the shortcomings of their people while maintaining love and hope for the moral strength of their native land.

He writes that national feelings are the most radical test of an individual’s intellectual integrity, requiring one to overcome innate biases. He asserts that “it takes the clear light of reason and the humane refinement of feelings to ensure that filial devotion to one’s people and enduring love for their culture and sacred traditions do not degenerate into ‘zoological patriotism,’ which snarls menacingly at all that comes from other races, languages, or beliefs” (Abdakimov, 2003).

Literary works, articles, and documents provide a clearer depiction of the true image of the Kazakh intelligentsia and offer a deeper understanding of the intellectual heroes depicted by Kazakhstani writers. It is likely that the ideological confines of socialist society prevented Ilyas Yesenberlin from fully portraying the harsh realities of the early Soviet years and its subsequent triumphs. The fates of Burkut and Akpar might have been revealed differently under alternative conditions.

In artistic works, diverse criteria for comparison and classification principles create varied systems of characters. The author, true to their creative style, combining affirming and critical elements, crafts situations that most vividly reveal the true essence of individuals.

For instance, Ilyas Yesenberlin’s novel «The Battle» (Yesenberlin, 1977) narrates the lives of Kazakhstani geologists searching for copper in Sayat. Here, exploratory efforts and geological drilling are accompanied by psychological challenges. The novel intertwines the oppositions of the human spirit and the world, ideals and reality.

The novel centers on the life story of Daureen Erzhanov, a prominent geologist of Kazakhstan. His life’s primary goal is to discover copper in Sayat and prove his conviction to everyone. However, alongside the physical challenges of geological exploration, he faces significant psychological hurdles. A man of great integrity and selflessness, Erzhanov commands universal respect for his noble soul and crystalline honesty. Yet, envy inevitably arises. His main antagonist becomes his former student, Nurke Azhimov, a ruthless opportunist.

Both men share the same goal, but their methods differ starkly. Daureen pursues results through relentless and arduous work, while Nurke resorts to schemes, slander, and manipulation, turning others against Erzhanov. Behind Nurke’s scholarly façade lies an intriguer capable of deceit and betrayal. His ambition blinds him to people and the cause he ostensibly serves, viewing them only as tools for his career advancement.

In Nurke Azhimov, Yesenberlin vividly portrays how envy can corrupt a person. Once, Nurke revered his teacher almost as a deity but succumbed to the temptation of power and control. Circumstances further exacerbated his fall: during the war, Daureen Erzhanov was wrongfully accused of treason for allegedly surrendering voluntarily to the enemy. Instead of defending his mentor’s honor, Azhimov exploited the situation for personal gain. His accomplice in this was Yelaman Kurmanov, a former ministerial candidate and another adversary of Erzhanov. «If you don’t want serious trouble, remember this: Daureen does not exist and never did. The discovery is yours, and so are the accolades. You owe us assurance that the traitor’s name will not appear in your works,» Yelaman declared (Yesenberlin, 1977).

Years later, Nurke Azhimov becomes a renowned scientist, recognized worldwide, with his geological studies translated into numerous languages. To Daureen, he dedicates only a brief

acknowledgment in his works. This narrative thread is just one storyline of the novel. The other follows the lives of a new generation—their children.

Twenty years pass, and the children grow up. DameliErzhanova becomes a Russian language teacher, while BekaidarAzhimov follows in his father's footsteps as a young geologist. Through these characters, the theme of generational continuity and the preservation of traditions comes to life. The modern motif—"we are not responsible for the sins of our fathers"—is imbued with a humanistic idea of forgiveness, offering the new generation a chance to live honorably and justly without bearing the burdens of their parents' mistakes.

Yesenberlin's personal tragedy—having endured false accusations, conviction, and exile—resonates deeply here. However, the novel transcends socio-political causes and focuses instead on timeless human values—betrayal, lies, greed—that must always evoke rejection and indignation, regardless of era or regime.

Undoubtedly, a master of literary expression, Ilyas Yesenberlin delves deeply into human psychology and essence, driven by a humanitarian vision aptly captured in Pushkin's words: "There is no joy in defamation, nor truth without love."

The encounter of two young lovers—Dameli and Bekaidar—seems anything but coincidental. Their instant connection underscores the author's belief in the power of forgiveness, even in seemingly impossible situations, as essential for life's continuation and the future of new generations. This idea lends the novel an optimistic tone.

Yet, the reader, alongside the characters, grapples with complex moral dilemmas: Can betrayal ever be forgiven? Should a son answer for his father's sins? How can a daughter preserve the honorable memory of her parent? What is the essence of human choice in a morally ambiguous situation?

The feud between the fathers—Nurke and Khasen, Daureen's brother and Dameli's adoptive father—threatens the young couple's happiness. Believing Daureen died in the war, Khasen raises Dameli but cannot bring himself to reveal the truth about her father. Torn between his bitterness over perceived betrayal and his desire to see Dameli happy, Khasen reaches a breaking point on her wedding day. Seeking to honor his brother's memory, he finally tells Dameli the truth behind his hatred for NurkeAzhimov.

Yesenberlin portrays Dameli as resolute and principled, with unwavering confidence in her choices. She is prepared to sacrifice her happiness for the sake of loyalty to her father, rejecting deceit, cowardice, and betrayal. Leaving her wedding, she writes a note to Bekaidar: "Forgive me, don't be angry, and if you can, forget me. There's nothing to be done. This isn't our fault. Farewell" (Yesenberlin, 1977).

Bekaidar, deeply humiliated and wounded, refuses to give up without understanding the truth. He seeks answers from Khasen, who ultimately absolves him of the wedding ban. «Tell Dameli I've lifted my prohibition. But blame your father for everything,» Khasen confesses (Yesenberlin, 1977).

Bekaidar finds himself at a crossroads: he cannot forget Dameli, yet he struggles to accept the idea of his father's betrayal. Representing a new generation, Bekaidar faces his own profound choices.

Then comes an unexpected turn—Daureen Erzhanov returns home. Unaware of his friend's betrayal, he joyfully reunites with his student and daughter. Supporting the young couple's love, he tells Dameli, "Happiness is in your hands. It requires no conditions—only you" (Yesenberlin, 1977).

But true happiness remains elusive as long as obstacles persist, and the fathers' conflict remains unresolved. With Daureen's return, NurkeAzhimov fears exposure, while Daureen resumes his work in Sayat, searching for copper. The scientific theme resurfaces, contrasting two archetypes: one who sacrifices everything for science and another who deceitfully claims others' achievements for personal gain, driven by greed and vanity.

To resolve this serious conflict, the author of the novel illustrates the actions of the protagonist, Dauren Erzhanov, and the antagonist, NurkeAzhimov, focusing on the methods and means each employs to uphold their version of the truth. As befitting a positive hero, Erzhanov firmly believes in the existence of copper in Sayat and initiates exploratory work. Under his leadership, a geological expedition begins deep drilling operations, resulting in significant financial expenditures but yielding no results thus far.

The other type of character—Azimov, a pseudo-intellectual—deploys his own tactics. He files a formal complaint, requesting the arrival of an inspection commission to halt the exploratory efforts, which he deems an unjustified waste of resources. The chairman of the commission, being a discerning and responsible individual, carefully weighs the pros and cons and ultimately decides not to cease operations, especially as data from archaeologists and seismologists corroborate the presence of copper in Sayat.

We come to understand the immense contribution of this simple, modest, and honest man who endured many hardships: copper was indeed discovered in Sayat, and the labor of his lifetime was not in vain. Through the words of his protagonist, the author conveys profound thoughts about human purpose and the role and place of individuals in life: «And now, as I near the end of my life, I think that the most important thing is to find your place in life. Only your own, and no one else's. If you can search for copper—search for it! If you can herd sheep—herd them! Build houses, lay roads, do what you can! That will all bring happiness! And if you can't do it yourself—help others» (Yesenberlin, 1977).

By examining the characters and striving to understand them, we arrive at the necessity of generalizing life's phenomena. In this novel, we encounter a high «degree of generalization, intensity, and exposure» (Esalnek, 2003) of qualities (typicality) inherent to the intelligentsia. These qualities are revealed with such force that we can identify two primary types of intellectual characters: the true intellectual, devoted to the pursuit of scientific progress and discovery, and the pseudo-intellectual, who often occupies an ill-suited place in life, failing to grasp the significance of science or their role within it.

A significant hallmark of Yesenberlin's work is the assertion of the subjective source of socially meaningful life values through the intense and dynamic spiritual and practical activities of his characters. This attests to the formidable vitality and authenticity of the characters portrayed. After all, no truly transformative renewal of life, including its socialist transformation, is feasible without the necessary prerequisites found in the personal will, energy, and enthusiasm of individuals or groups. It is precisely these prerequisites that are created by the heroes of the novel.

In the prose of the Kazakh writer, we encounter intellectual hero types that combine the traits of an active protagonist, a dedicated worker, and a positive intellectual—creative intelligentsia.

It should be noted that recent studies have also highlighted the preservation of spiritual values (Bekpenbetova, Ibrayeva, 2025).

Ilyas Yesenberlin challenges schematic approaches by emphasizing the diversity of creative individualities and the role of artistic vision in shaping specific types to embody an era.

The spiritual and moral potential of the new literary hero is significantly shaped by the historical context of the time, reflecting the ontological nature and essence of the intellectual protagonist.

The dynamism inherent in the depiction of national character in Kazakh prose of that period became a key element in reconnecting the severed threads between the spiritual heritage of older generations and the new generation, which bore witness to and participated in monumental historical transformations. The destruction of traditional ways of life, collectivization, and industrialization—processes often marked by tragic consequences—left a profound imprint on Kazakh society. Writers sought to reinterpret this rich but traumatized past with honesty and impartiality, rather than through propaganda.

Conclusion

It is important to note that this process unfolded amidst the gradual weakening of ideological control, enabling authors to exhibit greater courage and creative freedom. This period witnessed the flourishing of various literary movements. A renewed interest in folklore emerged, not as mere stylization but as a source of deep philosophical reflection on timeless human values. Works appeared that explored the themes of collectivization and its impact on the traditional Kazakh way of life, unveiling tragedies and losses while simultaneously highlighting the resilience and vitality of the people.

Simultaneously, themes of urbanization, the conflict between tradition and modernity, and the search for identity in a globalized world gained prominence. A new generation of writers actively employed innovative literary techniques, experimenting with form and content to better articulate the complex and multifaceted experiences of their time. They expanded the geographical and thematic scope of their works, addressing the lives of Kazakhs living beyond the steppes.

During this period, the foundation of modern Kazakh literature was laid, characterized by profound psychological analysis, bold problematization, and artistic mastery. It was in this era that the groundwork was established for the eventual recognition of Kazakh literature on the global stage.

This article aims to define the type of intellectual hero and his spiritual and moral potential as depicted in Ilyas Yesenberlin's novel *The Duel*. It examines the literary concept of «typicality» as well as the genesis and essential characteristics of the intelligentsia.

The study identifies the theoretical aspect of the intellectual hero's artistic image, highlighting the relevance of the spiritual heritage of the 1950s–1980s intelligentsia for contemporary Kazakh society.

The article represents an in-depth exploration of the typology and evolution of the intellectual character in Kazakh prose, analyzed within the framework of comparative literary studies.

Conflict of interests, acknowledgements and funding information

The author declares that the article contains no conflict of interest.

Contribution of the authors. Zh.B. Ibrayeva contributed in terms of the work design, dealt with collection, analysis or interpretation of the results of the work. D.K. Baidrakhmanov wrote the text and/or critically reviewed its content, approved the final version of the article for publication.

References

- Абдакимов А. (2003). История Казахстана (с древнейших времен до наших дней): учебное пособие (4-е изд., перераб. и доп.). Алматы: ТОО «Издательский дом „Казахстан“».
- Арман К. (2023). Ильяс Есенберлин — основоположник постсоветского казахского национализма. Научно-аналитический журнал «Обозреватель–Observer», 4(399), 90–101.
- Бадиков В. В. (1997). Авторское сознание и социальный заказ. Алматы: Жеті жарғы.
- Бадиков В. В. (2000). Авторское сознание и социальный заказ в структуре текста. Запрещенная советская литература 20-х годов: автореф. дисс. ... докт. филол. наук. Алматы.
- Гуревич Л. Я. (1995). Интеллигенция Казахстана и политика тоталитарного государства в сфере науки и высшего образования (1946–1958): дисс. ... докт. ист. наук. Институт истории и этнологии им. Ч. Валиханова, Алматы.
- Есенберлин И. (1977). Золотая птица. Схватка: два романа. Алма-Ата: Жазушы.
- История Казахстана: белые пятна. (1991). Сб. ст. / сост. Ж. Б. Абылхожин. Алма-Ата: Казахстан.
- Нургали Р. Н. (2004). Алашординцы. Алматы: Алаш.
- Оспанова А. М. (2019). Еще раз об использовании фольклора в трилогии И. Есенберлина «Кочевники». E-Scio, 9(36), 405–414.
- Садыкова, А. ., & Қабырашева, Б. (2018). І. Есенберлин шығармаларындағы тарихи тұлғалар бейнесі. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы, 122(1), 125–131. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-122-1-125-131>
- Сералимова С. А. (2023). Мифологические мотивы в казахской прозе XX века., 97–402.
- Сералимова С. А. (2024). Мотив свободы в романе-трилогии И. Есенберлина «Кочевники». Нургалиевские чтения-ХІІІ: научное сообщество молодых ученых ХХІ столетия. Филологические науки (Астана), 243–247.
- Сералимова С. А., Лекерова Г. У. (2024). Мотивы в казахской исторической прозе: отражение культурного наследия и национальной идентичности. Endless Light in Science, 31 (13 октября), 21–23.
- Советский энциклопедический словарь. (1979). Москва: Советская энциклопедия.
- Тимофеев Л. И. (1971). Основы теории литературы. Москва: Просвещение.
- Философский энциклопедический словарь. (1983). Москва: Советская энциклопедия.
- Эсалнек А. Я. (2003). Основы литературоведения. Анализ художественного произведения (2-е изд.). Москва: Флинта; Наука.
- Ahmad, S., Saleem, T. Construction Approach to Semantic Prosody of the Verb *study*: A Corpus-based Study. *Corpus Pragmatics* 10, 5 (2026). <https://doi.org/10.1007/s41701-025-00215-3>
- Bekpenbetova, S., & Ibrayeva, Zh. (2025). Intertextuality in modern Kazakh prose: Enhancing cultural identity and academic success in higher education. *Journal of Ethnic and Cultural Studies*, 12(1), 62–85. <https://doi.org/10.29333/ejecs/2408>
- Nethercott, F. (2022). The intelligentsia is dead, long live the intelligentsia! Alexander Solzhenitsyn on Soviet dissidence and a new spiritual elite. *Russian Literature*, 130, 29–50. <https://doi.org/10.1016/j.ruslit.2022.03.002>
- Šušić, M. (2020). Methodical approach to a literary character. *European Journal of Language and Literature Studies*, 6(2), 93–109. <https://doi.org/10.26417/237RWF56T>
- Tabeikyna, E. K., Kamalova, G. T., Hasanov, E. L., Dzhumagaliyeva, K. V., & Demeuova, N. K. (2021). The place of intelligentsia in socio-economic development of society: The creative perspective. *Creativity Studies*, 14(1), 235–250.

Ж.Б. Ибраева^{*1}, Д.Х. Байдрахманов²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Илияс Есенберлиннің «Жанталас» романындағы зиялы батыр типі және оның рухани-адамгершілік әлеуеті

Аңдатпа. Бұл мақалада әдебиет тарихына (отандық жазушылардың шығармашылығы, И. Есенберлиннің романдары) және теориялық мәселелерге (тип, типтілік, характер және т.б.) қатысты сұрақтар қарастырылады. Қазақ интеллигенциясының генезисі бойынша материалдар жинақталып, ұсынылған, ұғымның анықтамасы беріліп, қазіргі заманғы түсіндірмеде оның мәні ашылған. Мақалада интеллигенция тақырыбына жүгінген қазақстандық әдебиеттанушы ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалып, ұлттық сананың бастаулары мен қазақ интеллигенциясының қалыптасу тарихы зерттелген. Илияс Есенберлин романының мазмұны мақалада көтерілген тақырып тұрғысынан талданып, интеллигент-қаһарманның екі негізгі типі анықталған. Есенберлин шығармашылығындағы маңызды доминанта – бұл қоғамдық-әлеуметтік құндылықтардың субъективті қайнар көзін интеллигент-қаһарманның рухани және практикалық өміршеңдік үдерісі түрінде бекіту. Дәл осы аспект зерттеу тақырыбының өзектілігін көрсетеді, ол рухани құндылықтармен, дүниетаныммен, интеллигенцияның рөлімен, миссиясымен байланысты. Зерттеу пәні – интеллигент-қаһарман типі, ал зерттеу нысаны – роман қаһарманының рухани-адамгершілік әлеуеті. Мақсаты – Илияс Есенберлиннің «Қатерлі өткел» романындағы интеллигент-қаһарманның типі мен рухани-адамгершілік әлеуетін анықтау, «тип-типтілік» әдебиеттану ұғымдарын ашып көрсету, интеллигенцияның генезисі мен мәндік сипаттарын айқындау. Мақала материалдарының практикалық маңыздылығын, ХХ ғасырдағы қазақ әдебиетін оқытуға арналған пәндерде, әдеби өлке тану бойынша арнайы семинарларда және басқа да тәжірибелік қолдану мүмкіндіктерін атап өткен жөн.

Түйін сөздер: роман, қаһарман типі, образ, характер, кейіпкер, ұлттық құндылықтар.

Ж.Б. Ибраева^{*1}, Д.Х. Байдрахманов²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Тип героя-интеллигента и его духовно-нравственный потенциал в романе Ильяса Есенберлина «Битва»

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы, касающиеся как истории литературы (творчество отечественных писателей, романы И. Есенберлина), так и вопросы теоретического звучания (тип, типичность, характер и др.) Обобщен и представлен материал по генезису казахской интеллигенции, дано определение понятия, раскрыт смысл в современном толковании. В статье сделан обзор трудов казахстанских ученых-литературоведов, обращавшихся к теме интеллигенции, исследовались истоки национального самосознания и истории формирования казахской интеллигенции. Сделан анализ содержания романа Ильяса Есенберлина с позиций заявленной темы, были определены два основных типа героя-интеллигента. Значимой доминантой в творчестве Есенберлина является утверждение субъективного источника общественно-значимых ценностей жизни в виде интенсивного, напряженного процесса духовной и практической жизнедеятельности

героя-интеллекта. Именно этот аспект указывает на *актуальность* темы исследования, связанной с духовными ценностями, мировоззрением, ролью и миссией интеллигенции. *Предметом* исследования является тип героя-интеллекта, *объектом* - духовно-нравственный потенциал героя в романе. *Цель* – определить тип героя-интеллекта и его духовно-нравственный потенциал в романе Ильаса Есенберлина «Битва», остановившись на раскрытии литературоведческих понятий «тип-типическое» и на освещении генезиса и сущностных характеристик интеллигенции. Подчеркнем *практическую значимость* материалов статьи, возможность использования представленных данных в практике преподавания дисциплин по изучению казахской литературы XX века, на спецсеминарах по изучению литературного краеведения и др.

Ключевые слова: роман, тип героя, образ, характер, персонаж, национальные ценности.

References

- Abdakimov, A. (2003). Istoriia Kazakhstana (s drevneishikh vremen do nashikh dnei): uchebnoe posobie [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day): textbook] (4th ed., revised and expanded). Almaty: TOO "Izdatel'skii dom 'Kazakhstan'". [in Russian]
- Arman, K. (2023). Il'ias Yesenberlin — osnovopolozhnik postsovetskogo kazakhskogo natsionalizma [Ilyas Yesenberlin as the founder of post-Soviet Kazakh nationalism]. Nauchno-analiticheskii zhurnal "Obozrevatel'–Observer", 4(399), 90–101. [in Russian]
- Badikov, V. V. (1997). Avtorskoe soznanie i sotsial'nyi zakaz [Authorial consciousness and social demand]. Almaty: Zheti zhargy. [in Russian]
- Badikov, V.V. (2000). Avtorskoe soznanie i sotsial'nyi zakaz v strukture teksta. Zapreshchennaia sovetskaia literatura 20-kh godov [Authorial consciousness and social demand in text structure. Banned Soviet literature of the 1920s]: Doctoral dissertation abstract. Almaty. [in Russian]
- Gurevich, L. Ia. (1995). Intelligentsiia Kazakhstana i politika totalitarnogo gosudarstva v sfere nauki i vysshego obrazovaniia (1946–1958) [The intelligentsia of Kazakhstan and the policy of the totalitarian state in science and higher education (1946–1958)]: Doctoral dissertation. Almaty: Institute of History and Ethnology named after Ch. Valikhanov. [in Russian]
- Yesenberlin, I. (1977). Zolotaia ptitsa. Skhvatka [The Golden Bird. The Clash]: Two novels. Alma-Ata: Zhazushy. [in Russian]
- Istoriia Kazakhstana: belye piatna (1991). Sbornik statei [History of Kazakhstan: blank spots], comp. Zh. B. Abylkhozhin. Alma-Ata: Kazakhstan. [in Russian]
- Nurgali, R. N. (2004). Alashordintsy [Members of the Alash Orda]. Almaty: Alash. [in Russian]
- Ospanova, A. M. (2019). Eshche raz ob ispol'zovanii fol'klora v trilogii I. Yesenberlina "Kochevniki" [Once again on the use of folklore in I. Yesenberlin's trilogy The Nomads]. E-Scio, 9(36), 405–414. [in Russian]
- Sadykova A., & Kabdyrasheva B. (2018). The image of historical personalities in the creative work of I. Esenberlin. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series*, 122(1), 125–131. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-122-1-125-131>
- Seralimova, S. A. (2023). Mifologicheskie motivy v kazakhskoi proze XX veka [Mythological motifs in Kazakh prose of the 20th century], 397–402. [in Russian]
- Seralimova, S. A. (2024). Motiv svobody v romane-trilogii I. Yesenberlina "Kochevniki" [The motif of freedom in I. Yesenberlin's novel-trilogy The Nomads]. In: Nurgalievskie chteniia-XIII:

nauchnoe soobshchestvo molodykh uchenykh XXI stoletia. Filologicheskie nauki [Nurgaliyev Readings-XIII: Scientific community of young scholars of the 21st century. Philological sciences] (pp. 243–247). Astana. [in Russian]

Seralimova, S. A., & Lekerova, G. U. (2024). Motivy v kazakhskoi istoricheskoi proze: otrazhenie kul'turnogo nasledia i natsional'noi identichnosti [Motifs in Kazakh historical prose: reflection of cultural heritage and national identity]. *Endless Light in Science*, 31 (October 13), 21–23. [in Russian]

Sovetskii entsiklopedicheskii slovar'. (1979). Soviet encyclopedic dictionary. Moscow: Sovetskaia entsiklopediia. [in Russian]

Timofeev, L. I. (1971). *Osnovy teorii literatury* [Foundations of literary theory]. Moscow: Prosveshchenie. [in Russian]

Filosofskii entsiklopedicheskii slovar'. (1983). Philosophical encyclopedic dictionary. Moscow: Sovetskaia entsiklopediia. [in Russian]

Esalnek, A.Ia. (2003). *Osnovy literaturovedeniia. Analiz khudozhestvennogo proizvedeniia* [Foundations of literary studies. Analysis of a literary work] (2nd ed.). Moscow: Flinta; Nauka. [in Russian]

Ahmad, S., Saleem, T. Construction Approach to Semantic Prosody of the Verb *study*: A Corpus-based Study. *Corpus Pragmatics* 10, 5 (2026). <https://doi.org/10.1007/s41701-025-00215-3>

Bekpenbetova, S., & Ibrayeva, Zh. (2025). Intertextuality in modern Kazakh prose: Enhancing cultural identity and academic success in higher education. *Journal of Ethnic and Cultural Studies*, 12(1), 62–85. <https://doi.org/10.29333/ejecs/2408>

Nethercott, F. (2022). The intelligentsia is dead, long live the intelligentsia! Alexander Solzhenitsyn on Soviet dissidence and a new spiritual elite. *Russian Literature*, 130, 29–50. <https://doi.org/10.1016/j.ruslit.2022.03.002>

Šušić, M. (2020). Methodical approach to a literary character. *European Journal of Language and Literature Studies*, 6(2), 93–109. <https://doi.org/10.26417/237RWF56T>

Tabeikyna, E.K., Kamalova, G. T., Hasanov, E. L., Dzhumagaliyeva, K. V., & Demeuova, N. K. (2021). The place of intelligentsia in socio-economic development of society: The creative perspective. *Creativity Studies*, 14(1), 235–250.

Information about authors:

Ibrayeva Zhanarka Bakibaevna – Candidate of Philology, Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan. E-mail: igb1006@mail.ru, ORCID: 10000-0003-1487-5513.

Baidrakhmanov Dossym Khasenovich – Candidate of Pedagogy, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. Email: dbaidrakhmanov@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9192-6268.

Ибраева Жанарка Бакибаевна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: igb1006@mail.ru, ORCID: 10000-0003-1487-5513.

Байдрахманов Досым Хасенович – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: dbaidrakhmanov@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9192-6268.

Ибраева Жанарка Бакибаевна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан. E-mail: igb1006@mail.ru, ORCID: 10000-0003-1487-5513.

Байдрахманов Досым Хасенович – кандидат педагогических наук, доцент, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: dbaidrakhmanov@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9192-6268.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МҒТАР 17.01.21

Ғылыми мақала

Ә.Д. Қабылов¹ , Н.С. Қамарова^{2*}

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау,
Қазақстан

(E-mail: ¹adlet_kabylov@mail.ru, ²nagbdu@mail.ru)

Ә. КЕКІЛБАЕВТЫҢ «АҢЫЗДЫҢ АҚЫРЫ» РОМАНЫНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ- КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада көрнекті жазушы Әбіш Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романының идеялық-көркемдік ерекшеліктері пайымдалады. Жазушының шығармашылығында өзінің жаңашылдығымен назар аударған бұл шығармасы автордың кейіпкер бейнесін ашуда оның ішкі әлеміне терең бойлау арқылы жан-дүниесін асқан көркемдікпен танытқан туынды болды. Кезінде әдебиетімізде жаңалық болған жазушы шығармаларындағы авторлық баяндау мен кейіпкер сөзі, ой-танымы, ішкі жан әлемінің жай-күйі астасып жататын «тоғыспалы стиль» сипаттары жазушының аталмыш романының мысалында қарастырылады. XX ғасыр философиясындағы адам тіршілігінің алуан сырына ден қоятын экзистенциализм ағымының романның дүниетанымдық концепциясына әсерін байқауға болады. Адамның ішкі жан дүниесіне бойлай отырып, тіршілігінің бірегей мәнін ұғынуға деген талабын психологиялық тұрғыдан рухани-эмоционалдық болмысын бейнелеу арқылы көрсету әлем жазушыларының назарын аударған болатын. Адамның жеке өміріне, олардың сезім әлеміне, айналасында болып жатқан оқиғаларды қабылдау ерекшеліктеріне көңіл аударатын модернистік әдебиеттегі ой-таным, әсер, жан әлемінің қозғалыстарын «сана ағымы» арқылы бейнелеу жазушының поэтикалық мәнерінен айқын көрінеді. Романның идеялық-көркемдік сипаттары автордың даралық стиль ерекшеліктері арнасында талданады. Шығармалардағы тіл көркемдігі, психологиялық талдау арналары назарда ұсталып, автордың көркемдік ұстанымына баға беріледі.

Түйін сөздер: Әбіш Кекілбаев, проза, роман, жанр, тақырып, идея, көркемдік.

Түсті: 30.11.2025; Жөнделді: 08.12.2025; Мақұлданды: 20.12.2025; Онлайн қолжетімді: 29.12.2025

Кіріспе

«Аңыздың ақыры» романы – Ә.Кекілбаевтың суреткерлік шеберлігін, ойшылдығы мен адам жанының түрлі құбылыстарына, психологиясына терең бойлайтын дегдарлығын танытқан, есімін әлемге әйгілеген болмысы бөлек туынды. Бұл шығарма кезінде әдебиетімізде ерекше құбылыс болғанын да айта кетуіміз керек. Ол оқырмандар мен әдебиетші қауымның жоғары бағасын алды. Романның бірден шетел тілдеріне аударылып, әлем оқырмандарының назарын аударуы да тегін емес.

Бұл роман туралы Г.Бельгер былай деп жазады: «Тарихта болған дерек пен шығармашылық қиял, фольклорлық бастау мен реалистік баяндау осы шығармада ерекше жымдасып кетеді де, халықтың әр қилы аңыз-әңгімелерін өзінше қызғылықты түсіндіретін автордың көркемдік философиялық концепциясы барынша толық, барынша айқын танылады» (Кекілбаев, 1989).

Роман тарихи тақырыпқа арналғанымен, нақты бір тарихи тұлғаны немесе оқиғаны негізге алған деуге болмайды. Жазушы шығармада тарихи деректерді пайдаланғанымен, оларды өзінің суреткерлік мақсатына орай сүзгіден өткізіп, бүгінгі күннің де маңызды мәселелерін өзек еткен – жалпыадамзаттық әлеуметтік сұрақтарды философиялық, психологиялық тұрғыдан сұрыптап, адамның ішкі әлеміне бойлау арқылы көркемдік тұрғыдан бейнелейді.

Романның ілкі дереккөздері, оларды суреткерлікпен игеру мен ойшылдықпен пайымдауы туралы жазушы былай деп жазады: «...Романда нақты Ақсақ Темірдің емес, сол замандағы шығыс деспотының, дәлірек айтқанда, деспотизмнің жиынтық бейнесін жасауды мақсұт тұттым» (Дүйсенбаева, 2007).

Романда Ақсақ Темірдің өміріне қатысты кейбір деректер негізге алынғанмен, автор онымен шектеліп қалмай, суреткерлік қиялмен байытып, жазушылық мақсатта өрістетеді. Ол туралы жазушы М.Ысқақбай былай дейді: «Автор өз шығармасында Темірдің ел басқару ісіндегі жүргізген кейбір саясатын, ордада қолданған шартты ғұрып-қаделерін (ритуалдарын) және сүйікті бәйбішесіне мазар көтерген шеберлерді қанды жазаға ұшыратқан сойқан қылығын ғана елеп-екшеп қажетіне жаратқан. Ал романның негізгі фабуласы түгелдей жазушы фантазиясының жемісі» (Ысқақбай, 1975).

Шығармада шарттылық элементтері көп: автор нақты тарихи тұлғаның өміріне қатысты оқиғаны суреттеуді емес, жалпы өмір құбылысы мен адам болмысын, адам өмірінің проблемасын шартты орта мен бейнелер арқылы ашуды мақсат еткен. Шығармада Орта Азия тарихына қатысты мәліметтер, оқиғалар мен орындар, хандық басқару жүйесінің нышандары, халық тұрмысы, әдет-ғұрыптар бейнеленгенмен, автор ешбір тарихи датаны көрсетпейді, Өміршінің нақты кім екенін, Байтақтың қай қала екенін ашып айтпайды. Тек зерделі оқырманның ойына Ақсақ Темірдің Үнді мен Қытайға жорықтары, Бибі ханша салдырған Самарқандтағы мешіт, көне Үргеніштегі мұнара туралы аңыздар келетіні анық.

Жазушының өзі бір сұхбатында айтқандай, бұл шығарманың жазылуына автордың өзі өмір сүріп отырған заманның да ықпалы болса керек. Автор XX ғасырдың 60-70 жылдарында кеңестік билік пен қоғам арасындағы қайшылықты, биліктің қоғам мен жеке адамға зорлығын түспалдап, билік пен өнер жайында шығарма жазуды ойлайды: «Адамға зорлық жүрген жердің өзінде ішкі сенім болмай қалатындығы сонша – керемет алапат нәрсенің бәрі пендешіліктің жай бір көрінісі болып қалатындығын түспалдап жеткізетін роман жазу керек болды» (Дүйсенбаева, 2002).

XX ғасыр философиясындағы адам тіршілігінің алуан сырына ден қоятын экзистенциализм ағымының романның дүниетанымдық концепциясына әсерін байқау

қиын емес. Адамның ішкі жан дүниесін терең аша отырып, тұрмыс-тіршілігінің бірегей мәнін ұғынуға деген талпынысты психологиялық тұрғыдан, оның рухани-эмоционалдық болмысын бейнелеу арқылы көрсету XX ғасырдағы әлемнің көптеген жазушыларының назарын аударған болатын.

Адамның жеке өміріне, олардың ішкі ғаламына, айналасында болып жатқан оқиғаларды қабылдау ерекшеліктеріне көңіл аударатын модернистік әдебиеттегі ой-таным, әсер, жан әлемінің қозғалыстарын «сана ағымы» арқылы бейнелеу жазушының поэтикалық мәнерінен айқын көрінеді.

Роман шиеленісті, шым-шытырық оқиғалар суреттелетін шымыр сюжетке құрылмаған, кейіпкерлердің саны да санаулы. Және ол кейіпкерлер іс-әрекет үстінде емес, негізінен көңіл-күйлеріндегі күйзелістерімен, рефлексиялық толғаныстарымен, ішкі әлеміндегі арпалыстарымен көрінеді. Шығарма оқиғасы негізінен, кейіпкерлердің ішкі ой-толғаныстары арқылы беріледі. Авторлық баяндау арнасы кейіпкерлердің ойымен, ішкі әлеміндегі күйзелістерімен, жан арпалыстарымен астасып жатады. Жазушы негізінен үшінші жақтан баяндап отырғанымен, ол көбінесе кейіпкерлердің ішкі ойы болып келеді, авторлық баяндау аясында кейіпкерлердің сөзі мен ойы астасып жатады. Кейде автор кейіпкер рөліне кіріп, сол болып ойланады-толғанады, тіпті кейіпкердің бастан кешіп отырған күйді өз басынан өткеріп отырғандай суреттейді. Яғни автор жеке кейіпкерлерінің ішкі жан-дүниесіне барлау жасап, олардың ішкі әлемінде болып жатқан жан жүйесіндегі процестерді психологиялық талдау жолымен бейнелейді. Бұл туралы ғалым Г. Пірәлиева: «Кейіпкердің іштей күрделі қақтығысқа, ішкі психологиялық тартысқа құрылуы – Әбіш творчествосына тән қасиет. Оның бір үздік үлгісі де осы «Аңыздың ақыры» романы», – деп жазады (Пірәлиева, 2001).

Әдістеме және зерттеу әдістері

Мақалада жазушының «Аңыздың ақыры» романының мазмұндық, идеялық-көркемдік ерекшеліктері арнайы зерделенеді. Онда қазақ әдебиеттанушы ғалымдары мен зерттеушілер М. Ысқақбай, Ж. Дүйсенбаева, Г. Пірәлиева, Т. Тоқбергенов, Қ. Жүсіп, Қ. Ергөбек, Ж. Дәдебаев т.б. ғалым-зерттеушілердің еңбектері және шетелдік әдебиеттанушылардың еңбектеріндегі тұжырымдар басшылыққа алынды. Негізгі дереккөз ретінде жазушының шығармалар жинағы, «Әбіш Кекілбаев» энциклопедиясы (1-том) назарға алынды.

Тақырыпты игеру мен мәселені зерттеу барысында әдетте типологиялық, тарихи және жүйелік әдіс, сонымен қатар әдеби талдау, психологиялық және логикалық әдістер қолданылады. Басты әдіснамалық негіз – зерттеу нысаны ретінде көркем шығарманы танудағы әдеби-тарихи салыстырмалы әдіс әдеби-мәдени мұраларды зерделеудегі теориялық тірек ретінде таңдалды.

Нәтижелер мен талқылау

Негізгі орталық кейіпкерлері үшеу, олар – Әмірші (Алмас хан), Кіші ханым және Жаппар шебер. Олардың арасындағы тартыс та ашық суреттелмейді, шығармадағы негізгі тартыс кейіпкерлердің ішкі әлемінде болып жатқан психологиялық көңіл-күй, ой шарпысулары, жан қиналысы, ішкі арпалыстар арқылы өрбіп отырады. Әмірші, Кіші ханым мен Жаппардың жан әлеміндегі күрделі сырлар, терең психологиялық иірімдер, толғаныстар мен арпалыстар бастан-аяқ авторлық баяндау мен кейіпкердің ішкі ойы, монологы тоғысып жататын жазушының бірегей тоғыспалы стилі арқылы

баяндалады. Шығармадағы кейіпкерлердің күрделі психологиялық жай-күйлерін бастан-аяқ мұншалықты бірыңғай сана ағыны арқылы шеберлікпен бейнелеу қазақ әдебиетінде оған дейін болған емес. Қазақ прозасындағы психологиялық талдау, сана ағыны әдісін осыншалықты деңгейге шығарып суреттеу – суреткердің әдебиетімізге әкелген жаңалығы екені даусыз.

Роман «Қызыл алма», «Мұнара», «Махаббат» және «Аңыздың ақыры» деген төрт тараудан тұрады. Атап өтерлігі, әр тарауда шығармадағы оқиғаға белгілі бір кейіпкердің көзімен қарап, соның ойымен пайымдап, соның атынан баға берілетіндігі. Және ондай баға, шешімдер бірден қалыптаса қалмай, мың құбылған көңіл күйдің айнасындай сан өзгеріп, динамикалық түрде дамытылып отырады.

Бас кейіпкер Әмірші «жарты әлемді уысында ұстаған билеуші» болғанымен, романда соғыс көріністері, ел мен жерді жаулау суреттері жоқ. Алмас ханның ұзақ жылғы жорықтан кейін келесі жорыққа дейін біраз уақыт тынығып алу үшін еліне келген кездегі, бейбіт уақыттағы оқиғалар суреттеледі.

«Қызыл алма» деген алғашқы тарауда жорықтан оралғанда дастарханына Үлкен ханым жіберген қызыл алма нені тұспалдайды, мұнысымен неге айтқысы келген деп Әміршінің дағдаруы, Кіші ханым салдырған мұнараның бойындағы құпияны ашпақ боп ойының сан-саққа жүгіруін көреміз; «Мұнара» деп аталатын екінші тарауда Жаппардың ойы арқылы ашылатын оның өмір жолы мен жан сыры, Кіші ханымға деген сезімі ашылады; «Махаббат» атты үшінші тарауда Кіші ханымның ішкі сыры, сәт сайын өзгертін сезім құбылыстары, махаббатқа адалдық пен жастық сезім қайшыласқан жан күйзелісі баяндалады. Ал «Аңыздың ақыры» аталатын соңғы тарауда жаңа жорыққа аттанған Әміршінің көргендері, оның ойы арқылы соңғы кезде орын алған оқиғалар мен Әміршінің ішкі күйзелістерінен туындайтын дағдарысы мен ажалы суреттеледі.

Былай қарағанда, шығарманың фабуласы осындай бірер сөйлеммен баяндауға болатындай қарапайым. Алайда осынау бір билік иесінің алапат күші мен қуаты бола тұра, өмірлік тәжірибесі мен ел билеу мүмкіндігінің шексіздігіне қарамастан, адам өмірінің ең бір қиалған кезеңінде тығырықтан шығар жол іздеп, дұрыстық пен бұрыстықты ажырата алатын қисын таппай қиналып аласұруы, рухани дағдарысы, жоғары билік иесі мен қарапайым адам-пенденің бұл өмірдегі мақсаты мен миссиясы, өмірдің мәні, бақыт пен махаббат, даңқ пен дақпырт, мәңгілік пен жалғандық, өмірдің тұрлаусыздығы секілді қарапайым адами қағидалар туралы ойлану арқылы жаңа түсініктерге жететіні және ондай түсініктердің жалпы адам баласына ортақтығы, тек оны пайымдаудың түрлі ракурстары назар аудартады.

Романның басында ұлы шөлдегі сусыма құмға аттары малтығып келе жатып, Әмірші өмірдің өткіншілігі туралы ойға шомады. Шығарма экспозициясындағы осы сарын – кейіпкердің іштей өзімен-өзі ойға батуы – романның өне бойында тұрақты сақталып, шығарманың лирикалық, романтикалық сипатын айқындап отырады. «Сусыма құм баянсыздықтың тылсым құдіретін танытқысы келгендей, құп-қу жүзіне жолап кеткен сәл таңбаны жалмап жұтып жатыр», – деген секілді өмірдің баянсыздығын тұспалдайтын метафоралық суреттемелер кейіпкердің ішкі ойымен астасып, адам мен табиғаттың бірлігін танытатын детальдар арқылы кейіпкер ойымен үндесіп жатады. Авторлық баяндау табиғат құбылысымен салыстырыла қарастырылатын Әміршінің ішкі ойымен астасып, өмірдің өткіншілігі, тұрлаусыздығы, баянсыздығы туралы пайыммен дамытыла түседі.

Романдағы бас кейіпкер Әмірші – күрделі тұлға. Оны тек бар ниеті билік пен байлыққа ауған, тек жауыздығымен аты шыққан, мейірім мен адами қасиеттерден жүрдай деп біржақты бағалауға болмайды. Билікке қолы жеткен соң Шыңғыс хан дәстүрін берік ұстанған Алмас хан – айналасына жіті қараған, арғы-бергіні таразылап, ақылмен де, айламен де әрекет ететін саналы билік иесі.

Алмас ханның мұндай жоғары билікке қолы бірден жеткен жоқ, яғни тақ пен бақ, билік пен дәулет оған атадан мұра болып қалған емес. Арғы аталары әскер басы болған, ол да бір кәрі билеушінің әскер басы – әмір болды. Соның қызына үйленіп, қайын атасы дұшпандарының қолынан қастандықпен қаза тапқанда тағына бұл отырады. Қол астына қарайтын ұсақ хандықтардың басын біріктірмек болып, бірін-біріне айдап салып, «қай жеңгенің менікі» деп өзара қырылыстырып қояды. Алыстан ауыр қолмен Ұлы хан келгенде оған жағынып, алдынан шығып қарсы алады. Алайда Ұлы хан бұған сенбей, тақтан түсіріп, қолбасы етіп қояды. Тіпті мұны хан тұқымына қастандық жасағалы жүр деп өлтірмек те болады. Бұл қашып жүріп, әйелі екеуі талай қиыншылық көреді. Қолға түсіп, зынданда да жатады. Тұңғыш ұлы да сол тар қапаста жатқанда дүниеге келген. Әйелімен екеуі соншалықты азапты көре жүріп, ол ақыры дұшпандарын жеңіп, осындай дәрежеге жетіп, бақ пен тақтың иесі болды.

Әміршінің дүниенің баянсыздығы туралы ойлары өз даңқын асырып, атын мәңгілікке қалдыру дейтін пендешілік ниетімен ұштасып жатыр. Кеше мен бүгін және ертең ұғымдарының өзара қатынасы, бірін-бірі жалғастыратын немесе жоққа шығаратын концептуалдық мәні тұлғалық-әлеуметтік талдау мен пайымдау арнасында көрінеді. «Күштіліктің шын аты – Мәңгілік... Мәңгілікпен сол бет қаратпас алапат күш қана тіл табыса алады. Әлжуаздың ажалы бүгіннен, екі ортадағы дүрегейдің сазайы – ертеңнен, ал атасын танымас алып Күштің Мәңгіліктің дәл өзіндей ажалы жоқ» (Кекілбаев, 1989). Кейіпкеріміздің ойынша, бүгін – «қорқыныш пен үміттің екіұдай аралығы», сондықтан ертеңге сенімді болу тек Күштінің ғана қолынан келмек.

Романда Әміршінің ақылдылығын танытатын айла-амалдары да, пендешілік ой-танымы да айшықты ашылады. Автордың баяндауынша, ол – барынша ақылды, сұңғыла жан. Астындағы тағын сақтап қалу үшін қандай зымиян қулыққа, қаныпезер қатыгездікке барады. Сөйтсе де, ол ұдайы қаталдыққа ғана сүйене бермей, қажет жерінде өзін қайырымды қылып та көрсете алады. Елді апса алақанында, жұмса жұдырығында ұстайтын мұндай шексіз билік пен дәулетті баянды қылу да оңай емес, ол үшін айла мен ақыл керек екенін жақсы біледі.

«Қайда да айла таппас тығырықтан қаш», – деген өмірлік қағидасын берік ұстанатын Әміршінің сардарларының құлағына құйып бағатыны да сол. Күштіліктің алдырар жері әлсіздік болса, әлсіздік де – тығырық... Одан қашып құтылар айла-амалыңның көп болғаны дұрыс деп біледі.

Әмірші даңқ жолында түрлі тәсілдерді қолдана біледі, ол билікті ұстап тұру үшін ылғи қаталдыққа сүйене бермейді, қажет жерінде қулық пен сұмдықты да берік қару етеді. «Даңқтың астындағы дүлдүлі – дақпырт. Парасаттының аузындағы керенау ақиқат қашан үзеңгіге аяғын салғанша, дарақының аузындағы далаңбай дақпырт екі етек болып елден бұрын жетпей ме?» (Кекілбаев, 1989). Қара халыққа өктем қарап, қарашаның құқын көзге ілмей менмендік танытқанмен, мұның атын дақпыртқа айналдырып, абыройын асырып, даңқын шығаратын да – сол қара халық. Сондықтан онымен есептеспеске, санаспасқа болмайды. Әйтпесе абыройына дақ түсіріп, артына жаман сөз ілестіріп алуы

кәдік. Даңқты дақпырт арқылы шығарудың бір жолы – таңғалдыру: «Кішкентай көздерді не істесең де ірі істеп таңғалтасың. Таңғалған кісінің жақсы мен жаманды таразылап жатар шамасы қайсы?». Міне, Әміршінің мәңгі өлмес даңқын қалдыруға негізделген өмірлік философиясының қисыны осындай.

Үлкен елдің басын біріктіріп ұстау үшін небір зымиян әдіс-тәсілдерді қолданады. Сондай тәсілдерінің бірі – өзінің төңірегіндегілердің ішіндегі қауіпті деп санайтын, құманданатын адамдарын көзден таса қылмай, қашан да өзімен бірге алып жүретіндігі. Егер олай етпесе, олар ел ішіне іріткі салып, биліктің дұшпандарын көбейтуі, халықты көтеруі, хандыққа қауіп төндіруі мүмкін. Ол ешкімді өзіне дос санамайды, жұрттың бәріне сенімсіздікпен қарайды. Тіпті бүкіл сарайда оның алыстан орағытып жатпай, бұқпантайсыз әңгімелесетін адамдары – қазына бастығы мен күтуші кемпір ғана.

Алмас хан – ел басқарудың ұңғыл-шұңғылдарына жетік, әккі билеуші болуымен қатар, адамның ішкі жан дүниесін түсінетін, оған ықпал ету жолдарын терең білетін психолог та. Әмірші қол астындағы халқын тек қаталдықпен ғана емес, қажет жерінде түрлі әдіс-амалдармен көңілінен шығып, қызметіне қарай марапаттап, ынталандырудың да жолын біледі. Сондай бір әдеті туралы автор былай деп жазады: «Үлкен жеңістен соң, әсіресе алыс жорықтардың алдында қолбасыларының басына алтынды жаңбырша жаудыратын мұның қашанғы әдеті. Күнгейдегі бай елді шапқандағы мол байлықты да, кешегі мағрұп елдерінен түскен мол олжаны да ол қолбасылары мен ержүрек жауынгерлеріне аямай-ақ үлестіріп баққан-ды. Әскер төңірегіндегі адамдарды өзінің сіңірген еңбегінен он есе бағалаған жөн. Сонда олар қандай қанды қасапқа айдасаң да, құлшынып тұрады» (Кекілбаев, 1989).

Жаулаған елінде қырғын салып, мыңдаған адамның қанын судай төккен бір сапарында олжаға таласып жағаласып жатқан екеуді көріп, сыптығыр қараның қолын шауып, еңгезердей соқырды арашалап қалған мұның қайырымдылығы аңыз болып кететіні – соның мысалы: «Содан бұл қайтар жолда қай қалаға соқса да, алдынан ғаріпті қорғаған қайырымды билеуші туралы аңыз шықты да отырды».

Романдағы басты үш кейіпкер (Алмас хан, Кіші ханым және Жаппар шебер) бір-біріне мүлдем ұқсамайды. Олардың жас мөлшері де әркелкі, өскен ортасы, әлеуметтік жағдайы да бөлек, тағдыры да әрқилы, тіпті өмірге көзқарасы да өзгеше. Оларды ортақтастырып тұрған, ішкі сезімдері мен жан дүниесін ашуға себеп болып тұрған – Кіші ханым жорықтан қайтқан Әміршінің құрметіне тұрғызған көрікті көк мұнара. Кейіпкерлердің көңіл-күй толғаныстары, рухани күйзелістері мен өмірге көзқарастарын айқындайтын рухани ширығулары осы мұнарадан бастау алып отырады. Мұнара – әсемдік пен асқақтық және соған қатысты пенделік-тұлғалық көзқарасты бейнелейтін символ, кейіпкерлер характерін ашуға жетелейтін қозғаушы күш. Мұнара – материалдық нысан ғана емес, кейіпкерлердің рухани әлеміне жол ашып, ой-танымын әйгілеп, іс-әрекетіне бастау беретін мотивтік нысан, шығарма идеясының кілті.

«Аңыздың ақыры» – психологиялық роман. Мұнда адамның психологиясын, ішкі жан дүниесін, терең сезім қатпарларын ашып көрсетуге үлкен мән берілген. Шығарма кейіпкердің ішкі әлемін ашуға арналған, сюжеттік өзегі – адам тұлғасы, оның жан дүниесінде психологиялық процестер жүріп жататын рухани өмірі. Романның бірінші және соңғы тарауында жазушы сана ағыны, психологиялық талдау жолымен Әміршінің ішкі әлемін керемет ашады.

Бұл орайда Ә.Кекілбаевтың көркем бейне сомдаудағы ерекше қабілетін – адамның ішкі әлемін, жан дүниесін ашып көрсететін, адам болмысына терең бойлаудың алуан амал-

тәсілдерін тапқан психолог жазушы екендігін көреміз. Әдебиет сыншысы Т.Тоқбергенов: «Әбіш творчествосының қасиеті деп мен оның бар шығармасына ортақ психологизм, драмалық ішкі қақтығыс, ой-сезімнің ағыл-тегіл ақтарылуын айтар едім. Және осы қиын да күрделі, әрі-беріден соң суреткер атаулыны азапқа салатын жұмбақ күш – әлгі сезім-сезікке лайық тіл бедерін табуы дер едім», – дейді (Тоқбергенов, 1981). Психологизм – көркем сөз өнерінің тектік белгілерінің, айқындауыш эстетикалық принциптерінің бірі. Ол кейіпкер психологиясына бойлаудың түрі, суреткердің кейіпкердің жан дүниесінде болып жатқан құбылыстарды шынайы жеткізудің, характерді ашудың жолы. Адам бойындағы ой, сезім, ниет-пейіл қалыптасуын, санадағы эмоционалдық, психологиялық құбылыстардың ағымы мен қайшылықтарын жаңғырту көбінесе психологиялық талдау жолымен жүзеге асады.

Романда кейіпкер психологиясын ашуға қызмет ететін компоненттердің ішінде, әсіресе, символдар ерекше қолданылған. Сондай символдардың ең бастылары – қызыл алма мен көк мұнара болса, қайсыбір идеяларды бойына жинақтап, өзіндік көркем образ дәрежесіне көтерілген олардан да басқа символдар бар (ақ қарабас құрт, ойылған қос жанар, кесілген тіл, жымысқы күлкі, Әміршінің саусағынан сусып түсіп қалатын күміс жүзік т.б.).

Шығарма оқиғасын дамытуға серпін беретін негізгі образдар да – осы «қызыл алма» мен «көк мұнара» символдары. Жорықтан кейін еліне келіп, екі ай бойы жеңіс тойын тойлағаннан кейін қызметші әйел табаққа салып алдына әкелетін ішіне құрт түскен қызыл алманың қандай сыры бар екені Әміршіні ойға батырады. Мұның тегін емес екенін біліп, ары ойлап, бері ойлап, ақыры түн жамылып Кіші ханымның бөлмесіне барғанда оның «ұйықтап жатып шайтансырап ыңыранған оғаш дыбысын естіп», көңіліне бірден күдік ұялайды.

Әмірші бәйбішесінің өзегіне құрт түскен қызыл алманы не үшін жібергенін, оның меңзегені Кіші ханым екенін түсінеді. Көк күмбезді мұнара туралы ойланады. Көк мұнараның өне бойынан сезілетін махаббат екеніне көзі жетеді. Бірақ ол кімнің кімге деген махаббаты? Жазушы көк мұнараның бойындағы жұмбақты, көрген адамды арбап алатын, түрлі әсер етіп, сан ойларға жетелейтін сиқырын шеберлікпен бейнелеген.

«Мұнара» деп аталатын екінші тарауда Жаппар шебердің жайы баяндалады. Жаппар – ғажайып өнер иесі, мұнараны салған шебер. Ортөбелік құмыра жасаушы шебердің баласы. Құмырашы шебердің бұл жаққа қайдан келгенін ешкім білмейді. Бір күзде бейсаубат бір керуенге ілесіп келген де, осы жақта біржола қалып қойған. Бір жетім қызға үйленіп, балалы-шағалы болады. Өзі ешкімге сыр ашпайтын тұйық, біртоға кісі екен. Балаларының ішіндегі Жаппарды ғана өзіне жақын ұстайды. Соған ғана көңілі бітіп, шеберлікке баулиды. Жаппар оның көңілінен шығып, шебер құмырашы болады.

Қыс бойы төсек тартып жатып қалған әкесі жазғытұрым басын көтеріп, шаруаға айналысады: жер жырттып, дән себеді, жеміс ағаштарына күтім жасайды. Сосын балаларын жинап алып, әрқайсысының қандай шаруа істейтінін айтып, жұмыс тапсырады да, Жаппарды ертіп жолға шығады. Көп күн жүріп Байтақ шаһарына жеткен олар әкесінің бұрыннан танысы Ахмет саудагердің үйіне келіп тұрақтайды. Соның көмегімен әке мен бала қалада хан салдырып жатқан мешіттің құрылысшыларының қатарына алынады. Жарты жылдан соң әкесінің ескі сырқаты қайта қозып, қайтыс болады. Өлер алдында баласына айтқан «кетпе» деген бір ауыз сөзі ғана құлағында қалып қояды.

Мешіттің құрылысы біткеннен кейін бір күні бас уәзір мұны шақыртып алып, мұнара салуға тапсырма береді. Жаппар шебер Байтақ шаһардың ішін аралап жүріп, ақыры Кіші

ханым тұратын бақтың түстік жағындағы оңашалау алаңқайдан жер таңдап, сол жерге қазық қағады. Автор шегіністер арқылы Жаппардың өмір жолын шола отырып, жұмысқа қызу кіріскен шағын баяндай келе, кейіпкердің ішкі ой-толғаныстарына да жеткілікті орын берген.

«Аңыздың ақыры» романы кейіпкерлерінің ішкі ой-толғаныстары көңіл-күй, көзқараспайым арнасында сәт сайын дамып, алмасып, динамикалық түрде өрістеп отырады. Жаппардың мұнара туралы ойы да осылайша бірде олай, бірде былай өрбіп, ішкі жан күйі, мақсат-мұраты мен арман-аңсарын танытады.

Салынып жатқан мұнараны көруге келген Кіші ханымға Жаппар ғашық болып қалады. Бұрын Ахмет саудагердің қызы Зүһраға деген сезімін тұсаулап, оған іңкәрлігін білдіре алмай, айырылып қалған жігерсіздігіне іші өртеніп жүрген Жаппардың есінен енді күндіз-түні Кіші ханым кетпей қояды. Оған деген ғажайып сезім Жаппардың жанын азапқа салып, бірде жұмысына бөгет болса, енді бірде шабыт береді. Шебер күнде мұнараның басына шығып алып, Кіші ханымды бақылаумен болады, оның нөкер қыздармен серуенге шыққанын, хан бағындағы көлге шомылғанын биіктен үнемі қарап отыру үшін мұнараның сол жақтағы кетііп тұрған тесігін бітемей қояды. Ол кетікті бітесе, сүйікті адамын енді көрмей қалатындай сезінеді. Әміршінің ұлы жорықтан қайтып келе жатқан хабары шығысымен, мұнараны бітіру үшін шебердің қалауын таппаққа Кіші ханым өзі қылып көрсетіп, нөкер қыздарының ішіндегі ең бір көріктісін шеберге жібереді. Оны Кіші ханым деп қабылдаған шебер мақсатыма жеттім деп ойлайды.

Жаппар – ғажайып өнер иесі. Ол өзінің өнерінің арқасында елдің алғысына бөленеді. Ханның сеніміне ие болған оған тамаша мұнара салу тапсырылады. Кіші ханымға деген іңкәрлігі оны ең көрікті мұнара салуға жетелейді. Көп ізденіп, бұрын-соңды болмаған ғимарат тұрғызуға кіріседі. Елдің бәрінің көңілінен шығатын ғажайып мұнара тұрғызады. Бірақ қаншалықты хас шебер болғанымен, бойындағы өнерінің жемісін жеп, рахатын көрудің орнына, азапқа түседі. Оның маңдайының бағы да, соруы да – бойындағы өнерінде. Автор даңқ пен мансапқа өнерді қарсы қою арқылы өнер адамдары мен билік иелерінің арасындағы қайшылықты көрсетпек болады. Атақ пен даңқ – өткінші, алдамшы, баянсыз болса, өнер – мәңгілік, ол қай заманда да адамзатқа қуаныш сыйлайды, заманалармен бірге жасап, талай ұрпақтың қазынасына, мұрасына айналады.

Жаппар шебер өз өнерінің, өзінің ессіз ғашықтығының құрбаны болды. Ол Кіші ханымға ғашықтығының ақыры жақсылыққа апармайтынының, ауыр жазаға ұшырауын білсе де, одан бас тартпайды. Оның махаббатына ештеңе кедергі болмақ емес. Махаббат та – ішке түскен сырқат секілді адамды көзсіз байлайтын жұмбақ сезімінің тұмасы ғой. Ғашықтық сезім, адал махаббат қана адамды бақытты етеді. Шебер жас жігіт Кіші ханымға деген іңкәрлігін бүкпей, неге болса да бас тігіп, қандай жаза болса да қарсы алуға бейіл. Ханыммен болдым деп сенген ол өз күнәсін жасырмақ емес, өз махаббаты жолында ажалын қасқая күтеді. Жаппардың Кіші ханымға деген махаббаты таза, пәк, ол адамшылығы мен махаббатқа адалдығы жағынан Әміршіден әлдеқайда биік тұрады.

Романдағы психологиялық тереңдікпен бейнеленген кейіпкерлердің бірі – Кіші ханым. «Махаббат» деп аталатын тарауда Кіші ханымның ішкі күйзелісін, жан жүйесінде болып жатқан психологиялық процестерді, әйелдің аянышты тағдырын шебер суреттейді. Сырттай қарағанда, Әміршінің кіші әйелі болу – үлкен бақыт сияқты, өзі сұлу, өзі жас, үлде мен бүлдеге оранып, салтанатты сарайда қаншама күтушілерді жұмсап, қалағанын істетіп, ханның сүйіктісі болып отырған онда арман жоқ секілді. Алайда, ол өзін бақытты

сезіне ме? Небір асыл қазына, ен байлықтың ортасында отырса да, жар жылуын сезіне алмай, сырласатын жан таппай жалғыздықты сезінуі – оның трагедиясы емес пе?

Әрине, ол Әміршіні медет тұтады, оған адал болғысы келеді. Ұзақ жорықтан келе жатқан хан иенің алдынан өзінің сағынышын білдіретіндей, Әміршіні риза қылатындай өшпес ескерткіш салуды ойлайды: «Ол Ұлы Әміршінің өзіне деген қимас көңілінің есесін риясыз махаббатымен ғана қайтара алады. Одан басқа еш қайраны жоқ...» (Кекілбаев, 1989).

Кіші ханымның осынау адал махаббаты мен сағынышының белгісіндей махаббат мұнарасын салғызу идеясы қаншалықты дұрыс болғанмен, шын мәнінде, бәрі керісінше болып, өзінің де, шебер жігіттің де сорына айналарын білмейді. Олардың тағдырындағы қасіретті бетбұрыс осы мұнарадан басталады. Ақыры шебердің мұнараны бітірмей жатқанының сырын түсінеді. Шебер мына мұнараға алыстаса қиып кете алмайтын, жақындағанмен бәрібір қолы жетпейтін үмітсіз махаббатын бейнелеген, өлімге де риза есірік дәмесін, ессіз құштарлығын бейнелеген, ол мынау кетік мұнараның басынан өздігінен түспейді.

Шебер жігіттің мұнараның хан бағы жағындағы кетікті бітемей қоюы алғашында Кіші ханымның ашуын туғызады. Ол әуелі «аспандағы айға қол созған» немені тәубесіне түсіріп, жазалауды ойлайды. Сосын мұнараны түгін қалдырмай бұздырып тастамақ та болады. Тіпті алдына барып, «мұнараны тезірек бітіре көр» деп жалынуды да ойлайды. Ақыры Жаппарға өзінің орнына бір сұлу нөкер қызын жіберіп, шебер жігіт құрылысты аяқтап шығады.

Кіші ханым өз тағдырына мойынсұнып, ханға адал болғысы келеді, бірақ ол махаббат па, басқа ма? Мүмкін кіріптарлық, әлде жар жылуын аңсаған құштарлық шығар? Ханым ол арасын ажыратып жатпайды. Кейде ойында күмән мен күдік те орын алады. Он жетіден жаңа асқан шағында ханның ордасына түскен ол махаббаттың қызығын көріп жарыды ма? Жалғыздықтан елігізетіні неліктен?

Ханымның киіміндей киім киіндіріп, өзіне ұқсайтын нөкер қыздардың бірін Жаппар шеберге жұмсап жібергенде, сол қыздың әңгімесін тыңдап отырып бастан кешетін көңіл-күйін суреткер психологиялық талдау жолымен ашады. «Жас-жастың тілегі бір» дегендей, осындай сезімді бастан кешіп отырған ханымның ішкі әлемінде не болып жатқанын байқау қиын емес. Жастық құштарлық өз дегенін істетпей қоя ма? Өңінде таза ақыл, сергек санамен адалдығын аңғартса да, ұйықтап жатып ұйқысыраған әрекеті оны әшкерелеп, жан-сезім құпиясын ашып қояды. Оның мұндай «шайтансыраған» құштарлығын көрген Алмас хан түңіліп кетеді. Ханды қанша күтсе де, бөлмесіне неге келмей қойғанын түсінбей жүрген ханым күтуші әйелден түнде бөлмесіне ханның келіп, бірақ көп кешікпей қайта шығып кеткенін естігеннен кейін, өзінің күнәсін сезіп, жан күйзелісіне түседі.

Ханым осы күнәсі үшін ерте ме, кеш пе, әйтеуір бір жазаға тартылатынын біледі. Оған Жаппардың еш жазығы жоқ, өзіне өлердей ғашық болғаны үшін ол еш кінәлі емес. Жүрекке әмір жүрмейтінін жақсы түсінеді. Бар айып өзінде екенін мойындап, қандай жаза болса да қабылдауға дайын. Ханым Жаппардың еш кінәсі жоқтығын айтып, Әміршінің алдынан өтеді, бірақ ол әрекетінен ештеңе шықпайды. Автор Ханымның жан азабын, ішкі ойлары мен сезім шарпысын жеріне жеткізе психологиялық талдау, сана ағымы жолымен тереңдей суреттейді.

Кіші ханым тағдыры – бас бостандығы шектелген, әйелдің жүрек қалауына еркіндік берілмеген, әйел сұлулығы қолында билігі мен байлығы бар күштілердің ойыншығы

болған қатал замандағы мыңдаған тағдырлардың бірі. Ол адам ретінде де, әйел ретінде де бақытсыз болып, өзінің тағдырының құрбаны болды. «Қай-қай заманда да арулар өмірі – қатал заманның ойыншығы, қатал әміршінің, тәтті ләззаттың ғана құралы болғандығы белгілі. Қалай дегенде де, Кіші ханым бейнесі – сұлулық пен пәктіктің, адалдық пен аңғалдықтың, ақылдылық пен табандылықтың символы», – деп жазады ғалым Қ.Жүсіп (Жүсіп, 2000).

«Аңыздың ақыры» аталатын соңғы тарау романның эпилогы іспетті. Алғашқы үш тарауда роман сюжетіндегі оқиға үш тараптың – Алмас хан, Жаппар шебер және Кіші ханымның көзімен, көңіл күйі мен ішкі жан дүниесі арқылы баяндалып баға берілсе, бұл тарауда содан кейінгі жайлар, оқиғаның немен аяқталғаны суреттеледі.

Автор Әміршінің жарты әлемді жаулаған айбынын, қолбасылық дарынын, қанқұйлы жыртқыштығымен қатар, қатардағы пенде ретіндегі тағдырдың алдындағы қауқарсыздығын, жан күйзелісі мен қайшылықты тағдырын шынайы бейнелейді. Ол бір ауық өмірдің қатал заңдылығына мойынсұнып, өмірдің өткіншілігі, даңқтың тұғырына жетіп, қолында қанша билік болса да, тағдырына қарсы келе алмайтыны, оның алдында әлсіздігі жайлы ойланады. Адам бойындағы менмендік, тәкаппарлық, қызғаныш, көре алмаушылық, атаққұмарлық, билікқұмарлық, астамшылық сияқты мінез-құлық міндерінің асқынуы Әміршінің тағдырын қиындатып, жан азабына салады. Ақылды, ойшыл адам ретінде ол кеш те болса бес күн тірліктің жалғандығын, осы кезге дейінгі тірлігінің бәрі бекер екендігін түсінгендей болады, бірақ одан дұрыс қорытынды шығара алмайды.

Жазушы Әміршінің бойындағы өз мақсатына жету үшін және уысындағы билікті ұстап тұру, одан әрі нығайту жолында зорлық пен зұлымдықтың, айла мен амалдың неше түрін қолдануын әшкерелеуге назар аударады. Өзін қаншалықты құдіретті, күшті деп есептесе де, шынтуайтқа келгенде, ол да дәрменсіз пенде екенін сезеді: «Неткен тамұқ дүние... Бүгін келіп байқаса, сол өзгелерді матап келген қыл тұзақ, енді міне, өзінің де аяқ-қолын шырмай бастапты. Жұрт бұрын Әміршінің көзі мен сөзінен қорқатын болса, енді міне, Әмірші де жұрттың сөзі мен сөзінен қорқатынды шығарыпты», – деп жазады автор.

Сыншы С.Әшімбаев аталмыш шығарма туралы былай деп жазады: «Роман бастан-аяқ ойға, толғанысқа толы, кәдімгі интеллектуалдық дәрежедегі философиялық шығарма. ...Әбіш бұл романда өзінің суреткерлік екі қасиетін – философиясы мен терең психолог екендігін, бір сөзбен айтқанда, жазушылық жоғары интеллектін айрықша дәлелдейді» (Әшімбаев, 1999).

Әмірші қалың қолымен жаңа жорыққа аттанып барады. Өткелден өтіп бара жатқанда астындағы аты сүрініп кетіп, ханның сұқ саусағындағы күміс жүзігі түсіп қалады. Бұл алдағы болатын оқиғадан хабар беретін тұспал іспетті. Мұны хан да жақсылыққа жори алмай, секем алып қалады. Қолдан сусып кететін билік қана емес, ханның ажалына көрінген болуы керек.

Жолда тұсынан өтіп бара жатқан ханға жұрт жаппай жапырылып, иіліп-бүгіліп тағызым етіп жатқанда оқшау шошайған бірдеңеге көзі түседі. Аласа арбаның үстіндегі құмыралардың ортасында біреу отыр. Иә, Әмірші Жаппар шебердің қос жанарын ағызып жіберіп, тілін қырқып, айдалаға апарып тастауға әмір еткен еді. Міне, сол жігіт енді алдынан шығып отыр. Оның хан алдында қаймықпай еңсесін тік ұстап, жанарсыз көзін алысқа қадап мелшіе тік отыруы да көп нәрсені аңғартады. Ұлы өнер туындыларын дүниеге әкелген өнер адамдарын, хас шеберлерді жасыту, өр кеудесін басып, сағын

сындыру мүмкін еместігін түспалдайтындай. Ұлы өнер туындылары мен адамзатқа жасалған жақсылықтың ғана мәңгілік екенін жазушы осылайша оқырманға аңғартады.

Соңғы кезде Әміршінің тұла бойын бір мазасыздық басып, өзін жайсыз сезініп жүреді. Аңға шыққан кезінде жайсыз түс көреді. Түсінде жер түбіндегі киелі өлкеге сапарлап, көппен бірге қажылыққа барып жүр екен дейді. Бірақ қағбаның қасиетті тарғыл тасы бұған жеткізбей қояды. Жолда келе жатқанда бұған жолбарыс тап болып, одан аман қалады. Жорыққа аттанғанда да жол бойы соқыр жігіт көз алдынан кетпейді. Әмірші өзінің ажалының таяп қалғанын сезгендей болады.

Сөйтіп Әмірші қаншама атағы жер жарып, билік пен байлықтың қызығын көрсе де, өзі туралы артына аңыз қалдырамын деген арманы адыра қалып, кез келген пендеге тән өлім құшады. Романдағы Әміршінің ойымен пайымдалатын: «Ендеше, жұмыр басты пендеге соншама көп нәрсе керек емес екен. Жұмыр басты пенденің кез келгеніне лайық күйбең тірліктің қарапайым рахатынсыз қонған бақ пен даңқтың қай-қайсысы да соқыр тиынға тұрмайды екен» (Кекілбаев, 1989), – деген жолдар бүкіл шығарманың лейтмотиві, идеялық түйіні іспетті.

Әбіштанушы ғалым Ж.Дүйсенбаева: «Әбіш – ең алдымен, гуманист жазушы. Оның сол қыры «Ханша-дария хикаясы» мен «Аңыздың ақыры» романында тіпті көрініңкірейді. Әділдік пен жауыздық, екеуі де өміршең, мәңгілік қарсыластар болғанымен, түптің түбінде, алдыңғысының аты озды. «Ханша-дария хикаясында» ол кептер болып көкке самғап кетіп, Шыңғыстың масқара өлімін әлемге әйгілесе, «Аңыздың ақырында» ол мұнараға айналып, уақытпен бірге бой түзеп, әуелеп қалды. Екі шығармадағы қос билеуші болса, әлдеқашан жер түбіне кеткен», – дейді (Дүйсенбаева, 2009).

Романда Әміршінің образын толықтырып, характерін аша түсу мақсатында Сүлеймен пайғамбар туралы аңызды, Пірмен кездесуін, құран сүрелері мен оның түсіндірмесін де пайдаланады. Алмас хан алыс сапарға аттанарда Піріне жүгініп, оның батасын алып кететін болған. Оған соңғы рет барғанында, Пірі ықылассыз қабылдайды. Жақында көрген түсі мен тосыннан тап болып, бірақ шаппаған жолбарыстың жайын айтқанда, сәл ойланып: «...Кие үркіткен, аруақ ренжіткен жерің бар шығар, балам, ойлан», – деп әңгімесін қысқа қайырады. Ақ сұр қазіреттің құран ашып, оны түсіндіретін әдеті де Әміршінің жаратқаннан медет сұрап, жолын аштыратын мұсылмандық болмысын көрсетеді. Шығармадағы риторикалық сұрақтар пен интонациялық тыныстар да ұдайы роман-тәмсілдің шырайын ашып, көркемдік қасиетін үстеп отырады.

«Мәтіннің жаны – тіл. Бұл – әдебиетте ескеруге тиісті ең басты шарттың бірі. Ал көркем шығарма тілінің қолданыс мәнері әдеттегі қалыптан өзгеше сипатқа ие екендігі тағы белгілі» (Райан, 2019). Жазушының суреткерлік шеберлігінің бір ерекшелігі – көркемдік деталь-штрихтарға салмақты жүк артып, символдық белгілерді қолданып, мақал-мәтел тектес ойшылдық-пайымдық айтылымдарды өнімді және тиімді пайдалануында. Роман тілінде жағдай мен кейіпкер әрекетін өзектендіре түсетін қанатты сөздер мен афоризмдер сынды айтылымдар мол ұшырасып отырады: «Елжіреуік сезім де бір, ұстамайтын ышқыр да бір – екеуі де абыройыңды айрандай төгеді»; «Көңіл итке көз бен сөзден өтімді не бар?!»; «Ұрғашының қашанға қайраны біреу-ақ. Еркек басын беріп құтылатын жерден әйел намысын тонатып құтылады» (Кекілбаев, 1989) т.б.

Қорытынды

«Әдеби шығарма – негізінен, идеяны немесе автор идеясын білдіру құралы болып табылатын өнер түрі. Адам өмірі мен оның беттесетін түрлі проблемалары әдеби

шығарма тудыруда автордың шабыт көзі болады. Екінші жағынан, әдеби шығарманы автор оқырманға өзінің өмірге көзқарасын білдіру үшін жазуы мүмкін» (Safitri et al., 2021). «Аңыздың ақыры» романында автор аңыздық деректерді пайдаланып, жақсылық пен жамандық тайталасындағы биік гуманистік идеяларды көркемдік елегінен өткеретін жалпыадамзаттық мәселелерді көтереді. Шығарманың өзегінде автордың адамгершілік, гуманистік көзқарастары жатқаны анық.

«Кекілбаев кеңес әдебиетінің социалистік реализмінің қатаң талабынан шығып, адам тағдырының шындығына қайта оралып жатқан кезеңде қазақ әдебиетіне жаңа тыныс әкелді. ...Кекілбаев шығармашылығы бүгінгі қазақ қоғамына қажет тақырыптарды қозғайды. Оның философиялық тақырыптары адамзаттық мәселелерді қозғап, өмірдің мәніне ойшылдықпен қарауға үйретеді» (Kabylov et al., 2024). Жазушының «Аңыздың ақыры» романы өмірде орын алған жағдайлар мен жеке адамның рухани тәжірибесі арасындағы алшақтық, адамның онтологиялық жалғыздығы мен оған қарсы тұруға қауқарсыздығы, рухани қорғансыздығы секілді әлеуметтік-тұлғалық нюанстарды бейнелеуі арқылы кейіпкерлерінің тағдырына оқырмандаын жақындата түседі әрі солардың басынан кешкен жайларды жақсы пайымдап, жақынырақ сезінуге мүмкіндік береді.

Көрнекті ғалым Қ.Ергөбектің: «Әбіш Кекілбайұлы – өзіне дейінгі адамзат көш-керуенін жұмыр басты пенде ретінде жалғаушы ғана емес, өзіне дейінгі адамзат баласы кешкен тарих, көрген мұхнат, күйзелген, күңіренген, қуанған қайғы-қасіретімен қоса суреткер ретінде сахнаға алып шығып, көрерменнің көз алдында, оқырманымен ойласа отырып талдап, өзіне дейінгі тарихтың қорытындысын көркем шығарған, бағасын берген, одан нені алуға болады, нені алуға болмайды, бүгінгі таңға, ендігі ұрпаққа соның қайсысынан үйренуге, қайсысынан жиренуге керек, соның бәрі-бәрісін философиялық тұрғыдан жентектеп бере білген көркемдік жинақтаудың құзар шыңына шаққан аса күрделі философ жазушымыз», – деген пікірінің жазушы шеберлігін бағалаудағы әділ ұстаным екендігіне көзіміз жете түседі (Ергөбек, 2016).

«Жазушы нені жазса да, тереңнен қаузап, айтарын жеріне жеткізе, оқырманын тебіренге жазады. Әрбір тілдік қолданыс мағынасының ұңғыл-шұңғылына көз жіберіп, мағыналық-көркемдік жағына қапысыз таңдау жасайды. ...Суреткердің дәстүрлі шешендік мәнермен көсіле баяндайтын кестелі тілі терең мазмұн, парасатты пайыммен үйлескен кезде абыз шешеннің кестелі сөзіндей ерекше өрнек табады» (Қабылов, 2025).

Қорыта айтқанда, Ә.Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романында автор өмірдің өткіншілігін, дүние қызықтарының жалғандығын, атақ-даңқ пен шексіз биліктің баянсыздығын көрсету арқылы өмірде тек жақсылық жасап, артыңа жақсы атыңды қалдыру парыз деген идея ұсынады. Жазушының гуманистік көзқарасы мен суреткерлік шеберлігі ХХ ғасырдағы қазақ романына жаңа леп әкелгенін айту парыз.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырады (грант № AP19678872)

Мақала бойынша авторлар мүддесі қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. Ә.Д. Қабылов мақаланың негізгі идеясы мен тақырыбын ұсынды, зерттеу материалдарының негізгі бөлігінің талқылауларын жүйеледі. Н.С. Камарова материалдарды жинақтап, зерттеу материалдарының нәтижелерін айқындады және

мақаланы рәсімдеумен айналысты, мақаланың әдістемесі мен қорытынды бөлімін жазды. Мақаланың тұтастығы мен деректердің дәйектілігін зерделеді.

Әдебиеттер тізімі

- Әшімбаев, С. (1999). Ой мен оқиға. In Кеңілбаев, Ә. *XII томдық шығармалар жинағы* (Vol. 3). Жазушы.
- Дүйсенбаева, Ж. (2002). *Әбіш Кеңілбаев – суреткер*. Нұрлы әлем.
- Дүйсенбаева, Ж. (2007). *Әбіш Кеңілбаев шығармаларындағы тарих тағылымы*. Нұрлы әлем.
- Дүйсенбаева, Ж. (2009). *Әбіш Кеңілбаев және замана шындығы*. Нұрлы әлем.
- Ергөбек, Қ. (2016, December 8). Телегей теңіз. *Ақтөбе*, (228–229).
- Жүсіп, Қ. (2000). *Шың мен шыңырау. Әбіш Кеңілбайұлының прозасы хақында. Әдеби сын-зерттеу*. Арыс.
- Кеңілбаев, Ә. (1989). *2 томдық шығармалар жинағы. 1-том. Роман, повестер*. Жазушы.
- Кобжасарова, С., Хамидова, А. (2022). Принцип историзма в творчестве А. Кеңильбаева. *Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Филология*, 141(4), 196–201. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-4-196-201>
- Қабылов, Ә., Қамарова, Н., & Жайлауов, Б. (2025). Әбіш Кеңілбаев және шешендік дәстүр. *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы*, 1(150).
- Піралиева, Г. (2001). *Ізденіс өрнектері. Әдеби сын. Зерттеу. Сұхбат*.
- Райан, М. (2019). *Әдебиет теориясы. Кіріспе*. ҰАБ.
- Тоқбергенов, Т. (1981). *Қос қағыз*. Жазушы.
- Ысқақбай, М. (1975). Кең тыныс. *Жұлдыз*, (4), 204–221.
- Ismakova A., N. Akysh, A. Akhmetova, A. Kaliyeva, & S. Shortanbayev (Trans.). Seven Aspects of the Great Steppe in the Modern Kazakh Prose – the National Conception of Eternal Nation and Art Discourse (2019). *Space and Culture, India*, 7(3), 68-75. <https://doi.org/10.20896/saci.v7i3.468>
- Kabylov, A., Anes, G., Kamarova, N., Burkitbaeva, A., Zhailovov, B., & Shokhayev, M. (2024). Cultural identity of public consciousness in Kazakhstan literature education: Effects of a new teaching method. *Journal of Ethnic and Cultural Studies*, 11(1), 119–141. <https://doi.org/10.29333/ejecs/1954>
- Safitri, D., Waluyo, H. J., & Saddhono, K. (2021). The value of character education in short stories *Perempuan* by Mochtar Lubis collection: A postcolonial approach. *American Journal of Humanities and Social Sciences Research*, 5(1), 1–5. <https://www.ajhssr.com/wp-content/uploads/2021/01/A215010105.pdf>

А.Д. Кабылов, Н.С. Камарова*

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан

Идейно-художественные особенности романа «Конец легенды» А. Кеңильбаева

Аннотация. В статье рассматриваются идейно-художественные особенности романа выдающегося писателя Абиша Кеңильбаева «Конец легенды». Это произведение, своим новаторством привлечшее внимание к творчеству автора, было произведением,

которое с большой художественностью раскрыло душу героя, глубоко погрузившись в его внутренний мир. На примере творчества писателя рассмотрены характеристики «переплетенного стиля», когда в произведениях писателя переплетаются авторское повествование и слова, мысли, внутреннее состояние души героя, что было в свое время новизною в нашей литературе. На мировоззренческой концепции романа можно наблюдать влияние экзистенциализма, акцентирующего внимание на различных тайнах человеческой жизни в философии XX века. Необходимость понять уникальную сущность жизни человека, проследить внутренний мир человека путем изображения его духовной и эмоциональной природы с психологической точки зрения, что привлекает внимание читателей. В модернистской литературе, акцентирующей внимание на личной жизни человека, мире его чувств, особенностях восприятия происходящих вокруг событий, изображение мыслей, впечатлений, состояния души через «поток сознания» проявляется поэтический стиль писателя. Анализируются идейно-художественные особенности романа с точки зрения индивидуально-стилевых особенностей автора.

Ключевые слова: Абиш Кекильбаев, проза, роман, жанр, тема, идея, художественность.

A.D. Kabilov, N.S. Kamarova*

Caspian University of Technologies and Engineering named after Sh. Sesenov, Aktau, Kazakhstan

Ideological and artistic features of the novel «The End of the Legend» by A. Kekilbaev

Abstract. The article examines ideological and artistic features of Kekilbaev's *The End of the Legend*. This work, which attracted attention with its innovation, revealed the hero's soul with great artistry, deeply immersing itself in his inner world. Using the example of the writer's work, the characteristics of the 'intertwined style' are considered, in which the author's narration and words, thoughts, and inner state of the hero's soul are intertwined in the writer's works, which was a novelty in our literature at the time. Influence of the existentialism movement, emphasizing various mysteries of humanity in the 20th-century philosophy, can be observed on ideological concept of the novel. The need to understand the unique essence of human life, to trace the inner world of a person by depicting his spiritual and emotional nature from a psychological point of view attracted the attention of readers. In modernist literature his world of feelings, the peculiarities of perception of events happening around him, the depiction of thoughts, impressions, and the state of the soul through the 'stream of consciousness' manifests itself in the poetic style of the writer. Ideological and artistic features of the novel are analyzed from the aspect of individual stylistic features of the author.

Keywords: Abish Kekilbayev, prose, novel, genre, theme, idea, artistry.

References

- Ashimbaev, S. (1999). *Oy men oqiga* [Thought and Event]. In Kekilbaev, A. *XII tomdyk shygarmalar jina gy* (Vol. 3). Zhazushy.
- Duysenbaeva, Zh. (2002). *Abish Kekilbaev – suretker* [Abish Kekilbayev as an Artist]. Nurly alem.
- Duysenbaeva, Zh. (2007). *Abish Kekilbaev shygarmalaryndagy taryh tagylymy* [The Lessons of History in Abish Kekilbayev's Works]. Nurly alem.
- Duysenbaeva, Zh. (2009). *Abish Kekilbaev zhane zamana shyndygy* [Abish Kekilbayev and the Truth of the Era]. Nurly alem.
- Ergobek, K. (2016, December 8). *Telegei tengiz* [A Vast Sea]. *Aktobe*, (228–229).

Jusip, K. (2000). *Shyn men shynyrau: Abish Kekilbaiulynyn prozasy hakynda. Adebı syn-zertteu* [The Peak and the Abyss: On the Prose of Abish Kekilbayuly]. Arys.

Kekilbaev, A. (1989). *2 tomdyk shygarmalar jına gy. 1-tom. Roman, povester* [Collected Works in Two Volumes. Vol. 1: Novel, Stories]. Zhazushy.

Kobzhasarova, S., & Khamidova, A. (2022). *Printsip istorizma v tvorchestve A. Kekilbaeva* [The Principle of Historicism in A. Kekilbayev's Works]. *Vestnik ENU im. L.N. Gumileva. Seriya Filologiya*, 141(4), 196–201. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-4-196-201>

Kabylov, A., Kamarova, N., & Zhailauov, B. (2025). *Abish Kekilbaev zhane sheshendik dastur* [Abish Kekilbayev and the Oratory Tradition]. *L.N. Gumilev Eurasian National University Bulletin. Philology Series*, 1(150).

Piralieva, G. (2001). *Izdenis ornekeri: Adebı syn, zertteu, sukhbat* [Patterns of Inquiry: Literary Criticism, Research, Interview].

Raian, M. (2019). *Adebiet teoriyası: Kirispe* [Literary Theory: An Introduction]. UAB.

Tokbergenov, T. (1981). *Kos kagys* [Double Beat]. Zhazushy.

Yskaqbaı, M. (1975). *Keng tynys* [Broad Breath]. *Zhuldyz*, (4), 204–221.

Ismakova, A., Akysh, N., Akhmetova, A., Kaliyeva, A., & Shortanbayev, S. (Trans.). (2019). *Seven Aspects of the Great Steppe in the Modern Kazakh Prose – the National Conception of Eternal Nation and Art Discourse. Space and Culture, India*, 7(3), 68–75. <https://doi.org/10.20896/saci.v7i3.468>

Kabylov, A., Anes, G., Kamarova, N., Burkitbaeva, A., Zhailovov, B., & Shokhayev, M. (2024). Cultural identity of public consciousness in Kazakhstan literature education: Effects of a new teaching method. *Journal of Ethnic and Cultural Studies*, 11(1), 119–141. <https://doi.org/10.29333/ejecs/1954>

Safitri, D., Waluyo, H. J., & Saddhono, K. (2021). The value of character education in short stories *Perempuan* by Mochtar Lubis collection: A postcolonial approach. *American Journal of Humanities and Social Sciences Research*, 5(1), 1–5. <https://www.ajhssr.com/wp-content/uploads/2021/01/A215010105.pdf>

Авторлар туралы мәлімет:

Қабылов Әділет Дыбысұлы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Актау, Қазақстан. E-mail: adilet.kabylov@yu.edu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9960-2380>

Қамарова Нағбду Сұлтансихқызы – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Актау, Қазақстан. E-mail: nagbdu@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9476-1596>

Қабылов Адилет Дыбысович – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан. E-mail: adilet.kabylov@yu.edu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9960-2380>

Қамарова Нағбду Сұлтансихқызы – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, профессор, Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан. E-mail: nagbdu@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9476-1596>

Kabylov Adilet – Candidate of Philology, Professor, Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktau, Kazakhstan. E-mail: adilet.kabylov@yu.edu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9960-2380>

Kamarova Nagbdu Sultansihkyzy – corresponding author, Candidate of Philology, Professor, Caspian University of Technologies and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktau, Kazakhstan. E-mail: nagbdu@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9476-1596>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 17.07.31

Ғылыми мақала

А.Ә. Маликова^{1*}, Т.Қ. Омар², Д.Н. Байғұтова³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

^{2,3} Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан

(E-mail: ¹akjaiyk_91@mail.ru*, ²togatai@mail.ru, ³dinar_1378@mail.ru)

ЖҰБАН МОЛДАҒАЛИЕВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Аңдатпа. Ғылыми мақалада қазақ поэзиясының көрнекті ақыны Жұбан Молдағалиевтің 1960-1990 жылдар аралығындағы шығармалары зерттеу нысаннына алынып, ондағы ұлттық құндылықтар арнайы қарастырылады. Ақынның сол кезеңдегі шығармалары арқылы қазақ руханиятына қосқан үлесі сөз болады. Халқымызға тән мінез, бітім - болмыстар, яғни ұлттық құндылықтар негізі көріктеу құралдар мен бейнелі сөздер аясында ғылыми-теориялық тұрғыдан жан-жақты зерделенеді. Ақын поэзиясы саяси-әлеуметтік лирика, философиялық лирика, азаматтық лирика, табиғат және махаббат лирикасы сынды тақырыптық - жанрлық түрлерге бөлінетіндігі сөз етіліп, кейде тіпті бірнешеуі өзара тоғыса келіп, бір туындының аясында көрініс табуы мысалдар негізінде дәлелденеді. 1960 - 1990 жылдар аралығындағы ақын поэзиясы бұрынғысына қарағанда сөз саптау үлгісі мен тілдің айшықты ажары жағынан байи түскені, ойы салмақтанып, ұлттық құндылықтарға қатысты философиялық пайымы тереңдеп, өзінің дара қолтаңбасын, стильдік ізденістерін барынша таныта түскендігі де айқындалады. Жұбан Молдағалиевтың өлеңдері мен поэмаларындағы отансүйгіштік, туған ел мен жерге деген құрмет, ата-баба ғұрпын, сат-дәстүрін дәріптеу, туыстық қарым-қатынас пен бауырмалдылық, адал достық, қонақжайлылық, ата-анаға, әйел затына, қарындасқа, үлкен-кішіге деген ізет, яғни діни тұрғыдағы мұсылмандық имандылық қасиеттер, ана тілінің құдіреті, діл ұғымына саятын ұлттық құндылықтар көрініс тапқан. Мақала барысында ақынның азаматтық тұлғасы, өзіндік «Мені», лирикалық кейіпкер ретіндегі бітім-болмысы айқындалып, қазақ поэзиясындағы тұғырлы орны тың сипатта, жаңа көзқараста зерделенеді.

Түйін сөздер: ұлттық құндылықтар, поэзия, дәстүр, тарихи сана, батырлық бейне, көркемдік тәсілдер, ұлттық мінез

Түсті: 26.06.2025; Жөнделді: 13.10.2025; Мақұлданды: 20.12.2025; Онлайн қолжетімді: 29.12.2025

Кіріспе

XX ғасырдың екінші жартысы – кеңестік жүйенің идеологиялық қысымына қарамастан, қазақ қаламгерлері ұлттық мүддені көркем сөзбен жеткізген кезең. Бұл дәуірде ұлттық әдебиет пен мәдениеттің дамуына елеулі үлес қосып, өзінің шығармашылық жолында туған халқының болмысы мен рухын, елдік мұраттарын көркемдік тұрғыдан терең бейнелеп, замана шындығын, уақыт сынының күрделі қалтарыстарын барынша сезіне отырып, ұлт тарихы, тілі, діні, ділі сияқты өзекті мәселелерді астарлап жеткізген көрнекті ақындардың бірі әрі бірегейі – Жұбан Молдағалиев. Оның өлеңдеріндегі ұлттық болмыс бейнесі – қазақтың ерлік жолы, батырлық рухы, елге, жерге деген сүйіспеншілік, ана тілі мен ата салтына, әдет-ғұрпына деген адалдық, құрмет сияқты биік ұғымдар аясында көрініс тапты.

Ақынның «Мен қазақтың» поэмасы осы бағыттағы шығармашылық ізденістерінің шарықтау шегі болды. Бұл шығармада ол тұтас ұлттың рухын көтеріп, тарихи жадыны жаңғыртты, сонымен қатар ұлттық мақтаныш сезімін оятты. Сондай-ақ, ақын шығармаларынан ұлттық мінез, тұрмыс-салт, табиғат пен адамның өзара қарым-қатынасы, диалектикалық байланысы, дәстүр мен уақыт сабақтастығы айқын аңғарылады. Жоғарыда сөз еткеніміздей лириканың жанрлық тақырыптарының бірнешеуін осы шығарманың бойына тоғыстырған.

Сонымен қатар оның шығармашылығы – тұтас бір ұрпақтың сана-сезіміне ұлттық құндылықтардың өскелең дәнін сеуіп, оны қайта түлетіп, жаңғырту арқылы тәрбиелейтін баға жетпес рухани мұра болып табылады.

Жұбан Молдағалиевтың 1960-90 жылдар аралығындағы поэзиясы ұлттық идея мен өркениеттік сана, тарихи шындық пен рухани еркіндік тақырыптарымен терең астасып жатыр. Бұл кезеңде ақынның шығармашылық әлеуеті жаңа сапалық деңгейге көтеріліп, оның қаламынан туған әрбір туынды халықтың өткеніне барлау жасап, сананың сүзгісінен өткізіп, танымның таразысына сап, болашаққа сеніммен қарауға жетеледі. Ақын поэзиясында ұлттық болмыстың мәйегі – ата-баба ерлігі, туған жерге деген сүйіспеншілік, ана тіліне деген құрмет, рухани тамыр мен сабақтастық көркемдік шындықпен өріліп берілген.

Зерттеу әдістері

Мақалада әдеби талдау мен салыстырмалы зерттеу әдістері қолданылды. Ақын шығармаларының мазмұны мен құрылымы сипаттамалық әдіспен зерттеліп, ұлттық құндылықтарды танытатын образдар мен тақырыптар талдауға алынды. Сонымен қатар мәтіндік және поэтикалық құрылымға семантикалық талдау жасалды. Жұбан Молдағалиев шығармашылығының көркемдік ерекшеліктерін айқындау мақсатында тарихи-мәдени контекстер де назарға алынды. Зерттеу барысында қазақ әдебиеттану ғылымындағы классикалық заманауи тәсілдер басшылыққа алынып, поэтикалық мәтіндерге көпқырлы талдау жүйесі арқылы сараптау жүргізілді.

1. Тарихи-әдеби әдіс. Бұл әдіс арқылы ақын шығармаларының жазылған кезеңі мен сол уақыттағы тарихи әлеуметтік жағдайлар арасындағы байланыс қарастырылды. Жұбан Молдағалиев поэзиясы 1960-90 жылдар аралығындағы қоғамдық өзгерістермен сабақтастырыла отырып, ұлттық идеяның дамуына әсер еткен тарихи факторлар тұрғысынан талданады.

2. Көркемдік талдау әдісі (поэтикалық талдау). Бұл әдіс арқылы ақынның поэзиясындағы бейнелеу құралдары, троптар мен стильдік тәсілдері, тіл ерекшеліктері

анықталып, олардың ұлттық құндылықтарды айқындап жеткізудегі көркемдік қызметтері зерделенді.

3. Мазмұндық-идеялық талдау әдісі. Бұл тәсіл арқылы шығармалардағы негізгі идеялар мен рухани-ұлттық құндылықтар (елге, жерге деген сүйіспеншілік, тарихи сана, тіл мен дәстүрге адалдық, ұлттың рухани бірлігі) айқындалып, оладың ақын поэзиясында қандай формада және қаншалықты тереңдікпен көрініс тапқаны талданады.

4. Салыстырмалы әдіс. Аталмыш әдіс арқылы Жұбан Молдағалиев дәріптеген ұлттық құндылықтардың І. Жансүгіров, М. Мақатаев, Қ. Мырзалиев және т.б. ақындар шығармаларымен салыстырыла отырып, оның поэтикалық ерекшелігі мен даралық сипаты айқындалды. Соның нәтижесінде Жұбан ақын поэзиясының ұлттық әдеби кеңістіктегі орны мен ықпалы да бағаланды.

5. Контекстуалды әдіс. Ақын поэзиясында кездесетін ұлттық ұғымдар мен бейнелердің мәдени-рухани контекстегі сипатына көркем талдау жүргізілді. Бұл тәсіл арқылы «ұлт», «ел», «жер», «тіл», «тарих» ұғымдарының концептуалдық қызметі айқындалды.

Жоғарыдағы аталған әдістердің біртұтас үйлесімді қолданылуы Жұбан Молдағалиев поэзиясындағы ұлттық құндылықтарды терең әрі жан-жақты ғылыми тұрғыдан талдауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Жұмыста қолданылып, талданған материалдардың теориялық қорытындылары мен тұжырымдарын Жұбан Молдағалиевтың шығармаларын зерттеуде, қазақ әдебиеті курсын жасауда, ақын шығармашылығына қатысты арнайы курстарды оқыту барысында пайдалануға болады.

Жұбан Молдағалиевтың поэзиясы – қазақ халқының рухани болмысын, тарихи жадын, тілін, дәстүрін дәріптеп, жаңғыртуға арналған көркемдік құбылыс. Оның 1964 жылы жарық көрген «Мен – қазақпын» атты поэмасы ұлттық мақтаныштың көркем үлгісі ретінде қазақ әдебиетінде ерекше орын алуымен қатар, ақын даңқын әлем әдебиетіне де танытқан шоқтығы биік туынды. «Ақын санасында сан жылдар қорытылып келген, бүкіл алаш жұрты жылы қабылдаған «Мен – қазақпын» поэмасын Ж. Молдағалиев шығармашылығының азаматтық сарындағы шоқтығы биік туындысы деуге болады» (Секей & Аманғазықызы, 2022). Мұнда ақын ұлттық ерекшеліктерді, ерлік дәстүрді, туған жер мен елдің байлығы, өткен тарихы мен бүгіні жайлы көркем ой өрбітіп, суретті сөзбен кестелеп, асқақ сезіммен толғана жырлаған.

Белгілі ғалым С. Қирабаев «Азамат үні» деген еңбегі мен сыншы Бақыт Сарбалаевтың «Дархан дастан» мақаласында осы шығарманың композициялық құрылымы мен сюжеттік желісі, көтерген тақырыбы мен идеялық мұраты, көркемдік табиғаты түгелдей талданған. С. Қирабаев поэманы монолог түрінде жазылғанын сөз етсе, Б. Сарбалаев публицистикалық сарыны басым екендігін дәлелдейді. ««Мен - қазақпын» таза публицистикалық шығарма, поэмадағы оқиға шығарма негізіне арқау болған лирикалық кейіпкердің атынан баяндалады» дегенді әдебиеттанушы М.Базарбаев (1995) та қостайды. Сонымен қатар ғалым С. Қирабаев (1998) поэма және оның авторы туралы: «Жұбан Молдағалиев ұлттық поэзияның өрісін кеңейтті. «Мен – қазақпын» – ұлттық рух пен тарихи жадыны жаңғыртқан поэма. Онда қазақ халқының тағдыры мен ерлігі жырланады, бұл туынды – рухани ұран» деп өзінің жоғары бағасын берген.

Расында ақынның аталмыш поэмасы – ұлттық құндылықтардың киесіне айналған рухани «тайқазан» десек болады. Оның лирикалық кейіпкер атынан баяндалатынын әрі

публицистикалық сарыны басым екендігін ескере келе «лирикалық-публицистикалық» поэма деген тұжырымға тоқтауымызға әбден болады.

Ақын поэмадағы «Мен – қазақпын, мың өліп, мың тірілген» (Жұмабаев, 2010) деген сөз оралымының өзінде – тұтас ұлттың өткен тарихын тарының қауызына сыйғызғандай жинақтап, оның қайсарлық, төзімділік пен сабырлылық мінез құндылықтарын да айшықтап, қазақ елі – «Мәңгілік ел» екендігін танытқан. Бір ғана өлең жолының бойына осынша терең ой, тарихи шежіре сыйғызу – Жұбан ақынға ғана тән ерекшелік.

Ақының азаматтығы лирикада ғана суретті сөзге айналып қоймай, оның сол тұлғасы, сол болмысы 1986 жылғы желтоқсан оқиғасына байланысты биік мінберден: «Мен – қазақпын. Өз халқымды мақтан етемін. Маған оның көп қатпарлы тарихы қымбат, ал оның бүгінгі күні одан да қымбат» (Ералыұлы, 1996) деп сөйлеген жалынды сөздерінен қайтпас қайсарлығы, өз ұлтын жан-тәнімен сүйетін ұлтшылдығы айқын көрінеді.

Ақын «Қазақ тілі» (1980) өлеңінде ана тілі мәселесін аса саясиандырмай, рухани әрі адами тұрғыдан қозғауға күш салған. Ана тілін ұлттың жаны мен ар-намысы ретінде қарастырады:

«Өз тілім – менің өзегім»,
Өзгеге оңай бермеймін...»

Осы орайда әдебиеттанушы ғалым З. Ахметов (1973): «Жұбанның тіл толғаныстары ұлттық рухани мұраны сақтап қалудың күреске айналғанын көрсетеді. Ақын ана тілін тарихи жад пен ұлтты біріктіруші күш ретінде танытады» дейді. Бұл өлең арқылы ақын кеңестік ассимиляция саясатына поэтикалық тілмен қарсылық білдіреді. Ұлттық құндылық ретінде тілінің киелілігі мен тарихи маңызын ерекше көтереді.

1966 жазылған «Сел» поэмасы сыртай табиғи апатты сипаттағандай көрінгенімен, астарында ұлттық бірлік, халықтың қиындықты біріге еңсеруі, кеңестік жүйедегі қарапайым еңбек адамының қайраты және елдік сана көрініс тапқан. Ақын табиғи апатты – халық рухының сынағы ретінде бейнелеген.

Ө. Тәжібаев бұл жөнінде: ««Сел» поэмасы – Жұбанның эпикалық поэзиясындағы биік табысы. Ол әлеуметтік қақтығыстарды ұлттық мінез арқылы аша отырып, қазақ қауымының ынтымағын суреттейді» (Тәжібаев, 1982). Демек, поэмада ұжымдық рух, жаппай ынтымақ, халықтың бірлігі, бауырмалдылық – ұлттық құндылық ретінде сипатталған. Ақын өз заманына тән оқиғаны пайдалана отырып, ұлттық мінезге тән ерекшелікті соның аясында суреттеген.

Жұбан Молдағалиевтың «Жер туралы жыр», «Туған өлке», «Атамекен», «Туған жер», «Тек қана туған жерден айырмағай», «Саржайлау», «Қыран дала» сынды 1970 - 80 жылдары шыққан өлеңдерінде табиғатты суреттеп, пейзажды образ арқылы туған жерге деген сүйіспеншілік, елге адалдық, тарих алдындағы жауапкершілік, ата-баба рухына тағзым, перзенттік парыз сияқты азаматтық мінез қасиеттері желідей тартылып, ұлттық құндылықтардың жаршысы әрі ұйытқысы ретінде өзінің өмірлік миссиясын танытқан.

Ақынның «Қыран дала» (1974) поэмасы кезінде КСРО мемлекеттік сыйлығына ие болған. Жоғарыда сөз еткен «Мен – қазақпын» дастанындағыдай туған елінің кешегісі мен бүгінін, туған даласы басынан кешірген қасірет пен шаттықты қатар өріп, психологиялық параллелизм тәсілімен ұлттық ұғымға сай символдық астармен үйлесімді бейнелеген.

І. Жансүгіровтің «Дала» поэмасы, Қ. Мырза Әлидің «Дала дидары», М. Мақатаев «Мен таулықпын» деген сияқты жырларымен Жұбан ақынның «Қыран дала» және «Мен – қазақпын» поэмалары өзара үндесе келіп, барлығы да қазақ елінің дархан жатқан жерін, даласын символдық бейне ретінде алып, оған құр тамсанбай, киелі топырақтың

тыңшысындай өткеніне көз жіберіп, тарих қойнауларынан сыр шертіп, ұлылардан жеткен дүбірдің үнін бүгінгі ұрпаққа жеткізіп, болашаққа аманаттауды мақсат тұтқанын аңғаруға әбден болады.

«Уа, менің байтақ далам, жалпақ далам,

Төсінді мал таптаған, жан таптаған...

Сен менің табанымда жатқан кезде

Аспанның өзі де тар қалпақ маған!» – деп Қадыр ақын туған даласына деген сүйіспеншілігін танытуда аспанның өзін онымен салыстыруда литотаға айналдырып, қалпақтан да тар етіп көрсетсе, Жұбан Молдағалиев:

«Дала – қазақ бесігі,

Дала – қазақ есімі

Немесе

Дала, дала, дала – емсіз ғашығым,

Жырлап өтем кең жазира ашығын», -

деп символизммен ажарлап, астарлы оймен жеткізіп, енді бірде айқындаулар арқылы ұлттық бояуы қанық көркемдік тәсілдердерді құбылта қолдана отырып, ел мен жер, отансүйгіштік сынды құндылық негіздерін оқырманының жүрегіне жеткізіп, санасына сіңіреді, ұлтшылдық рухын оятады. Әу баста айтқанымыздай махабат лирикасы, азаматтық лирика, табиғат лирикасы, философиялық лирика да атқарататын жүктің салмағы біз сөз еткен ақындардың бір ғана жырының бойына тоғысып, «теп-тегіс, жұмыр келген айналасы» деп Абай айтқандай, бүтін бір дүниені құрап тұр.

«Жер мен әйел» (1965), «Мен қазақ әйеліне қайран қалам» (1965) атты өлеңдерінде қазақ әйелінің тағдыры туралы бабасымен сырласуға құрылған. Ақын әйел туралы кертартпа ескі ұғымдарға дау айтады. Әйел-анаға деген халықтық көзқарасты дәріптейді. Тағдырдың тәлкегіне көне жүріп, әдебі мен адалдығын сақтаған жар өнер қуса ешкімнен кем түспеген Сара мен Диналар, ешкімнен де ерік күтпей өз ерлігімен өзін сыйлатқан халық анасы – әжелер ақын толғанысына негіз де, дәлел де бола алған. Ақын әйелді тіршіліктің өзегі - киелі жермен, Жер - Анамен ғана теңдестіреді. Адамзатты көтеріп, ілгері жетелеп келе жатқан әйел – ана қызметін суреттейді. Жердің жаңаруы мен әйел-ананың жаңа өмірі бұл өлеңдерде тарихи нақтылықпен алынады. «Алып та анадан туады», «Отбасы ошақ қасының ұйытқысы – Ұмай ана», «Жұмақтың кілті – ананың табанының астында» немесе ұлт тілінің өзі қазақта «Ана тілі» деп «Ана» атымен аталуы біздің халықта ғана кездесетіні, ол да ұлттық ерекшелігіміз бен құндылықтарымыздың негізі екенін анық аңғартқандай. Осыдан болар кезінде заңғар жазушы М.Әуезов те «Адамдық негізі - әйелде» деп алғашқы мақаласын арнауы.

Ежелден қазақ халқы «Түбім – түрік, түлігім – жылқы» деп арғы ата тегінен келе жатқан жеті қазынаның бірі әрі бірегейі – жылқы малын ерекше қастерлеп, қадірлейтінін білеміз. Тұлпар ұғымы – түркі жұртының мифологиясында аңызға айналған қанатты немесе аспандық тұлпар ретінде бізге жеткен. Ол грек Пегасы сияқты. Мұндағы Пегас деп отырғанымыз – ежелгі грек мифологиясындағы ұшатын қанатты ат. Ол мифтік аңыздағы Персей өлтірген Горгон Медузасының денесінен туған жылқы. Қанатты аттың әкесі Посейдон, теңіздегі құдіретті және ұлы құдай, Пегас мұхиттың жарықтандыруында пайда болған деген мифтік түсінік бар. Сондықтан ол грек тілінде «дауыл» дегенді білдіреді.

Бұл мифтік жаратылыс Қазақстан мен Башқұртстанның мемлекеттік рәміздерінде айқын бейнеленген. Тұлпардың шығу тегіне келсек, Орталық Азия халықтарының аңшылық дәстүрлерімен тығыз байланысты, олар жылқыларды қыран құстармен қатар

пайдаланған. Уақыт өте келе, бұл екі жануар адам қиялында бірігіп, қанатты тұлпар бейнесі ретінде көрініс тауып отырған. Осы орайда Жұбан Молдағалиевтің «Қанат туралы толғауында» (1962):

Ұшқан құс жайлы сөз болса
Ұмытып қазақ шәй, асын,
Теңейтін тілі қозғанша

Тұлпар мен Қорқыт маясын» (Молдағалиев, 2013), - деп жырлауы да Қамбар ата тұлғи көшпелілер тіршілігімен тікелей байланысты болғандықтан, жылқыға алуан түрлі мифологиялық және ертегілік қасиеттерді дарыта отырып, оларды мифтердің, ертегілердің, аңыздар мен батырлық жырлардың кейіпкерлеріне айналдырған. Әлбетте, қанатты аттардың қиял-ғажайып бейнелері, сиқырлы қанатты хайуаны жайлы наным-түсініктер өте ерте замандарда-ақ пайда болған. Мысалы «Қобыланды батыр» (Ақсауыт) жырында:

«Тұлпар туған
Бурылдың қолтығында бар қанат...» делінген.

Тұлпарлардың қанатты боп келуі олардың Жоғарғы Әлемге қатыстылығын әйгілейді. Олар Жоғарғы Әлемнің өкілдері ретінде көптеген сиқырлы қасиеттерге ие ретінде мифтік аңыздарда бейнеленеді. Мысалы, «Керкұла атты Кендебай», «Делдаш батыр» (Алпысбаев, 1988) ертегілерінде ат басты қаһарманына құйрығының немесе жалының бір тал қылын беріп, өзі көзден ғайып болады, дәл керек кезінде батыр осы қылды тұтатып, оны әп-сәтте шақырып ала алатынын білеміз. Олардың осындай сиқырлы қасиеттерін Самұрық құстың кереметімен салыстыруымызға да болады. Онда қаһарман оның қауырсын жүнінің бір талын тұтатса, құс жәрдемдесуге жан дәрмен болып ұшып келеді.

Әп-сәтте ғайып болу немесе әп-сәтте ғайыптан сап ете түсу қасиеті қанатты аттардың басқа әлемдерге де сапар шегуге қабілеттілігін танытады.

«Самолет – қанат алды енді»,
Мінгендей дию періні.
Шабандап о да қалды енді

Туған соң Жер, Күн серігі» (Молдағалиев, 2013).

Ақын мұнда тұлпармен кіндігі байланған халқымыздың ата дәстүрі, ғұрыптары, наным-сенімдері мен жөн-жоралғыларының заман ағымына қарай көмескі тартып, технократтық кезеңнің белең алып жатқанын тілге тиек етудің астарында ұлттық құндылықтардан қол үзіп, ажырап қалмау қажеттігін ескертіп, алаңдаушылығын білдіріп жатқандығын аңғару қиын емес. Ақынның әсіресе, бұдан басқа «Сабан той» (1963), «Бәйге» (1964), «Саржайлау» (1965), «Ат дүбірі» (1968), «Шопан» (1969), «Салт пен мода» (1969) сынды жырларынан қазақ халқының тарлан тарихының тереңіне үздіге үңілгенде де тәнті болатынымыз – бабаларымыздың елін, жерін қорғап, ата жауымен алысқандығы қанды көйлек жолдасы, арқа-жарқа болып, алқа-қотан көшіп, ақ түйенің қарны жарылып саят-салтанат құрғандағы қызығы, сәнінің көркі, осы - күмбірлеген күліктер екенін анық байқаймыз. Даңқын аспандатқан кемеңгер қолбасшы Күлтегіннің Боз аты, Қара қыпшақ Қобыландының Тайбурылы, Алпамыс батырдың Байшұбары, Ер Тарғынның Тарланы жадымызда қайта жаңғыратыны да сөзсіз.

Осы бір қасиетті тұлғидің қазақ халқы үшін орны, маңызы ерекше. Жылқы қазақтың ұлттық сана-сезім, рухани болмыс, тұрмыс-салт, әдет-ғұрып, мәдениет пен өнерінің тұтас бір айырылмас бөлігіне айналып кеткен. Демек, қазақ үшін жылқы тектіліктің бірден бір нышаны болып саналады. Бұлай өзінің жаратылысына жылқыдан ұқсастық іздеу –

тек қазаққа ғана тән қасиет әрі бұл – қазақтың осы түлікке деген аса жоғарғы құрметінің белгісі. Қазақ ат десе ішкен асын жерге қояды. Жылқының дүбіріне, күліктің күмбіріне құлақ қойып, елең етпес қазақ баласы сірә да жоқ. Жер бетінде жаратылысынан табаны жер иіскемеген бекзат бір халық болса, сол қазақ болу керек. Қазақтың ең кедейінің астында кем дегенде бір «көк шолағы» болған. Қойшысы қой торысын мінді. Осы ат-көліктің арқасында Алаш баласы Алтай мен Атыраудың, Арқа мен Алатаудың арасын жалғады. Алып аумаққа иелік етті. Жұбан ақын осының барлығын жоғарыда аталған жырларларына арқау етіп, оқырманына қанат бітіріп, көңілін бір серпілтіп, өткеннің салтанатты ұлы көшін көз алдыға әкеліп, ұлттық рухты көтеріп, салт-санамызды қайта жаңғыртуға күш салған.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Жұбан Молдағалиев поэзиясы – қазақ халқының ұлттық болмысын, рухани байлығын, тарихи жадын тереңнен толғайтын, елдік пен ерлікті дәріптейтін ұлттық құндылықтар қазынасы. Әсіресе, ақынның 1960-90 жылдардағы шығармалары арқылы ұлттық тіл, ұлттық салт-дәстүр, туған жерге деген сүйіспеншілік, азаттық рухы мен ұлттың өткенін ұлықтау сынды қасиетті ұғымдар жыр өзегіне айналып, көркемдік тұрғыдан биік дейгейде бейнеленеді. Оның өлеңдерінде халықтық сана, ұлттың үні, елдің тағдыры айқын көрініс тауып, оқырманын рухани тазалық пен отансүйгіштікке үндейді. Жұбан Молдағалиев поэзиясы – ұлт руханиятының мәйегі ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын баға жетпес мұра.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі

А.Ә. Маликова 1960-1990 жылдардағы Ж.Молдағалиевтің шығармалары зерделеніп, жалпы концепциясы жасалып, ғылыми талдау нәтижесінде оның поэзиядағы үлесінде ұлттық құндылықтарды айқындау барысында теориялық негіз қалаған. Ұлт идеясы және тарихи тағлымды зерттеуде поэзияның идеологиялық-эстетикалық мағынасын ашып көрсеткен.

Т.Қ. Омар мақалада Ж.Молдағалиев поэзиясындағы стильдік ерекшеліктерімен поэтикалық құрылымдарына тоқталып нақты мысалдармен біркелкі түрде ашып көрсетіп айқындай алған.

Д.Н. Байғұтова Ж.Молдағалиев өлеңдеріндегі ұлттық рухани құндылықтарды бүгінгі мәдениет контекстінде зерделеп, ондағы символдық бейнелер мен троптардың ұлттық нақышпен байланысты өрнектелуін талдауға мән берген.

Әдебиеттер тізімі:

Ахметов, З. (1973). *Өлең сөздің теориясы*. Алматы: Мектеп.

Ақсауыт. Батырлар жыры. (1977). *Екі томдық* (Т. 1). Алматы: Жазушы.

Базарбаев, М. (1995). *Казахская поэзия: художественное искание*. Алматы.

Ералыұлы, Е. (1996, 15 сәуір). Алматы ақшамы.

Қирабаев, С. (1998). *Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері*. Алматы: Ғылым.

Алпысбаев Т. (құраст.) (1988). *Қазақ халық әдебиеті: көп томдық*. Алматы: Жазушы

Жұмабаев Ә. (құраст.) (2010). *Мен – қазақпын мың өліп, мың тірілген*. Жұбан Молдағалиев туралы естеліктер. Алматы: Білім.

Молдағалиев, Ж. (2013). *Шығармалары: Өлеңдер* (I том). Алматы: Алатау.

Садықова, А., & Қабдырашева, Б. (2018). I. Есенберлин шығармаларындағы тарихи тұлғалар бейнесі. *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы*, 122(1), 125–131. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-122-1-125-131>

Секей, Ж., & Аманғазықызы, М. (2022). Жұбан Молдағалиев поэзиясындағы азаматтық сарын. *Абылайхан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ хабаршысы. Филология сериясы*, 1(64), 301–313.

Тәжібаев, Ә. (1982). *Өмір және поэзия*. Алматы: Жазушы.

Ahmad, S., Saleem, T. Construction Approach to Semantic Prosody of the Verb study: A Corpus-based Study. *Corpus Pragmatics* 10, 5 (2026). <https://doi.org/10.1007/s41701-025-00215-3>

А.А. Маликова^{1*}, Т.К. Омар², Д.Н. Байғұтова³

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

^{2,3}Южно-Казахстанский педагогический университет имени Озбекали Жанибекова, Шымкент, Казахстан

Национальные ценности в поэзии Жубана Молдағалиева

Аннотация. Научная статья посвящена произведениям выдающегося казахского поэта Жубана Молдағалиева, созданным с 1960 по 1990 годы, в которых отражаются национальные ценности. На основе убедительных аргументов рассматриваются присущие казахскому народу характер, менталитет и духовные особенности, то есть основы национальных ценностей, раскрытые посредством тропов и выразительных средств языка. Речь идет о том, что поэзия поэта делится на тематико-жанровые формы, такие, как политико-социальная лирика, философская лирика, гражданская лирика, природная и любовная лирика, которые иногда даже переплетаются между собой и находят свое отражение в рамках одного и того же произведения. В статье также подчёркивается, что поэзия поэта периода 1960–1990 годов по сравнению с более ранним творчеством обогатилась в отношении образности речи и выразительности языка, его поэтическое видение приобрело большую глубину, особенно в аспекте осмысления национальных ценностей, а индивидуальный стиль и творческие изыскания стали более ярко выраженными. В произведениях Жубана Молдағалиева ярко выражены такие национальные ценности, как патриотизм, уважение к родной земле и родине, почитание обычаев и традиций предков, родственные узы и братская сплочённость, верность и честность, гостеприимство, почтение к родителям, женщине, сестре, старшим и младшим. В ходе статьи раскрывается гражданская позиция поэта и его индивидуальное «Я», а также особенности его лирического героя, при этом прочитываются черты его внутреннего облика и духовного мира.

Ключевые слова: национальные ценности, поэзия, традиции, историческое сознание, героический образ, художественные приемы, национальный характер.

A.A. Malikova^{1*}, T.K. Omar², D.N. Baigutova³

¹Kazakh National University im. Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

^{2,3} South Kazakhstan Pedagogical University named after Ozbekali Zhanibekov, Shymkent, Kazakhstan

National values in Zhuban Moldagaliev's poetry

Abstract. The scientific article is devoted to the works of the outstanding poet of Kazakh poetry Zhuban Moldagaliev from 1960 to 1990 and reflects national values in them. On the basis

of convincing arguments, the character, mentality and spiritual characteristics inherent in our people are considered, that is, the foundations of national values revealed through the tropes and expressive means of language. The point is that the poet's poetry is divided into thematic and genre forms, such as political and social lyrics, philosophical lyrics, civic lyrics, nature and love lyrics, and sometimes even intertwines with each other and is reflected in the same work. The study also highlights that Moldagaliyev's poetry from 1960 to 1990 became richer in terms of linguistic expression and artistic style, while his ideas grew more profound. Works by Zhuban Moldagaliyev as one can clearly observe the manifestation of national values such as patriotism, respect for the homeland and native land, glorification of ancestral customs and traditions, strong familial bonds and brotherhood, honesty, hospitality, reverence for parents, women, younger sisters, and elders. Throughout the article, the poet's civic identity, his unique sense of self ("Men"), and the character of his lyrical persona are clearly revealed.

Keywords: national values, poetry, traditions, historical consciousness, heroic image, artistic techniques, national character

References

- Akhmetov, Z. (1973). *Olen sozdin teoriyasy* [Theory of Poetic Language]. Almaty: Mektep.
- Aqsauyt. Batyrlar jry. (1977). *Eki tomdyk* (T. 1). [Aqsauyt. Heroic Epics. Two-volume edition (Vol. 1)] Almaty: Zhazushy.
- Bazarbaev, M. (1995). *Kazakhskaya poeziya: khudozhestvennoe iskanie* [Kazakh Poetry: Artistic Quest]. Almaty.
- Eralyuly, E. (1996, April 15). Almaty aqshamy [Almaty Evening].
- Kirabaev, S. (1998). *Kazak adebieti tarikhynyn maseleleri* [Issues of the History of Kazakh Literature]. Almaty: Gylym.
- Alpysbaev, T. (Comp.). (1988). *Kazak khalyk adebieti: kop tomdyq*. [Kazakh Folk Literature: A Multivolume Edition] Almaty: Zhazushy.
- Zhumabaev, A. (Comp.). (2010). *Men – kazakpyn myn olib, myn tirilgen. Zhuban Moldagaliev turaly estelikter*. [I Am Kazakh: Dying a Thousand Times, Reviving a Thousand Times. Memoirs about Zhuban Moldagaliev]. Almaty: Bilim.
- Moldagaliev, Zh. (2013). *Shygarmalary: Olender (I tom)* [Collected Works: Poems (Vol. 1)]. Almaty: Alatau.
- Sadykova A., & Kabdyrasheva B. (2018). The image of historical personalities in the creative work of I. Esenberlin. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series*, 122(1), 125–131. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-122-1-125-131>
- Sekei, Zh., & Amangazykyzy, M. (2022). Zhuban Moldagaliev poeziyasindagy azamattyk saryn [Civic Motifs in the Poetry of Zhuban Moldagaliev]. *Journal Bulletin. Series: Philological Sciences. Filologiya seriyasy*, 1(64), 301–313.
- Tazhibayev, A. (1982). *Omira zhane poeziya* [Life and Poetry]. Almaty: Zhazushy.
- Ahmad, S., Saleem, T. Construction Approach to Semantic Prosody of the Verb *study*: A Corpus-based Study. *Corpus Pragmatics* 10, 5 (2026). <https://doi.org/10.1007/s41701-025-00215-3>

Авторлар туралы мәлімет

Маликова Ақерке Әділханқызы – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: akjaiyk_91@mail.ru, ORCID: 0009-0003-0552-7653

Омар Тоғатай Қалтайұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: togatai@mail.ru. ORCID: 0000-0002-5526-6434

Байғұтова Динара Нышановна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: dinar_1378@mail.ru ORCID: 0009-0002-2001-818X

Маликова Акерке Адильхановна – автор для корреспонденции, PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: akjaiyk_91@mail.ru, ORCID: 0009-0003-0552-7653.

Омар Тоғатай Калтаевич – кандидат филологических наук, Южно-Казахстанский педагогический университет имени Озбекали Жанибекова, Шымкент, Казахстан. E-mail: togatai@mail.ru, ORCID: 0000-0002-5526-6434

Байғұтова Динара Нышановна – кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой казахского языка и литературы, Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова, Шымкент, Казахстан. E-mail: dinar_1378@mail.ru, ORCID: 0009-0002-2001-818X

Malikova Adilkhanovna Akerke – corresponding author, PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: akjaiyk_91@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0552-7653>

Omar Togatay Kaltayulu – Candidate of philological sciences, South Kazakhstan Pedagogical University named after O. Zhanibekov. Kazakhstan, Shymkent. E-mail: togatai@mail.ru. ORCID: 0000-0002-5526-6434

Dinara Nyshanovna Baigutova – Candidate of Philology, Associate Professor, Head of the Department of Kazakh Language and Literature at the O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Kazakhstan, Shymkent. E-mail: dinar_1378@mail.ru ORCID: 0009-0002-2001-818X

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-153-4-251-267>

ХҒТАР 16.21.61

Ғылыми мақала

А.Т. Мухамеджанова^{1*}, Г.Т. Мухамеджанова², Ж.Ж. Толысбаева³

^{1,3} Қазақ ұлттық хореография академиясы, Астана, Қазақстан

² М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті Петропавл, Қазақстан

(E-mail: ^{*1}ainagulmuhametjanova@gmail.com; ^{*2}mukhamed130282god@gmail.com; ³zh_kazpoetry@inbox.ru*)

КӨРКЕМ МӘТІН ТІЛІНДЕГІ ДЕЙКСИСТЕР МЕН ШЕГЕНДЕУІШТЕР ФУНКЦИЯЛАРЫ

Аңдатпа. Мақалада көркем мәтіндегі байласымдылықты қамтамасыз ететін прагматикалық құралдар – дейксистер мен шегендеуіштердің құрылымдық және семантикалық қызметтері қарастырылады. Көркем мәтіндегі дейксистік және шегендеуші құрылымдардың ерекшеліктері Б. Момышұлының «Ұшқан ұя» шығармасы негізінде талданып, зерттеу барысында лингвистикалық, прагматикалық, когнитивтік және стилистикалық тәсілдер арқылы дейксис элементтерінің мәтін ішіндегі референциялық байланыс орнатудағы рөлі, ал шегендеуіштердің логикалық және эмоциялық байланыс тудырудағы қызметі айқындалады. Өйткені эмоционалды дейксис мысалдары эмоциялық қатыстылық деңгейінің прагматикалық мәнін қалай өзгерте алатынын көрсетеді. Көркем мәтіндегі тұлғалық, уақыттық және кеңістік дейксистердің қолданысы оқырман мен мәтін арасындағы интеракция қалыптасады. Ал шегендеуіш құрылымдар болса, сөйлемдер арасында себеп-салдарлық, қарсылықты және эмоциялық байланыстар тудырады. Зерттеу нәтижелері қазақ мәтінтануындағы байласым мен прагматикалық әсердің көркемдік-поэтикалық құрылымын терең түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: дейксис, шегендеуіштер, мәтін байласымы, есімдіктер, Ұшқан ұя.

Түсті: 01.07.2025; Жөнделді: 13.10.2025; Мақұлданды: 20.12.2025; Онлайн қолжетімді: 29.12.2025

Кіріспе

Мәтін лингвистикасы – тіл білімінің маңызды да күрделі салаларының бірі. Ол тілді жеке сөз немесе сөйлем деңгейінде ғана емес, жалпы тұтас бір мәтін ретінде қарастырады. Яғни белгілі бір мәтіннің тұтастығы, байланыстылығы, мағыналық үйлесімі, мәтін типтері (әңгімелеу, сипаттау, пайымдау) және оның жанрлық ерекшеліктері – осының бәрі мәтін лингвистикасының зерттеу аясы. Бұл сала XX ғасырдың екінші жартысында қарқынды дами бастағаны белгілі. Әуелде Германия, Франция, Ресей, кейінірек Қазақстанда да зерттеліп, тіл білімінің өзіндік бір бағыты ретінде қалыптаса бастады. Қазақ тіл білімінде профессор Р.Сыздық, Б.Шалабай, Ф.Оразбаева, Қ.Есенов т.б. сынды ғалымдарымыз өз еңбектерінде мәтін лингвистикасының теориялық және қолданбалы мәселелерін жан-жақты қарастырды. Қазіргі таңда мәтінтанымдық зерттеулердің қатары біршама толығып, мәтіннің күрделі табиғаты біртіндеп ашыла түсуде. Бұл ретте Ж.Жакупов, Б.Шалабай, О.Бүркіт, А.Жұбанов, З.Ерназарова, С.Мұстафина, Г.Әзімжанова, Н.Құрманова, К.Мухлис, А.Таусоғарова, Б.Райымбекова, Ф.Жақсыбаева, Ж.Қайшығұлова, М.Ахметова т.б. атауға болады. Мәселен Ф.Оразбаева «Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі» еңбегінде мәтінді «адамдар арасындағы тілдік қатынастың іске асуына негіз болатын қатысымдық жүйелі тұлға» дей келе, оның бүтін жүйе екендігін айқындайды (Оразбаева, 2000). Ал З.Ерназарова сөйлеу тілін прагмалингвистикалық тұрғыда зерттей келе, былай деп ой түйеді: «Тілдің иерархиялық құрылымында мәтін семантика-синтаксистік құрылым ретінде жоғары деңгей болып есептеледі. Ал сөйлеу бірлігі ретінде мәтін сөйлесіммен салыстырғанда бүтіндік сипатқа ие. Ол ортақ мақсаттағы бірнеше сөйлесім тізбегі болуы мүмкін» (Ерназарова, 2001). Мәтін – аяқталған толық мазмұнды білдіретін қарым-қатынастың, әсер етудің ерекше бірлігі. Ол – хабарды сақтаушы және жеткізуші болып саналады (Ахметова, 2008).

Көркем мәтін лингвистикасы – қазіргі тіл білімінің құрылымдық, прагматикалық және коммуникативтік аспектілерін біртұтас қарастыратын өзекті бағыттардың бірі. Көркем мәтін лингвистикасының басты негізі – мәтін байласымы. Яғни, бұл мәтіндегі сөйлемдердің, мағыналық бөлшектердің бір-бірімен логикалық және грамматикалық тұрғыдан байланысуы деген ұғымды білдіреді. Жалпы байласым мәтіннің когезиялық (байланыстылық) қасиетін көрсетеді және де мәтін тұтастығын қамтамасыз етеді. Әсіресе бүгінгі таңда мәтіндегі мағыналық тұтастықты, көркем мәтіндегі байласымдықты қамтамасыз ететін тілдік құралдар – дейксистер мен шегендеуіш құрылымдардың типтері мен функциясын зерттеу ерекше нысанға айналууда. Дейксистер мен шегендеуіштер мәтіннің коммуникативтік және прагматикалық функцияларын жүзеге асыруда ерекше орын алады. Олар көркем мәтіннің құрылымдық және мазмұндық ерекшеліктерін ғана емес, оқырман мен автор арасындағы өзара байланысты орнатуда да маңызды рөл атқарады. Дейксистер мәтіндегі мағыналық байласымды қамтамасыз етіп, кейіпкерлердің позициясын, оқиғаның орны мен уақытын нақтылауға ықпал етеді. Дейксистің негізгі түрлеріне тұлғалық (*мен, сен, ол*), уақыттық (*бүгін, ертең, кеше*) және кеңістік (*мұнда, онда, осында*) түрлері жатады. Шегендеуіштер – сөйлемдер арасындағы мағыналық қатынасты реттейтін, мәтін тұтастығын қалыптастыратын прагматикалық құралдар. Оларға қыстырма сөздер (*мысалы, бәлкім, неге екенін қайдам*), жалғаулық шылаулар (*алайда, сондықтан, өйткені*) және басқа логикалық-семантикалық байланыс тудыратын элементтер жатады. Олар сөйлемдер мен абзацтар арасындағы логикалық, себеп-салдарлық, эмоциялық реңктерді білдіруде маңызды қызмет атқарады. Г. Жакипова және авторлар поэзи-

ялық мәтіндердегі лингвопрагматикалық элементтердің оқырманға әсер етуіндегі рөлін талдай отырып, эмоциялық мағынаны күшейтетін құрылымдардың көркем мәтіндегі прагматикалық жүктемесін нақтылайды (Jakirova, Beisenova, & Toleubayeva, 2024). Осы ұстанымды негізге ала отырып, біз аталған шығармадағы шегендеуіштердің логикалық және эмоциялық тұтастықты қамтамасыз етудегі рөлін прагматикалық құрал ретінде қарастырамыз.

М.К. Ахметова: «шегендеуіштердің субституттар мен дейксистерге қарағанда өзіндік ерекшелігі бар. Олар мәтін құрамындағы дербес сөйлемдердің арасындағы байласымды жүзеге асырғанымен, есімдіктер, сан есімдер секілді бір заттың, құбылыстың, мекеннің т.б. орнына қолданылмайды. Олар екі сөйлемнің не бірнеше сөйлем мен дербес бір сөйлем арасындағы мағыналық қатынасты тілдік амал-тәсілдер арқылы көрсетіп, әр түрлі мағыналық реңктерді тудырады» – деп көрсетеді (Ахметова, 2008).

Көркем мәтіндегі дейксистер мен шегендеуіштердің зерттелуі оқырман мен мәтін арасындағы қарым-қатынасты тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл тілдік құралдар автордың стилі мен шығармашылық ерекшелігін айқындауда маңызды рөл атқарады. Мәтіндегі когезивтік байланыстар тек құрылымдық функция атқарып қана қоймай, автордың ұстанымын жеткізудің де құралы болып табылады. Н.Смирнова (Smirnova, 2024) еңбегінде байласымдылық автордың коммуникативтік стратегиясының жүзеге асуы ретінде қарастырылады, бұл мәтіндегі прагматикалық және экспрессивтік құралдардың маңызын айқындай түседі. Бұл көзқарас көркем мәтіндегі шегендеуіштер мен дейксистік элементтердің тек байланыс орнату емес, сонымен бірге авторлық ұстанымды жеткізуге де қызмет ететінін көрсетеді.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің негізгі материалдары ретінде Б.Момышұлының «Ұшқан ұя» повесі (Момышұлы, 2003) және К.Ахметованың «Мәтін лингвистикасы» атты ғылыми еңбегі (Ахметова, 2008) пайдаланылды. Бұл дереккөздер көркем мәтіндегі прагматикалық байланыстар мен байласымдық бірліктерді анықтауға мүмкіндік беретін лингвистикалық және стилистикалық талдауға негіз болды.

Жұмыс барысында зерттеудің кешенді теориялық әдістері қолданылды. Атап айтсақ, салыстыру, саралау, жинақтау, жүйелеу, лингвомәдени талдау, этимологиялық әдіс, әдеби талдау, компоненттік және стилистикалық талдау, мәтін ішілік құрылымдық талдау тәсілдері пайдаланылды. Әдістердің бұл жиынтығы көркем мәтіндегі прагматикалық құралдарды көпқырлы қарастыруға және олардың функционалдық жүктемесін ашуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттерге шолу

Мәтіннің байласымы – мәтіннің тұтастығын қамтамасыз ететін маңызды қасиеттердің бірі. Мәтіннің байласымы лингвистика, когнитивтік ғылымдар, психология және әдебиеттану салаларының зерттеу нысанына жатады. Бұл бағытты әлемдік және отандық ғалымдар әр қырынан қарастырған.

Мәселен, батыстық ғалымдар М. А. К. Холлидей (M.A.K. Halliday) және Рукая

Хасан (Ruqaiya Hasan) «Cohesion in English» (Halliday & Hasan, 1976) еңбегінде мәтіннің байласымдық ерекшеліктерін грамматикалық және лексикалық тұрғыдан талдайды. Олар когезияның негізгі құралдарын – есімдіктер, жалғаулықтар, қайталамалар және

лексикалық өрістерді жүйелеп, мәтін тұтастығын қамтамасыз ететін механизмдерді сипаттайды. Ал Теун А. Ван Дейк (Teun Adrianus van Dijk) мәтіннің когеренттілігі мен когезиясын когнитивтік және прагматикалық тұрғыдан зерттеді. Оның еңбектерінде мәтіннің мағыналық байланыстарының оқырман санасында қалай құрылатынына ерекше назар аударылды (Van Dijk, 1983). Роберт де Богран (Robert de Beaugrande) болса, мәтін лингвистикасына логикалық байланыстар мен прагматикалық аспекті қосып, мәтіннің мағыналық деңгейін зерттейді (Beaugrande & Dressler, 1981). Сол сияқты, З.Резанова және К.Шляев көркем мәтіндегі мегаметафора ұғымын қарастыра отырып, оны мәтін құрылымындағы когезия мен когеренттілікті қамтамасыз ететін когнитивтік-прагматикалық тетік ретінде сипаттайды (Rezanova & Shilyaev, 2015). Бұл көзқарас, біздің жұмысымыздағы шегендеуіштер мен дейксистік элементтердің қызметімен үндесіп, көркем мәтіндегі мағыналық тұтастықтың әртүрлі деңгейде қалай құрылатынын түсінуге жол ашады.

Қазақ көркем мәтініндегі прагматикалық құрылымдарды зерттеу кезінде, мәтіндегі риторикалық амалдардың, когезивті байланыстардың және олардың оқырман қабылдауына әсерінің маңыздылығы артып келеді. Бахтиннің «Автор және кейіпкер» еңбегінің француз және ағылшын тілдеріндегі аудармаларын салыстырмалы талдау жасаған Бруффартс пен Москвичева (Bruffaerts & Moskvitcheva, 2024), мәтіндегі текстуалдық байласым мен риторикалық тәсілдердің аудармада қалайша әртүрлі стратегиялармен (мысалы, эллипсис не лексикалық қосымшалар арқылы) берілетінін көрсетеді. Бұл зерттеу прагматикалық құралдардың мәтін тұтастығына қосатын үлесін түсіндіруге мүмкіндік береді және біздің жұмысымызда шегендеуіштердің мәтін ішіндегі байланыс тудырушы қызметімен үндес.

Орыс ғалымдары бұл мәселеге біраз тоқталған болатын. Мәселен И.Р.Гальперин байласымның тілдік және стилистикалық құралдарын зерттеп, мәтіннің грамматикалық және мағыналық тұтастығы туралы теориясын ұсынды. Ол стилистика саласының маманы ретінде көркем мәтіндегі лексикалық және грамматикалық құралдарды, оның ішінде дейксистерді талдады. Оның «Текст как объект лингвистического исследования» еңбегі мәтін лингвистикасында классикалық зерттеулердің бірі болып табылады. Сондай-ақ Н.С. Валгина байласымды «мәтіннің ішкі логикалық байланысы» ретінде сипаттап, оның тілдік құралдар арқылы қалай жасалатынын қарастырады (Валгина, 2003).

Қазақ тіл білімінде дейксистер негізінен XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында прагмалингвистика, дискурс талдау, мәтін лингвистикасы салаларында қарастырыла бастады. Мәселен Рәбиға Сыздық көркем мәтіндегі прагматикалық және стилистикалық тәсілдерді зерттей келе, ұлттық таным мен көркемдік бейнелеу құралдарының өзара байланысын айқындады (Сыздықова, 2004). Сонымен қатар З.Ерназарова сөйлеу тілі синтакисінің прагмалингвистикалық аспектісін (Ерназарова, 2001), Ф. Жақсыбаева газет мәтінінің прагматикалық функциясын, ал Л.Заубекова көркем мәтіндегі тілдің функционалды прагматикалық аспектілерін қарастырады (Заурбекова, 2022). Абдуова Б.С. және Асанова Ұ.О мәтін құрылымын функционалды-семантикалық тұрғыда зерттей отырып, мәтіннің жанрлық ерекшеліктері мен оның құрылымына әсер етуші факторларды айқындаған (Абдуова & Асанова, 2022). Сондай-ақ соңғы кездері мәтін лингвистикасы саласында еңбек етіп жүрген зерттеушілердің бірі – М. Ахметова (2008). Ол мәтінді коммуникативтік бірлік ретінде қарастырып, оның құрылымын мазмұндық, лексикалық-грамматикалық және прагматикалық деңгейде сипаттайды. Осыған байланысты оның

еңбектері көбіне қазақ тіліндегі мәтіндердің құрылымы, функциональдық стильдердегі мәтін ерекшеліктері, байласымдық құралдар төңірегінде топтасқан.

Қазіргі қазақ мәтін лингвистикасында бірқатар ғалымдар өз зерттеулерін жалғастырып, мәтіннің функционалды, семантикалық және стилистикалық ерекшеліктерін терең қарастыруда. Олардың еңбектері қазақ мәтінтануының теориялық және қолданбалы негіздерін нығайтып, жаңа бағыттарды айқындауға үлес қосуда.

Нәтижелер мен талқылау

Мәтін лингвистикасында дейксистік бірліктердің көркем мәтіндегі қызметі көптеген зерттеулердің назарында. Әсіресе посткеңестік кеңістікте, прагматикалық лингвистика мен стилистиканың тоғысында көркем шығармадағы есімдіктер мен сілтеуіштердің функционалдық қызметін талдауға арналған еңбектер көбейіп келеді. Мәселен, Ш. Оспанқұлова мен Т. Есембековтің зерттеуінде Ш. Айтматовтың «Боранды бекет» романы негізінде дейксистік бірліктердің мәтіндегі орны мен қызметі жан-жақты сипатталған (Оспанқұлова & Есембеков, 2018). Авторлар Н.В. Устинаның жіктемесіне сүйене отырып, дейксистердің төрт түрлі өзектендіру тәсілін (қарапайым актуализация, семантикалық өзектендіру, мәнмәтіндік бағыттылық және екпін түсіру арқылы өзектендіру) көрсетеді (Оспанқұлова & Есембеков, 2018). Сонымен қатар, зерттеуде дейксистер мен анафораның арақатынасы, олардың прагматикалық әсері мен экспрессивтік рөлі нақты мысалдармен талданған (Оспанқұлова & Есембеков, 2018). Бұл зерттеу көркем мәтіндегі есімдіктердің когнитивтік және прагматикалық аспектілерін түсінуге мүмкіндік беретін құнды еңбектердің бірі болып табылады.

Біздің зерттеу нысанамыз – Бауыржан Момышұлының «Ұшқан ұя» шығармасындағы тілдік құралдар. Яғни мәтіннің тұтастығын қамтамасыз ететін, сондай-ақ мәтіннің байласымын жүзеге асыратын дейксистер мен шегендеуіштердің құрылымы мен функциясын қарастырамыз. Уақыт пен кеңістік дейксистерінің көркем мәтіндегі экспрессивтік және құрылымдық қызметі туралы пайымдар Carme Bach еңбегінде де негізделді: зерттеуші автобиографиялық нарративтердегі осындай элементтердің мәтін құрылымындағы орны мен автордың коммуникативтік ұстанымын жеткізудегі рөлін сипаттайды (Bach, 2022). Осы теориялық ұстанымдарды басшылыққа ала отырып, төменде шығармадан алынған мысалдар негізінде дейксистік және шегендеуші бірліктердің көркем-прагматикалық қызметі сараланады. Мұндай талдаулар қазақ мәтінтануындағы байласымдылық құбылысының көркемдік-прагматикалық табиғатын тереңірек ашуға мүмкіндік беретіні сөзсіз.

Ауылда бас қосып, байыпты әңгіме айтар кештер көп болушы еді. Мал өрістен қайтқан соң, ымырт үйірілгенше бір төбенің басына шығып алып, үлкендер шүйіркелесер еді. Ел жаңалығы, күнделікті тірлік қамы, ертеңгі күннің еншісі – бәрі-бәрі осы бас қосуда ортаға салынатын. Егер әңгіме арқауы ұзаққа созылмаса, қариялар балуан күрес, жаяу жарыс, тартыспақ сияқты ойындар ұйымдастырып, қызығына мәз болып отырар еді. Қараңғы қоюланып, көз байланарда бәрі үйді-үйіне тарасатын (Момышұлы, 2003).

Берілген үзіндінің алғашқы сөйлемінде кімнің және қайда жиналғаны нақты айтылмайды, бұл – мәтінде кейінірек ашылатын ақпараттың прагматикалық тәсілмен берілуі. Екінші сөйлемде сан есімдер қолданылмаған, алайда «мал өрістен қайтқан соң», «ымырт үйірілгенше» секілді мезгілдік тіркестер арқылы оқиғаның уақыты нақты көрсетіледі. Мұндай элементтер уақыттық дейксистердің көркем мәтіндегі қолданысын

айқындайды және оқырманға кеңістіктік-уақыттық бағдар береді. «Бәрі-бәрі» жалпылау есімдігі күнделікті тірліктің барлық қырын толық сипаттамай, жалпылап жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл жерде жалпылау есімдігінің мәтіндегі ақпаратты жинақтау және ықшамдау қызметі байқалады.

Төртінші сөйлем шартты бағыныңқылы құрмалас құрылымнан тұрады. Алғашқы бөлік үлкендердің әңгімені қай жағдайда айтатынын, ал екінші бөлік – әңгіме қысқа болса, немен алмастыратынын сипаттайды. «Сияқты» шылауы салыстырмалы мән үстеп, аталған ойындардан бөлек, тағы да басқа ойын түрлерінің болғанын меңзейді. Мұнда шегендеуіш ретінде қызмет атқаратын шылау мәтіндегі ойды жұмсарту және мазмұнды кеңейту функциясын атқарады.

Соңғы сөйлемде «қараңғы қоюланып, көз байланарда» тіркестері уақыттық шеңберді аяқтайды және мәтіннің хронологиялық құрылымына ықпал етеді. Жалпы алғанда, берілген үзіндіде дейксистік бірліктер мен шегендеуіш элементтер мәтіннің мағыналық байланысын қамтамасыз етіп, көркем бейнелеуді тереңдете түседі.

Кейде ел ішіне ақын келіп қонар еді. Бұл ең бір сәтті күн, ең тәтті күн болатын. Барша жұрт ақын түскен үйге жиналып, иін тіресіп отыратын. Үйге сыймағандары жабықтан сығалап, ал кейбіреуі ақынның үнін алыстан естігеніне риза болатын (Момышұлы, 2003).

Мәтінде ауыл өміріндегі ерекше күндердің бірі сипатталады. «Кейде» үстеуі уақыттық дейкис ретінде қолданылып, оқиғаның сирек те болса, ерекше мәнге ие сәттерде орын алатынын меңзейді. Бұл бірлік тек хронологиялық бағдар беріп қана қоймай, мәтінге экспрессивті-прагматикалық реңк үстейді. «Бұл» сілтеу есімдігі арқылы алдыңғы сөйлемге референция жасалып, мәтіннің ішкі байласымы күшейеді. Мұндай сілтеуіш элемент оқырман санасында оқиға мен бағалауды байланыстырып, логикалық әрі мағыналық тұтастықты қамтамасыз етеді. Сондай-ақ «барша» жалпылау есімдігі нақты тізім бермей-ақ, қатысушылардың сандық және сапалық көптігін меңзеп, жалпылау мәнін тудырады. Бұл жалпылаушы тәсіл сөйлемдер арасындағы мазмұндық ауыспалылықты жеңілдетіп, мәтіннің құрылымдық үйлесімін қамтамасыз етеді. Мәтінде қолданылған осы дейксистік элементтер (уақыттық – «кейде», сілтеу – «бұл», жалпылау – «барша») көркем мәтіндегі прагматикалық байланыстардың жүзеге асуына себепкер. Олар оқырманның мәтінмен эмоционалды, мәдени және танымдық деңгейде байланыс орнатуына мүмкіндік береді.

Көкем келгелі, ел адамдары әжемнің отауына жиналатын. Көкем әндетіп отырып халық жырларын, хиссаларды оқыр еді. Өзгелері ентелей түсіп, ұйып мүлгіп, теңселе толқып тыңдайтын. Осылай көкем жарықтық өле-өлгенінше ел ішінің ең қалаулы жыршысындай өтіп еді-ау.

Қиссалардың маржандай тізілген таза тілі, оралымды ойы, қиял жетпес теңеулері, ертіп отыратын екпіні, ұйытып тастайтын ұйқасы тыңдаушының жан сарайын жарқыратып жібергендей сезілетін. Мен осынау халық қазыналарын алғаш рет ақындардан, көкем сияқты көзі ашық білімділерден сіңіргем. Солардан дәм татып, солардан сусындағам (Момышұлы, 2003).

Берілген үзіндіде мәтіннің ішіндегі байласым әртүрлі прагматикалық және грамматикалық құралдар арқылы жүзеге асырылған. «Ел адамдары» мен «ел іші» тіркестері лексикалық субституттар ретінде қолданылады, яғни бір мағыналық топты атау үшін әртүрлі сөз тіркестерімен ауыстырылып, мәтіндегі мағыналық тұтастықты сақтауға мүмкіндік береді. Мұндай ауыспалылық лексикалық когезияның бір көрінісі болып табылады. «Осылай» сілтеу есімдігі алдыңғы ойды жинақтап, келесі пайымға логикалық өткел жасайды. Бұл жерде сілтеу дейкисі мәтіндегі мағыналық бірізділік пен пікірдің тұтастығын қамтамасыз

етіп тұр. «Өтіп еді-ау» құрылымындағы -ау демеулік шылауы авторлық эмоция мен қимастықты жеткізіп, мәтіннің прагматикалық реңкін күшейтеді. Келесі азатжолда қиссалардың көркемдік сипаты арқылы автордың қабылдау ерекшелігі сипатталады. Мұндағы теңеулер мен эпитеттер — көркемдік-стилистикалық тәсілдер, ал *«тыңдаушының жан сарайын жарқыратып жібергендей»* тіркесі арқылы когнитивтік-психологиялық әсер де көрінеді. Соңғы сөйлемде «мен» деген тұлғалық дейксис арқылы автор өзін мәтінге тікелей қатыстырып, «солардан» сілтеу есімдігі арқылы алдыңғы сөйлемдегі субъектілерге (ақындар, көкем) референция жасайды. Мұндай құрылым мәтіндегі референциялық байланыстарды нақтылап, автордың танымдық ұстанымын эмоционалды түрде жеткізеді. Осы үзіндіде грамматикалық бірліктер (есімдіктер, шылаулар, сілтеу сөздер) мен стилистикалық амалдар (теңеу, эпитет, қайталау) бірлесіп, мәтіндегі мағыналық және прагматикалық байланыстарды тереңдетеді. Бұл көркем мәтінге тән эмоционалдық және когнитивтік байласымның толыққанды іске асқанын көрсетеді.

Көкемді көрші ауылдар қолқалап шақырып әкетіп, түнімен жыр оқытатын. Көкем де мұндай кештерден бас тартып көрген емес. Көкеме жыр құмар жанның бәрі, хиссаның қай жерін жаттап алғысы келген ынтызарлар, жұрт отырған жерде бір жырдың кей шумақтарын жырымдатпаса да «біледі екен» деген атқа ие болу үшін қызыққандар да келетін. Көкем болса ерінбей-жалықпай әр толғауды бір айтып еске түсіретін. Шынында да, өздері қара танымайтын жыр құмарлардың кейбіреуі келесі бір кеште өзіңше жыр соғатын. Сондықтан ондай кісілердің көбі көкемді «ұстазым» десетін (Момышұлы, 2003).

Бұл берілген үзіндіде мәтіннің ішкі байласымы лексикалық субституттар, есімдіктер, қыстырма сөздер мен шегендеуші шылаулар арқылы жүзеге асырылады. «Көрші ауылдар» тіркесі метонимиялық алмастыру тәсілімен (аумақтың орнына ондағы адамдарды меңзеу арқылы) қолданылып, контекстік түсінікті одан әрі тереңдете түседі. Бұл – лексикалық шегендеудің бір түрі. «Мұндай» сілтеу есімдігі арқылы алдыңғы сөйлемдегі «жыр оқитын кештерге» нұсқау жасалып, референциялық байланыс орнайды. «Бәрі», «кей», «кейбіреуі», «өздері», «әр» сияқты есімдіктер мен сандық жалпылауыштар мәтіндегі субъектілердің ауқымын, белгісіздігін немесе нақтылығын жеткізеді. Бұл элементтер — тұлғалық, белгісіздік, жалпылау және өздік дейксистер, олар мәтіндегі қатысымдық құрылымды нығайтып, ойдың динамикасын арттырады. Төртінші сөйлемде «шынында да» қыстырма сөзі авторлық бағалау мен көзқарасты білдіріп, эмоциялық-прагматикалық реңк қосады. Мұнда оқиға баяндалып қана қоймай, автор тарапынан расталу не мақұлдау байқалады. «Сондықтан» шылауы себеп-салдарлық байланыс орнатып, алдыңғы сөйлемдегі жағдайдың салдарын келесі сөйлемде логикалық тұрғыда негіздеуге мүмкіндік береді. Мұндай тәсілдер, атап айтқанда, авторлық бағалау мен логикалық құрылымның сабақтастығын қамтамасыз ету, көркем мәтіннің прагматикалық әсерін арттырады. Song зерттеуінде де лексика-грамматикалық таңдау автордың прагматикалық ұстанымымен тығыз байланыста қарастырылып, оқырманға әсер ету құралы ретінде сипатталады (Song, 2009). Сондай-ақ, Carme Bach дейксистік элементтердің оқырман мен мәтін арасындағы байланыс орнатудағы маңызын ерекше атап көрсетеді (Bach, 2022). Мұндай құрылымдар мәтіндегі когезияны қамтамасыз етіп қана қоймай, когеренттілікті де қалыптастырады, яғни мәтін оқырман санасында мағыналық тұтастық ретінде орнығады. Жалпы, бұл мәтінде грамматикалық (есімдіктер, шылаулар, қыстырма сөздер) және прагматикалық құралдар (бағалауыш тіркестер, логикалық байланыс жасаушылар) жүйелі түрде қолданылып, мәтін тұтастығына және эмоционалдық әсерге қызмет етеді.

Серкебай нағашым көкемнің дін жолына түспей, сәлдесін алып тастап ойын-сауық, ән-жыр қуып кеткеніне талай рет ренжіді. «Ауылдың «жын-шайтандарының» бәрін төңірегіне жинап алып албасты басты ма сені?» дейтін.

– Онан да ата-бабаларыңның аруағы риза болсын деп құран оқып тұрмайсың ба? «Е-е», «е-е» деп ешкіше маңырап отырғаннан қашан арылмақсың, түге? – деп көкемді мазақтағаны да бар.

– Құранды жұма сайын оқимын ғой, нағашы, – деп көкем ақталмақ еді, ана кісі бұрынғысынан бетер ашуланды:

– Тьфу, антұрған неме. Бір жұмада бір-ақ рет құран оқығаныңды да міндетсінесің-ау осы, сен шірік. Күніне неше реттен оқысаң да аруақтардың парызын өтей алмайтыныңды ұмыттың ба?

Сонан соң нағашым өзінің бауырларының ынжық екенін, бүкіл ел намысы, ел ары өзінің мойнында екенін, ауылдың атын шығарам деп жүріп құранға құлап отыруға мұршасы да, уақыты да жетпейтінін айтып ренжіді. Көкемді оқытқанда арнаулы ғұлама шығар, құранды соның қолына берермін деп үміттенгенін айтты. Енді сол үмітінің ақталмай, шәкіртінің селкілдек шегірткеге ұқсап кеткеніне өкінетінін білдірді (Момышұлы, 2003).

Мәтінде көркем диалог пен ішкі баяндау қатар өріліп, кейіпкерлер арасындағы қатынастың әлеуметтік, психологиялық және прагматикалық қырлары ашылады. Мәтінде дейксистік бірліктер, қатынас есімдіктері, қыстырма және модальдік шегендеушілер кеңінен қолданылған. «Талай рет», «бұрынғысынан бетер», «ана кісі» секілді тіркестер уақыттық және тұлғалық дейксистердің үлгісі ретінде көрінеді. Олар оқиғаға дәлдік, реттілік және референциялық анықтық енгізеді. «Ана кісі» сілтеуі арқылы Серкебай нағашы әңгімеде үшінші жақтан аталып, контекстуалды референция арқылы жалғасады. Диалог ішінде эмоционалдық және бағалауыш реңкті білдіретін қыстырма құрылымдар мен модаль сөздер белсенді қолданылған. Мысалы, «е-е», «түге», «ғой», «осы» сияқты элементтер кейіпкердің сөйлеу тіліне тән ерекшеліктерді жеткізіп қана қоймай, мәтіндегі прагматикалық әсерді күшейтеді. Бұл бірліктер мәтіннің интонациялық сипатын, кейіпкердің эмоционалдық қалпын, тіпті әлеуметтік статусын сипаттауға ықпал етеді. «Сондықтан», «сонан соң», «енді» сияқты байланыстырғыш шылаулар логикалық-құрылымдық байласымды қамтамасыз етеді. Бұл шегендеушілер алдыңғы сөйлем мен кейінгі ой арасында себеп-салдарлық қатынасты білдіріп, мәтіннің мазмұндық ағымын бірізді етеді. Сонымен қатар «шәкіртінің селкілдек шегірткеге ұқсап кеткені» сияқты теңеу – стилистикалық тәсіл ретінде, авторлық ирония мен көңіл күйді жеткізеді. Бұл – көркем мәтіндегі прагматикалық реңктің ерекше көрінісі. «Күніне неше реттен оқысаң да аруақтардың парызын өтей алмайтыныңды ұмыттың ба?» сөйлемі арқылы дәйектеу, не еске салу сынды ма шылауы арқылы сұрау мәнде қолданады. Оқиғаның жалғасы ретінде сонан соң септеулік шылауын қолданады. Кейіпкердің атын қайта қайталамас үшін (өзінің) өздік есімдігін пайдаланады. Жалпы, аталған үзіндіде уақыттық, тұлғалық және сілтеу дейксистері, шегендеуші шылаулар, қыстырма құрылымдар мен эмоционалды бағалауыштар арқылы көркем мәтіндегі байласым мен прагматикалық әсер кешенді түрде іске асқан. Бұл – автор мен оқырман арасындағы прагматикалық байланысты жүзеге асыратын маңызды құрылымдар.

Байқасам, нағашымның өзі де құранға құлшылық етіп отыруға мойны жар бермейді екен ғой. Жасынан дін құдіретіне иланып, дін жолына беріліп өскен соң, енді аруақтар алдындағы парызынан қорқып, ақыреттің тауқыметінен тайсалып көкем арқылы күнәсін жумақ екен (Момышұлы, 2003).

Бұл берілген үзіндіде автор *байқасам* деген сөз арқылы ішкі пайым мен бақылау элементін енгізеді. Мұнда сөйлеушінің өз ойын білдіруі прагматикалық жағынан авторлық бағалау мен жеке қабылдауға негізделген. «*Мойны жар бермейді*», «*күнәсін жумақ*» сияқты тіркестер – метафоралық құрылымдар, олар мәтіндегі эмоциялық реңкті арттыра түседі. «*Көкем арқылы*» тіркесі тұлғалық дейксис ретінде әрекет етіп, оқырманды оқиға мазмұнымен байланыстыра отырып, үшінші тұлғаға назар аударады. Жалпы алғанда, сөйлем құрылымы бір мезгілде ішкі конфликтіні, парыз бен қорқынышты, сенім мен өкінішті қатар бейнелейді.

Ал *үлкен әпкем Үбішті мен еміс-еміс қана білемін. Әкемнің айтуынша, ол ерте хат танып, кітап оқыпты. Жазу да қолынан келеді екен. Біздің аймақта алғашқы қара танып, хат жазуға қолы жеткен қыз – сол әпкемнің жалғыз өзі көрінеді. Әпкемді Байтана руынан Рысқұлбек Омаров дегенге бесіккерті етіп атастырған екен. Ол сауатсыз, салауаты аздау боп өсіпті. Қыз бой түзеп ел көзіне көріне бастағанда, жұрт ішінен «қайран ақтотыдай сайрап тұрған қыз, аузын ашпас білімсізге қор бола ма» деген сыбыстар көбейген екен. Әкем бата бұзбаймын, серттен кетпеймін, бұйрықтан аса алмаймын, арыма таңба түсірмеймін деп 1912-13 жылдары әпкемді ұзатқан екен. Неден екені белгісіз, әйтеуір әпкем ұзатылып барған соң, бір жылға жетпей дүние салды. Ел бұған қатты қайғырды. Әкем өмір бойы қызының мезгілсіз өліміне күйініп жүруші еді (Момышұлы, 2003).*

Басындағы үзіндідегі бірінші сөйлемде кейіпкерді аса жақсы білмейтіндігі айтылады. Алайда берілген үзіндінің екінші сөйлемінде, *әкемнің айтуынша* деген қыстырма сөзі арқылы ойды әрі өрбіте түседі. Әрі кейіпкерді сипаттай келе, әріп таныған білімді адамды *сол өзі* деп интонация мен сілтеу есімдігі арқылы нақтылай түседі. Яғни, «*Сол әпкемнің жалғыз өзі*» тіркесіндегі «*сол*» сілтеу есімдігі сөйлем мазмұнын нақтылап, алдыңғы ақпаратпен референциялық байланысты жүзеге асырады. Бұл – уақыттық және тұлғалық дейксис қызметінің үйлесімді көрінісі. Әкесінің серті мен әпкесінің ұзатылған сәтін сипаттай келе, «*неден екені белгісіз*» сұрау есімдігі арқылы мезгілді нақтылайды да, дүниеден озуының нақты себебін көрсетпейді.

Бәлкім, өзі өкініш өртің тұтатқанын сезген шығар. Осы өкініш оның өзге қыздарына деген көзқарасын, тіптен бүкіл әйел қауымына деген ұғымын өзгертіп жіберіпті. Үнемі қамқорлықпен қараушы еді (Момышұлы, 2003).

Үзіндіде «*бәлкім*» қыстырма сөзі арқылы я өзін кіналайды, өкінеді, я өткен күнге оралғысы келеді деген екі ойды ұштастырады. *Өкініш өртің* деген сөзді қайталамас үшін, осы сілтеу есімдігі, *тіптен* күшейтпелі үстеу арқылы көзқарасының тағы бір арнасы пайда болғанын аша түседі. Бұл сөйлемдер оқырманның эмоциялық қабылдауына әсер ететін көркемдік прагматика құралы ретінде қолданылады.

«*Соғыс*» деген сөзді қашан естігенім жадымда жоқ. 1916 жылдың оқиғаларын дәлме-дәл елестете алмаймын. Әйтеуір әйелдердің жас төккені, ерлердің үрейлі жүзі, күннің тұтылғаны көз алдымда. Елге келген жолаушылар: «*Жұмысшылар алып жатыр! Ор қазуға жұмсайтын көрінеді! Жер қаздырады!*» деген суық хабарларды қаптатып жіберген. Әлі ауылдан ешкімді шақыртпаса да, әлгі хабарлардың өзі-ақ көзге жас, көңілге қайғы әкеле бастаған еді (Момышұлы, 2003).

Бұл жерде көркем мәтіннің баяндау құрылымы бейтарап бақылау, еске алу, эмоциялық-психологиялық күйді жеткізу арқылы өрбиді. Талдау барысында бірнеше деңгейдегі лингвистикалық құралдар қолданылады: дейксистер, шегендеушілер, субституттар, қыстырма құрылымдар және болымсыздық бірліктері. Мәтінде соғыстың

қашан басталғандығы анық айтылмаған, бірақ 1916 жылдың төңірегінде болғандығы жазылған. Бірінші сөйлемде «қашан» сұрау есімдігі арқылы байланысып, жеке лексеманың орнына қолданылып тұр. Екінші сөйлемде реттік сан есіммен беріліп нақтылап тұр. Яғни сан есіммен байланысы уақытты тура білдіріп тұр. Үшінші сөйлемде «*әйтеуір*» қыстырма сөйлемнің басында кездесіп оқырманның назарын хабарға аудару мақсатында қолданылған шегендеуіш. Бұл сөйлемде сол күндердегі болған іс әрекет сипатталады. Оған дәлел ретінде ер адамдардың үрейленген, ажары, әйел-келіншектердің жасы және физикалық құбылыс күннің тұтылуы деген сияқтылар сөйлемнің нақтылығын көрсеткендей іспеттес. Келесі бірыңғай сөйлемдер «*деген*» шылауымен тіркесе жұмсалудымен сөздердің қолданысының маңызын ерекшелеп тұр. Бұл сөйлемде нақты болатын іс-әрекет көрсетіледі. Яғни ор қазатын жұмысшылар алынатындығы ер адамдар екендігі бізге мәлім. Абзацтың соңғы сөйлемінде үстеулер, есімдіктер арқылы байланысқаны белгілі. Мысалы: «әлі» үстеу болса, «ешкімді» болымсыздық есімдігі орын алмастырып дейкис арқылы сөйлемдер өзара байланысып келеді. Сонымен қатар өз есімдігінің кездескені нақты байқалады. «Өзі-ақ» деп оған демеулік шылау қосылып күшейту мағынасын беріп тұр. Жалпы бұл сөйлемде соғысқа кімді шақырғандығы, жіберілгені беймәлім, белгісіз.

... *Әкем мен көкем Қожамқұлды аттандырып салушылармен бірге кетті. Мен әлдебір беймәлім кесепаттың келгенін жүрегіммен сезгендей шошынып, әжемнің етегінен жармасып алдым (Момышұлы, 2003).*

Берілген үзіндіде екі сөйлем арқылы маңызды әлеуметтік, эмоционалдық және мәдени мазмұн ашылады. Бірінші сөйлем – жай хабарлы сөйлем, оқиғаны бейтарап жеткізсе, екінші сөйлем – құрмалас сөйлем, ол терең эмоциялық күйді, интуитивті сезімді білдіреді. «*Әкем мен көкем*» тіркесіндегі тәуелдік жалғауының бірінші жағымен тұлғалану отбасы мүшелерінің жақындығын, баяндаушының тұлғалық қатыстылығын көрсетеді. Бұл – тұлғалық дейкисстердің типтік үлгісі. Екі сөйлемде: «мен» жіктеу есімдігі, «бірге» үстеу, «әлдебір», «беймәлім» белгісіздік есімдіктері арқылы байланысып жатыр. «*Бірге*» сөзі – жалпылау мәніндегі үстеу, ол аттандыру үдерісіндегі ұжымдық әрекетті көрсетіп, байласымдық құрылымды қамтамасыз етеді. Бұл лексема мәтіндегі уақыт пен кеңістікке қатысты қатынас сипаттамасын нақтылайды. «*Әлдебір*» және «*беймәлім*» сөздері – белгісіздік есімдіктері, олар хабарланатын жағдайдың түсініксіз, анықталмаған сипатын көрсетеді. Бұл сөздер когнитивтік бейуақтылық пен үрейді білдіреді, сөйлеушінің қауіп-қатерді нақты тани алмай, тек интуитивті түрде сезінуін білдіреді. «*Кесепаттың келгенін жүрегіммен сезгендей*» тіркесі – психологиялық метафора, ол баланың ішкі түйсігі мен болжауыш күйін білдіреді. Бұл құрылым эмоционалды-прагматикалық стратегияның көркем үлгісі. «*Шошынып*» және «*жармасып алдым*» – эмоциялық бояуы қанық етістіктер, олар сөйлеушінің қорқыныш пен қорғануға ұмтылу әрекетін бейнелейді. «*Әжемнің етегінен*» тіркесі – этномәдени қолданыс, ол бала үшін қауіпсіздік, жылу мен қорған іздеген бейсаналық реакцияны білдіреді. Жалпы, бұл үзіндіде психологиялық, әлеуметтік және мәдени контекст тығыз өріліп, дейкисстік бірліктер, белгісіздік элементтері, эмоциялық етістіктер мен этнографиялық символдар арқылы терең прагматикалық әсерге қол жеткізілген. Мәтін ішкі мазмұннан бөлек, оқырман сезімін де белсендіреді, бұл көркем-прагматикалық байланыс құрудың айқын мысалы.

...*Қожамқұл хат танымайтын. Оның үстіне жыр шығарып көрген емес.*

Шамасы окопта жатқан қазақтар елін сағынганда елжіреп отырып, бірігіп өлең жазса керек. Жазу білетін біреуі қалаған кісінің бәріне көшіріп берген сияқты. Ел сүйген азаматтардың осы

бір шынайы жыры бала күнімнен жүрегімде қалып қойыпты. **Бүкіл** ауыл болып Қожамқұлға қаржы жіберіп тұрды. **Айтқандай-ақ** бір жылдан соң, ол елге аман-есен оралып, баршамызды қуантқаны бар. **Әр** үй кезекке тұрып, Қожамқұлды таласа қонақ ететін болды. Жаз бойы **біздің** ауылда сыйлы адам болып жүрді де, **кейін** сый-сыяпат жиып алып, **өзінің** қара жұмыста **бірге** болған тағдырлас жолдастарының еліне аттанып кетіп, **содан** қайтып оралған жоқ (Момышұлы, 2003).

Осы абзацта Қожамқұлдың соғыс кезінде хат танымайтындығы, сауаты жоқ адамға келтірілгендігі айқын кездеседі. Сонымен қатар елге қайтып оралған соң оның сыйлы тұлға болған екендігі нақты айтылады. Оған дәйек ретінде «сыйлы адам болып жүрді» деген байланымдар мысал бола алады. Бірінші сөйлем жай сөйлем. Бұл сөйлемде көсемше жұрнағы арқылы аяқталған етістік. Екінші сөйлем жай сөйлем. Оның деген есімдікте субститут бар. Жеке лексеманың орнына қолданылған. Тәуелдік жалғаудың 3 жағының орны алмастырылған. Сонымен қатар «көрген емес» көмекші етістік арқылы өлең жазбағанды тайға таңба басқандай. «Үстіне» үстеуімен байланысқан. Үшінші сөйлем құрмалас сөйлем. Күрделі етістіктермен ойды жеткізіп нақтылайды. Төртінші сөйлем жай сөйлем. Мына сөйлемде жалпылау есімдігі мен белгісіздік есімдігі бір сөйлемдегі мағынаны білдіруші ретінде қолданылғаны көрінеді. Бесінші сөйлем жай сөйлем. «Осы» сілтеу есімдігі бар. Ол мазмұнды білдіру үшін жұмсалған. Оған қоса «бір» есептік сан есімі де кездеседі. Сан есім тұлғалық өзгеріске ұшырамаған. Алтыншы сөйлемде жалпылау есімдігі «бүкіл» деген сөз ұсынылған. Яғни қанша дүйім жұрт екендігі, нақты бір саны жоқ. Жетінші сөйлем жай сөйлем. Демеулік шылау мәтін компоненттерінің арасындағы байласымды жүзеге асырып тұр. Сегізінші сөйлем құрмалас сөйлем. Үй кезекте кім тұрғаны белгісіз. Өйткені «әр» белгісіздік есімдігі бар. Тоғызыншы сөйлем құрмалас сөйлем. Барыс септігіне қатысты септеулік шылау іс әрекеттің не болатындығын жалғастырып жатыр. Бұл сөйлемде «бірге» және «өздік» есімдігі «өзінің» сонымен қатар жіктік есімдігі «біздің» байласымын көруге болады. Бұлар сөйлемдегі тізбектердің мазмұнын білдіру үшін қолданылған.

Біздің Өтеулі тұқымынан Бабас дейтін кісі өткен. Оның Қабаш атты інісі болыпты. Қабаш жекжат-жұрат, тамыр-таныстарды аралағыш екен. Бір аттанса, үйіне айлап оралмайтын әдеті болса керек. Үйге келуін келгенмен, байыз тауып отыра алмайтын көрінеді. Ертерек ел қыдыруға шыққанша асығып жүреді екен. Осындай кезекті бір сапар алдында атын ерттеп жатқан інісіне Бабас тіл қатыпты:

– Ей, сен қайда тағы да... Інісі де оजारлау болса керек.

Ағасын қағызта сөйлепті:

– Сендер сияқты қашанғы үйкүшік болып отырайын. Ошақ түбін аңдуды саған-ақ бұйыр-тсын. Менің қатыным жоқ, балам жоқ. Салт басты, сабау қамшылы, арқам кең адам емеспін бе. Сен-ақ қатыныңды құшақтап жата бергін (Момышұлы, 2003).

Мәтінде мазмұн бір тақырып төңірегінде өрбіген, яғни Қабаштың жекжат-жұрт аралағыш екендігі сипатталады. Мәтіндегі бірінші сөйлемде біздің жіктік жалғау арқылы беріліп бірден тұтас ойды баяндамайды, ал екінші сөйлемде ойды жалғау үшін оның жіктеу есімдігі қолданылған. Ойды қайталамас үшін Бабас дейтін кісінің орнына оның жіктік жалғауын қолданған. Үшінші сөйлемде бір есептік сан есім арқылы қимыл әрекеттің неше рет жүзеге асқандығын көрсетеді. Берілген азатжолдағы ойды жинақтау мақсатында осындай сілтеу есімдігі қолданылып, келесі ойдың жалғауына негіз болады. *Салт басты, сабау қамшылы, арқам кең адам* эпитеттер арқылы Қабаш өзінің бейнесін көрсеткісі келді.

Қашан да даушының даусы өктем шығатын әдеті емес пе. Қабаш болса, қабағы түсіп, елге қарай алмай, жер шұқылап тұр. Оны байлап әкелген жігіттер ел адамдарына қамшы үйіргендей, қара бұлтты төндіре сөйлейді.

– Мінеки, мынау сұмаяқ, суыққол туысқандарыңды Шымкент базарынан ұстап әкелдік. Ауылымыздан ат ұрлап, әкеп сатқалы тұрған жерінен тұтылды бұл бетсіз (Момышұлы, 2003).

Мәтінде Қабашты ауылға алып келгендігі сипатталады. Мәтіндегі 2,3,4 сөйлем есімдіктердің қолданысы арқылы байланысқан. Екінші сөйлемдегі Қабаш сөзінің орнына үшінші сөйлемде оны есімдігінің, төртінші сөйлемдегі мінеки, мынау сілтеу есімдігі, яғни дейкис арқылы сөйлемдер өзара байланысып келеді.

Шығармада іргелес және алшақ байласым түрлері де қолданылған.

1. Іргелес байласым. Мысалы: Адамдар шамасыз, шарасыз қайғыға түсті. Осылайша олар келесі көктемді құр алақан жайып қарсы алды (Момышұлы, 2003). Осындағы бірінші сөйлем екінші сөйлеммен іргелес байланысып тұр. Бұл жерде «олар» жіктеу есімдігі алдыңғы сөйлемдегі «адамдар» сөзіне сілтеме жасап тұр. Мұндай тұлғалық дейкис мәтіндегі субъектіні қайталап айтпай, сөйлеу үнемділігін сақтап, байласым тудырып тұр.

Әжем болса бірден өз тірлігін қамдастыра бастады. Мені төсекке жатқызған соң, өзі ұн мен құмшекерді араластырып жент жасай бастады (Момышұлы, 2003). Бұл жерде «өзі» өздік есімдігі «әжем» сөзіне сілтеме жасайды.

Бір күні әкем жолаушылап барып көгеріп кеткен екі қап бидай әкелді. Сол бидайды қайнаған сумен жуып, кептіріп, шетінен қуырып жеп қаужалақтап қалдық (Момышұлы, 2003). «Сол» сілтеу есімдігі алдыңғы сөйлемдегі нақты объектіні (екі қап бидай) көрсетіп тұр.

Көршілеріміздің көбі күн көріс қамымен жан-жаққа тарап кеткен. Солардың кейбірі үшінші жылы ғана бас қосты (Момышұлы, 2003). Осындағы «әжем» сөзінің орнына «өзі», «екі қап» орнына «сол», «көршілеріміздің» орнына «солардың» есімдіктері қолданылып, іргелес байласым орнатып тұр, сондай-ақ сөйлемдер арасында мағыналық үздіксіздік сақталады.

2. Алшақ байласым. Мысалы: Төртеуіміз тысқа шықтық. Көрші үйдің алдында, неге екені белгісіз, жұрт топталып тұр. Біз жылдамдатып өте шықтық (Момышұлы, 2003). «Біз» есімдігі бірінші сөйлемдегі «төртеуіміз» сөзіне сілтеме жасап, үшінші сөйлемде алшақ байласым орнатады.

Жаяулатып Қаратау жақтағы әпкелеріне тартып кетеді. Мінер көлік жоқ. Алайда ол жақтан көкем құр қол, салбырап қайтып кеп тұрғаны (Момышұлы, 2003). «Ол» есімдігі «Қаратау» бағытын меңзеп тұр. Мұнда кеңістік бағытын көрсету арқылы кеңістік дейкис рөлін атқарып тұр.

Өрқайсысымыздың басымызды бір сүйеп зыр жүгіріп жүр. Жалма-жан сиырдың желініне жабысып, сүт сауып әкелді. Сол сүтті кезек-кезек біздің ернімізге тосады (Момышұлы, 2003). «Біздің» және «сол сүтті» есімдіктері алдыңғы сөйлемдердің субъектісі мен объектісіне сілтеме жасап, мағыналық байланысты нақтылайды.

Мыңбұлақтың бір көзі – Қолбастауда почтамстанциясы болатын. Көкем сонда барып ат айдаушы болып орналасты. Әжем көкеммен бірге сол «Бекетке» кетті (Момышұлы, 2003) «Сонда», «сол бекетке» – кеңістік сілтеу есімдіктері, олар нақты мекенге жасалған сілтемені қайталамай жеткізуге қызмет етеді.

Әпкелерім даладан әлдебір шөптерді теріп әкелетін. Қандай шөп екені есімде жоқ. Әжем сол шөптерді сүтке қайнатып, кейде құр суға салып ас жасайтын. Біз соны жеп қанағат етеміз (Момышұлы, 2003). Берілген мысалдағы «сол» және «соны» сілтеу есімдіктері арқылы үш сөйлем арасында мағыналық тұтастық орнатылған.

Шығармада шегендеуіштер сөйлемдер мен мағыналық бөліктер арасындағы логикалық, себеп-салдарлық, қарсылықты немесе эмоционалды байланыстарды реттеп, мәтіннің ішкі құрылымдық тұтастығын қамтамасыз етеді. Олар ойдың ағымын басқаруға, авторлық интонация мен стилистикалық реңк беруге мүмкіндік береді. Мысалы: *Көктемнің өзінде-ақ көгеріс шөп қурап, айнала сартап болып сазара бастаған еді. Малдың аузына қорек ілінбей, сар даланы кезіп жүрді. Оның үстіне қыс та құтырынып келіп еді* (Момышұлы, 2003). Сөйлемдер «оның үстіне» шегендеуіші арқылы байланысып тұр. Бұл шегендеуіш хабардың бірізділігін білдіріп тұр. Яғни, мезгілдердің сипаттамасын ретімен орналастырып тұр.

Сол жылы көктемде Бурное станциясына шойын жол тартылды да, бұл жер саудасаттықтың қызу орталығына айналды. Әкем жарты пұт ұн, бірнеше қадақ құмшекер тапқан еді. Станциядан жатақ үй қарастырды да, көкем мен әжемді сонда орналастырды. Сөйтіп әлгі ұн мен шекерді әжем мен көкем базарға сатып азын-аулақ пайда түсірмек (Момышұлы, 2003). Бұл жерде «сөйтіп» шегендеуіші алдыңғы әрекеттерді қорытындылап, олардың нәтижесі мен мақсатын білдіретін сөйлеммен байланыстырып тұр. Мұнда ол қорытынды-мақсаттық қатынасты көрсетеді, яғни оқиғаның логикалық аяқталу сәтін белгілейді.

Әжем мені өзімен бірге ала келді. Еңселі үйлерді, ығы-жығы көшені, сапырылысқан сан халықты, ауқымды құрылысты алғаш көргенім осы еді. Бұрын есектің ақырғанынан күшті дауыс жоқ деп жүруші едім. Сөйтсем, паровоздың жай ысқырғанының өзі құлағыңды бітеп жіберердей ащы келеді екен (Момышұлы, 2003). «Сөйтсем» шегендеуіші бұл жерде күтпеген жаңалықты, авторлық таңданысты білдіреді. Ол алдыңғы тұжырым мен кейінгі байқау арасындағы қарсылықты-контрастық мәнді білдіріп, оқырманның назарын тосын әсерге аударады.

Таңертең әкем келінті. Көзімді ашсам үйдегілердің бәрінің жүзі қуарып отыр екен. Үрейленіп сыбырласады. Еш нәрседен бейхабар жатқан мен «не болды?» деп ұшып тұрыптын... Алайда әжем басымнан сипады да: «Ұйықтай бер, құлыным» деп сыбырлады (Момышұлы, 2003). «Алайда» қарсылықты шегендеуіші алдыңғы сөйлемдерде берілген үрейлі, түсініксіз ахуал мен әженің сабырлы әрекеті арасындағы қарама-қайшылықты айқындап тұр. Бұл – қарсылықты шегендеудің классикалық үлгісі, мәтіннің эмоциялық реңкін жұмсартып, оқырманды тыныштандырушы қарсы эмоция тудырады.

Әжем ат айдаушылардың әйелдерімен, бала-шағаларымен көңілді қоштасты. – Құдайға шүкір, немерем келіп ертіп барады. Тәңірім бұл қуанышқа да жеткізді. Сендер де жақсылыққа жетіңдер, – деді әжем жолға шығар алдында (Момышұлы, 2003).

Мұнда «Құдайға шүкір» қыстырма құрылымы эмоциялық-бағалауыш шегендеуіші ретінде қызмет етеді. Ол алдыңғы оймен тығыз байланысып, кейіпкердің ішкі қуанышын, тәубеге келу сезімін білдіреді. Мұндай құрылымдар көркем мәтінде авторлық интонацияны, эмоционалды үнді жеткізуде маңызды рөл атқарады.

Жалпы алғанда, шегендеушілер көркем мәтіндегі логикалық, себеп-салдарлық, уақыттық, эмоционалдық және қарсылықты байланыстарды ұйымдастыруда маңызды құрылымдық және прагматикалық қызмет атқарады. Олар сөйлемдер арасындағы байласымды орнатып қана қоймай, автордың стилі мен интонациялық ерекшеліктерін де айқын көрсетеді.

Қорытынды

Көркем мәтіндегі байласым мен шегендеуіштердің, сондай-ақ дейксистік элементтердің қызметін зерттеу – ұлттық дүниетаным мен мәдени-тілдік ерекшеліктерді

тануда маңызды құрал болып табылады. Көркем мәтінде қолданылатын дейксистер мен шегендеуіштер автор мен оқырман арасындағы байланыстың маңызды тетігі ретінде танылды. Дейксистер әр кейіпкердің белгілі бір мезеттегі орны мен қатысымдағы рөлін айқындап, шығармаға шынайылық пен бейнелілік береді. Ал шегендеуіштер автор көзқарасын айқындап, кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынасты нақтылай түседі. Нәтижесінде бұл тілдік құралдар мәтіннің прагматикалық деңгейін арттырып, мазмұнын қабылдауды жеңілдетеді әрі оқырманға эмоциялық әсерін күшейтеді. Мұндай зерттеулер қазақ тіліндегі көркем мәтін табиғатын жан-жақты танып-білуге және тілдің прагматикалық мүмкіндіктерін тиімді пайдалануға жол ашады.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. А.Т. Мухамеджанова мақаланың негізгі материалдарын жинау, сұрыптау, жүйелеу жұмыстарымен айналысып, мақаланың негізгі бөлігін жазды. Г.Т. Мухамеджанова жиналған материалдарға талдау жасап, толықтыру жұмыстарын жүргізді. Ж.Ж. Толысбаева мақалаға қатысты әдебиеттер тізіміне шолу жасады.

Әдебиеттер тізімі

- Абдуова, Б.С., & Асанова, Ү. О. (2022). Мәтін лингвистикасын танудағы функционалды-семантикалық құрылым. Педагогикалық ғылым және тәжірибе, 4(38), 27–31.
- Ахметова, М. К. (2008). Мәтін лингвистикасы. Ағартушы.
- Валгина, Н. С. (2003). Теория текста. Логос.
- Гальперин, И. Р. (1981). Текст как объект лингвистического исследования. Наука.
- Ерназарова, З. (2001). Сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі. Алматы.
- Жақсыбаева, Ф. (2002). Газет мәтінінің прагматикалық функциясы (Дис. ... филол. ғыл. д-ры). Алматы.
- Заурбекова, Л. (2022). Көркем мәтіндегі тілдің функционалды прагматикалық аспектілері (Дис. ... PhD). Алматы.
- Момышұлы, Б. (2003). Ұшқан ұя: повесть, әңгіме, нақылдар. Атамұра.
- Оразбаева, Ф. Ш. (2000). Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі: оқу құралы. Ы.Алтынсарин атындағы ҚР Білім академиясы.
- Сыздықова, Р. (2004). Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. Арыс.
- Оспанқұлова, Ш., & Есембеков, Т. Ш. (2018). Дейксистік бірліктердің көркем мәтіндегі қолданысы. Қазақ тілі мен әдебиеті, 1, 175–177.
- Bach, C. (2022). Autobiographical texts written by learners of Catalan as an additional language: From formative needs to reflection in the teaching of narrative genres. *Caplletra*, 73, 233–255. <https://doi.org/10.7203/Caplletra.73.24640>
- Beaugrande, R. de, & Dressler, W. (1981). Introduction to text linguistics. Longman.
- Bruffaerts, N., & Moskvitcheva, S.A. (2024). Bakhtin's philosophical anthropology in translation: Rhetoric devices and text cohesion. *RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics*, 15(1), 64–77. <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2024-15-1-64-77>
- Halliday, M.A.K., & Hasan, R. (1976). Cohesion in English. Longman.
- Jakipova, G., Beisenova, Z., & Toleubayeva, A. (2024). Reception of contemporary Kazakh

prose in the global cultural space. Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: Physics, 55, 686–693. <https://doi.org/10.54919/physics/55.2024.68so6>

Rezanova, Z., & Shilyaev, K. (2015). Megametaphor as a coherence and cohesion device in a cycle of literary texts. *Lingua Posnaniensis*, 57(2), 31–40. <https://doi.org/10.1515/linpo-2015-0009>

Song, S. (2009). A stylistic analysis of “Miss Brill” by Katherine Mansfield. *Review of European Studies*, 1(2).

Smirnova, N. N. (2024). Love and literary form: L. N. Tolstoy’s ideas repected by M. O. Gershenzon. A. M. Gorky Institute of World Literature of the Russian Academy of Sciences. <https://doi.org/10.22455/2686-7494-2024-6-4-126-137>

Van Dijk, T. A. (1983). *Text and context*. Longman.

А.Т. Мухамеджанова^{1*}, Г.Т. Мухамеджанова², Ж.Ж. Толысбаева³

^{1,3} *Казахская национальная академия хореографии, Астана, Казахстан*

^{2,3} *Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан*

Функции дейктических единиц и дискурсивных маркеров в языке художественного текста

Аннотация. В статье рассматриваются структурные и семантические функции прагматических средств, обеспечивающих связность художественного текста, – дейктических единиц и дискурсивных маркеров. Анализ опирается на материал автобиографической повести Бауыржана Момышулы «Ұшқан ұя» («Моя семья»). В исследовании применены лингвистические, прагматические, когнитивные и стилистические подходы. Уточняется роль дейктических элементов в установлении референциальных связей внутри текста, а также функция дискурсивных маркеров в формировании логических и эмоциональных переходов. Особое внимание уделяется использованию личной, временной и пространственной дейктики, ее участию в процессе формирования взаимодействия между читателем и текстом. Также анализируется языковое выражение причинно-следственных, противительных и эмоциональных связей между предложениями при помощи дискурсивных маркеров. Результаты исследования способствуют более глубокому пониманию художественно-поэтической организации связности и прагматического воздействия в казахской художественной прозе.

Ключевые слова: дейксис, дискурсивные маркеры, связность текста, местоимения, Ұшқан ұя.

A.T. Mukhamejanova^{1*}, G.T. Mukhamejanova², Zh.Zh. Tolysbayeva³

^{1,3} *Kazakh national academy of choreography, Astana, Kazakhstan*

² *M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan*

Functions of deixists and delimiters in the language of literary text

Abstract. This article explores the structural and semantic functions of pragmatic devices that ensure textual cohesion in literary discourse, specifically deixis and discourse markers. The study focuses on the specific features of deictic and discourse-marker constructions in Baurzhan Momyshev’s autobiographical novel «Ushqan uya». («Our Family»). Drawing on linguistic, pragmatic, cognitive, and stylistic approaches, the paper reveals the role of deictic elements in establishing referential connections within the text and the function of discourse markers in

generating logical and emotional relations. Particular attention is given to the use of personal, temporal, and spatial deixis, with illustrative examples demonstrating how these devices construct interaction between the reader and the narrative. The analysis also addresses how discourse markers encode causal, contrastive, and affective relations across sentence boundaries. The findings contribute to a deeper understanding of cohesion and pragmatic impact in Kazakh literary discourse and may serve as a basis for further research in text linguistics, discourse pragmatics, and cohesive analysis of literary texts.

Keywords: deixis, discourse markers, textual cohesion, pronouns, Our family.

References

- Abduova, B. S., & Asanova, U. O. (2022). *Matin lingvistikasyn tanudagy funkcionaldy-semantikalыq qurylym*. *Pedagogikalыq gylım zhane tazhiribe*, 4(38), 27–31. [in Kazakh]
- Ahmetova, M. K. (2008). *Matin lingvistikasy. Agartushy*. [in Kazakh]
- Valgina, N. S. (2003). *Teoriya teksta. Logos*. [in Russian]
- Gal'perin, I. R. (1981). *Tekst kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovaniya*. Nauka. [in Russian]
- Ernazarova, Z. (2001). *Sojleu tili sintaksisinin pragmalıngvistikalıq aspektisi*. Almaty. [in Kazakh]
- ZHaqsybaeva, F. (2002). *Gazet matininin pragmatikalыq funkciyası (Dis. ... filol. gyl. d-ry)*. Almaty. [in Kazakh]
- Zaurbekova, L. (2022). *Korkem matindegi tildin funkcionaldy pragmatikalыq aspektileri (Dis. ... PhD)*. Almaty. [in Kazakh]
- Momyshuly, B. (2003). *Ushqan uya: povest', angime, naqyldar. Atamura*. [in Kazakh]
- Orazbaeva, F. SH. (2000). *Tildik qatynas: teoriyası zhane adistemesi: oqu quraly*. Y. Altynsarin atyndagy KR Bilim akademiyasy. [in Kazakh]
- Ospanqulova, SH., & Esembekov, T. SH. (2018). *Dejksistik birlikterdin korkem matindegi qoldanyssy. Qazaq tili men adabietı*, 1, 175–177. [in Kazakh]
- Syzdykova, R. (2004). *Abaj zhane qazaqtyn ulttyq adebi tili*. Arys. [in Kazakh]
- Bach, C. (2022). *Autobiographical texts written by learners of Catalan as an additional language: From formative needs to reflection in the teaching of narrative genres*. *Caplletra*, 73, 233–255. <https://doi.org/10.7203/Caplletra.73.24640>
- Beaugrande, R. de, & Dressler, W. (1981). *Introduction to text linguistics*. Longman.
- Bruffaerts, N., & Moskvitcheva, S. A. (2024). *Bakhtin's philosophical anthropology in translation: Rhetoric devices and text cohesion*. *RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics*, 15(1), 64–77. <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2024-15-1-64-77>
- Halliday, M. A. K., & Hasan, R. (1976). *Cohesion in English*. Longman.
- Jakipova, G., Beisenova, Z., & Toleubayeva, A. (2024). *Reception of contemporary Kazakh prose in the global cultural space*. *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: Physics*, 55, 686–693. <https://doi.org/10.54919/physics/55.2024.68so6>
- Rezanova, Z., & Shilyaev, K. (2015). *Megametaphor as a coherence and cohesion device in a cycle of literary texts*. *Lingua Posnaniensis*, 57(2), 31–40. <https://doi.org/10.1515/linpo-2015-0009>
- Smirnova, N. N. (2024). *Love and literary form: L. N. Tolstoy's ideas repected by M. O. Gershenzon*. A. M. Gorky Institute of World Literature of the Russian Academy of Sciences. <https://doi.org/10.22455/2686-7494-2024-6-4-126-137>
- Song, S. (2009). *A stylistic analysis of "Miss Brill" by Katherine Mansfield*. *Review of European Studies*, 1(2).
- Van Dijk, T. A. (1983). *Text and context*. Longman.

Авторлар туралы мәлімет:

Мұхамеджанова Айнагүл Тастемірқызы – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақ ұлттық хореография академиясы, Астана, Қазақстан. E-mail: ainagulmuhamedjanova@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1820-9748.

Мұхамеджанова Гүлмира Тастемірқызы – PhD, қауымдастырылған профессор, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан. E-mail: mukhamed130282god@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7942-8680.

Толысбаева Жанна Женисовна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық хореография академиясы, Астана, Қазақстан. E-mail: zh_kazpoetry@inbox.ru, ORCID: 0000-0001-6521-0576.

Мухамеджанова Айнагуль Тастемировна – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, доцент, Казахская национальная академия хореографии, Астана, Казахстан. E-mail: ainagulmuhamedjanova@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1820-9748.

Мухамеджанова Гульмира Тастемировна – PhD, ассоциированный профессор, Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан. E-mail: mukhamed130282god@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7942-8680.

Толысбаева Жанна Женисовна – доктор филологических наук, профессор, Казахская национальная академия хореографии, Астана, Казахстан. E-mail: zh_kazpoetry@inbox.ru, ORCID: 0000-0001-6521-0576.

Mukhamedjanova Ainagul Tastemirovna – corresponding author, Candidate of Philology, Associate Professor, Kazakh National Academy of Choreography, Astana, Kazakhstan. E-mail: ainagulmuhamedjanova@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1820-9748.

Mukhamedjanova Gulmira Tastemirovna – PhD, Associate Professor, M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan. E-mail: mukhamed130282god@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7942-8680.

Tolysbayeva Zhanna Zhenisovna – Doctor of Philology, Professor, Kazakh National Academy of Choreography, Astana, Kazakhstan. E-mail: zh_kazpoetry@inbox.ru, ORCID: 0000-0001-6521-0576.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-153-4-268-278>

IRSTI 16.01.07

Review article

Zh.M. Burkitbayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: burkitbayeva.zh.m@gmail.com)

THE PROBLEM OF OVERCOMING KAZAKH NON-EQUIVALENCE IN LITERARY TRANSLATION: A REVIEW OF RESEARCH AND APPROACHES

Abstract. This article analyses the work of local researchers studying the issue of Kazakh non-equivalence. It examines the ways of overcoming non-equivalence in the literary translation of works of Kazakh authors into Russian and English. A review of the key works published in international and local scientific journals over the past five years, from 2020 to 2024 inclusive, is provided. The relevance of the study is determined by the need to preserve the cultural and aesthetic features of the original text when adapting it for a reader in another linguocultural environment. The article focuses on the need for a careful approach to the transfer of non-equivalent vocabulary in the process of literary translation. Based on the full-text analysis and synthesis of the results, it can be concluded that various methods, such as transcription, transliteration, calque, descriptive translation, explanatory footnotes, approximate translation, replacement, and omission, can be used to convey Kazakh non-equivalent vocabulary in literary translation into Russian and English. In the future, we suggest conducting research on how the target audience perceives the translation.

Keywords: non-equivalent vocabulary, realia, translation, Kazakh non-equivalence, literary translation.

Received: 26.03.2025; Revised: 13.10.2025; Accepted: 20.12.2025; Available online: 29.12.2025

Introduction

In recent times, the number of literary translations from Kazakh into English has increased and consequently, these translations of Kazakh authors have become the subject of special attention among Kazakhstani researchers. The problems of transmitting culture through literary translation and preserving national character without loss are of particular interest to these researchers inasmuch as when translating literary works that are rich in national features, a number of factors arise that are essential for accurately conveying the information. And one of the main challenges is the presence of non-equivalent vocabulary. Because “such words provide a glimpse – however partial or obscured – into ways of being, doing and thinking in that culture” (Lomas, 2018).

This review article presents a concise theoretical overview of the issue of non-equivalence and the perspective of researchers on the problem of overcoming it in literary translation.

Translation is not only transferring words from the source text (ST) into the target text (TT), but it is a complex intellectual activity that faces serious difficulties in conveying semantic and cultural nuances. And namely problem of non-equivalence is doubtless one of the main problematic areas in Translation studies. According to M. Baker, “It is virtually impossible to offer absolute guidelines for dealing with the various types of non-equivalence which exist among languages” (Baker, 2018).

The purpose of this review article is to analyze existing knowledge about non-equivalence, identify and systematize approaches to the transfer of non-equivalent vocabulary from Kazakh into Russian and English languages.

The objective set entails solving the following tasks:

- to discuss modern approaches to the definition of «non-equivalence»;
- to analyze various approaches to transferring non-equivalent vocabulary;
- to identify translation features of non-equivalent vocabulary from Kazakh into Russian and English.

The term “non-equivalent vocabulary” is widely used in Translation studies, but its interpretation is not always clear due to the lack of an unambiguous definition of the term “equivalent”. In 1973, E. Vereshchagin and V. Kostomarov were the first to introduce the term “non-equivalent vocabulary”. According to these scientists, “non-equivalent vocabulary” means words, the content plan of which cannot be compared with any foreign language lexical concepts and, properly speaking, untranslatable (Vereshchagin & Kostomarov, 2005).

Catford differentiates between two kinds of untranslatability, which he calls linguistic and cultural. According to Catford, linguistic untranslatability occurs when the target language (TL) lacks a lexical or syntactical equivalent for an item from the source language (SL), while cultural untranslatability arises when the TL culture does not have a corresponding situational feature present in the SL (Catford, 1965).

Despite such a characteristic feature as untranslatability into other languages by means of constant correspondence and their lack of correlation with some word of another language, it does not mean that they are completely untranslatable. L.S. Barkhudarov considers that they present a certain difficulty, but it is one that can be overcome (Barkhudarov, 1975).

S. Vlachov and S. Florin, in their work, emphasize the possibility and necessity to translate non-equivalent vocabulary, i.e., to overcome, to re-express, and to convey it to the reader (Vlachov & Florin, 1980). Thus, the work of S. Vlachov and S. Florin touches not only lexical aspects of translation, but also the broader cultural and communication issues.

J. House shares the same opinion, considering that even when the cultural differences between languages are vast, these gaps can be closed through ethnographic knowledge and understanding. In other words, untranslatability arises only when such knowledge and reflection are lacking (House, 2023).

This category of words has not only many names but also has variety of definitions. Moreover, in Translation studies, the volume of non-equivalent vocabulary has not yet been precisely determined; that is, it has not been established what exactly is included in this category of words. Scholars hold varying opinions on which lexical units should be considered non-equivalent vocabulary. Thus, L.S. Barkhudarov, S. Vlakhov and S. Florin, A.O. Ivanov and other scholars give different thematic classifications. L.S. Barkhudarov makes a distinction between three groups of such lexical units: proper names, realia and random lacunae (Vlakhov & Florin, 1980). S. Vlakhov and S. Florin differentiate them between geographical realia, ethnographic realia and socio-political realia (Vlakhov & Florin, 1980). A.O. Ivanov treats as referentially non-equivalent, pragmatically non-equivalent and alternatively non-equivalent (Ivanov, 2006).

Irrespective of different classifications, non-equivalent vocabulary allows us to understand more deeply the national, historical and cultural characteristics of various nations. These words reflect cultural identity and help expand the linguocultural knowledge of the country among foreign readers. Therefore, it is very important to determine quite justified ways of overcoming the problem of non-equivalence.

There are given several ways of conveying non-equivalent vocabulary are given based on translation practice:

- 1) transliteration and transcription;
- 2) calque;
- 3) descriptive translation;
- 4) approximate translation;
- 5) transformational translation (Vlakhov & Florin, 1980).

M. Baker highlights such strategies as:

- (a) translation by a more general word (superordinate);
- (b) translation by a more neutral/less expressive word;
- (c) translation by cultural substitution;
- (d) translation using a loan word or loan word plus explanation;
- (e) translation by paraphrase using a related word;
- (f) translation by paraphrase using unrelated words;
- (g) translation by omission;
- (h) translation by illustration (Baker, 2018).

L. Venuti, in his work *The translator's invisibility: a history of translation*, proposed two strategies that provide both linguistic and cultural guidance: domestication and foreignization. Domestication aims to adapt the TT to achieve maximum understanding by the target audience. Foreignization consists of preserving the features of the original text, despite the fact that the TT looks exotic and incomprehensible (Venuti, 2013).

According to Jojić, the most difficult challenges translators encounter are translating words that are closely connected to culture. Given that every language is closely linked with the culture and customs of its speakers, conveying these elements in another language is much more complex than it may initially appear (Jojic, 2008).

Vilceanu believes that the comprehension of culturally specific elements relies on the translator's cognitive, linguistic and encyclopedic knowledge, i.e., on his pragmatic competence,

and their transfer is shaped by the expectations of the audience. However, neither the translator nor the readers possess flawless ability to consistently identify and accurately interpret words or phrases carrying cultural significance (Vilceanu, 2016).

M. Baker considers that the choice of a suitable translation depends not only on the languages involved but also on how the ST writer and the translator handle these languages. It is influenced by the expectations, background knowledge, and biases of the readers in a particular context, the translator's understanding of their role, and factors like censorship or outside interventions that may affect the translation process (Baker, 2018).

J. House, in her work *Translation: The Basics*, emphasizes that the choice of translation strategy used by translators is influenced by the role of the translated literature in the target culture (TC). When the translated literature occupies a primary position, translators strive to create a TT that closely reflects the original, thereby introducing new conventions into the TC. In contrast, if the translated literature occupies a secondary position, translators adapt their work to match the existing norms of the TC (House, 2023).

From the above, it becomes clear that overcoming non-equivalent vocabulary is especially important for literary translation, since literary works reflect cultural flavor and make special demands on the translator and «provide a «window» into the experience and understanding of the life of other cultures» (Lomas, 2018). Literary translation, being both a science and an art, involves a variety of methods and approaches, determined by the uniqueness of the translator, their knowledge, experience and creative approach to recreating the original (Razumovskaia, 2023).

The relevance of our research lies in the fact that literary translation always makes an important contribution to the development of world literature and requires adequate translation, taking into account cultural characteristics.

Materials and methods

The study collected and reviewed a range of the most relevant scientific publications on this topic. An analysis of scientific publications revealed that the term “Kazakh non-equivalence” is often used in parallel with such concepts as “realia”, “culture-related realia”, “national vocabulary”, “nationally specific vocabulary”, “ethnocultural vocabulary”, “ethno-cultural markers”, “ethnographism”, “culturally marked vocabulary”, “culturally specific vocabulary”.

Scientific publications were identified using the Scopus and Web of Science databases, Google Scholar and ResearchGate electronic libraries in English and publications recommended by the Committee for Quality Assurance in Education and Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan in Kazakh and English. The search focused on articles published over the past five years, from 2020 to 2024 inclusive.

At the start, sampling was carried out using a search query “ways to overcome the problem of non-equivalence in translation”, «translation of nationally specific vocabulary», «translation of realia», «translation of fiction», «literary translation from Kazakh into Russian/English», «linguocultural aspects of translation», «translation strategies in transferring non-equivalent vocabulary», «features of translating ethnocultural vocabulary», etc.

Based on the preliminary results, it was decided to focus on scientific publications using the following key phrases: “translation of nationally specific vocabulary”, “translation of realia”, “literary translation from Kazakh into Russian/English”, features of translating ethnocultural vocabulary”, “domestication and foreignization”.

For the full-text analysis, 20 works were selected. The synthesis aimed to offer a comprehensive overview of the current state of research on this issue in Kazakhstan. Common patterns related to overcoming the problem of non-equivalence in literary translation were identified and summarized.

Results and Discussion

Among Kazakhstani scientists, the number of researchers dealing with issues of non-equivalent vocabulary is relatively small (see Fig. 1). The analysis of the publications by above mentioned keywords showed that the problem of transferring Kazakh non-equivalent vocabulary was studied by S. Tazhibayeva, S. Ashimkhanova, A. Aldash, K. Yergaliyev, B. Mizamkhan, S. Seidenova, Zh. Manapbayeva, A. Akkaliyeva, N. Zhumay, A. Alpysbayeva, G. Kozhakhmetova, I. Yerbulatova, A. Zhussupova, Zh. Aukhadiyeva, and others.

These authors in their articles observed the names of clothing items, jewelry and accessories, gastronomic words, names of kinship, proper names and words of address with the names of baby animals, etc.

The selected articles analyzed ways of conveying Kazakh non-equivalent vocabulary into Russian and English in such literary works as “Abay zholy” by Mukhtar Auezov, “Koshpendiler” by Ilyas Yessenberlin, “Ak boz uy” by Smagul Yelubay, “Kan men ter” by Abdizhamil Nurpeisov, “Gaukhartas” and “Suyekshi” by Dulat Isabekov, “Oyangan olke” by Gabit Musrepov and the poem “Turkistan” by Magzhan Zhumabayev.

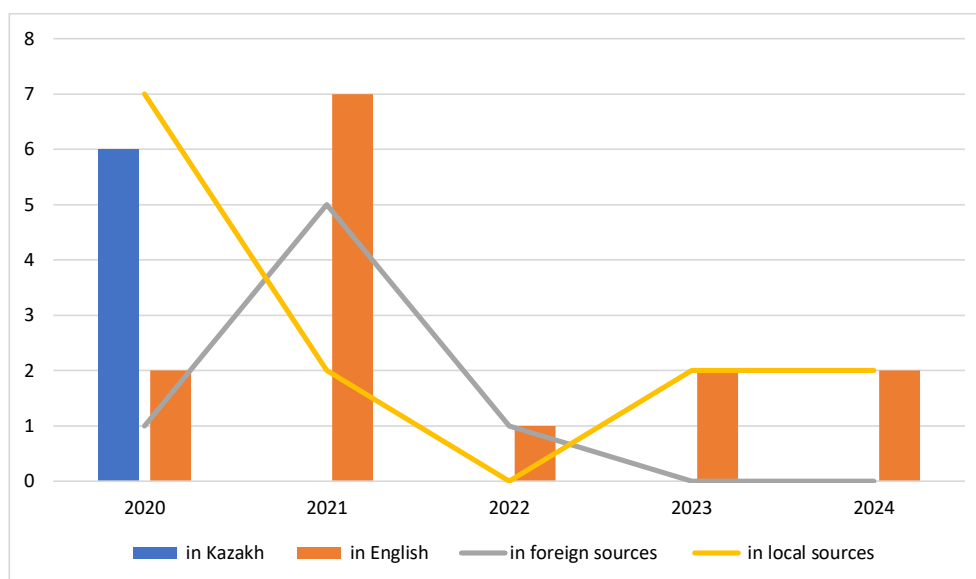

Figure 1. Selected works for full-text analysis by year and sources

These researchers examined the types and frequency of techniques for translating non-equivalent vocabulary, evaluating their uses and misuses from the perspectives of domestication and foreignization, based on a corpus compiled from Russian and English translations. They revealed that Kazakh non-equivalent vocabulary is transferred in literary translation into Russian and English mainly using methods such as transcription, transliteration, calque, descriptive translation, explanatory footnotes, approximate translation, replacement and omission.

A key challenge in transferring non-equivalent vocabulary arises from cultural specificity. G Kozhakhmetova and S. Tazhibayeva revealed the complexities involved in translating

national jewelry. While examining the translations of jewelry and accessories, namely “sholpy”, the authors concluded that when translating national vocabulary, the translator must consider not only names but also their specificities, purpose and the context of their usage in the SL. Also, they realized that dictionaries have a limited ability to reveal the essence of non-equivalent vocabulary in literary translation, and proposed to create a comprehensive electronic thesaurus to more effectively solve the problem. According to G. Kozhakhmetova and S. Tazhibayeva, it is crucial to carry out a collaborative interdisciplinary study to systematize jewelry terminology, clarifying its role, and understanding its functional and semantic meanings within people’s worldview in resolving certain issues related to high-quality translation. The researchers also concluded that, when transferring untranslatable vocabulary, it is essential to use illustrations to accurately represent such terms in TL and ensure a high-quality translation (Kozhakhmetova & Tazhibayeva, 2021). This strategy was mentioned in M. Baker’s work, where she indicates that this approach is helpful when a word with no equivalent in the TL refers to a physical object that can be illustrated, especially when there are space limitations and the text needs to stay brief, concise, and clear (Baker, 2018).

Z.Zh. Aukhadieva et al. argued that an accurate and culturally relevant translation of national vocabulary requires understanding its meaning within the cultural context; therefore, it is crucial to translate not just the name but also its functional and cultural meaning. The authors are convinced that translating the names of national costumes into foreign languages through description and interpretation is one of the most effective methods, as it is often challenging (Aukhadiyeva et al., 2023).

G. Mehmet and A.E. Alpysbayeva examined anthroponyms and toponyms and determined that the national uniqueness of them is most accurately conveyed through transcription and transliteration, methods that are frequently used due to the complexity of Kazakh names (Mehmet & Alpysbayeva, 2021). The issue of translating anthroponyms and toponyms, particularly within literary works, is both relevant and highly sought after.

Zh. Manapbayeva et al. revealed that the Russian translation adhered to the foreignization strategy, whereas the English translation incorporated both foreignization and domestication strategies (Zhussupova & Ashimkhanova, 2020).

A.Zhussupova and S. Ashimkhanova came to the conclusion that the object of research should be mentality, since without understanding it, it is impossible to accurately convey the characteristics of the ethnocultural identity of a people. Also, it was recommended to consider the cultural characteristics of the target audience, provide explanations and aim to retain the original atmosphere of the work (Zhussupova & Ashimkhanova, 2020).

Akkaliyeva et al. explored how Kazakh literature is represented through a mediating language, considering the transfer of non-equivalent vocabulary from the point of view of indirect translation, highlighting how culture-specific lexemes reflect a nomadic way of life and the complexities of intercultural communication (Akkaliyeva et al., 2021a). This view of the problem is relevant since most translations of Kazakh literary works into English were translated indirectly, through their translation into Russian.

Each of these articles contributes to the study of translating national vocabulary, yet broadening the approaches to encompass a wider range of texts and audiences could offer a more comprehensive understanding of the complexities and nuances involved in translating from Kazakh into Russian and English.

The problem of overcoming non-equivalent vocabulary in literary translation is highly complex and multifaceted. It requires from a translator not only a thorough understanding of

SL and TL, but also a keen awareness of the cultures, traditions and history of both SL and TL. This review article examined various approaches to overcome the issue of absent direct lexical analogues and highlighted the strategies translators use to preserve the cultural nuances and artistic intent of the ST.

The review revealed that the majority of the studies confirm the importance of preserving the cultural uniqueness of texts with a strong ethnocultural identity, avoiding cultural assimilation during literary translation. It should be especially emphasized that all the studies we analyzed supported L. Venuti's strategy «foreignization» (Venuti, 2013), which strives to preserve the cultural uniqueness of texts and emphasize the origins of the TT. This strategy resists the assimilation of the ST and encourages cultural diversity. Comprehending the mentality (Akkaliyeva et al., 2021b) and recognizing the purpose and context of using (Kozhakhmetova & Tazhibayeva, 2021) culturally specific vocabulary helps in achieving this.

Despite the interest of local researchers in this topic, there is still a lack of research dedicated to ways of overcoming the problem in literary translation from Kazakh into Russian and English and indirect translation into English via Russian. Even fewer studies have been devoted to analyzing the rich corpus of non-equivalent vocabulary.

We also noticed that the psycholinguistic aspect of the problem, the issue of how the application of specific methods influences the perception of the text by various audiences (such as Kazakh and international readers), and how this alters the overall impression of the work, has not been studied yet, when the way an audience perceives a translation is key to its overall success. M. Baker (2018) and J. House (2023) focus attention on the influence of audience expectation on the translation. Also, how translation may vary depending on the cultural context of the target audience has not been sufficiently explored. These aspects can help to deepen research in the field of translation of non-equivalent vocabulary, as well as make it more comprehensive and relevant.

In addition, future research could focus on analyzing the translation of other Kazakh literary works to identify universal or specific approaches to translating literature with national characteristics. Moreover, an analysis could be conducted to examine how the results align with or differ from previous studies in the field of literary text translation.

Conclusion

A review of studies devoted to the issue of overcoming Kazakh non-equivalence in literary translation showed that Kazakh non-equivalence is associated with certain problems that can lead to losses in meaning. An analysis of the publications of local researchers confirmed that Kazakh non-equivalence requires additional background knowledge from the translator, and the lack of knowledge and its value leads to losses in translation.

Based on the analysis carried out, it can be concluded that the culture of a nation with a different language, lifestyle, religion, and perspective can only be conveyed to another country through high-quality translation. A well-executed translation acts as the key channel of communication, linking two countries. It not only fosters connection among cultures but also promotes national values and helps expand the worldview.

Language possesses a distinctive ability to capture and maintain significant historical and cultural events linked to the lives of its speakers (Zharkynbekova, 2010). And such features should be reflected in translation. After all, "literary translation is the unique to "open" our history, traditions and spiritual treasures of the independent country" (Alshinbayeva, 2021).

All these factors indicate the importance and necessity of further research in this area. In the future, we propose conducting such research on the perception of translation by a target audience. Also, future research could examine the translations of other Kazakh literary works to identify specific approaches and compare the results with previous studies in literary translation.

It is hoped that this review will be valuable for translators and researchers seeking an overview of the problem of transferring non-equivalent vocabulary and ways of overcoming it in literary translation.

Conflict of interests

The article contains no conflict of interests.

References

- Аухадиева З.Ж., Есенова Э.М., Примжарова Р.Х. (2023). Қазақ ұлттық киім аатауларын аударудың лексикалық және семантикалық ерекшеліктері. *Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы*, 1(189), 211–218. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v189.i1.ph22>
- Бархударов, Л. С. (1975). *Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода)*. Международные отношения.
- Верещагин, Е.М., & Костомаров, В.Г. (2005). *Язык и культура. Три лингвострановедческие концепции: лексического фона, рече-поведенческих тактик и сапиентемы* (Ю. С. Степанов, Ред.). Индрик.
- Влахов, С., & Флорин, С. (1980). *Непереводимое в переводе*. Международные отношения.
- Жаркынбекова, Ш. К. (2010). К вопросу о методах сопоставительного метода в лингвокультурологии. *Cuadernos de Rusística Española*, 6, 61–65.
- Иванов, А. О. (2006). *Безэквивалентная лексика*. Издательство Санкт-Петербургского университета.
- Мехмет Г., Алпысбаева А.Е. (2021). Жалқы есімдердің қазақ тілінен ағылшын тіліне аударылуы (М. Жұмабаевтың “Түркістан” өлеңі бойынша): лингвистикалық және мәдени аспектілер. *Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы*, 2(76), 129–138. <https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-7804.16>
- Разумовская, В. А. (2023). Перевод непереводимого: вторичный текст как пастиш и оммаж. *Язык. Коммуникация. Общество: Электронный научный журнал*, 1(1), 5–18.
- Akkaliyeva, A., Zhumay, N., Amalbekova, M., Tazhibayeva, S., & Nurpeissova, D. (2021). Searching for equivalence in indirect literary translation: A case study of translations of the Kazakh novels “Aq boz Yui” by S. Yelubay and “The Man-deer” by O. Bokeev. *Interdisciplinary Literary Studies*, 23(2), 253–266. <https://doi.org/10.5325/intelitestud.23.2.0253>
- Akkaliyeva, A., Abdykhanova, B., Meirambekova, L., Jambayeva, Zh., & Tussupbekova, G. (2021). Translation as a communication strategy in representing national culture. *Social Inclusion*, 9(1), 5–13. <https://doi.org/10.17645/si.v9i1.3455>
- Alshinbayeva, Zh. K., Sarmanova, S. A., Zhanbatyr, A. S., Zagatova, S. B., Kuldeyeva, G. I., & Yeskindirova, M. Zh. (2021). Ethnolinguocultural asymmetry in literary translation. *Astra Salvensis*, Supplement 1, 77–84.
- Baker, M. (2018). *In other words: A coursebook on translation* (3rd ed.). Routledge.
- Catford, J. C. (1965). *A linguistic theory of translation*. Oxford University Press.
- House, J. (2023). *Translation: The basics* (2nd ed.). Routledge.

Jojić, O. (2008). Componential analysis in translation of material culture terms from English into Serbian. In A. Nikčević-Batrićević & M. Knežević (Eds.), *Culture-bound translation and language in the global era* (pp. 67–75). Cambridge Scholars Publishing.

Kozhakhmetova, G. A., & Tazhibayeva, S. Zh. (2021). Kazakh jewelry: Problems of translation and electronic thesaurus creation. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 2, 55–63. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-135-2-55-63>

Lomas, T. (2018). Experiential cartography and the significance of “untranslatable” words. *Theory & Psychology*, 28(4), 476–495. <https://doi.org/10.1177/0959354318772914>

Venuti, L. (2013). *The translator's invisibility: A history of translation* (2nd ed.). Routledge.

Vilceanu, T. (2016). Doing cross-cultural pragmatics in translation: Ways of achieving common ground. *B.A.S. British and American Studies Journal*, 22, 197–205.

Zhussupova, A., & Ashimkhanova, S. (2020). Recreation of ethno-cultural markers in the translations of “Blood and sweat.” *Opcion*, 36(91), 851–870.

Ж.М. Буркитбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

**Көркем аудармада қазақша баламасыздықты еңсеру проблемасы:
зерттеулер мен тәсілдерге шолу**

Аңдатпа. Бұл мақала қазақша баламасыздық проблемасы бойынша жергілікті зерттеушілердің зерттеулерін талдауға арналған. Мақалада қазақ авторлары шығармаларының орыс және ағылшын тілдеріндегі көркем аудармаларында баламасыздықты еңсеру жолдары талданады. Соңғы бес жыл ішінде, 2020-2024 жылдар аралығында, халықаралық және отандық ғылыми журналдарда жарияланған негізгі жұмыстарға шолу жасалады. Зерттеудің өзектілігі түпнұсқа мәтінді басқа тілдік және мәдени ортадағы оқырманға бейімдеу кезінде оның мәдени-эстетикалық ерекшеліктерін сақтау қажеттілігі болып табылады. Мақалада көркем аударма процесінде баламасыз лексиканы жеткізу аса ұқыптылықты қажет ететіндігіне баса назар аударылады. Мәтіндерді талдау және нәтижелерді синтездеу негізінде қазақша баламасыз лексиканы орыс және ағылшын тілдеріне көркем аудармада транскрипция, транслитерация, калькалау, сипаттама аударма, сілтемеде түсіндірме беру, жуықтап аудару, алмастыру және түсіріп тастау сияқты әдістер қолданылады деген қорытынды жасауға болады. Келешекте аударманы мақсатты аудитория қалай қабылдайтынына қатысты зерттеу жүргізуді ұсынамыз.

Түйін сөздер: баламасыз сөздер, реалия, аударма, қазақша баламасыздық, көркем аударма

Ж.М. Буркитбаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

**Проблема преодоления казахской безэквивалентности в художественном
переводе: обзор исследований и подходов**

Аннотация. Данная статья посвящена анализу изучения проблемы казахской безэквивалентности отечественными исследователями. В статье анализируются пути преодоления безэквивалентности при художественном переводе произведений казахских авторов на русский и английский языки. Представлен обзор ключевых работ, опубликованных

в международных и отечественных научных журналах за последние пять лет, с 2020 по 2024 год включительно. Актуальность исследования определяется необходимостью сохранения культурно-эстетических особенностей исходного текста при его адаптации для читателя в иной лингвокультурной среде. В статье акцентируется внимание на необходимости бережного подхода к передаче безэквивалентной лексики в процессе художественного перевода. На основе полнотекстового анализа и синтеза полученных результатов можно сделать вывод, что для передачи казахской безэквивалентной лексики в художественном переводе на русский и английский языки можно использовать такие методы, как транскрипция, транслитерация, калькирование, описательный перевод, пояснительные сноски, приблизительный перевод, замена и опущение. В дальнейшем мы предлагаем провести исследование того, как целевая аудитория воспринимает перевод.

Ключевые слова: безэквивалентные слова, реалия, перевод, казахская безэквивалентность, художественный перевод.

References

Aukhadieva Z.Zh., Esenova E.M., Primzharova R.Kh. (2023). Kazak ulttyk kiim ataularyn audarudyn leksikalyk zhane semantikalyk erekshelekteri. [Lexical and semantic features of translating Kazakh national clothing terms]. *Kazak ulttyk universitetinin khabarsysy. Filologia seriyasy*, 1(189), 211–218. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v189.i1.ph22> [in Kazakh]

Barkhudarov L.S. (1975). *Yazyk i perevod (Voprosy obshchei i chastnoi teorii perevoda)*. [Language and translation (Issues of general and specific translation theory)]. *Mezhdunarodnye otnosheniya*. [in Russian]

Vereshchagin E.M., & Kostomarov V.G. (2005). *Yazyk i kul'tura. Tri lingvostranovedcheskie kontseptsii: leksicheskogo fona, reche-povedencheskikh taktik i sapientemy* (Yu. S. Stepanov, Red.). [Language and culture. Three linguocultural concepts: lexical background, speech-behavior strategies, and sapienteme]. *Indrik*. [in Russian]

Vlahov S., & Florin S. (1980). *Neperevodimoe v perevode*. [The untranslatable in translation]. *Mezhdunarodnye otnosheniya*. [in Russian]

Zharkynbekova Sh.K. (2010). *K voprosu o metodakh sopostavitel'nogo metoda v lingvokul'turologii*. [On the methods of the comparative method in linguoculturology]. *Cuadernos de Rusística Española*, 6, 61–65. [in Russian]

Ivanov A.O. (2006). *Bezekvivalentnaya leksika*. [Non-equivalent vocabulary]. *Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo universiteta*. [in Russian]

Mekhmet G., Alpysbaeva A.E. (2021). Zhalky esimderdin kazak tilinen agylshyn tiline audaryluuy (M. Zhumabaevtin “Turkistan” oleni boiynsha): lingvistikalyk zhane madeni aspektiler. [Translation of proper names from Kazakh into English (based on M. Zhumabayev's poem “Turkistan”): linguistic and cultural aspects]. *Abai atyndagy KazUPU khabarsysy. Filologia gylymdary seriyasy*, 2(76), 129–138. <https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-7804.16> [in Kazakh]

Razumovskaya V.A. (2023). *Perevod neperevodimogo: vtorichnyi tekst kak pastish i ommazh*. [Translating the untranslatable: the secondary text as pastiche and homage]. *Yazyk. Kommunikatsiya. Obshchestvo: Elektronnyi nauchnyi zhurnal*, 1(1), 5–18. [in Russian]

Akkaliyeva, A., Zhumay, N., Amalbekova, M., Tazhibayeva, S., & Nurpeissova, D. (2021). Searching for equivalence in indirect literary translation: A case study of translations of the Kazakh novels “Aq boz Yui” by S. Yelubay and “The Man-deer” by O. Bokeev. *Interdisciplinary Literary Studies*, 23(2), 253–266. <https://doi.org/10.5325/intelitestud.23.2.0253>

- Akkaliyeva, A., Abdykhanova, B., Meirambekova, L., Jambayeva, Zh., & Tussupbekova, G. (2021). Translation as a communication strategy in representing national culture. *Social Inclusion*, 9(1), 5–13. <https://doi.org/10.17645/si.v9i1.3455>
- Alshinbayeva, Zh. K., Sarmanova, S. A., Zhanbatyr, A. S., Zagatova, S. B., Kuldeyeva, G. I., & Yeskindirova, M. Zh. (2021). Ethnolinguocultural asymmetry in literary translation. *Astra Salvensis*, Supplement 1, 77–84.
- Baker, M. (2018). *In other words: A coursebook on translation* (3rd ed.). Routledge.
- Catford, J. C. (1965). *A linguistic theory of translation*. Oxford University Press.
- House, J. (2023). *Translation: The basics* (2nd ed.). Routledge.
- Jojić, O. (2008). Componential analysis in translation of material culture terms from English into Serbian. In A. Nikčević-Batrićević & M. Knežević (Eds.), *Culture-bound translation and language in the global era* (pp. 67–75). Cambridge Scholars Publishing.
- Kozhakhmetova, G. A., & Tazhibayeva, S. Zh. (2021). Kazakh jewelry: Problems of translation and electronic thesaurus creation. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 2, 55–63. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-135-2-55-63>
- Lomas, T. (2018). Experiential cartography and the significance of “untranslatable” words. *Theory & Psychology*, 28(4), 476–495. <https://doi.org/10.1177/0959354318772914>
- Venuti, L. (2013). *The translator’s invisibility: A history of translation* (2nd ed.). Routledge.
- Vilceanu, T. (2016). Doing cross-cultural pragmatics in translation: Ways of achieving common ground. *B.A.S. British and American Studies Journal*, 22, 197–205.
- Zhussupova, A., & Ashimkhanova, S. (2020). Recreation of ethno-cultural markers in the translations of “Blood and sweat.” *Opcion*, 36(91), 851–870.

Information about the author:

Burkitbayeva Zhanar Muratbekovna – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: burkitbayeva.zh.m@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-1965-4776>.

Буркитбаева Жанар Муратбековна – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: burkitbayeva.zh.m@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-1965-4776>.

Буркитбаева Жанар Муратбековна – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: burkitbayeva.zh.m@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-1965-4776>.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-153-4-279-298>

IRSTI 16.31.41

Research article

A.T. Kussaiynova¹ , G.T. Yersultanova^{2*} , F.K. Ismailova³

¹ Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

² SDU University Almaty, Kazakhstan

³ Almaty Humanitarian-Economic University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: ² gyersultanova@gmail.com *)

FOREIGNIZATION AND DOMESTICATION STRATEGIES IN TRANSLATING OCCASIONALISMS FROM J.K. ROWLING'S HARRY POTTER

Abstract. This article explores the challenges translators face when dealing with *occasionalisms* — unique, author-created words — in literary translation. The main objective of the research is to analyze the strategies used for translating occasionalisms from English into Russian and Kazakh, using J.K. Rowling's *Harry Potter and the Order of the Phoenix* as a case study. The study focuses on two prominent translation strategies: *domestication* and *foreignization*, and aims to determine which approach is more frequently applied. The significance of this research lies in its contribution to both theoretical understanding and practical application in the field of translation studies. The methodology involves a comparative linguistic analysis of selected examples of occasionalisms and their translated counterparts. The analysis revealed that translators often prefer the strategy of foreignization to preserve the linguistic and cultural specificity of the source text. This choice helps retain the original author's voice and creative intent. The study contributes to the broader field by shedding light on the complexity of translating occasionalisms and offers insight into effective translation strategies. The practical value of the research lies in its potential application in translation practice, especially in the context of literary works where maintaining the integrity of the original text is crucial.

Keywords: translation strategies, occasionalism, foreignization, domestication and literary translation.

Received: 27.06.2025; Revised: 08.12.2025; Accepted: 23.12.2025; Available online: 29.12.2025

Introduction

It is essential to solve both theoretical and practical problems related to the issues of adequate transmission of linguistic units in the process of intercultural interaction. They bridge text gaps, act as cultural mediators, and promote language comprehension among cultures. Translators often encounter unique challenges when translating culturally specific language units in literature. Translation of J.K. Rowling's Harry Potter novels are an ideal example of these difficulties, as the books contain great deal of occasional words and phrases, mystical concepts and culturally specific language units coined by the writer. According to Newmark, culturally unique language, which embodies cultural, linguistic, and creative characteristics, is one such barrier to translation (Newmark, 1988). The leading experts in the field dealing with adequate and equivalent translation methods have repeatedly turned their attention to various mechanisms of interaction between language and culture (Newmark, 1988). In recent years, Venuti's foreignization and domestication strategies have become much more prominent to address such cultural nuances in translation (Zolyan, 2017).

Foreignization introduces the target text audience to source text culture, making it visible, while domestication brings two languages and cultures closer, minimizing foreignness, conforming to target culture values, and making the unfamiliar accessible. (Venuti, 1995). In foreignization, the translator deliberately violates the linguistic and cultural norms of the target language in order to preserve the "foreignness" of the original (Venuti, 1995). By choosing one strategy or another, the translator either becomes an agent of aggression towards a foreign culture or challenges his own culture by simplifying its language. However, it should be noted that foreignization also serves as a restraining factor, a counterweight to the act of appropriation, which translation is in essence.

A modern translator modernizes and changes a text depending on the equivalency criteria of their native tongue, rather than merely following English grammar rules. Analyzing specific translated texts reveals that the antagonism between the two methodologies is not binary. To maintain the original language and culture, some linguistic elements of a novel may be translated into another language. Domestication, on the other hand, aims for adaption in the target language.

This results in a compromise between equivalence and acceptance (Vinogradov, 1978).

This article deals with the way occasionalisms from Harry Potter books were translated into Russian and Kazakh, focusing on the balance between foreignization and domestication strategies.

Although there are various approaches to domestication and foreignization strategies, translation theory generally revolves around two fundamental concepts (Komissarov, 2007):

- 1) Transcription and Foreignization
- 2) Equivalence and Domestication.

The frequency of translations strategies applied in the translated text is analyzed and the effectiveness of foreignization and domestication in preserving the original text's meaning is assessed.

Materials and methods

The comparative analysis of the translation strategies for occasionalisms in J.K.Rowling's *Harry Potter and the Order of the Phoenix* is the primary research method applied in this paper in accordance with the research objectives. The main aim of the study is to identify the strategies applied within the framework of foreignization and domestication.

The comparative analysis is based on translations published by “Rosman-Press” translated by Mariya Litvinova in 2003 in Russian language, and published by “Steppe and World” in 2022 into Kazakh language. Revealing the translation approaches grounded in foreignization and domestication is the important aspect of this comparative study as well as identifying particular alterations that reflect the author’s creative style.

The works of F. Schleiermacher, L. Venuti, P. Newmark, V. Vinogradov, V. Komissarov, and L. Leppihalme were used as theoretical foundation of the study. The research includes 50 instances of occasionalisms selected from the fifth book “Harry Potter and the Order of the Phoenix” and their respective translations into Russian and Kazakh as practical components of the study.

The study examines seven categories of translation techniques - namely, literal translation, calque, adaptation, generalization, explicitation, addition, and omission— classified as local strategies by Leppihalme (Leppihalme, 1994). This analysis assesses the use of translation techniques for occasionalisms in both languages.

Literature review

Researchers are interested in discovering what linguistic means when representatives of different worldviews interact. This necessitates the use of linguistics and linguacultural adaptation to formalize typical interpersonal communication practices. Individuals integrate a foreign world by translating thoughts from another culture into their own consciousness. This entails altering thinking and existing native worldview to fit a foreign paradigm, which is a significant obstacle when learning a second language.

Friedrich Schleiermacher introduced the two opposing concepts known as “*domestication*” and “*foreignization*” and stated that “either the translator leaves the author in peace, as much as possible, and moves the reader towards him; or he leaves the reader in peace, as much as possible, and moves the author towards him”. The act of “leaving the author in peace” may be equated to foreignizing the text ‘as much as possible’ and the act of “leaving the reader in peace” may be equated to domesticating it (Zolyan, 2017). Lawrence Venuti revived these ideas, in the work “The Translator’s Invisibility”, the author problematizes some translation theories and translated texts throughout history. He proposed two possible procedures to handle cultural elements: *Domestication or Foreignization*. One that seeks to faithfully reproduce the source material maintaining cultural elements from the original text, and another that concentrates on adapting and tailoring the text to the intended audience.

Both Schleiermacher and Venuti highlighted the importance of preserving the original tone and cultural depth in translation, arguing that foreignization offers a more authentic reading experience by bringing the reader closer to the source culture (Zolyan, 2017).

The first technique aims to preserve the source language’s linguistic features, while the second combines them with the target language’s subtle cultural overtones. Thus, translators constantly make an ethical choice between their own and foreign cultures, between the necessity or ignoring the linguistic personality of a particular author with its stylistic features.

There are several techniques for translating cultural elements offered by scholars:

- P. Newmark: transposition, synonymy, cultural equivalence, naturalization, and modulation (Venuti, 1995).
- V.S. Vinogradov: hyperonymic transcription, transliteration, descriptive translation, and calque methods (Vinogradov, 1978).

- V.N. Komissarov: modulation, descriptive translation, calque, transliteration, and transcription (Komissarov, 2007).

Despite some variations, the approaches recommended by these scholars share a remarkable degree of similarity in dealing with cultural translation challenges.

Table 1. Translation Techniques and Approaches: A Comparative Framework

V.S. Vinogradov	V.Venuti	L. Leppihalme
Transcription	Foreignization	Literal translation
		Calque
		Addition
		Explication
Equivalent translation, replacements	Domestication	Adaptation
		Generalization
		Omission

taken from Lukin

L. Leppihalme addresses the challenge of translating culturally specific elements, known as “realities,” which are lexical components that refer to concepts existing “outside of language” in the real world. These realities can be particularly difficult to translate, as they often pose issues related to cultural and linguistic differences. Leppihalme introduces the concepts of local and global approaches to handling these unequal realities in translation (Leppihalme, 1994).

A global approach refers to strategies applied throughout the entire text, while a local approach is focused on specific sections or issues within the text. For instance, the use of local approaches may be necessary when translating real-world references that are specific to a certain culture or context. However, the choice of these translation techniques is often influenced by the broader global strategy employed for the entire work. Effective translation thus requires a careful balance between local adjustments and the overarching global approach (Leppihalme, 1994).

If the text is assumed understandable to the recipient (target audience), the domestication strategy is frequently chosen. In this case, phraseological units with ethnocultural semantics are translated either through alternative combination of words (expressions) or separate words, adapting the translation as much as possible to align with the cultural norms of the target audience. Conversely, if the goal of the translation is to preserve the original cultural nuances and national identity, then the foreignization strategy should be chosen. In this approach, ethnocultural units from the source text are translated using calques or other direct methods to maintain their cultural integrity (Alshinbayeva, 2022). After weighing the potential benefits and drawbacks of accepting the preservation of the original form of lexical units, it can be concluded that, while this approach may intrigue international readers, it often makes the translated text appear more exotic and unique. Additionally, new concepts are introduced, offering insights into the culture being represented. However, it is important to note that readers of the translated work may not always be familiar with recently adopted cultural references or realities. In such cases, understanding the surrounding linguistic context can aid in comprehension (Krasheninnikova, Egorova & Krasheninnikova, 2022). In addition, a review of current research papers on translation transformation techniques—including those by M.V. Lacica and T.V. Sokolova—reveals that when translating units as slang, borrowings, or archaisms, translators typically stick closely

to the author’s original word choices (Lasitsa & Sokolova, 2022). In order to adequately communicate the subtle aspects of the original text, synonymy is essential to this procedure.

Translators select words based on their understanding of the author’s intent and the meaning they attribute to each occasionalism in their interpretation. A.Sh. Bahmudova notes that it is effective to combine literal and semantic translation when dealing with cultural realities in texts related to tourism discourse. The translator must strive to preserve and convey the essence of the original material to accurately reflect the cultural elements within the text (Bakhmudova, 2022). In their article, *Modeling of Translation Transformations: Cognitive Aspect (Based on Jane Austen’s Novel “Pride and Prejudice”)*, A.V.Penkova and D.M. Mironova stated that the most frequent changes during translation involve transformational propositional structures, or propositions. These changes occur due to the differing methods of expressing and structuring information in Russian and English or in Kazakh and English. To achieve equivalence and adequacy, the translator must adjust sentence structures to accurately convey the meaning of the original text (Penkova & Mironova, 2023).

Translation methods can be schematically represented through translation transformations. It is essential to note that, according to V.N. Komissarov, these transformations represent only a small part of the complex cognitive processes involved in translation, as viewed from cognitive and psycholinguistic perspectives. Consequently, in examining translation processes, V.N. Komissarov emphasizes the importance of systemic interlanguage connections between the components of both languages and their implementation in speech. He also highlights concepts such as translation strategies and the various problems that translators must address during the translation process (Lekomtseva & Kuraleva, 2024).

Results and Discussion

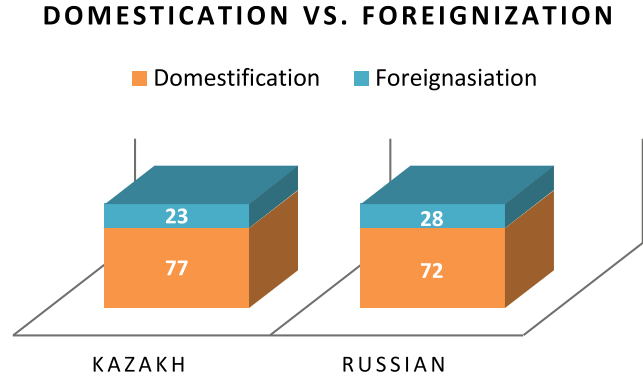

Figure 1. Distribution of Translation Strategies: Domestication vs. Foreignization

The bar graph shows that analysis of 50 units of occasionalisms. It revealed distinct translation strategies employed in both the Kazakh and Russian languages. Kazakh translation used a domestication strategy, which accounted for 77% of the occasionalisms while 23% were translated through foreignization methods. In contrast, the Russian translation demonstrated a slightly different distribution, with 72% of the occasionalisms translated via domestication and 28% through foreignization.

These findings indicate a predominant preference for domestication in both language contexts, suggesting an inclination towards making the text more accessible to the target audience while still acknowledging the use of foreignization to retain certain cultural elements.

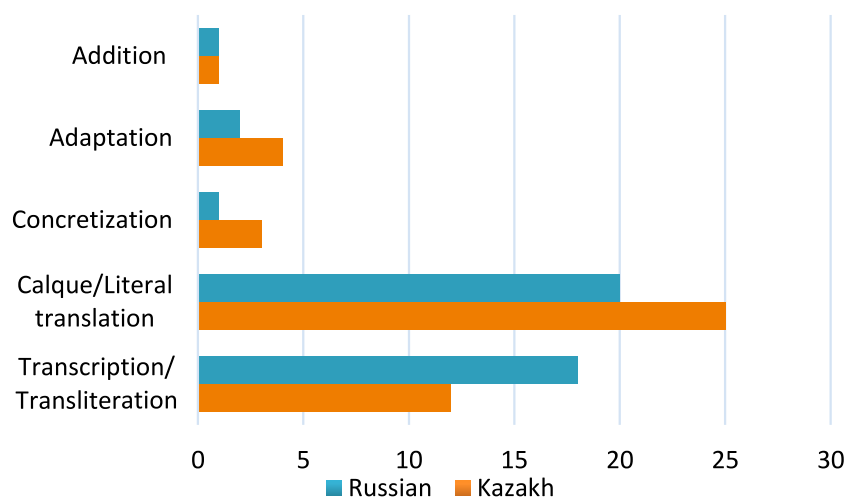

Figure 2. Comparative Analysis of Translation Strategies

The bar graph compares the distribution of various translation methods used for occasionalisms in both Kazakh and Russian translations.

There are 18 occurrences of transcription/transliteration in the Russian translation and only 12 in the Kazakh version, suggesting that the Russian translation makes greater use of this approach. However, there are 25 calque/literal translations in Kazakh compared to 20 in Russian, indicating that Kazakh places greater emphasis on preserving the original text's structure and meaning. Only 1 example of the concretization approach exists in Russian, and 3 examples exist in Kazakh. There are 4 examples of adaptation in Kazakh and only 2 in Russian, suggesting that translators working in Kazakh employed this strategy more frequently in order to adhere to cultural norms. Last but not least, the addition procedure is only applied once.

Transliteration is the process of recreating the original lexical unit, letter by letter, using the alphabet of the target language, regardless of pronunciation. By substituting components of the lexical units with equivalent target-language letters. The goal of **transcription** is to represent the original word's form as closely as possible, phonetically, rather than through writing while transliteration focuses solely on individual letters (Lukin, 2014).

Table 2. Examples of Transliteration and Transcription Techniques

№	Original	Russian translation	Kazakh translation
1	It keeps rattling and shaking. Of course, it could just be a Boggart, but I thought we ought to ask <i>Alastor</i> to have a look at it before we let it out. Source page - 78	Это, конечно, может быть боггарт, но, наверное, надо попросить <i>Аластора</i> взглянуть, прежде чем мы это выпустим. Source page - 83	Богарт-ау деймін, әйтсе де алдымен <i>Аластордан</i> сұрау керек, не екенін көріп берсін. Source page - 84
2	He kept saying nobody in their right mind would rather study <i>Knarls</i> than <i>Chimaeras</i> Source page - 409	Говорит, что только ненормальный предпочтет изучать <i>нарлов</i> или <i>химер</i> ... Source page - 416 -transcription	Оның ойынша, есі дұрыс оқытушы <i>химера</i> тұрғанда <i>кнарлды</i> оқытпайды... Source page - 390 -transliteration

3	<i>Reparo</i> , said Hermione quickly, mending Ron's cup with a wave of her wand. Source page- 627	<i>-Репаро</i> , -быстро сказала Гермиона, взмахнув палочкой, и чашка Рона вновь стала целой. Source page - 638 <i>-transliteration</i>	<i>-Репаро</i> , - деді Хәрмиона, Ронның шынысы дереу қалпына келді. Source page - 599 <i>-transliteration</i>
4	Harry saw a long fingered white hand clutching a wand rise at the end of his own arm... heard the high, cold voice say, <i>Crucio</i> Source page - 671	Гарри увидел, как перед его глазами появилась белая рука с длинными пальцами, сжимающая палочку, - это была его рука... И снова слышал холодный, высокий голос <i>Круцио</i> Source page 687 <i>Transliteration</i>	Едендегі қара бейне қыбырлағандай болды. Хәрри сиқыр таяқша ұстаған аппақ қолды көрді, кенет суық, жіңішке дауыс « <i>Круцио</i> » деп айғайлады. Source page - 639 <i>Transcription</i>
5	Be quite! Shouted Hermione, but it was too late: Umbridge pointed her wand at Magorian and screamed, <i>Incarcerous</i> Source page - 694	- Молчите!- крикнула Гермиона, но было поздно. Амбридж направила на Магориана волшебную палочку: <i>Инкарцеро!</i> Source page - 713 <i>Transcription</i>	-Тыныш тұрыңыз!- деп айғайлады Хәрмиона, бұл ескертуді елең қылмаған Амбридж сиқыр таяқшасын Магорианға кезеп « <i>Инкарсерос!</i> » деп айғайлады. Source page - 661 <i>Transcription</i>
6	With a cry of triumph, both yelled: <i>Impedimenta</i> Source page 728	Испустив ликующий вопль, оба крикнули: <i>-Импедимента!</i> Source page 749 <i>Transliteration</i>	Екеуі бірдей құлақ жарататын ессіз дауыспен айғай салды: <i>-Импедимента!</i> Source page 692 <i>Transliteration</i>
7	<i>Silencio!</i> Cried Hermione and the man's voice was extinguished Source page 729	<i>-Силенцио!</i> - воскликнула Гермиона, и черный маг умолк. Source page 750 <i>Transliteration</i>	<i>-Силенцио!</i> -деп айғайлады Хәрмиона, Тажалдың үні ашты. Source page 692 <i>Transliteration</i>
8	<i>Diffindo</i> , yelled Harry, trying to sever the feelers wrapping Source page 735	<i>-Диффиндо!</i> - закричал Гарри в надежде разорвать щупальца, связывающие Рона у него на глазах, но заклинание не помогло Source page 755 <i>Transliteration</i>	<i>-Диффиндо!</i> - Хәрри көз алдында досын қылқындырып жатқан арқанды үзу үшін жанталаса дуа жіберсе де, бірінің де пайдасы тимеді. Source page 697 <i>Transliteration</i>
9	Give the what gift? Asked Harry. Oh, the <i>Gurg</i> – means the chief. Source page 395	Кому подарки? – спросил Гарри. <i>-А-а, гургу-</i> вождю то есть. Source page 403 <i>Transliteration</i>	-Кімге сыйлық бердік дейсің?- деп сұрады Хәрри. <i>-Гург</i> , басшысы ғой. Source page 377 <i>Transliteration</i>

10	Bill took out his wand , muttered, <i>Evanesco!</i> Source page 74	Билл выдернул волшебную палочку, пробормотал: «Эванеско!» и свитки исчезли. Source page 79 -transliteration	Билл таяқшасын алып, - «Еванеско» Source page 80 -transliteration
11	<i>Animagus</i> Source page 75	Анимаз Source page 81 -transcription	Анимаз 82 -transcription
12	<i>Boggart</i> , Source page 78	Боггарт Source page 83 -transcription	Богарт Source page 84 -transcription

J.K. Rowling invented the occasional word Boggart to refer to a supernatural creature. The occasionalisms “Боггарт” and “Богарт” are directly transliterated in both Russian and Kazakh relatively, indicating a clear application of the foreignization technique. To preserve the cultural and mystical uniqueness of occasionalism, the translators used the original word rather than attempting to create an equivalent in the target languages. This ensures that readers in both languages understand the same concept as the original.

Both translations preserve the form and sound of the original word, bringing it into their respective languages. However, phonetic and orthographic rules influence these adjustments. For example, Kazakh simplifies “rr” to “r” due to phonological constraints, while Russian preserves gemination (doubling of consonants) in transliteration, mirroring English spelling more closely.

The occasional word “Incarcerous” which is a magical spell, transliterated as “Инкарцеро!” in Russian and “Инкарцесро!” in Kazakh. The transcription of this word into Russian and Kazakh is influenced by phonetic and orthographic adjustments. Russian uses “ц” to duplicate the [ts] sound, and Kazakh simplifies with “с,” keeping the spell’s foreign identity while conforming to each language’s grammatical constraints. The Kazakh translation preserves the foreign occasionalisms and keep its cultural integrity, whereas the Russian translation has more colloquial tone that shows a pragmatic turn toward domestication, making the language more natural and acceptable to native readers.

Generalization is the process of transforming a word or phrase from a broader (specific) source text to a more confined meaning in the target language. This process fills in the gaps when the translation language fails to convey some aspects of the source language. The risk of misinterpreting a word or phrase when translating it only based on dictionary relationships may demand generalization (Lukin, 2014).

This analysis explores various translation techniques (calque, generalization, and cultural adaptation) used in translating occasionalisms from *Harry Potter* into Russian and Kazakh, focusing on how these strategies impact the linguistic and cultural elements of the text. “Disillusionment” is directly transliterated as “Дезиллюминационное” in Russian translation a by applying word-for-word borrowing and keeping the original structure of the word. This technique preserves the specificity of the magical world by keeping the occasionalism foreignized, ensuring that the sense of novelty and uniqueness remains intact for the reader. By translating “Disillusionment” as “Көз алдау” (eye deception), kazakh translation employs generalization.

The translated occasionalism means “illusion” or “trickery”. The translator simplifies the meaning of a word and provides a familiar concept to Kazakh readers.

Table 3. Examples of Calque and Generalization

№	Original	Russian translation	Kazakh translation
1	<i>Disillusionment Charm</i> , said Moody, raising his wand.	-Дезиллюминационное заклинание,- сказал Грюм, поднимая палочку. Source page 54 - calque	-Бері кел балақай,- деді Қырғи Хәрриді сиқыр таяқшасымен өзіне тартып. -Көз алдау сиқырын жасайын. Source page 57 -generalization
2	<i>Aquavirius Maggots!</i> Said Luna excitedly. Dad said the Source page 710	<i>Вододышащие личинки</i> -generalization	-Акуавирус дернәсілі!- деді Луна мәз болып. Source page 676 -calque
3	<i>Kreacher</i> Source page 99	<i>Кукимер</i> Source page 105	<i>Kecip</i> Source page 103
4	<i>Dogging</i>	<i>Вынюхивать как собака</i>	<i>Итше тіміскілеймін</i>

An example of **generalization** is “*Aquavirius Maggots*”, which is translated as “*Вододышащие личинки*” into Russian, (water-breathing maggots). The translator opts to explain the function of the creature rather than keeping the original occasional word. This provides clarity but it sacrifices nature of the occasionalism, reducing the sense of mystery. The Kazakh translation transliterates “*Aquavirius*” and uses a calque to translate “*дернәсілі*” (which means maggots). This method keeps the magical creature’s name intact. The calque strategy allows the reader to encounter the unfamiliar word much like the original audience, which enhances the immersion into the magical world.

The translation of *Kreacher* into *Кукимер* involves creative adaptation, making the name sound more Russian while keeping a similar phonetic structure. The choice of *Кукимер* maintains the exotic and slightly unpleasant connotation that fits the character’s role in the story, reflecting a mix of **calque** and **domestication**. The Kazakh translation renders *Kreacher* as *Kecip* (Kesir), which means “harm” or “malice.” This is a clear example of **domestication** as the translator chose a word that conveys the character’s negative traits in a way that would resonate with Kazakh readers. The occasionalism fits *Kreacher*’s malevolent personality but loses the direct phonetic link to the original name.

Both Russian and Kazakh use **generalization** to translate *dogging* by expressing its meaning rather than maintaining a direct equivalent. The Russian phrase *вынюхивать как собака* (to sniff out like a dog) and the Kazakh phrase *итше тіміскілеймін* (sniffing like a dog) both capture the sense of a persistent, dog-like behavior.

Contrary to generalization, **concretization** refers to the substitution of an occasionalism and a word and a collocation of the translating language with a more limited meaning for those of the source language with a wider meaning. This translation technique is applied when a word’s broad semantics in the original language do not have a complete translation in the target language. Dictionaries typically provide a number of partial variant correspondences, each of which only addresses one of the specific meanings of an unfamiliar word.

Table 4. Examples of Adaptation and Concretization

№	Original	Russian translation	Kazakh translation
1	Doxys than she thought and she's found a nest of dead <i>Puffskeins</i> under the sofa Source page 93	Там в тысячу раз больше докси, чем она думала, и под диваном она нашла большое гнездо с <i>дохлыми шушерами</i> Source page 99 -adaptation	Таңғы астарың асүйде тұр, сосын бәрің қонақ бөлмеге жиналыңдар, ол жерде доксилер бықынап кетіпті... Оған қоса, диванның астынан Өлі Үлпілдектің ұясын тауып алыпты Source page 98 -concretization
2	Which he secretly feeds to anybody who disagrees with him And then there's his Umgubular slashkilter Source page 366	А в отделе тайн ему разрабатывают страшные яды, и он травит всех, кто с ним не согласен. И еще у него этот <i>Чертохолопый головосек</i> Source page 375 -concretization	Кұпия бөлім оның тапсырмасымен улы ішірткі дайындап жатыр, өзіне қарсы шықанның бәрін улап өлтірмек... Оның үстіне <i>Умгубулар Слашкилтері</i> бар... Source page 349 -transliteration
3	I have not got <i>Spattergroit</i> !	-Нет у меня <i>обсыпного</i> ! Source page 475 -concretization	Менің қотырым жоқ Source page 447 -concretization

This analysis of a passage from *Harry Potter*, magical creatures, namely *Doxys* and *Puffskeins*, were translated using the techniques of adaptation and concretization in the Russian and Kazakh translations relatively. These strategies influenced the linguistic and cultural interpretation of the text.

The occasionalism *Doxys* is transliterated as *Докси* in Russian, maintaining the original name while also familiarizing it with Russian phonetics. This adaptation allows readers to recognize and remember the creature as a fantasy element while retaining its distinctiveness. The phrase “дохлыми шушерами” translated as “dead *Puffskeins*,” where *шушеры* is a direct adaptation of *Puffskeins*, using a diminutive form that conveys a sense of endearment and lightheartedness. The playful nature of *Puffskeins* is preserved through this occasional word.

The use of *Доксилер* (Doxies) directly translates the creature's name while slightly modifying it to fit the Kazakh phonetic system and grammar rules (adding plural ending). The word “бықынап кетіпті” (they have been breeding) suggests a more active situation compared to the Russian version, implying a recent and possibly ongoing problem with the Doxies, enhancing the sense of urgency. *Өлі Үлпілдектің* (Dead *Puffskein*) is translated *Puffskeins* as an occasional word that maintains the creature's cuteness while reflecting its demise. The occasionalism *Үлпілдек* conveys a sense of softness and fluffiness, similar to the English occasional word, maintaining the original's playful nature.

The Russian translation preserves imaginative elements by transliterating occasionalisms, while the Kazakh translation uses concretization for context and specificity, potentially introducing unfamiliar features for local readers.

The addition of new words is frequently required for lexical and grammatical changes, due to sentence structure and the requirement for more elaborate English expressions in Russian and Kazakh sentences. In contrast, deletion eliminates semantically redundant words without altering the meaning of the original text.

Table 5. Example of Addition and Concretization

№	Original	Russian translation	Kazakh translation
1	But not even the user of the <i>Snackboxes</i> could complete with that master of chaos, Peeves, who seemed to have taken Fred's parting words deeply to heart Source page 626	Но даже потребители <i>Забастовочных завтраков</i> не могли сравниться с Пивзом, этим непревзойденным мастером сеять разрушение и хаос: похоже, полтергейст принял прощальный завет Фреда очень близко к сердцу. Source page 637 -generalization-concretization	«Жорта ауру қылатын шайнаманың» арқасында оқушылар тудырған дүрбелең ылаң салудың хас шебері Пивздің әрекетімен салыстырғанда дым болмай қалды. Source page 598 -addition

The translation strategies generalization, concretization, and addition impact the portrayal of chaos and character in the passage that compares Peeves with Fred's *Snackboxes*. Generalization strategy changes "*Snackboxes*" to "*Забастовочных завтраков*" which literally means "Striking Breakfasts", making the product more relatable and humorous to Russian readers. The meaning of the magical snack is preserved in translation, but the playful connotation associated with "snack" is diluted by the word "*завтрак*" (breakfast). The phrase "мастер сеять разрушение и хаос" (master of sowing destruction and chaos) reflects an expansion of the original text while maintaining the original text's playful tone. The use of the verb "сеять" (to sow) emphasizes Peeves's role as a creator of chaos, adding a vivid image that enhances the reader's understanding of the character. This addition of descriptive language enriches the portrayal of Peeves, reinforcing his chaotic nature.

The Kazakh translation introduces a significant addition with the phrase «*Жорта ауру қылатын шайнаманың*» арқасында (Thanks to the snack that causes trouble). This contextualizes the chaos as stemming from a specific product, thus enhancing the humor while also making it relatable to Kazakh readers. The addition of "*жорта ауру қылатын*" (causing trouble) reflects the playful intent behind Fred's *Snackboxes* and underscores the chaos they create. This version emphasizes the contrast between the *Snackboxes* and Peeves by establishing a clear context: the chaos caused by the students as a result of using the snacks. This change shifts the focus from the *Snackboxes* themselves to their effects, thereby enriching the narrative.

This comparison of the translations demonstrates how varying strategies—generalization in the Russian language and addition in the Kazakh translation—influence the picture of Peeves and the chaotic environment around him. Each style reflects a distinct cultural perspective, demonstrating the creative obstacles that translators confront while bringing the whimsical universe of Harry Potter into existence in multiple languages.

Translation is the process of extracting the most comprehensive information from a source text and presenting it in a foreign language, as opposed to just translating word from one language to another. Simultaneously, it is necessary to examine the language's speakers' historical, cultural, psychological, and various other aspects to ensure that they completely appreciate the author's intended message. This occurs by modification during the translation process. After modification, readers should assume that the work was originally written in their native tongue.

Table 6. Examples of Adaptation

№	Original	Russian translation	Kazakh translation
1	That could do with a bit of cleaning, too. She pointed her wand at Hedwig's cage. <i>Scourgify!</i>	Теперь давай-ка тут почистим. Она направила палочку на Буклину клетку.- <i>Экскуро!</i> Source page 53	Мынаны тазалау керек екен... Енді таяқшасын Хедуигтің торына қаратты: «Тазалан!» Source page 56
	Unless anyone brought any Veritaserum? Source page 44	Или кто-нибудь прихватил с собой сыворотку правды Source page 48 -adaptation/	Шындықсу әкелген адам барма? Source page 52 -adaptation
2	If Ginny's not lying awake waiting for Hermione to tell her everything they said downstairs then I'm a <i>Flobberworm</i>	Если Джинни сейчас дрыхнет, а не ждет Гермиону, чтобы она ей все пересказала, то я фlobber-червь Source page 96 <i>calque</i>	Жинни көзі бақырайып, Хәрмиона қашан келер екен деп күтіп жатпаса, мұрнымды кесіп берейін... Source page 95 <i>Adaptation</i>
3	Inventor of the <i>Entrail – expelling curse</i> Source page 451	Изобретатель кишечно-опорожнительного заклятия Source page 455 -adaptation	Нәжісті айдап шығару қарғысын ойлап тапқан шипагер Source page 429 -adaptation
4	Then demonstrate correct handling of a <i>Bowtruckle</i> , feed and clean out a Fire Crab Source page 661	Показать, как нужно обращаться с <i>лукоотрусом</i> ; покормить и почистить го- ренного краба Source page 676 -adaptation	Содан соң <i>Шыбықпайларға</i> дұрыс күтім жасау; отқұйрықты еш жерін күйдіріп алмай тазалап, тамақтандыру; Source page 631 --adaptation
5	Luna watched them over her upside-down maga- zine, which was called <i>The Quibbler</i> . Source page 171	Полумна смотрела на них поверх перевернутого журнала, который назывался « <i>Придира</i> ». Source page 182	Луна төңкеріп ұстаған журналынан көзін көтеріп бұларға қарады, журналдың атауы « <i>Қазымыр</i> » екен. Source page 168

Calque provides semantic translation or the reproduction of the meaning of the word. Phonetic similarity refers to the transfer of a borrowed unit's approximate sound by choosing a word or morpheme that already has a similar sound pattern in the target language.

As we can see from the table, the original sentence is highly informal and conversational, containing humor. The word “Locomotor” is a magical spell used to move objects (in this case, a trunk) and “trunk” in this context of travel, it refers to a large, sturdy storage container, typically made of wood or metal, used for packing personal belongings, especially for long journeys.

In Russian translation, “Локомотор чемодан” is a word-for-word calque of “Locomotor trunk,” preserving the magical spell and the object it is acting upon without significant changes in the structure. But the word “чемодан” is a smaller, more portable container used for packing clothing and personal items, typically for short trips. Both a **trunk** and a **чемодан** serve similar purposes in terms of carrying items during travel but they differ in size, form, and typical use.

In Kazakh translation “Локомотор” is a precise calque of the magical spell as in Russian, while the noun “шабадан” is also more compact, lighter container than the object “trunk” in the source text.

Table 7. Examples of Calque and Literal Translation

№	Original	Russian translation	Kazakh translation
1	I've been flicking <i>Dungbombs</i> at it from the top of the stairs and they just soar away from it	Я бросала с лестницы навозные бомбы, так они отплывают от двери, и только. <i>-calque</i>	Мен қи бомба тастап көрдім, олар есікке жете бере басқа жаққа ауытқып кетеді. Source page 70 <i>-calque</i>
2	Ah well...wand still in your jeans? Both buttocks still on? Ok, let's go. <i>Locomotor trunk</i> Source page 49	Палочка по-прежнему в заднем кармане? Ягодицы на месте? Отлично, вперед. <i>Локомотор чемодан!</i> Source page 53 <i>-calque</i>	Жамбасың әлі сау ғой? Жақсы онда кеттік. <i>Локомотор шабадан</i> Source page 57 <i>-calque</i>
3	Oh, it's a simple enough <i>antijinx</i> , said Mr Weasley as he mounted the stairs	-Простенькое контрзаклятие, - сказал мистер Уизли, когда они стали подниматься по лестнице. Source page 150 <i>-calque</i>	Қарсы қарғыс жасасақ болғаны,- деді мистер Уизлибаспалдақтан шығып келе жатқанда. Source page 141 <i>-calque</i>
4	You've never been on the receiving end of one of her Bat – bogey Hexes, have you? Source page 92	Ты никогда не попадал под ее Летучемышейный сглаз? Source page 98 <i>-calque</i>	Оның жарғанат қарғысына іліксең, сонда көресің Source page 97 <i>-calque</i>
5	How Colin Creevey had mastered the Impediment Jinx after three meetings' hard effort, Source page 368	Как Колин Криви после усердной практики на трех занятиях овладел Чарами помех; Source page 377 <i>-calque</i>	Колин Криви үш кездесу бойы қатты еңбектеніп, аяғында Кедергі қарғысын жетік меңгерді Source page 351 <i>-calque</i>
6	You can do a Protean Charm? Said Terry Boot Source page 369	Ты умеешь наводить протеевы чары?- спросил Терри Бут Source page 378 <i>-calque</i>	Сен Протей сиқырын жасай аламысың?- Source page 352 <i>-calque</i>
7	Did you mean to produce a <i>Stinging Hex</i> ? Asked Snape coolly Source page 494	Вы хотели защититься Обжигающими чарами?- невозмутимо спросил Снегг. Source page 498 <i>Calque</i>	Шаққыш қарғыс жіберейін дедіңіз бе?- деп сұрады Снейп ақырын ғана. Source page 471 <i>Calque</i>

8	He forgot the definition of <i>Switching spell</i> during his written paper next morning but thought his practical could have been a lot worse Source page 659	Утром, на письменном экзамене, он позабыл определение <i>Заговора обмена</i> , но после обеда, пожалуй, отыгрался на устном. Source page 673 <i>calque</i>	Ертеңінде таңертең жазба жұмыста <i>Алмастыру сиқырының</i> анықтамасын ұмытып қалғанымен, түстен кейін тәжірибе сынақта кәрсеткен өнеріне көңілі толды. Source page 628 <i>Calque</i>
9	If he could only perform <i>Legilimency</i> and open a window in the back of Source page 670	Вот если бы он освоил <i>Легилименцию</i> - чтобы ему стоило проделать у нее в затылке окошко и подсмотреть, Source page 685	
10	<i>Accio wand!</i> Cried Hermione. Source page 727	- <i>Акцио, палочка!</i> воскликнула Гермиона. Source page 748	- <i>Акцио, таяқша</i> – деп айғайлады Хәрмиона Source page 691
11	Honest, Harry, they're brains – look <i>Accio brain</i> Source page 734	Честно, Гарри, там мозги... гляди... <i>акцио мозг</i> Source page 755 <i>calque</i>	-Шын айтамын, Хәрри, ми бар... қарашы... <i>Акцио, ми!</i> Source page 697 <i>Calque</i>
12	One was bleeding badly, Dolorov, freed of the <i>Body-Bind Curse</i> , was leering, his wand pointing straight at Harry 's face Source page 736	Один был весь в крови; Долохов, освобожденный от <i>парализующего заклятия</i> , ухмылялся, направив палочку прямо в лицо Гарри. Source page 757	<i>Жан кетіретін қарғыстың</i> күші қайтып, топқа қосылған Долохов Хәрриге таяқшасын кезеп тісін ақситты. Source page 698 <i>Literal</i>
13	The door 's been <i>imperturbed</i> . I've been flicking Dungbombs at it from the top of the stairs and they just soar away from it Source page 64	Ты просто кидаешь в дверь чем попало, и если не долетает – все, значит, <i>недостижимая</i> . Source page 68 <i>literal</i>	Бір затты алып есікке лақтырасың, тимесе- есікке <i>Өткізбеу сиқыры</i> жасалған деген сөз. Source page 70 <i>Literal</i>
14	And it would really be better if she saw you teaching us how to look after, <i>Porllocks</i> , how to tell he difference between <i>Knarls</i> and Hedgehogs Source page 406	И лучше всего, если ты поучишь ухаживать за <i>гипоклоками</i> , отличать <i>нарлов</i> от ежей Source page 413	<i>Порлоктарды</i> күтіп бағу әдісін үйретсең, <i>кнарл</i> мен кірпікшешеннің айырмасын түсіндірсең жақсы болар еді Source page 387 <i>Adaptation</i> <i>Transliteration</i>
15	Let us all have a drink while we're waiting. Accio Butterbeer Source page 441	Давайте теперь выпьем, пока ждем. <i>Акцио, сливочное пиво!</i> Source page 446 <i>Literal</i>	Қане.. бәріміз... сусын іше отырайық. <i>Акцио, қаймақ сыра!</i> <i>Literal</i>

16	Not least because his story would be appearing alongside utter rubbish about <i>Crumple – Horned Snorkacks</i> Source page 527	В немалой степени потому, что его интервью появится вслед за бредовой статьей о <i>морищерогих кизляках</i> Source page 530 <i>Literal</i>	Әлбетте, оны оқыған адамның көбі Хәрри алжып кетті деген ойға одан бетер беки түсері сөзсіз, әсіресе сұхбаттың дәл қасында <i>ирекмүйіз қорсылдақтар</i> туралы сандырақ бір нәрсе жазылып тұрса тіпті жетісер. Source page 503 <i>Literal</i>
17	Ok, fine it's your choice, he said curtly, but unless we can find more <i>Thestrals</i> you're not going to be able Source page 702	-Ладно, как хотите, дело ваше,- коротко сказал Гарри. –Но если мы не найдем других <i>фестралов</i> , вы не сможете... Source page 721 <i>-calque</i>	-Жарайды, өздерің біліңдер. Бірақ басқа <i>фестралдар</i> тапқанша сендер... Source page 668 <i>-calque</i>
18	<i>Aquavirius Maggots!</i> Said Luna excitedly. Dad said the Source page 710	<i>Вододышащие личинки</i> <i>-generalization</i>	-Акуавирус дернасілі!- деді Луна мәз болып. Source page 676 <i>-calque</i>
19	The words were hardly out of his mouth when the female Death Eater shrieked: <i>Accio proph</i> Source page 720	Не успел он договорить, как Пожирательница смерти взвизгнула: <i>-Акцио пропо...</i> Source page 741 <i>-calque</i>	Ол сөзін аяқтап үлгермей жатып Тажал әйел айғай салды: « <i>Акцио сәуегей...</i> » Source page 684 <i>-adaptation</i>
20	A hand caught him by the shoulder, he heard Hermione shout, <i>Stupefy!</i> The hand released him at once Source page 725	Кто-то схватил его за плечо, и он услышал крик Гермионы: « <i>Остолбей!</i> » Source page 745 <i>-calque</i>	Біреу иығына жармасты, Хәрмионаның « <i>Ступефай</i> » деп айғайлағанын естіді, әлгі қол мұны дереу босатып жіберді Source page 688 <i>-adaptation</i>
21	Here stood the hundred or so <i>horseless stagecoaches</i> that always took the students above first year up to the castle. Source page 181	На ней стояло около сотни <i>безлошадных карет</i> , которые всегда возили в замок учеников, начиная со второго курса. Source page 192	Бірінші сыныптан басқа оқушыларды қамалға апаратын <i>атсыз күймелер</i> осында тұрады. Source page 178
22	You can have a bit of <i>Nosebleed Nougat</i> cheap if you want Source page 209	Ну что ж, могу подешевке уступить тебе <i>Кровопролитную конфетку</i> Source page 221	Мұрын қанатар нуга Source page 203

23	<i>Daily Prophet</i> Source page 117	<i>Ежедневный пророк</i> Source page 125	<i>Күндізгі жаршы</i> Source page 119
24	Incorporating the International Magical Trading Standards Body Source page 119	Отдел международного магического сотрудничества, включающий в себя Международный совет по выработке торговых стандартов Source page 128	Сиқырлы сауда стандарттары жөніндегі халықаралық мекеме Source page 122

The goal of a **literal translation** is to convey the sentence's structure while keeping the word order and construction intact.

The occasional phrase "Accio Butterbeer" is a magical spell created by the author, where "Accio" is a summoning charm and "Butterbeer" is a fictional drink. "Акцио, сливочное пиво!" is directly translated into Russian. The "сливочное пиво" is a literal translation which denotes butter-flavored beer directly. Similar translation approaches were used in Kazakh translation, which works well because it retains the spell's casual tone and magical context. The phrase "Акцио, қаймақ сыра!" is translated in Kazakh using a mix of transliteration and literal translation. The word "Accio" is transliterated as in Russian language, although "Һаймақ сыра" is also a literal translation, where "қаймақ" means "cream" and "сыра" means "beer". This technique captures the concept of Butterbeer with a local twist in both languages.

Conclusion

In conclusion, the research revealed that translations of J.K. Rowling's Harry Potter and the Order of the Phoenix tend to be more international than local which means both translations have a predominant tendency toward foreignization rather than domestication. According to the results of research, this approach demonstrates a purposeful effort to preserve the source work's cultural and linguistic distinctiveness while also preserving the author's unique voice and stylistic features. The research paper deepens our understanding of the complexities in translating occasionalisms, by focusing on these challenges, offering valuable insights for both translation theory and practice. Domestication is a frequent technique used by translators to simplify occasionalisms by employing culturally suitable single-word substitutes or similar phrases in the target language. Foreignization, on the other hand, employs calques or descriptive translation techniques to preserve the original text's unique national identity while maintaining its cultural features. This study gives valuable insights for translators who want to achieve a balance between integrity and accessibility.

Conflict of interests

The authors declare no conflict of interest.

Contributions of the authors. Conceptualization and designing the research work - Aizhan Kussainova and Gaukhar Yersultanova. Methodology and Writing Original Draft – Gaukhar Yersultanova. Data collection and Formal Analysis - Aizhan Kussainova and Gaukhar Yersultanova. Review and Editing – Fariza Ismailova and Gaukhar Yersultanova.

All authors have read and agreed to the published version of the manuscript.

References

- Алшинбаева, Ж. К. (2022). *Көркем мәтіндегі фразеологизмдердің этномәдени семантикасы және оның тілаларлық берілуі (қазақ және ағылшын тілдері материалдары негізінде)* (PhD докт. дис.). Нұр-Сұлтан.
- Bakhmudova, A. Sh. (2022). Features of lexical transformations in the translation of tourist discourse texts from English into Russian. *Global Scientific Potential*, 9(138).
- Komissarov, V. N. (2007). *Lingvistika perevoda* [Linguistics of translation]. Mezhdunarodnye otnosheniya. (Original work published 1980)
- Krasheninnikova, N. A., Egorova, E. V., & Krasheninnikova, E. I. (2022). Foreignization and domestication in the translation of tourism-oriented texts. *PNRPU Bulletin. Linguistics and Pedagogy Issues*, (2–56).
- Lasitsa, M. V., & Sokolova, T. V. (2022). Translational transformations in the artistic world of translation (Using English poetry as an example). *Bulletin of Omsk State Pedagogical University*, (2), 100–104.
- Leppihalme, R. (1994). Translating allusions: When minimum change is not enough. *Target: International Journal of Translation Studies*, 6(2), 177–193. <https://doi.org/10.1075/target.6.2.04lep>
- Lekomtseva, I. A., & Kuraleva, T. V. (2024). Translational transformations in Russian translation studies: A theoretical and analytical overview from the mid-20th to early 21st century. *Philological Sciences. Issues of Theory and Practice*, 17(7).
- Logutenkova, O. N. (2023). Realization of domestication and foreignization strategies in translations of the gastronomic discourse of the novel *Harry Potter and the Philosopher's Stone* into Russian and Greek. *Bulletin of Ivanovo State University. Humanities Series*, (4), 21–30.
- Lukin, D. S. (2014). Tipologicheskaya klassifikatsiya avtorskikh okkazyonizmov v romane Dzh. Rouling "Harry Potter" [Typological classification of authorial occasionalisms in J. K. Rowling's novel *Harry Potter*]. In *Collection of articles from the VII International Theoretical Conference* (pp. 1–170). Institute of International Relations, Moscow State University of Education.
- Newmark, P. (1988). *A textbook of translation*. Prentice Hall International.
- Penkova, A. V., & Mironova, D. M. (2023). Modeling translational transformations: Cognitive aspect (Based on Jane Austen's novel *Pride and Prejudice*). *Bulletin of Southwest State University. Linguistics and Pedagogy Series*, 13(4), 98–112. <https://doi.org/10.21869/2223-151X-2023-13-4-98-112>
- Venuti, L. (1995). *The translator's invisibility: A history of translation*. Routledge.
- Vinogradov, V. S. (1978). *Leksicheskie voprosy perevoda khudozhestvennoi prozy* [Lexical issues of translating literary prose]. Moscow State University Publishing House.
- Zolyan, S. (2017). Revisiting Schleiermacher's *On the different methods of translating*: On the foundations of translation relativity theory. *Слово.ру: балтийский акцент*, 8(4), 67–80. <https://doi.org/10.5922/2225-5346-2017-4-6>

А.Т. Қусаинова¹, Г.Т. Ерсұлтанова^{*2}, Ф. К. Исмаилова³

¹Әл -Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²СДУ университеті, Алматы, Қазақстан

³Алматы Гуманитарлық-Экономикалық Университеті, Алматы, Қазақстан

Дж. К. Роулингтің «Хэрри Поттер» шығармасындағы окказионализмдерді аударудағы форенизация және доместикация стратегиялары

Аңдатпа. Мақалада әдеби шығармаларды аударуда аудармашылардың окказионализмдерді, яғни авторлық жаңадан жасалған сөздерді, аудару кезінде кездесетін

қиындықтары қарастырылады. Зерттеу мақсаты – Дж.К. Роулингтің *Хэрри Поттер және Феникс ордені* кітабының мысалында окказионализмдерді ағылшын тілінен орыс және қазақ тілдеріне аудару стратегияларын талдау. Зерттеу екі негізгі аударма стратегиясына – доместикация және форенизация – негізделеді және қай стратегияның жиі қолданылатынын анықтауды мақсат етеді. Зерттеу нәтижелері аудармашылардың форенизация стратегиясын таңдайтынын көрсетеді, өйткені ол түпнұсқа мәтіннің тілдік және мәдени ерекшелігін сақтауға мүмкіндік береді. Бұл таңдау автордың үні мен шығармашылық мақсатын сақтап қалуға көмектеседі. Зерттеу жұмысы окказионализмдерді аударудың күрделілігін түсінуге және тиімді аударма стратегияларын анықтауға айтарлықтай үлес қосады. Зерттеудің практикалық маңызы – аударма тәжірибесінде, әсіресе түпнұсқаның тұтастығын сақтау маңызды болатын көркем шығармаларды аударуда қолдану мүмкіндігінде жатыр.

Түйін сөздер: аударма стратегиялары, окказионализм, форенизация, доместикация, әдеби аударма.

А.Т. Кусаинова¹, Г.Т. Ерсұлтанова², Ф. К. Исмаилова³

¹ *Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан*

² *СДУ, Алматы, Казахстан*

³ *Алматинский гуманитарно-экономический университет, Алматы, Казахстан*

Стратегии форенизации и доместикации при переводе окказионализмов в произведении Дж. К. Роулинг «Гарри Поттер»

Аннотация. Статья рассматривает проблемы, с которыми сталкиваются переводчики при поиске эквивалентов окказионализмов в целевом языке при переводе литературных произведений. В исследовании анализируется перевод окказионализмов на русский и казахский языки с позиций двух глобальных стратегий: доместикации и форенизации. На примере книги Дж.К. Роулинг *“Гарри Поттер и Орден Феникса”* рассматриваются методы перевода окказионализмов и определяются подходы к их переводу на русский и казахский языки. Результаты исследования показывают, что переводчики чаще склоняются к форенизации, а не к доместикации. В статье подчеркивается, что приоритет должен отдаваться сохранению культурной и языковой уникальности текста, а не его адаптации к нормам и конвенциям целевых языков. Это позволяет переводчикам сохранить оригинальный голос и индивидуальность произведения. Работа вносит значительный вклад в понимание сложности перевода окказионализмов и применения различных подходов к переводу на разные языки. Практическая значимость исследования заключается в возможности применения его результатов в переводческой практике, особенно в художественном переводе, где сохранение целостности исходного текста имеет ключевое значение.

Ключевые слова: стратегии перевода, окказионализмы, форенизация, доместикация, художественный перевод.

References

Alshinbayeva, Z. K. (2022). Korkem matindegi phraseologismderdin etnomadeni semantika kasy zhane onyn tilaralyk berilui [Ethnocultural semantics of phraseological units in fiction and their interlingual translation]. (Based on Kazakh and English materials) (PhD thesis). Nur-Sultan. [in Kazakh]

Bakhmudova, A. Sh. (2022). Features of lexical transformations in the translation of tourist discourse texts from English into Russian. *Global Scientific Potential*, 9(138).

Komissarov, V. N. (2007). *Lingvistika perevoda* [Linguistics of translation]. Mezhdunarodnye otnosheniya. (Original work published 1980)

Krashennnikova, N. A., Egorova, E. V., & Krashennnikova, E. I. (2022). Foreignization and domestication in the translation of tourism-oriented texts. *PNRPU Bulletin. Linguistics and Pedagogy Issues*, (2–56).

Lasitsa, M. V., & Sokolova, T. V. (2022). Translational transformations in the artistic world of translation (Using English poetry as an example). *Bulletin of Omsk State Pedagogical University*, (2), 100–104.

Leppihalme, R. (1994). Translating allusions: When minimum change is not enough. *Target: International Journal of Translation Studies*, 6(2), 177–193. <https://doi.org/10.1075/target.6.2.04lep>

Lekomtseva, I. A., & Kuraleva, T. V. (2024). Translational transformations in Russian translation studies: A theoretical and analytical overview from the mid-20th to early 21st century. *Philological Sciences. Issues of Theory and Practice*, 17(7).

Logutenkova, O. N. (2023). Realization of domestication and foreignization strategies in translations of the gastronomic discourse of the novel *Harry Potter and the Philosopher's Stone* into Russian and Greek. *Bulletin of Ivanovo State University. Humanities Series*, (4), 21–30.

Lukin, D. S. (2014). Tipologicheskaya klassifikatsiya avtorskikh okkazyonalizmov v romane Dzh. Rouling "Harry Potter" [Typological classification of authorial occasionalisms in J. K. Rowling's novel *Harry Potter*]. In *Collection of articles from the VII International Theoretical Conference* (pp. 1–170). Institute of International Relations, Moscow State University of Education.

Newmark, P. (1988). *A textbook of translation*. Prentice Hall International.

Penkova, A. V., & Mironova, D. M. (2023). Modeling translational transformations: Cognitive aspect (Based on Jane Austen's novel *Pride and Prejudice*). *Bulletin of Southwest State University. Linguistics and Pedagogy Series*, 13(4), 98–112. <https://doi.org/10.21869/2223-151X-2023-13-4-98-112>

Venuti, L. (1995). *The translator's invisibility: A history of translation*. Routledge.

Vinogradov, V. S. (1978). *Leksicheskie voprosy perevoda khudozhestvennoi prozy* [Lexical issues of translating literary prose]. Moscow State University Publishing House.

Zolyan, S. (2017). Revisiting Schleiermacher's *On the different methods of translating*: On the foundations of translation relativity theory. *Слово.ру: балтийский акцент*, 8(4), 67–80. <https://doi.org/10.5922/2225-5346-2017-4-6>

Information about the authors:

Kussaiynova Aizhan Talgatkyzy – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: aizhok.kussaiynova@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2485-9739

Yersultanova Gaukhar Tileukabulovna – corresponding author, PhD, Assistant Professor, SDU, Almaty, Kazakhstan. E-mail: gyersultanova@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8913-6067

Ismailova Fariza Kenzhegalikyzy – PhD, Assistant Professor, Almaty Humanitarian-Economic University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: fari1996@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4510-8379>

Кусайынова Айжан Талгаткызы – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. Email: aizhok.kussaiynova@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2485-9739

Ерсұлтанова Гаухар Тилеукабуловна – автор-корреспондент, PhD, и.о.доцента, СДУ, Алматы, Казахстан. E-mail: gyersultanova@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8913-6067

Исмаилова Фариза Кенжегалиқызы – PhD, и.о. доцента, Алматинский гуманитарно-экономический университет, Алматы, Казахстан. E-mail fari1996@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4510-8379>

Кусайынова Айжан Талғатқызы – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: aizhok.kussaiynova@gmail.com, ORCID: [0000-0002-2485-9739](https://orcid.org/0000-0002-2485-9739)

Ерсұлтанова Гауһар Тилеукабұлқызы – хат-хабар авторы, PhD, доцент м.а., СДУ, Алматы, Қазақстан. E-mail: gyersultanova@gmail.com, ORCID: [0000-0001-8913-6067](https://orcid.org/0000-0001-8913-6067)

Исмаилова Фариза Кенжегалиқызы – PhD, доцент м.а., Алматы гуманитарлық-экономикалық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: fari1996@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4510-8379>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-153-4-299-310>

IRSTI 16.31.41

Research article

L.A. Zadorozhnaya¹ , A.A. Kutpanova^{2*} , A.M. Badaliyev³

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: ¹ mila.alex.zadorozhnaya@gmail.com, ² aidana.almabekovna@gmail.com*,

³ Badaliyevazatbek@gmail.com)

KAZAKH PROPER NAMES IN ENGLISH TRANSLATION: VARIABILITY AND RISKS OF NON-STANDARDIZED USAGE OF COMPUTER-ASSISTED TRANSLATION TOOLS

Abstract. The present study is dedicated to the analysis of the variability of Kazakh proper names, as well as the challenging tasks that arise from the non-standardized usage of computer-assisted translation tools. The authors of the research conducted a translation experiment based on a two-stage survey of respondents whose professional activities are connected with linguistics and translation. The survey was designed based on a thorough analysis of theoretical sources on various aspects of onomastics and digital technologies in translation. In the course of the research, extralinguistic issues were given consideration, including the trend of digitalization and the transition of the Kazakh language in the Republic of Kazakhstan to Latin script. The methodology of the research is based on the hypothesis of an interconnection between a high percentage of variability of Kazakh proper names in English translation and non-standardized usage of computer-assisted translation tools, as well as neural networks. The authors draw conclusions about the application of an interdisciplinary approach to the solution of relevant tasks of onomastics in the context of the theory and practice of translation.

Keywords: onomastics, proper names, translation, computer-assisted translation, machine translation.

Received: 30.11.2025; Revised: 07.12.2025; Accepted: 22.12.2025; Available online: 29.12.2025

Introduction

Contemporary technological trends have a profound impact on various aspects of translation, including its applied dimensions, research methodologies, and even state concepts. The present Concept for Artificial Intelligence Development for 2024–2029 period is having a positive effect on the direction of contemporary linguistic science in our state. Digitalizing the language and all achievements of the people of Kazakhstan will undoubtedly accelerate scientific development. It is important to note that a significant milestone in the digitalization of the Kazakh language is the transition to the Latin script, which commenced in 2017. Prior to this, Latin script-based equivalents of Kazakh proper names were predominantly encountered in English-language texts, either translated or authored by individuals from foreign countries. However, following the establishment of several steps and versions of a new Latin-script-based Kazakh alphabet, new variations of proper names have emerged in various spheres of life, ranging from business to culture.

The transliteration of proper names within the Kazakh language, in terms of transfer from Cyrillic to Latin script, is strictly regulated by the Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly. Nevertheless, in the context of contemporary globalization trends, the issue of transliteration of Kazakh proper names into English, as the language of international communication, has become increasingly pertinent and has generated interest in the field of onomastics.

The objective of this research is to address issues of onomastics from the perspective of contemporary digital methodologies. It is becoming increasingly difficult to imagine the translation industry without various computer-assisted translation tools. Even the state standard named «Translator», approved in February 2025, claims the necessity of having skills to master computer programs and digital technologies. It is hypothesized that the increasing popularity of computer-assisted translation tools may be a contributing factor to the rise in variations of Kazakh proper names transliterated into English. The tasks of the research are as follows: firstly, studying the relevance of this objective; secondly, developing the representative questionnaire; and thirdly, conducting a two-step survey to find out the possible connection between transliteration variations and non-standardized usage of computer-assisted translation tools.

Literature review

In the context of recent digitalization and globalization, onomastics has become one of the most important areas of modern linguistics. Various research projects in Kazakhstan and abroad study the correct representation of proper names. The role of English as the language of international science in this field is particularly important. Some researchers have even considered interlinguistic aspects on the example of several script systems and alphabets. In such cases, it is imperative to maintain a balance between phonetic precision and cultural adaptation, with this balance being contingent upon the text style and context (Omarova, Raissova, Kozhanova, 2025).

The issue of variability in Kazakh proper names has been previously examined. For instance, a corpus-based study of Kazakh exonyms has revealed a number of variations, which have been shown to require a balanced approach that considers both phonetic accuracy and cultural identity (Rysbergen, Rsaliyeva, Pashan, Schochenmaier, Arlen, 2025). The function of a proper name is of particular importance in a variety of industrial contexts, as it is not merely a sequence of characters, but rather a token that embodies specific functional characteristics.

Variations in proper names during the process of translation into foreign languages have the potential to give rise to a number of issues. These include the distortion of the image of the personality, the creation of the impression of an erroneous nature of a text, and the possibility of legal problems. This is due to the fact that anthroponyms serve the function of personality identification (Yermolovich, 2007).

In view of the modern onomastic system, the issue of standardizing proper names seems important, both for the internal needs of a society and for its availability to the international community (Medetbekova, Almakhan, 2021). In fact, it would be wise for linguists to consider all the particularities that can arise during the process of transliteration, while ensuring that it is not confused with transcription. It is worth noting that only transliteration is used for languages with different scripts (Naumova, 2013). This can make the elaboration of standardized guidelines more challenging.

A further significant element in the study of translation of proper names is the interdisciplinary approach, which necessitates the involvement of specialists from associated disciplines. For instance, the study of toponyms, in addition to their translation into English, necessitates the development of analytical principles and knowledge in disciplines such as history and geography. This is due to the complexity inherent in toponymy as a scientific field (Akizhanova, Omarova, Cheshmedzhieva-Stoycheva, 2024). When dealing with the topic of anthroponyms in literary works, which may imply certain connections with the culture described, it would be advisable for a translator to have a comprehensive knowledge of many aspects, including culture awareness (Juzeleniene, Petroniene, Kopylova, 2016).

As this research examines the connection between onomastic issues and digital translation technologies, advancements in this area may be successful when taking into consideration sociolinguistic insights. Transliteration systems combining such important features as technical compatibility and cultural respect should be a result of collaboration among linguists, technologists, policymakers, and cultural representatives (Babayev, 2025).

A review of the extant literature indicates that, in the contemporary context of widespread utilization of computer-assisted translation tools, there is a compelling need to incorporate their interdisciplinary component into the study of onomastics and transliteration into English.

Methodology

Given that the methods of this study rely on the importance of the representativeness of proper names, as well as the possible challenges caused by the non-standardized use of computer-assisted translation tools, three main characteristics were derived. The following categories are employed for the presentation of the data:

The issue of information. It is important to note that certain pieces of information regarding individuals or entities represented by a transliterated proper name may be either lost or not displayed during a search in international databases for various purposes.

The issue of image representation. It may have an adverse effect on the image of the nation's culture in the international community due to the significant variations in the names of its famous people. This may appear erroneous to foreign audiences, even in cases where such transliterated proper names are variations.

The issue of property and copyright. It is conceivable that this could result in the perception of documents as illegitimate, particularly in relation to property, both tangible and intangible, as well as issues of relationships with individuals and the credibility of copyright. It is possible

that, in the case of Kazakhstan, there may be instances where official translations into English are required, such as for documents, certificates and scientific papers.

Based on this, the questionnaire was designed for two stages of the survey: the first stage was to be conducted offline during the scientific conference, and the second stage was to be conducted online among the international linguistic community. The issue of cultural representation of proper names has been revealed, and consequently, a decision was taken to base a questionnaire on the names of two distinguished Kazakh figures, Abai Qunanbaiuly and Akhmet Baitursynuly.

The first stage consisted of a single question, which asked respondents to translate the following names into English: Абай Құнанбайұлы (Абай Құнанбаев)/ Ахмет Байтұрсынұлы (Ахмет Байтұрсынов). A total of 20 participants from the International Philological Conference constituted the initial cohort of respondents in our survey. Subsequent to the initial hypothesis being proven, a further study was conducted in which computer-assisted translation tools were incorporated into the second stage questionnaire. This stage of the study involved a survey of 100 respondents, 96 of whom claimed to have a professional degree in philology.

Results and Discussion

The present paper is the first to research the connection between the variability of Kazakh proper names in English translation and the non-standardized usage of computer-assisted translation tools. As previously stated, the survey was divided into two sections: an offline and an online component.

The objective of both approaches was to demonstrate the existence of variations among the representatives of the scientific community. The initial stage of the survey was conducted during the International Online Conference organized by the Department of Translation Studies at L.N. Gumilyov Eurasian National University. Therefore, it can be posited that all participants had prior experience in linguistic research and English translation. The participants were first presented with the report on the topic by the authors of this research and then requested to translate the names of two distinguished Kazakh personalities into English on a survey card in written form. It is noteworthy that the card containing the task included the names of Abai Qunanbaiuly and Akhmet Baitursynuly in both Cyrillic-script based versions, namely Kazakh and Russian. This would enable respondents to determine independently which variation they consider to be more accurate in English. The following table shows the results of the first stage, obtained from 20 survey cards.

Table 1. The results of the first stage of the survey, in which respondents translated the names into English.

№	Абай Құнанбайұлы (Абай Құнанбаев)	The number of respondents
	Abai Qunanbaiuly	7
	Abai Kunanbaiuly	4
	Abay Kunanbayuly	4
	Abai Qunanbayev	3
	Abay Kunanbayev	1
	Abay Kunanbaiuly	1
	Abay Kunanbaev	1

Ахмет Байтұрсынұлы (Ахмет Байтұрсынов)

Akhmet Baitursynuly	9
Ahmet Baitursynuly	5
Akhmet Baytursynuly	3
Akhmet Baitursynov	2

Although the respondents had clearly gained experience in translation studies, this does not necessarily mean that they had worked on the translation of texts about these two prominent Kazakh figures. It is possible that the number of variations may be explained by their prior unfamiliarity with the spelling of these exact proper names in English, as well as their struggle to transliterate intuitively without consulting any modern technologies used for machine translation in general, or for transliteration in particular. Therefore, the subsequent stage of the survey sought to verify the following assumptions: would the number of variations be equivalent if respondents were to respond online, and would they utilize digital technologies for that purpose? Furthermore, the following questions were included in the list, in addition to metalinguistic information about the respondents and the primary questions, presented previously:

1. You are a researcher who needs to translate the proper name “Абай Құнанбайұлы” into English. Do you think its English equivalent should be different from the equivalent in the Kazakh Latin script?

2. Do you think that the English equivalents of proper names from countries that use the Cyrillic script should always be based on the national alphabets of these countries, or should they only use the English alphabet?

3. What do you do when you need to transliterate proper names into English, and you don't know how to write them precisely?

4. If you use a website for machine translation or transliteration, could you please name the website you use to transliterate proper names into English?

5. Do you think the various transliteration equivalents found on different websites (for example, “Abai”, “Abay” and “Abaj”) might cause problems for researchers?

6. If so, what kind of problems could those be, and how could we solve them?

We believe that this set of questions may provide a useful framework for assessing the attitudes of respondents from diverse cultural backgrounds towards issues of transliteration variability and their utilization of machine translation for this purpose. The countries under discussion are Belarus, Kazakhstan, Russia and Uzbekistan. The choice was not an arbitrary one. Kazakhstan is currently in the process of transitioning from the Cyrillic to the Latin alphabet in its written language. Uzbekistan has already fulfilled this process with the adoption in 1993 of the Law of the Republic of Uzbekistan on the introduction of the Uzbek alphabet based on the Latin script (Rafiqjon Zaripov Ergashboy Ogli, 2020). With regard to Belarus and Russia, it is important to note that both countries officially utilize the Cyrillic alphabet. It is evident that, historically, representatives from the countries of origin of the respondents have been obliged to translate proper names from Cyrillic into Latin script for the purpose of their representation in English.

For data analysis, the survey was deemed to be complete as soon as the number of respondents reached 100. Most of these respondents (62 individuals) represented universities in Kazakhstan. The respondents' experience in the linguistic field is also a contributing factor,

thereby supporting the reliability of the results obtained. A significant proportion of the respondents (94 %) indicated that they possessed a degree related to the professional use of English, specifically in teaching, translation studies, or research. This finding is particularly noteworthy, as it indicates that a substantial percentage of the respondents have expertise in a field directly related to English language proficiency.

It is noteworthy that the respondents, who possess the ability to transliterate from Cyrillic script to Latin at a professional level, as evidenced by their affiliation with distinguished universities, hold divergent opinions on the matter of whether the English equivalent of the name should differ from the transliteration into the Kazakh writing script.

You are a researcher who needs to translate the proper name “Абай Құнанбайұлы” into English.
Do you think its English equivalent should be different from the equivalent in the Kazakh Latin script?
100 ответов

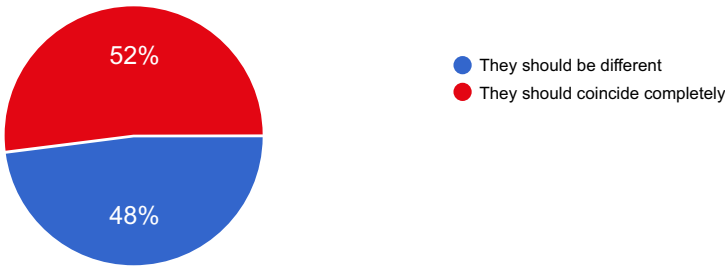

Figure 1. The respondents’ opinions on the question of equivalence.

However, the majority of respondents (52%) indicated that the English equivalent of the name and its spelling in Kazakh using new Latin script should coincide completely. A slightly smaller number of respondents, constituting 48 % of the sample, expressed the opinion that there is a necessity for distinction, on the basis that the transliteration into the Kazakh writing script will comprise diacritic signs and even letters that are not present in the English language. This finding suggests that a proportion of linguistic professionals within the community may still be undecided on this issue. The survey results demonstrate that there is no definitive answer among the respondents to the question of whether foreign proper names in English should be written exactly as they are written in the national languages of countries using Latin script, or whether their spelling should vary.

Furthermore, respondents were asked to transliterate the name of “Абай Құнанбайұлы” into English. It was evident that respondents from Kazakhstan demonstrated a high level of proficiency in dealing with this proper name, as the name of the great philosopher is known to everyone. They exhibited a comprehensive understanding of the appropriate search methods and the ability to accurately transliterate the name. This fact renders their answers even more intriguing for the purposes of our research, as the subsequent table displays the list of all transliteration variants proposed by the respondents in the survey. A total of 96 respondents submitted their respective versions of transliteration, although four of them indicated that they lacked the necessary proficiency in this skill.

Table 2. Transliteration variations of the name “Абай Құнанбайұлы” in English.

#	Variant of transliteration	Frequency out of 96
	Abai Qunanbaiuly	22
	Abai Kunanbaiuly	15

Abay Kunanbayuly	13
Abai Kunanbayuly	11
Abai Qūnanbaiūly	10
Abay Qunanbaiuly	7
Abay Kunanbaiuly	7
Abai Kunanbaiuli	4
Abay Kunanbayuli	4
Abay Qunanbayuli	1
Abay Qunanbayuly	1
Aaby Kunanbuy-uly	1

The table shows that there are 12 different variations of this name and surname, which demonstrate some common tendencies. The variation of the name “Abai” is used 62 times, while “Abay” is chosen 34 times. It is worthy of note that the repetitive syllable “бай” is present in both the name and the surname and yet is not always translated in the same manner, even in the variant provided by one respondent. It is evident that a quarter of respondents, specifically 25 individuals, provided translations containing “-bay” in the name and “-bai” in the surname immediately following it. It may be indicative of respondents not taking into account any specific linguistic regulations but rather relying on digital resources and their extralinguistic background.

Although the possible connection between the predominance of the variation “Abai” over “Abay” and some extralinguistic factors is yet to be investigated in future research, its connection to computer-assisted tools may be revealed by our respondents’ answers to the next question. We inquired as to the process they followed when transliterating proper names into English when they were unable to write them precisely.

The majority of responses focused on the use of various computer-assisted tools, which was confirmed by most respondents. The utilization of computer-assisted tools encompasses not only machine translation tools such as Google Translate and Yandex Translate, but also various transliteration tools and systems of artificial intelligence. The following diagram illustrates the resources that respondents utilise for the purpose of transliteration.

**If you use a website for machine translation or transliteration,
could you please name the website you use to transliterate proper
names into English?**

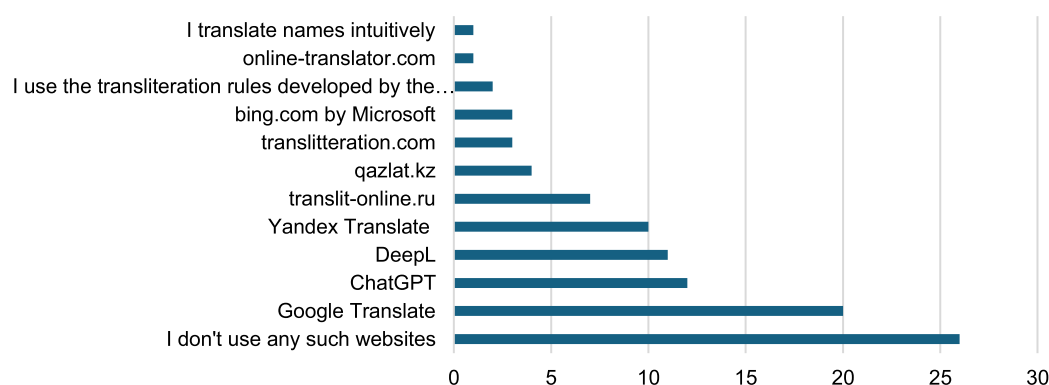

Figure 2. The list of computer-assisted translation tools provided by the respondents.

It is evident that a mere 26% of respondents indicated that they do not utilise computer-assisted translation tools for the specified task. Conversely, the overwhelming majority of 74% expressed a favourable response, providing detailed descriptions of the specific digital tools employed. Subsequently, an analysis is conducted on the list of digital tools provided by the respondents to ascertain whether there is any variation in the transliteration of proper names. The following statistics in Table 3, which were provided in response to the preceding question, may perhaps explain the 12 different English translations of the proper name «Абай Құнанбайұлы», as previously illustrated in Table 2. It should be noted that only Kazakh language variants of the name were used to check the transliteration into English for the results in Table 3.

Table 3. Variations in proper names that occur when using the resources provided by the respondents.

#	Name of the resource	Абай Құнанбай- ұлы	Ахмет Байтұрсын- ұлы	Number of respondents
1	https://translate.google.com/	Abay Kunanbayuly	Akhmet Baitursynuly	20
2	https://chatgpt.com/	Abai Qunanbaiuly	Akhmet Baitursynuly	12
3	https://www.deepl.com/en/translator	Abai Kunanbayuly	Ahmet Baytursynuly	11
4	https://translate.yandex.com/	Abay Kunanbayuly	Akhmet Baitursynov	10
5	http://translit-online.ru/	Abaj Kunanbajuly	Ahmet Bajtursynuly	7
6	https://qazlat.kz/	Abai Qūnanbaiūly	Ahmet Baitūrsynūly	4
7	https://www.bing.com/translator/	Abai Kunanbayev	Akhmet Baitursynuly	3
8	https://www.translitteration.com/	Abai' Qunanbai'uly	Ahmet Bai'tursynuly	3
9	https://www.online-translator.com/	Abai Kunanbaevich	Akhmet Baitursynovich	1
10	https://sozdik.kz/ru/converter/	Abai Qūnanbaiūly	Ahmet Baitūrsynūly	-

Given that 74% of respondents claim to use them for the purpose of transliteration, and given the fact that the websites also provide variations in proper names, it can be assumed that there is a direct connection between these two factors. The responses to the following question appear to be of particular significance, given the issues of information, image representation and property and copyright that are presented in the methodology section of this work.

Do you think the various transliteration equivalents found on different websites (for example, “Abai”, “Abay” and “Abaj”) might cause problems for researchers?

100 ОТВЕТОВ

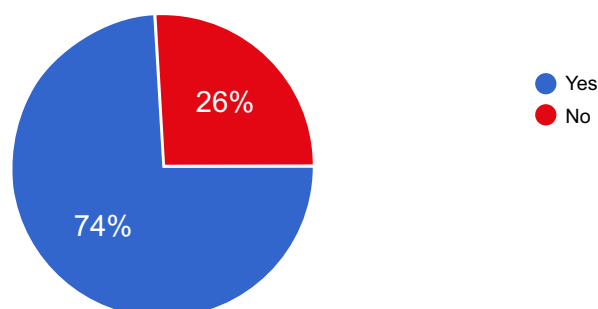

Figure 3. The percentage of responses to the question about possible problems caused by variations in proper names.

In addition to addressing the three primary issues, which may arise due to variations in Kazakh proper names in English, respondents were invited to provide their personal opinions on the subject. Regarding *the issue of information*, they claimed that this may make it difficult to find relevant articles on the topic. It may also cause difficulties in searching for and finding sources, as well as inconsistent citations and bibliographies. Furthermore, it can lead to confusion in cross-language research. Using different forms of names can cause confusion in references and bibliographies, which can affect the perceived credibility of the work.

In relation to *the issue of image representation*, respondents have expressed concerns that this may lead to confusion among foreign researchers, potentially resulting in the creation of duplicate identities for the same individual. This could consequently give rise to misconceptions and misunderstandings. Respondents also expressed concerns about *the issue of property and copyright*. They said that it would be difficult to prove later on which person's scientific work it belongs to. Inconsistent spellings across publications create confusion about identity and risk misidentification. Fragmented indexing in databases or libraries splits records, hindering access. Finally, the majority of respondents agreed that managing these issues thoroughly is crucial for rigorous academic work.

Conclusion

In conclusion, it can be said that this study revealed a significant number of variations in the translation of Kazakh proper names into English using computer-assisted translation tools. The findings of the two-stage survey demonstrated that a significant proportion of contemporary researchers in the domain of linguistics frequently employ digital tools for the purpose of transliteration. This tendency may be indicative of the variability of proper names in texts translated into English. The digital transformation of numerous industries in Kazakhstan, particularly the field of science, underscores the significance of accurate representation of information within this emerging digital domain. It is therefore evident that issues of onomastics in the context of their proper translation into English become significant subjects of research.

The points are also substantiated by the issues of information loss, cultural image and property, credibility and copyright. These issues may be compounded by the variability of

Kazakh proper names in English translation, which may result in challenges. Research has demonstrated the existence of variability in proper names, along with the supporting rationale for standardizing equivalents of Kazakh proper names for use in English translation.

Conflict of interests, acknowledgments and funding information

The research has been carried out under the project AP23490448 “Consistency of Kazakh Onyms in English-Language Texts: Translatory Research” within the framework of subjects of scientific and/or scientific and technical activities grant funding by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

Contribution of the authors. This research was conducted by a group of authors, all contributing. L.A. Zadorozhnaya, A.Ye. Yerzhan was responsible for the literature review, the design of the research plan, the development of the questionnaire for both stages of the survey, and the processing of its results. A. Kutpanova contributed by providing a review of foreign literature, conducting a statistical analysis of the findings and developing the research plan methodology.

References

Akizhanova, D. M., Omarova, A. S., & Cheshmedzhieva-Stoycheva, D. S. (2024). Issues of interlanguage transfer of toponyms of the Republic of Kazakhstan. *Bulletin of the Eurasian Humanities Institute*, 4, 7–17. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-4.01>

Babayev, J. S. (2025). Orthographic challenges in the transliteration of proper names between the languages with different spelling. *Acta Globalis Humanitatis et Linguarum*, 2(4), 345–356. <https://doi.org/10.69760/aghel.0250040018>

Juzelėnienė, S., Petronienė, S., & Kopylova, K. (2016). The translation of proper names from English to Lithuanian in “Steve Jobs” by W. Isaacson. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 232, 800–805. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.10.108>

Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. (2025, February 5). Order No. 35: On the approval of the professional standard “Translator” [PDF]. Electronic Control Bank of Regulatory Legal Acts of the Republic of Kazakhstan.

Medetbekova, P. T., & Almakhan, Zh. E. (2021). Lexical features of ergonyms in Kazakh and English languages in Almaty. *Bulletin of Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov. Philology Series*, (3), 19–27.

Naumova, A. R. (2019). Proper names in stories by A. Azimov. *International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering*, 8(12), 3846–3850. <https://doi.org/10.35940/ijitee.L3807.1081219>

Omarova, A. S., Raissova, A. B., & Kozhanova, G. A. (2025). Challenges and strategies in the translation of proper names. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 152(3), 333–342. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-333-342>

Rysbergen, K., Rsaliyeva, N., Pashan, D., Schochenmaier, E., & Arlen, S. (2025). From foreign to familiar: Transliteration challenges in the Latinization of Kazakh exonyms. *Forum for Linguistic Studies*, 7(6), 42–55. <https://doi.org/10.30564/fls.v7i6.9617>

Yermolovich, D. I. (2012). *Slovesnaya mekhanika: Izbrannye stat'i o yazyke, perevode i kul'ture rechi* [Verbal mechanics: Selected articles on language, translation, and speech culture]. R. Valent.

Л.А. Задорожная¹, А. Кутпанова^{2*}, А.М. Бадалиев³

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазақ онимдерінің ағылшын тіліне аударылуы: вариативтілік және автоматтандырылған аударма құралдарын стандартқа сай емес қолдану тәуекелдері

Аңдатпа. Зерттеу қазақ жалқы есімдерінің вариативтілігін зерттеуге, сондай-ақ автоматтандырылған аударма құралдарын қолдану барысында жалқы есімдерді аудару кезінде туындайтын проблемалық мәселелерді талдауға арналған. Зерттеу авторлары лингвистика және аударма саласымен кәсіби тұрғыда айналысатын респонденттер арасында екі кезеңнен тұратын сауалнама негізінде аударма экспериментін әзірлеп, жүзеге асырды. Сауалнама мазмұны ономастиканың әртүрлі салалары мен аудармадағы компьютерлік технологияларға қатысты теориялық дереккөздерді жан-жақты талдау негізінде құрастырылды. Зерттеу барысында сондай-ақ экстралингвистикалық сипаттағы факторлар, атап айтқанда, цифрландыру үдерісі және Қазақстан Республикасында қазақ тілінің латын графикасына көшу үрдісі ескерілді. Зерттеудің әдіснамасы қазақ жалқы есімдерінің ағылшын тілінде жазылуындағы вариативтіліктің жоғары деңгейде пайда болуы автоматтандырылған аударма бағдарламалары мен нейрондық желілерді стандартталмаған қолданумен өзара байланысты деген гипотезаға негізделеді. Зерттеу нәтижесінде авторлар аударма теориясы мен практикасы аясында ономастиканың өзекті мәселелерін шешу үшін пәнаралық тәсілді қолдану қажеттігі туралы қорытындыға келді.

Түйін сөздер: ономастика, жалқы есімдер, аударма, автоматтандырылған аударма, машиналық аударма.

Л.А. Задорожная¹, А. Кутпанова^{2*}, А.М. Бадалиев³

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Казахские имена собственные в англоязычном переводе: вариативность и риски нестандартизированного использования инструментов для автоматизированного перевода

Аннотация. Данное исследование посвящено вопросам изучения вариативности казахских имен собственных, а также исследованию проблемных вопросов, возникающих при переводе имен собственных с использованием инструментов для автоматизированного перевода. Авторы исследования разработали и осуществили переводческий эксперимент на базе двухэтапного опроса респондентов, чья профессиональная деятельность связана с лингвистикой и переводом. Контент опроса составлялся с учетом тщательного анализа теоретических источников по вопросам различных разделов ономастики и компьютерным технологиям в переводе. В ходе исследования также учитывались аспекты экстралингвистического характера, такие, как тенденция цифровизации и переход на латинскую графику казахского языка в Республике Казахстан. Методология исследования опирается на гипотезу о взаимосвязи появления высокого процента вариативности в англоязычном написании казахских имен собственных и нестандартизированного использования различных программ для автоматизированного перевода, а также нейронных сетей. Авторы пришли к выводу о необходимости применения междисциплинарного подхода для решения актуальных задач ономастики в контексте теории и практики перевода.

Ключевые слова: ономастика, имена собственные, перевод, автоматизированный перевод, машинный перевод.

Information about the authors:

Zadorozhnaya Lyudmila Aleksandrovna – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: mila.alex.zadorozhnaya@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8819-5329

Kutpanova Aidana Almabekovna – corresponding author, PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: aidana.almabekovna@gmail.com, ORCID: 0009-0002-1614-6787

Badaliyev Azatbek Manonuly – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: badaliyevazatbek@gmail.com, ORCID: 0009-0005-6561-3179

Задорожная Людмила Александровна – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: mila.alex.zadorozhnaya@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8819-5329

Кутпанова Айдана Алмабековна – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: aidana.almabekovna@gmail.com, ORCID: 0009-0002-1614-6787

Бадалиев Азатбек Манонұлы – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: badaliyevazatbek@gmail.com, ORCID: 0009-0005-6561-3179

Задорожная Людмила Александровна – магистр гуманитарных наук, PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: mila.alex.zadorozhnaya@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8819-5329

Кутпанова Айдана Алмабековна – автор для корреспонденции, PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: aidana.almabekovna@gmail.com, ORCID: 0009-0002-1614-6787

Бадалиев Азатбек Манонович – PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: badaliyevazatbek@gmail.com, ORCID: 0009-0005-6561-3179

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ/
METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND
LITERATURE/ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА
И ЛИТЕРАТУРЫ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-153-4-311-327>

IRSTI 14.25.09

Research paper

M.A. Zhanzakova¹ , G.K. Zhylkybay² , N.S. Khalikova^{3*}

^{1,2} International Kazakh-Turkish University named after Koji Ahmet Yasawi, Turkestan, Kazakhstan

³ U. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

(E-mail: ¹mereke.zhanzakova@ayu.edu.kz, ²gulimzhan.zhylkybay@ayu.edu.kz, ^{3*}khalikova_nurila1978@mail.ru)

NEW POSSIBILITIES OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN WRITING ABSTRACTS

Abstract. The article explores effective ways to develop students' skills in writing abstracts by integrating artificial intelligence (AI) into the educational process. In today's education system, enhancing students' academic literacy is one of the key priorities. In particular, writing an abstract is a complex process that requires research abilities, critical thinking, working with information, and writing in an academic style. Alongside traditional methods, there is an increasing need to incorporate new digital tools, especially AI technologies.

The article examines the effectiveness of artificial intelligence and digital devices in the educational process, showing how they can develop the creative abilities of students and increase their interest in scientific research. The main goal of the article is to identify new opportunities for developing the skills of writing an abstract and the academic speech culture of students with the help of artificial intelligence. In this regard, the role of artificial intelligence (AI) tools in writing texts, conducting research, and shaping academic style is determined. The novelty of the research lies in the proposal of new methods based on the real application of the learning process using artificial intelligence.

Keywords: artificial intelligence, abstract, academic literacy, information technology, terminology, scientific communication, innovation.

Received: 29.09.2025; Revised: 08.12.2025; Accepted: 22.12.2025; Available online: 29.12.2025

Introduction

In the modern education system, developing students' functional literacy as well as their cognitive and linguistic competencies is regarded as one of the key priorities. In this context, fostering students' ability to think critically in a scientific style and to express their viewpoints in a well-reasoned manner is becoming one of the pressing issues. This need is directly linked to the necessity of enhancing students' analytical and critical thinking skills, as well as their ability to work with information. The educational paradigm of the 21st century is measured not only by learners' acquisition of information, but also by their ability to use it competently in an academic context. The formation of academic literacy within the educational space is an important prerequisite for students' adaptation to higher education and the professional environment. Practical studies have shown that students face significant difficulties when completing academically oriented tasks and adhering to the stylistic norms of scientific language. This is associated with the complexity of the academic style, the lack of developed skills in using scientific terminology, and the inability to properly structure scientific works. Teaching students to write abstracts plays a particularly important role in developing their academic writing skills. Through writing an abstract, students learn the structure and stylistic features of scientific texts while developing their skills in analyzing and systematizing data. This process teaches students to conduct independent research, evaluate scientific information, and present it in clear and precise language. In addition, writing an abstract contributes to the formation of students' academic literacy, adherence to the norms of scientific language, and the enhancement of their logical thinking abilities. An abstract is a concise presentation of the essence of a particular issue or topic based on several scientific articles, books, monographs, and other information sources. In the abstract, the student must provide specific information related to the topic under consideration and be able to draw conclusions. Writing abstracts enables the student to fully cover the content of the given topic and to thoroughly analyze its main ideas and arguments. This process helps cultivate a research culture and fosters the development of scientific writing skills. Writing abstracts is an important academic research task aimed at developing students' abilities to organize, compare, evaluate, and analyze information. Teaching students to write abstracts, first of all, helps develop their research skills. It trains students to independently search for scientific sources, filter necessary information, read and analyze it, and use it appropriately for their purpose. Second, students learn to summarize scientific works. Instead of copying the text verbatim, they develop the ability to understand its content deeply, identify the main ideas, and rewrite them concisely and accurately. Third, it fosters self-monitoring and effective time management. Fourth, it develops the ability to create an outline and write a first draft. By creating an outline, students can organize the writing process in a systematic way. Fifth, students learn to edit and revise their abstracts. This improves the quality of their writing and strengthens their linguistic proficiency. These skills contribute not only to the development of students' academic writing competence but also to the enhancement of their linguistic, cognitive, and communicative competencies.

The active integration of information technologies into the modern educational space makes it possible to update the content of learning and to effectively incorporate digital tools into the teaching process. The primary requirement of the information society is to provide learners with fundamental knowledge of information literacy and to develop their ability to effectively use information technologies. Such preparation not only enhances students' information

literacy but also helps them adapt to the dynamic pace of contemporary society. The integration of information technologies into the educational process reinforces the demand for updating educational content and creates the need to develop students' academic writing skills through digital technologies.

In the current stage of the education system, the rapid development of digitalization requires the effective integration of new technological possibilities—particularly artificial intelligence (AI)—into the learning process. Ensuring the high-quality incorporation of artificial intelligence resources into the education system and improving effective methods of applying them in teaching are among the pressing and complex issues in modern education. AI is one of the essential tools for developing students' creative and research skills. In today's educational process, the integration of AI tools modernizes learning and plays an important role in developing students' academic writing skills. In forming the skill of writing abstracts, artificial intelligence serves as an effective tool for students in searching for and processing information. Through this process, students acquire the ability to write in a scientific style and express their ideas accurately and logically. AI helps students find scholarly works and articles, process information, and structure texts. With the help of artificial intelligence, students learn the norms of scientific language and develop the skill of correctly using terminology related to their research topic. In addition, through plagiarism-detection systems, AI checks the originality of texts and supports adherence to academic ethics. Thus, the above-mentioned capabilities of artificial intelligence make it an effective tool for improving the process of developing students' abstract-writing skills. The effective integration of AI into the learning process enhances the quality of education and increases students' productivity in scientific research activities. In this regard, there is a growing need to improve and implement pedagogical methods aimed at developing academic writing skills through the integration of artificial intelligence tools.

In his Address to the Nation, "Kazakhstan in the Era of Artificial Intelligence: Current Challenges and Solutions through Fundamental Digital Transformation," President Kassym-Jomart Tokayev set a strategically important goal for Kazakhstan to become a fully digital nation within three years. In this regard, he emphasized the significance of artificial intelligence, stating: "We must modernize the economy through widespread digitalization and the extensive introduction of artificial intelligence technologies. For this, first of all, we need to adopt the Digital Code as soon as possible. This law must define the main directions of the digitalization process, including artificial intelligence, platform-based economy, the use of big data, and other related issues" (Tokayev, 2025). The President also highlighted the necessity of establishing a Ministry of Artificial Intelligence and Digital Development, and instructed that specialists working in this field be trained. To this end, the AI-Sana program was launched, aiming to involve nearly 100,000 students in high-tech projects. However, taking into account that competence in working with artificial intelligence must be developed from school age, he stressed the need to create programs and educational materials on the fundamentals of AI for school students, as well as the importance of developing teachers' skills in using this technology. Creating a digital ecosystem for Kazakhstani science has become one of the most important priorities today. The use of artificial intelligence in education represents a new stage in the modernization of the educational system. With the help of AI, teachers can personalize the learning process and apply instructional methods tailored to the needs of each learner. In addition, artificial intelligence expands access to educational resources and contributes to improving the quality of education.

Research Materials and Methods

A number of theoretical and practical methods were used in the study. In writing the article, literature review, analysis, and synthesis methods were applied to examine the impact of artificial intelligence on the process of writing abstracts. The research methods employed made it possible to formulate scientifically grounded conclusions and helped assess the effectiveness of artificial intelligence in the educational process.

The article provides specific practical recommendations aimed at improving the quality of written work through the use of AI tools. During the study, a review was conducted of scientific works addressing the effectiveness of digital technologies in the learning process. Articles indexed in the Scopus database and studies by Kazakhstani scholars were used as the main sources of information. Based on these materials, conclusions were drawn describing the influence of artificial intelligence tools on the development of abstract-writing skills.

Literature Review

The integration of digital technologies into the educational process has drawn the attention of many scholars. In the works of domestic researchers such as Zh. Karaev, Zh. Sagaliyeva, B. Abykanova, G. Nurmanova, and others, the impact of digital technologies on education is thoroughly examined. In his study *“Aktivizatsiya poznavatel’noy deyatel’nosti uchashchikhsya v usloviyakh primeneniya kompyuternoy tekhnologii obucheniya”* (Karaev, 1994), scholar Zh.A. Karaev explores the theoretical and methodological foundations of enhancing students’ cognitive activity through the use of computer-based learning technologies. In *“Digital Pedagogy in the Educational Space”* (Sagaliyeva, 2020), Zh.K. Sagaliyeva discusses the main directions of developing digital education in modern society, the role and place of digital pedagogy within the education system and in the broader scientific framework, the formation of digital pedagogy as a new field of pedagogical science, as well as issues related to personal development and digital learning didactics. In her dissertation *“Didactic Conditions for Enhancing Students’ Cognitive Activity Through the Use of Computer Technologies”* (Abykanova, 2005), researcher B.T. Abykanova identifies the pedagogical and didactic conditions for increasing students’ cognitive engagement through computer technologies. G.N. Nurmanova’s dissertation *“Scientific and Methodological Foundations for Developing the Digital Competence of Philology Students in Teaching the Kazakh Language”* (Nurmanova, 2022) is devoted to exploring the scientific and methodological basis for cultivating digital competence among future teachers. The study provides an in-depth theoretical and methodological analysis of the role of digital technologies in the process of teaching the Kazakh language.

Teaching students to write an abstract is an important part of developing their academic literacy. In this regard, works devoted to the theoretical and practical foundations of academic literacy offer comprehensive insights into developing skills such as constructing academic texts, mastering the norms of scientific style, and systematically applying different types of writing. For example, in his works *“Academic Writing”* (Ospanov, 2018) and *“Fundamentals of Academic Writing”* (Ospanov, 2020), scholar E. Ospanov provides an in-depth analysis of the types and features of academic writing. These works comprehensively cover scientific and practical issues related to preparing and producing academic texts, offering clear guidance on how to process and manage informational data. They also address topics such as academic reading practices, choosing a topic, searching for information, the writing process, critical thinking, research methods, and data analysis. The books provide concrete methodological recommendations on

constructing scientific texts, presenting well-reasoned opinions, working with sources, making citations, and properly organizing the structure of written assignments. According to the author, academic writing is a means through which learners convey their scientific viewpoints, research findings, and critical judgments in a clear and structured manner. The key features of this type of writing include the use of scientific style, logical precision, terminological accuracy, and consistency. The work *"Theoretical and Practical Foundations of Academic Literacy"* by B. Dinayeva and S. Sapina (Dinayeva & Sapina, 2020) addresses the theoretical and practical aspects of academic literacy. The textbook outlines the methods and techniques for constructing academic texts in the Kazakh language. It describes the stages of writing scientific research papers, including choosing a research topic, identifying a problem, preparing and formatting research work, and analyzing the main genres of scientific writing.

Results and Discussion

Artificial intelligence is increasingly being used as an effective methodological tool aimed at developing learners' academic writing competence in the modern educational process, and its importance continues to grow. AI assists learners in creating outlines for research topics, collecting information, and analyzing data. Therefore, the integration of artificial intelligence into the educational process has become one of the most relevant issues today. Extensive research has been conducted globally on the use of AI in education. In their article *"The Influence of Artificial Intelligence on Education: Enhancing Personalized Learning Experiences,"* foreign scholars Edwin Frank and Emmanuel Ok analyze the impact of artificial intelligence on the learning process. They consider AI as a multifaceted approach to improving educational practices (Edwin & Emmanuel, 2024). In his study *"Generative AI and Education: A Symbiotic Relationship,"* Mr. Rahul Prabhakar Dhagare highlights the significant potential of generative artificial intelligence to revolutionize education. The study examines the interaction between technology and human creativity and proposes various ways generative AI can enhance teaching and learning (Rahul, 2024). In global research on the use of AI in education, several directions focus specifically on improving academic writing skills. The primary goal of these studies is to support learners in developing writing competence and strengthening written reasoning skills. The article *"Incorporating Peer Feedback in Academic Writing: A Systematic Review of Benefits and Challenges,"* published in *Frontiers in Psychology* (Wei & Liu, 2024) provides a comprehensive analysis of the advantages and challenges of peer feedback in developing academic writing. This systematic review covers over 60 empirical studies conducted between 2014 and 2023, recognizing peer feedback as an effective didactic tool for enhancing students' writing abilities. The article *"Teaching Pedagogies Using ICT in University Academic English Writing Across the Globe – A Systematic Literature Review"* by Liang Yingbao, Hanita Ismail, and Melor Yunus (Liang, Hanita & Melor, 2025) systematically examines effective pedagogical strategies for using ICT in developing academic writing skills. The authors aim to determine the impact of ICT on learners' writing abilities. Analyzing foreign research goes beyond simply collecting information; it allows us to identify scientifically grounded ways to adapt globally recognized effective pedagogical practices to the national education system. Such studies serve as important methodological and practical tools in addressing pressing issues such as increasing the efficiency of the learning process, accelerating the digitalization of education, and developing students' academic competence.

Therefore, integrating international best practices into the national educational context and scientifically adapting pedagogical innovations to local needs is one of the most effective ways to improve the quality of education.

Only a teacher who has mastered effective teaching methods can properly organize the learning process. Therefore, methodological preparation is an essential component of a teacher's professional competence. In his article "*Mektep Kerekteri*" (Baitursynuly, 2013), A. Baitursynuly emphasizes: "...first and foremost, what a school needs is a knowledgeable teacher who is well-versed in pedagogy and methodology and knows how to teach. Secondly, the tools necessary for teaching should be convenient and appropriate." Here, he highlights the importance of having a highly qualified and knowledgeable teacher and the role of educational tools in enhancing the learning process.

Educational tools are a vital part of the learning process, as they help students better understand and effectively master the material. The effectiveness of education largely depends on the harmonious combination of a professionally competent teacher and well-designed, suitable learning materials. In this regard, digital learning tools are an important resource that aligns with modern teaching methods, stimulates students' cognitive interest, and allows them to grasp material in a visual and interactive way. Digital tools play a particularly important role in developing students' writing skills. They facilitate processes such as text composition, editing, structuring, and detecting grammatical errors. Additionally, interactive platforms and AI-based applications contribute to the systematic improvement of students' academic writing abilities.

The writing process consists of several stages: *collecting information, planning its structure, drafting a first version, editing, and finalizing the text*. Each of these stages directly affects the quality of the written work. An abstract is a concise report that presents the content of a book, the results of a scientific study, or the conclusions of a research work on a specific topic. It is a written work of a scientific and informational nature, prepared on the basis of a review of literature and other materials related to a given topic. In an abstract, the topic is analyzed comprehensively and presented objectively, while scientific conclusions are examined, and critical evaluation is also reflected. The abstract is used to train students in scientific inquiry and analysis and to develop research skills.

The types of abstracts can be classified into productive and reproductive categories. Productive abstracts include *reports* and *reviews*, while reproductive abstracts include *summaries* and *structural abstracts*. In a productive abstract, the topic is presented critically and creatively. In a reproductive abstract, the content of the original text is conveyed. Depending on the degree of coverage of information and sources, abstracts can also be classified as *monographic*, *compilatory*, *selective*, and *review*. As Zhumabekova (2015) notes: "According to the degree of source coverage, abstracts are divided into monographic, compilatory, selective, and review abstracts. Monographic abstracts are based on a single source (material); compilatory abstracts use multiple articles, books, and documents; review abstracts are written as brief overviews on a specific topic or direction; selective abstracts are written on individual chapters, sections, or materials." Today, with the overwhelming flow of information, the ability to select, analyze, and systematize sources is extremely important. In this context, correctly distinguishing between the types of abstracts is not only fundamental to the process of scientific inquiry but also an important indicator of mastering the culture of academic writing. Teaching students to write selective or review abstracts helps develop their analytical skills and proficiency in writing in

an academic style. In this regard, an abstract is not merely a tool for presenting ready-made information; rather, it is an important academic genre that cultivates students' abilities in research, selection, analysis, synthesis, and summarization.

Writing abstracts is an intellectual and creative process for the student. Teaching students to write abstracts plays a significant role in developing their scientific writing skills. During the process of writing an abstract, students learn to write in accordance with the requirements of the scientific style. Through the use of terms and concepts applied in various scientific fields, students expand their vocabulary. While working with scientific literature, students acquire new words, phrases, and terminology. By writing an abstract, students develop scientific thinking and the fundamental skills of academic writing. They learn to support their arguments with precise evidence and to express their ideas in a logical and systematic manner. To prepare a high-quality abstract, it is necessary to master the main methods of analysis and synthesis, as well as to understand the primary requirements for an abstract, including its structural and functional features. Writing abstracts involves applying methods such as text composition, analysis, synthesis, critical evaluation, and conclusion. The process of writing abstracts consists of *preparation, execution, conclusion, and formatting stages*. The structure of abstracts can be organized according to the system presented in Table 1 below.

Table 1 – Structure of an abstract

№	Structure of an abstract	Description
1	Choosing a topic and determining the relevance of the research topic	The student first selects a scientific or research topic and collects information related to it. At this stage, they conduct academic inquiries and expand their knowledge by searching for the necessary data.
2	Introduction	In the introduction, the relevance of the topic, as well as the objectives and tasks of the research, are determined. The introduction also outlines the practical and theoretical significance of the study. In this section, the student explains the importance of the problem and identifies the main issues related to their research question.
3	Main body	The main body presents the core content of the research topic. In this section, these are substantiated, and comprehensive arguments are provided. The student's scientific viewpoints and opinions are expressed, various perspectives are compared, and the results of the research are presented.
4	Conclusion	In the conclusion, a summary of the research findings is provided, and the student's conclusions are presented. In this section, the student organizes their opinion and draws reasoned conclusions based on the data obtained during the research.

The National Corpus of the Kazakh Language, developed by the Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, is one of the important scientific and innovative projects in the new stage of Kazakh linguistics. The corpus consists of several subcorpora (inner corpora), including the main corpus, oral subcorpus, dialectal subcorpus, cultural-representative subcorpus, terminological subcorpus, educational subcorpus, proverbs and sayings subcorpus, historical subcorpus, parallel subcorpus, writers' subcorpus, historical-poetic subcorpus, onomastic subcorpus, advertising texts subcorpus, Ahmet Baitursynuly subcorpus, phraseological subcorpus, contemporary poetry subcorpus, and others. By using these subcorpora, students develop skills

in referring to linguistic data, providing concrete examples, performing comparative analysis of textual material, and highlighting stylistic differences when writing abstracts. Moreover, the textual database of the National Corpus significantly contributes to the development of students' academic writing culture, the ability to express reasoned arguments, and the appropriate use of lexical and grammatical resources. From this perspective, the National Corpus of the Kazakh Language is not only a valuable tool for scientific research but also an effective digital resource for educational and methodological purposes.

In the modern education system, the effective use of digital resources has become an important tool for developing and enhancing students' academic literacy. Electronic databases such as *emle.kz*, *sozdikqor.kz*, *qazcorpora.kz*, *tilmedia.kz*, and *qazlatyn.kz*, developed by the *Til-Qazyna* National Scientific and Practical Center, provides excellent opportunities to master orthographic, grammatical, and lexical norms, as well as to adhere to the stylistic requirements of scientific language. Through these resources, students can develop skills in using terminology correctly, constructing sentences accurately, and organizing content logically during academic writing. QazGPT is one of the latest achievements in the field of artificial intelligence in Kazakhstan. Today, a generative AI platform called QazGPT, operating in the Kazakh language, has been launched. This platform is similar to the ChatGPT model but is specifically adapted for users working in Kazakh. QazGPT allows users to generate texts in Kazakh, get answers to questions, and complete various tasks based on linguistic analysis. The system fully accounts for the unique features of the Kazakh language and processes texts and statements accurately. The QazGPT platform significantly simplifies the process of obtaining answers to questions in Kazakh. It further develops the Kazakh language and expands its presence in the digital space. This technology represents a new facet of digital transformation in Kazakhstan and an important achievement in the development and implementation of artificial intelligence in the country. ChatGPT, developed by OpenAI, is a language model that operates based on artificial intelligence. It can conduct natural conversations in many languages and perform a variety of tasks. ChatGPT answers users' questions, writes texts, provides suggestions, assists in creative work, and explains educational materials. It is a tool capable of processing large amounts of information, answering diverse questions, and making analyses and conclusions on research topics. This virtual assistant helps students find information and solve problems efficiently.

Zotero and Mendeley are programs designed to organize scientific research, search for necessary scholarly materials, use them, and cite sources. They are extremely useful when writing an abstract, research article, or other academic texts. These tools allow researchers to save time during the writing process. Zotero and Mendeley can automatically process citations and easily generate bibliographies. Zotero is effective for organizing data and collecting important information related to a research project during scientific writing.

In the era of artificial intelligence, issues related to the Kazakh language remain highly relevant. Creating a national language model, automatic recognition of Kazakh texts, and Kazakh localization of digital content are among the main challenges today. The AI-based *Tilqazyna* Kazakh language teaching model can perform tasks such as generating texts in Kazakh, working with context, paraphrasing ideas, correcting grammatical and punctuation errors, translating terms, and explaining the meanings of phraseological expressions. Integrating digital resources and AI tools into the abstract writing process is one of the effective solutions for developing students' academic writing culture. These tools not only enhance the quality of the learning process but also play a significant role in expanding the scientific and academic use of the state

language. AI tools for academic writing and research include Zotero/Mendeley, Grammarly, ChatGPT (OpenAI), Turnitin, Nvivo, MAXQDA, Quirkos, Dedoose, Provalis Research, RapidMiner, and Google Scholar. Google Scholar, or the Kazakh version *Google Akademia*, is an academic text search engine provided by Google. It is an online platform for finding scientific articles, dissertations, books, conference materials, and other scholarly publications. Google Scholar serves as a key digital tool for students, researchers, educators, and scientists to search for information, conduct analyses, and work with sources. The purpose and functions of the Google Scholar platform are presented in Table 2 below.

Table 2 – Purpose and Functions of the Google Scholar Platform

№	Functions	Description
1	Searching for scientific articles	Allows searching by author, title, keywords, or journal name
2	Accessing the full text of articles	Provides access to the PDF version of the article
3	Creating citations	Automatically generates bibliographic citations in APA, MLA, and Chicago formats
4	Tracking citations	Shows how many times the article has been cited
5	Author profiles	Displays individual researcher profiles, publication lists, and h-index

Artificial intelligence (AI) is a technology that models human thinking abilities within computer systems. It is used in many fields by enhancing processes such as data analysis, natural language processing, and automation. *“In recent decades, the rapid development of online education has inevitably raised important questions regarding its quality and effectiveness, especially in terms of learning outcomes. Learning Management Systems (LMS), which enable the effective organization of the learning process in a digital environment, have strengthened their stable position as major innovations in university education”* (Kylyshpayeva, 2024). The digitalization of the education system is an effective way to modernize the learning process in accordance with contemporary requirements and to improve the quality of education. The use of digital technologies not only makes teaching more interactive and engaging but also creates conditions for learners to discover and develop their individual abilities. This process paves the way for introducing innovations in the field of education and contributes to enhancing its efficiency and quality. Therefore, the digitalization of the education system is considered an important factor in improving modern educational practices and a key element that meets the needs of the future.

In the modern education system, developing learners’ scientific understanding, academic writing skills, and speech culture is one of the main objectives. To achieve this goal, a set of specialized methodological tasks is required. In particular, tasks aimed at writing an abstract, improving academic language and communication skills, as well as involving interactive forms of work, are becoming effective tools in teaching. Assignments designed for writing an abstract guide learners toward scientific inquiry. They help students develop essential skills such as collecting, selecting, structuring, paraphrasing information, and expressing personal viewpoints, rather than simply copying information. Below, we present a system of tasks that help learners acquire the skills necessary for writing an abstract.

- Tasks aimed at developing information-gathering skills help students work with scientific literature and learn to find relevant sources.

- Tasks for structuring the topic are designed to organize the logical content of the referat.

- **Writing annotations and summaries** teaches students to present the text briefly and accurately, that is, to express ideas concisely and clearly.

- **A citation (quote)** is the inclusion of an author's idea or opinion in your text, either verbatim or in a paraphrased form.

- **Answering specific questions while writing an abstract**, for example, searching for an answer to "Why is this topic important?", encourages students to think critically.

In the modern educational system, developing students' report-writing and academic writing skills is an essential process aimed at deepening their scientific understanding. A specially designed set of methodological tasks trains learners not only to work with texts but also to think independently, express opinions, and formulate well-reasoned conclusions. The tasks structured to develop report-writing skills during the learning process are presented in Table 3.

Table 3 – Types of tasks used to develop skills in writing an abstract (summary)

№	Methods and techniques	Description
1	Organizing a "web quest" using artificial intelligence	A <i>web quest</i> is an educational method that includes game elements and problem-based tasks completed through the use of online informational resources. The web quest is an innovative method that helps develop students' research skills. It makes the learning process and scientific inquiry more engaging and interactive. Through a web quest, students use online information resources to complete a given task. The term "web quest" (from English <i>web-quest</i>) means "internet search." A web quest is designed to activate students' participation in the learning process and to develop critical thinking. Completing a web quest teaches students to analyze and process information.
2	Developing vocabulary	Artificial intelligence offers new opportunities for developing vocabulary. It supports vocabulary expansion through interactive learning, text editing, audiovisual materials, and personalized learning plans. Tools such as ChatGPT and Sozdikqor.kz enable learners to identify the meanings, synonyms, and antonyms of new words.
2	Using artificial intelligence to provide quotations	Citing sources using artificial intelligence enhances the quality of academic work. Becoming familiar with citing through online resources such as Google Scholar, Kazneb.kz, Zotero, Mendeley, and others are essential. Reference managers like Zotero or Mendeley enable quick and automatic creation of citations and references.
3	Training in the correct use of terminology	Getting used to the correct use of terms is one of the most important skills in the course of academic literacy. The formation of this skill contributes to the high-quality writing of scientific works by students. The correct use of terminology helps the text to be legible and meet scientific requirements. Termincom.kz, the online database, is a website that provides detailed information about Kazakh terminology.
4	Synonym substitution	To develop students' vocabulary, synonym-search tasks are highly effective. Tools such as the Kazakh National Corpus (Qazcorpus.kz), Sozdik.kz, ChatGPT, QazGPT, and online "Synonymizer" services can be used to help learners identify and practice synonym sets.

To effectively use the capabilities of artificial intelligence in the formation of abstract writing skills, the following methodological recommendations can be introduced:

1. Systematic introduction of artificial intelligence tools into the educational process. ChatGPT, QazGPT, and others adapted to the Kazakh language for students *emle.kz*, *sozdikqor.kz*, *qazcorpora.kz*, *tilmedia.kz*, *qazlatyn.kz* teaching methods of writing abstracts using electronic databases, the national corpus of the Kazakh language. This ensures that students get used to structuring scientific texts, correcting grammatical and stylistic errors, and using terminology correctly.

2. Use of interactive learning technologies. Interactive presentation of learning materials using artificial intelligence (for example, Q&A sessions through a virtual assistant), contributes to the development of critical thinking and research skills in students.

3. Focus on improving the quality of artificial intelligence research work. Training in the use of intelligent means of artificial intelligence for collecting, systematizing and analyzing information in the process of writing an abstract or scientific work. This contributes to the systematic writing of research work by students, mastering the scientific style.

4. Formation of ethical and scientific literacy. To avoid plagiarism when using artificial intelligence, teach ethical standards aimed at the correct design of sources. The above recommendations will contribute to the full disclosure of the potential of artificial intelligence in the development of the culture of academic writing, as well as increase the scientific literacy and creative abilities of students.

The above recommendations contribute to the full disclosure of the potential of artificial intelligence in the development of the culture of academic writing, as well as increasing the scientific literacy and creative abilities of students.

In the course of the study, we were convinced that the use of artificial intelligence in the educational process is one of the tools for accessing new opportunities. As a result of the study, the role of artificial intelligence tools in the formation of abstract writing skills was comprehensively considered and their effectiveness in the field of education was determined. The capabilities of artificial intelligence in the educational process are not limited to technical means, but significantly contribute to the development of academic literacy of students. The results obtained during the study showed that artificial intelligence has a great contribution not only to facilitating the writing of written works, but also to improving the education system as a whole. Using these tools, students develop academic writing skills, as well as the ability to think in a scientific language, which, in turn, contributes to improving the quality of Education.

Artificial intelligence technologies help organize and structure information, making it easier to write abstracts. This has a positive effect on students developing research skills, mastering the scientific style and forming a culture of academic writing. Artificial intelligence is not only an effective tool in the field of education, but also an innovative technology that allows students to improve their academic writing skills.

Conclusion

In conclusion, in the modern education system, the role of artificial intelligence (AI) is of particular importance in developing students' academic writing skills. AI is capable of providing substantial support in analyzing and structuring texts, correcting grammatical errors, and generating creative work. Throughout the research, we found that the use of AI tools significantly improves the ability to organize the structure of a report, systematically build

content, and produce texts that meet academic standards. AI tools support every stage of the writing process—from analyzing the topic and identifying key ideas to establishing logical connections between sections. Artificial intelligence is effective not only in enhancing students' linguistic and grammatical competencies but also in developing their creative, logical, and research abilities. It improves the learning process by offering tasks tailored to individual needs and encouraging independent thinking and analysis. In this process, AI suggestions serve as guidance, helping learners form their own viewpoints. AI tools not only simplify the process of writing a report but also help make it more coherent and meaningful. They assist students in searching and organizing information, editing texts grammatically and stylistically, checking for plagiarism, and reflecting on their work.

Through the proper and effective use of AI tools, students not only improve their scientific writing skills but also elevate their critical thinking, creativity, and research abilities to a new level. This is one of the key ways to develop well-rounded individuals who can effectively use information—meeting the demands of 21st-century education. Thus, the competent and purposeful integration of artificial intelligence into the educational process will become the main mechanism for ensuring high-quality education and enhancing scientific potential in the future. Therefore, AI serves as an effective methodological tool that contributes to improving students' academic literacy in the process of writing a report.

Conflict of interests, acknowledgements and funding information

The authors declare no conflict of interest.

Contribution of the authors. M.A. Zhanzhakova collected, organized, and systematized the main materials and wrote the core part of the article. G.K. Zhylybay analyzed the compiled materials, reviewed the relevant literature, and supervised the writing process. N.S. Khalikova conducted material analysis, contributed to the supplementation, and participated in the article's formatting and finalization.

References

Абыканова, Б.Т. (2005). Компьютерлік технологияны пайдалану арқылы оқушылардың танымдық белсенділігін арттырудың дидактикалық шарттары: пед. ғыл. канд. дисс.: 13.00.01. Алматы, 143 б. (педагогика ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация)

Байтұрсынұлы, А. (2013). Алты томдық шығармалар жинағы. Өліппелер мен мақалалар жинағы. Алматы: «Ел-шежіре», Т. IV, 384 б.

Динаева, Б.Б., Сапина, С.М. (2020). Академиялық сауаттылықтың теориялық және практикалық негіздері. Оқу құралы. Нұр-Сұлтан, 200 б.

Жұмабекова, А.Қ. (2015). Рефераттық және аннотациялық аударма туралы. А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы, № 3, Б. 92-95. URL:

<https://www.tiltanym.kz/jour/article/view/523/363>

Қараев, Ж.А. (1994). Активизация познавательной деятельности учащихся в условиях применения компьютерной технологий обучения. Дисс.док.пед.наук.: 13.00.01 – Общая педагогика. Алматы, 294 с. (педагогика ғылымдарының докторы дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация)

Нурманова, Г.Н. (2022). Қазақ тілін оқытуда филолог-студенттердің цифрлық құзыреттілігін қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік негіздері. Философия д-ры (PhD) дәрежесін алу үшін дайын. дисс: 6D011700 – Қазақ тілі мен әдебиеті. Алматы, 194 б. (PhD дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация)

Оспанов, Е. (2018). Академиялық жазылым. Алматы: Экономика баспасы, 120 б.

Оспанов, Е. (2020). Академиялық жазылым негіздері. Оқу құралы. Алматы: Білік, 339 б.

Сағалиева, Ж.К. және т.б. (2020). Білім беру кеңістігіндегі цифрлық педагогика. Оқу құралы. Алматы: «Бастау», 388 б.

Edwin, F., Emmanuel, O. (2024). «The Influence of Artificial Intelligence on Education: Enhancing Personalized Learning Experiences». Computer Science and Engineering. URL: https://www.researchgate.net/publication/383660596_The_Influence_of_Artificial_Intelligence_on_Education_Enhancing_Personalized_Learning_Experiences

Kylyshpayeva, S.H., Kylyshpayeva, M.H. (2024). Linguistic persona development of a philologist in the digital environment of the university. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы, Филология сериясы, №4(149), 239–246. URL: <https://bulphil.enu.kz/index.php/main/article/view/897/587>

Liang, Y., Hanita, I., Melor, Y. (2025). Teaching Pedagogies Using ICT in University Academic English Writing Across the Globe-A Systematic Literature Review. International Journal of Learning Teaching and Educational Research, Vol. 24, №3, P. 656-678. DOI: [10.26803/ijlter.24.3.31](https://doi.org/10.26803/ijlter.24.3.31)

President Kassym-Jomart Tokayev. (2025). *Address to the Nation of Kazakhstan: Kazakhstan in the Era of Artificial Intelligence: Current Issues and Their Resolution Through Radical Digital Transformation*. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-zhasandy-intellekt-dauirindegi-kazakstan-ozekti-maseleler-zhane-ony-tubegeyli-cifrlyk-ozgerister-arkyly-sheshu-881957>

Rahul, P.D. (2024). Generative AI and Education: A Symbiotic Relationship. International Journal for Research in Applied Science, №12 (11), P. 1042-1045. DOI: <https://doi.org/10.22214/ijraset.2024.65279>

Wei, Y., Liu, D. (2024). Incorporating peer feedback in academic writing: a systematic review of benefits and challenges. Frontiers in Psychology, №15 (3), P. 1-14. DOI: [10.3389/fpsyg.2024.1506725](https://doi.org/10.3389/fpsyg.2024.1506725)

М.А. Жанзакова¹, Г.К. Жылқыбай², Н.С. Халикова^{3*}

^{1,2} Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан

³ Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан

Реферат жазу дағдысын қалыптастыруда жасанды интеллект мүмкіндіктері

Аңдатпа. Мақалада жасанды интеллектіні (ЖИ) оқу үдерісіне интеграциялау арқылы оқушылардың реферат жазу дағдыларын қалыптастырудың тиімді жолдары қарастырылады. Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың академиялық сауаттылығын арттыру маңызды міндеттердің бірі. Соның ішінде реферат жазу дағдысы – зерттеушілік қабілетті, сыни ойлауды, ақпаратпен жұмыс істеуді және ғылыми стильде жазуды талап ететін күрделі үдеріс. Бұл дағдыларды қалыптастыруда дәстүрлі әдістермен қатар, жаңа

цифрлық құралдарды, әсіресе жасанды интеллект технологияларын тиімді қолдану қажеттілігі туындап отыр. Жасанды интеллект оқушыларға ақпаратты іздеу, талдау, құрылымдау, терминдерді дұрыс қолдану және академиялық талаптарға сай мәтін құрастыруда әдістемелік қолдау көрсете алады.

Мақалада жасанды интеллект пен цифрлық құрылғылардың білім беру үдерісіндегі тиімділігі талданып, олардың оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту, ғылыми зерттеулерге қызығушылығын арттыру жолдары көрсетіледі. Мақаланың негізгі мақсаты – жасанды интеллектінің көмегімен оқушылардың реферат жазу дағдыларын қалыптастырудың жаңа мүмкіндіктерін анықтау. Бұл мақалада жасанды интеллект (ЖИ) құралдарының зерттеу жұмыстарын жүргізу және академиялық сауаттылықты қалыптастырудағы рөлі айқындалады. Мақалада цифрлық технологияларды реферат жазуда қолданылуының практикалық маңыздылығы ашылып, тиімді әдіс-тәсілдер ұсынылды. Зерттеу барысында жасанды интеллект арқылы академиялық жазылымды қалыптастырудың әлемдік тәжірибесі мен жасанды интеллектінің Қазақстанның білім беру кеңістігіндегі түсінігі талданды. Оқушылардың академиялық сауаттылығын қалыптастыруға септігін тигізетін жасанды интеллект ресурстары жинақталып, олардың тиімділігі айқындалады. Мақала білім алушылардың сыни ойлауын, ақпараттық сауаттылығын және шығармашылық қабілеттерін дамытудағы жасанды интеллектінің әлеуетін ашуға бағытталған.

Түйін сөздер: жасанды интеллект, реферат, академиялық сауаттылық, ақпараттық технологиялар, терминология, ғылыми коммуникация, инновация.

М.А. Жанзакова¹, Г.К. Жылкыбай², Н.С. Халикова^{3*}

^{1,2} *Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави,
Туркестан, Казахстан*

³ *Южно-Казахстанский педагогический университет им. У.Жанибекова,
Шымкент, Казахстан*

Новые возможности искусственного интеллекта в написании рефератов

Аннотация. В статье рассматриваются эффективные способы формирования у учащихся навыков написания рефератов путем интеграции искусственного интеллекта (ИИ) в образовательный процесс. В современной системе образования одной из важных задач является повышение академической грамотности учащихся. В частности, написание реферата представляет собой сложный процесс, требующий исследовательских способностей, критического мышления, умения работать с информацией и владения научным стилем.

В статье рассматривается эффективность искусственного интеллекта и цифровых устройств в образовательном процессе, показано, как они могут развивать творческие способности обучающихся и повышать их интерес к научным исследованиям. Актуальность темы статьи связана с развитием сферы образования в условиях цифровизации и инноваций. Основная цель статьи – выявление новых возможностей формирования навыков написания реферата и академической речевой культуры учащихся с помощью искусственного интеллекта. В связи с этим определяется роль инструментов искусственного интеллекта (ИИ) в написании текстов, проведении исследований и формировании академического стиля. Новизна исследования заключается в предложении новых методов, основанных на

реальном применении процесса обучения с помощью искусственного интеллекта. В статье представлены практическая значимость и эффективные методы использования цифровых технологий в процессе написания реферата. В результате исследования проанализирован мировой опыт написания эссе и формирования академической культуры речи с использованием искусственного интеллекта, а также концепция искусственного интеллекта в образовательном пространстве Казахстана.

Ключевые слова: искусственный интеллект, реферат, академическая грамотность, информационные технологии, терминология, научная коммуникация, инновация.

References

Abykanova, B.T. (2005). Komp'yuterlik tekhnologiyany pajdalanu arkyly okushylardyn tanymdyk belsendiligin arttyrudyn didaktikalyk sharttary: ped.gyl.kand. diss.: 13.00.01 [Didactic conditions for increasing students' cognitive activity through the use of computer technology: Ph.D. dissertation: 13.00.01]. Almaty, 143 b. [in Kazakh]

Baitursynuly, A. (2013). Alty tomdyk shygarmalar zhinagy. Alippeler men makalalar zhinagy [A collection of works in six volumes: Primers and article collections]. (Vol. IV). Almaty: El-shezhire, 384 p. [in Kazakh]

Dinaeva, B.B., Sapina, S.M. (2020). Akademiyalyk sauattylyktyn teoriyalyk zhane praktikalyk negizderi. Oku kuraly [Theoretical and practical foundations of academic literacy. Textbook]. Nur-Sultan, 200 p. [in Kazakh]

Zhumabekova, A.K. (2015). Referattyk zhane annotaciyalyk audarma turaly [On abstract and annotation translation]. *Til'tyan*, (3), 92–95. <https://www.tiltanym.kz/jour/article/view/523/363> [in Kazakh]

Karaev, Zh.A. (1994). Aktivizatsiya poznavatel'noi deyatel'nosti uchashchikhsya v usloviyakh primeneniya komp'yuternoi tekhnologii obucheniya [Activization of students' cognitive activity in the conditions of using computer-based learning technologies]. Doctoral dissertation, Almaty, 294 p. [in Kazakh]

Nurmanova, G.N. (2022). Kazak tilin okytuda filolog-studentterdin cifrlyk kuzyrettiligin kalypstastyrudyn gylymi-adistemelik negizderi [Scientific and methodological foundations of the formation of digital competence of philologists-students in teaching the Kazakh language]. Prepared for the degree of Doctor of Philosophy (PhD): 6D011700 – Kazakh Language and Literature]. Almaty, 194 p. [in Kazakh]

Ospanov, E. (2018). Akademiyalyk zhazylym [Academic Writing]. Almaty: Ekonomika baspasy, 120 p. [in Kazakh]

Ospanov, E. (2020). Akademiyalyk zhazylym negizderi. Oku kuraly [Fundamentals of academic writing. Textbook]. Almaty: Bilik, 339 p. [in Kazakh]

Sagalieva, Zh.K., et al. (2020). Bilim beru kenistigindegi cifrlyk pedagogika. Oku kuraly [Digital pedagogy in the educational space. Textbook]. Almaty: «Bastau», 388 b. [in Kazakh]

Edwin, F., Emmanuel, O. (2024). «The Influence of Artificial Intelligence on Education: Enhancing Personalized Learning Experiences». Computer Science and Engineering. URL: https://www.researchgate.net/publication/383660596_The_Influence_of_Artificial_Intelligence_on_Education_Enhancing_Personalized_Learning_Experiences

Kylyshpayeva, S.H., Kylyshpayeva, M.H. (2024). Linguistic persona development of a philologist in the digital environment of the university. *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы, Филология сериясы*, №4(149), 239–246. URL: <https://bulphil.enu.kz/index.php/main/article/view/897/587>

Liang, Y., Hanita, I., Melor, Y. (2025). Teaching Pedagogies Using ICT in University Academic English Writing Across the Globe-A Systematic Literature Review. *International Journal of Learning Teaching and Educational Research*, Vol. 24, №3, P. 656-678. DOI: [10.26803/ijlter.24.3.31](https://doi.org/10.26803/ijlter.24.3.31)

President Kassym-Jomart Tokayev. (2025). *Address to the Nation of Kazakhstan: Kazakhstan in the Era of Artificial Intelligence: Current Issues and Their Resolution Through Radical Digital Transformation*. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-zhasandy-intellekt-dauirindegi-kazakstan-ozekti-maseleler-zhane-ony-tubegeyli-cifirlyk-ozgerister-arkyly-sheshu-881957>

Rahul, P.D. (2024). Generative AI and Education: A Symbiotic Relationship. *International Journal for Research in Applied Science*, №12 (11), P. 1042-1045. DOI: <https://doi.org/10.22214/ijraset.2024.65279>

Wei, Y., Liu, D. (2024). Incorporating peer feedback in academic writing: a systematic review of benefits and challenges. *Frontiers in Psychology*, №15 (3), P. 1-14. DOI: [10.3389/fpsyg.2024.1506725](https://doi.org/10.3389/fpsyg.2024.1506725)

Information about the authors:

Zhanzakova Mereke Askarbekovna – PhD student, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan. E-mail: mereke.zhanzakova@ayu.edu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9641-5451>.

Zhylykibay Gulimzhan Kizmetkizy – Candidate of Philology, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan. E-mail: gulimzhan.zhylykibay@ayu.edu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1950-8686>.

Khalikova Nurila Satybaldykyzy – corresponding author, Candidate of Philology, Senior Lecturer, South Kazakhstan Pedagogical University named after O. Zhanibekov, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: khalikova_nurila1978@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1360-0131>.

Жанзакова Мереке Асқарбековна – PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан. E-mail: mereke.zhanzakova@ayu.edu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9641-5451>.

Жылқыбай Гүлімжан Қызметқызы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан. E-mail: gulimzhan.zhylykibay@ayu.edu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1950-8686>.

Халикова Нурила Сатыбалдықызы – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушысы, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: khalikova_nurila1978@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1360-0131>.

Жанзакова Мереке Аскарбековна – PhD докторант, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан. E-mail: mereke.zhanzakova@ayu.edu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9641-5451>.

Жылкибай Гулимжан Кызметкызы – доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан. E-mail: gulimzhan.zhylykibay@ayu.edu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1950-8686>.

Халикова Нурила Сатыбалдыкызы – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, старший преподаватель, Южно-Казахстанский педагогический университет им. Узбекали Жанибекова, Шымкент, Казахстан. E-mail: khalikova_nurila1978@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1360-0131>.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ/
METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND
LITERATURE/ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА
И ЛИТЕРАТУРЫ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-153-4-328-342>

IRSTI 14.35.07; 14.47.07; 15.31.09

Research article

A.S. Nabidullin¹ , A.A. Zadakhanova^{2*} , D.B. Ismailova³
^{1,3}Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
²Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: ¹aibosha@mail.ru, ²zadakhanova.a@qyzpu.edu.kz, ³kazakhstan.di@mail.ru)

WORK ENVIRONMENT FACTORS CONTRIBUTING TO BURNOUT FOR
UNIVERSITY TEACHERS IN KAZAKHSTAN

Abstract. The study explores work environment factors contributing to burnout among university teachers in Kazakhstan. Using a descriptive survey design, data were collected from 113 faculty members across pedagogical universities to examine perceptions of workload, time management, work-balance, and institutional support. The results reveal that excessive workload and administrative responsibilities are major contributors to emotional exhaustion and disengagement from teaching duties. More than half of the respondents reported feeling overwhelmed, while a smaller proportion demonstrated resilience and effective coping strategies. Positive aspects emerged through collegial relationships and recognition, which were found to mitigate burnout and enhance motivation. However, perceptions of administrative responsiveness to faculty concerns regarding stress and well-being were divided, reflecting inconsistencies in institutional practices. The study concludes that burnout is a systemic issue influenced by organizational structures, support mechanisms, and recognition systems rather than solely individual factors. These findings underscore the significance of promoting balanced workloads, strengthening administrative engagement, and fostering a supportive academic culture to sustain teacher wellbeing and productivity within Kazakhstan's higher education institutions.

Keywords: burnout, work environment, university teachers, Kazakhstan, wellbeing, higher education, educators.

Received: 22.10.2025; Revised: 03.12.2025; Accepted: 20.12.2025; Available online: 29.12.2025

Introduction

In recent years, the issue of teacher burnout has gained considerable attention in educational research, specifically within higher education (HE) institutions where faculty are expected to balance complex professional and personal demands. Burnout, oftentimes defined as a psychological syndrome resulting from chronic workplace stress that has not been successfully managed, manifests through emotional exhaustion, depersonalization, and a reduced sense of professional accomplishment. Within the context of universities, this syndrome not only undermines the well-being and professional satisfaction of educators but also has far-reaching implications for the quality of teaching, research productivity, and institutional reputation (Maslach et al., 2001; Montgomery & Rupp, 2005). Burnout is commonly defined as a psychological syndrome resulting from chronic workplace stress that has not been successfully managed. It is characterized by emotional exhaustion, depersonalization, and reduced professional efficacy. The work environment plays a critical role in either mitigating or exacerbating this condition, as the demands and resources within an academic setting directly influence educators' mental well-being, job satisfaction, and professional commitment.

Globally, academic work has undergone substantial transformation over the last two decades, characterized by intensified workloads, increased accountability, managerialism, and competitive research demands (Kinman & Jones, 2008). Such changes have redefined the traditional identity of university teachers, placing greater emphasis on performance indicators, publications, and student satisfaction metrics (Slišković & Seršić, 2011). Consequently, the academic profession has become increasingly vulnerable to burnout, as educators navigate competing expectations and diminished autonomy within university structures (Gillespie et al., 2001). While the phenomenon has been extensively explored in Western contexts, there remains a significant gap in understanding how specific work environment factors contribute to burnout among university teachers in Kazakhstan, where the higher education system is undergoing rapid reforms, modernization, and internationalization.

In Kazakhstan, the issue of teacher burnout has received growing scholarly and institutional attention in recent years, coinciding with major reforms in higher education. Following the country's accession to the Bologna Process in 2010, universities have undergone systemic changes aimed at aligning with international standards, such as the introduction (Sagintayeva & Kurakbayev, 2015). While these reforms have contributed to modernization and global integration, they have also intensified academic pressure on university teachers, who are now expected to balance teaching, research, administrative duties, and professional development within increasingly demanding environments (Nazarova & Ospanova, 2021).

One of the most significant is work overload – a common phenomenon resulting from the simultaneous pressure to teach, conduct research, publish in indexed journals, and participate in administrative and accreditation processes. According to Kadirova (2021), the increasing emphasis on research output and international publications as key performance indicators has led to heightened stress among faculty members. This academic pressure, coupled with limited institutional support, often leads to emotional fatigue and decreased motivation.

Another critical factor is role ambiguity and conflicting expectations. University teachers in Kazakhstan frequently face unclear job descriptions and shifting institutional priorities, especially as universities transition toward greater autonomy and modernization (Niyazbekova et al., 2020). Teachers are expected to balance pedagogical innovation, research productivity, and student engagement, often without adequate guidance or resources. The resulting tension

between institutional expectations and personal capacities contributes to chronic stress and burnout symptoms.

Organizational climate also significantly affects teacher well-being. Studies have shown that a supportive and collegial work environment can buffer against burnout, while a competitive or bureaucratic culture tends to worsen it (Maslach et al., 2001). In many Kazakhstani universities, hierarchical administrative structures and limited participatory decision-making can create feelings of powerlessness among faculty staff. When educators lack a voice in academic governance or face limited recognition for their work, job dissatisfaction intensifies, potentially leading to emotional exhaustion and disengagement.

Public universities in Kazakhstan often operate with limited funding, leading to inadequate teaching materials, outdated technology, and high student-teacher ratios. These challenges increase workload and hinder effective teaching, fostering frustration and fatigue (Zhexenova & Mukhambetova, 2022). Moreover, the growing reliance on online and hybrid learning formats after the COVID-19 pandemic has required teachers to adapt rapidly to digital tools, often without sufficient institutional training or support.

Another contributing factor is the imbalance between work and personal life. Many educators report long working hours that extend beyond classroom duties, such as grading, mentoring, preparing materials, and conducting research at home. This continuous engagement with work activities erodes personal time, leading to exhaustion and decreased overall life satisfaction (Maslach et al., 2001). For female academics in Kazakhstan, who often balance professional and familial responsibilities, the effects of burnout can be particularly severe (Amanova, 2023).

However, the specific work environment factors contributing to burnout among university teachers in Kazakhstan remain underexplored. Existing studies have tended to focus on general job satisfaction or motivation, with limited empirical attention to burnout as a multidimensional construct shaped by environment factors contributing to burnout as multidimensional construct shaped by environmental and organizational contexts. Factors such as excessive workload, insufficient institutional support, unclear performance expectations, and lack of recognition have been identified as key contributions in international contexts (Schaufeli & Taris, 2014; Skaalvik & Skaalvik, 2017) and it is reasonable to hypothesize similar dynamics within Kazakhstani universities. Additionally, cultural values emphasizing collectivism, respect for authority, and social harmony may influence how burnout manifests and how teachers cope with occupational stress (Kurmanaliyeva, 2019).

Therefore, this research aims to explore the work environment factors that contribute to burnout among university teachers in Kazakhstan, offering both theoretical and practical insights into how institutional conditions shape educators' well-being. By identifying key stressors within the academic workplace, this study aims to inform university leadership and policymakers on the need for preventive strategies and support that promote sustainable professional engagement. Understanding the Kazakhstani case can also contribute to the broader international discourse on academic burnout by offering a post-Soviet, Central Asian perspective on the phenomenon.

Ultimately, this study is grounded in the recognition that teacher well-being is essential for quality higher education. Without supportive work environments, even the most ambitious educational reforms risk being undermined by low morale, emotional exhaustion, and disengagement among university staff. Addressing burnout is thus not merely a psychological or managerial concern. It is a structural and ethical imperative for the future of higher education in Kazakhstan and beyond. The

RQ 1: To what extent do work environment factors contribute to burnout among university teachers in Kazakhstan?

Research Methods

The study adopted a descriptive survey design. The study design enabled the researchers to gather data systematically on the work environment factors that contribute to burnout among university teachers in their academic workplace. The population for the study comprised 113 pedagogical university teachers in Kazakhstan. They include teachers from Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Kazakh National Women's Pedagogical University, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Al-Farabi Kazakh National University, KazUIRWL after Ablai Khan, and South Kazakhstan Pedagogical University named after Ozbekali Zhanibekov. The teachers were randomly selected from among teachers employed at a pedagogical university.

The sample size was 102 females and 7 males, 4 teachers and participants who preferred not to say their genders. This sample represents 90.3 % females and 6.2 % males, whereas 3.5 % teachers chose not to disclose their gender. Quantitative data was collected using researchers' researcher-constructed Google Form questionnaire titled "Survey on Work Environment Factors Contributing to Burnout for University Teachers".

The questionnaire consisted of six sections. Section "A" elicited information based on the demographic information of the respondents, such as gender, age group, academic rank, the university where they work (optional), teaching experience and type of institution. Section "B" comprised five statements on workload and time management, which participants were asked to rate based on experiences during the past academic period. Section "C" consists of three statements on work-life balance, where participants were also asked to rate. Section "D" dealt with support and recognition from the department and colleagues. Section "E" dealt with emotional exhaustion and stress after typical workdays, disengagement from teaching duties and work-related stress. They were also asked to complete two open-ended questions on the aspects of work environment that they feel most contribute to stress or burnout and changes they would recommend to enhance the work environment and reduce burnout.

The instrument is structured on a five-point scale of 1 (Strongly Agree), 2, 3, 4, 5 (Strongly Disagree). The questionnaire was validated by presenting the initial draft to three experts who were specifically requested to evaluate the relevance of the items in collecting the required data. To ascertain the reliability of the questionnaire, it was trial tested in a survey sample of 31 teachers from outside of the study.

The researchers administered the questionnaires directly to the participants and gathered them back on the spot. The study applied percentages, bar and pie charts in the analysis and presentation of data for the study.

Results and Discussion

Section B: Workload and Time Management Please rate the following statements based on your experience over the past academic (1=Strongly Agree): My workload is consistently overwhelming.
113 ОТВЕТОВ

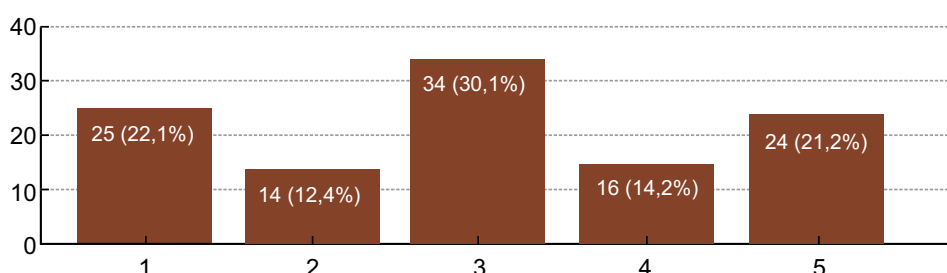

Figure 1. Respondents' Perceptions of Their Workload as Consistently Overwhelming

The data on the extent of teachers' workload and time management depict a diverse distribution of responses, with the largest proportion (30,1%) of teachers expressing a neutral stance, suggesting mixed or moderate perceptions of workload stress. However, when combining the agree and strongly agree categories (14,2% + 21,2%), 35,4 of respondents reported that they experienced overwhelming workloads. This indicates that more than one-third of the participants perceive their workload as burdensome.

In contrast, 35,4% of respondents (22,1%+12,4%) disagreed to some extent, implying that a similar proportion do not consider their workload to be excessively high. The relatively balanced distribution between those who agreed and those who disagreed reflects variation in workload experiences across teachers – possibly due to differences in teaching load, administrative duties, or institutional support.

The overall trend suggests that workload is a significant concern for a notable segment of university teachers, though perceptions vary widely. The high percentage of neutral responses may indicate uncertainty, adaptation to existing conditions, or normalization of heavy workloads as part of academic culture.

I feel that I have enough time to prepare for my classes and grading (1 = Strongly Disagree, 5 = Strongly Agree)
113 ОТВЕТОВ

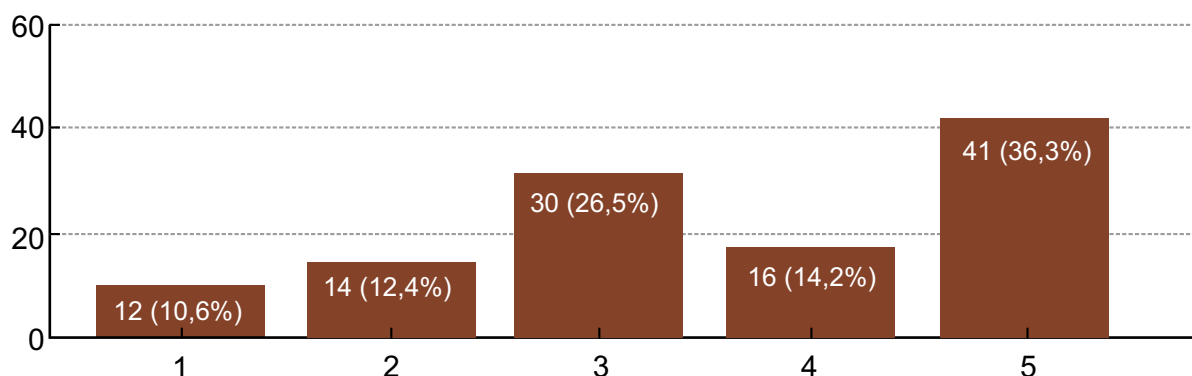

Figure 2. Teachers' Responses to the Statement "I feel that I have enough time to prepare for my classes and grading"

The data for the statement "I feel that I have enough time to prepare for my classes and grading" reveal that 12 teachers (10.6%) strongly disagreed and 14 (12.4%) selected scale 2, indicating that approximately 23% of respondents felt they lacked sufficient preparation time. Meanwhile, 30 teachers (26.5%) chose the neutral option, showing mixed or moderate perceptions regarding time adequacy. On the other hand, a majority – 16 teachers (14.2%) agreeing and 41 teachers (36.3%) strongly agreeing – represent 50.5% who believed they had enough time for class preparation and grading. The positive perception contrasts with common reports of academic time pressure, suggesting that may have developed effective time management strategies or benefited from supportive institutional conditions. However, the presence of nearly one-fourth of respondents expressing disagreement highlights that time constraints remain a challenge for some teachers, potentially influencing workload stress and contributing to burnout risks.

The administrative duties (meetings, reports, committees) are overwhelming and take away from my time with students (1 = Strongly Disagree, 5 = Strongly Agree)

113 ОТВЕТОВ

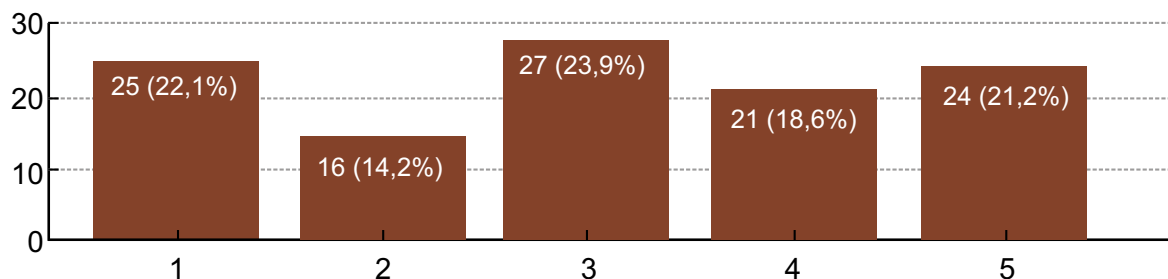

Figure 3. Teachers' Responses to the Statement "The administrative duties (meetings, reports, committees) are overwhelming and take away from my time with students"

A total number of 25 teachers (22.5%) strongly disagreed and 16 (14.2%) selected scale 2, indicating that 36.3% of respondents did not view administrative duties as excessively burdensome. In contrast, 27 teachers (23.9%) were neutral, reflecting diverse opinions regarding the impact of administrative work. However, 21 teachers (18.6%) agreed and 24 (21.2%) agreed to a great extent, meaning 39.8% of participants perceived administrative responsibilities as overwhelming and disruptive to their teaching time. This near balance between disagreement and agreement suggests differing experiences among teachers, possibly influenced by position, workload distribution, or departmental expectations. The findings highlight that administrative overload is a concern for a significant proportion of university teachers, which could contribute to stress, time pressure, and eventually burnout if not adequately managed through institutional support and fair task allocation.

Section C: Work-Life Balance I feel that I am able to maintain a healthy balance between work and personal life (1 = Strongly Disagree, 5 = Strongly Agree)

113 ОТВЕТОВ

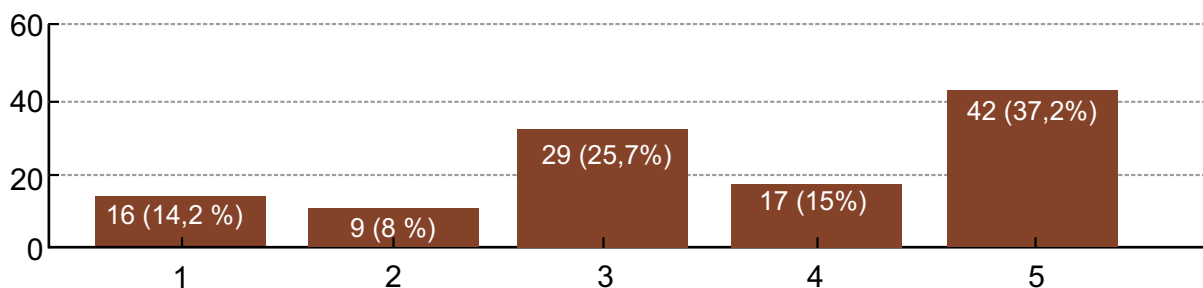

Figure 4. Respondents' Agreement with the Statement "I feel that I am able to maintain a healthy balance between work and personal life"

The above chart indicates generally positive perceptions among respondents. The majority of teachers – 42 (37.2%) showed a high level of agreement and 17 (15%) agreed, representing 52.2% taken together, reported being able to maintain a healthy work-life balance. Conversely, 29 teachers (25.7%) selected the neutral option, illustrating inconsistent experiences or fluctuating balance depending on workload and personal circumstances. On the other hand, 16 teachers

(14.2%) strongly disagreed and 9 (8%) selected scale 2, indicating that 22.2% struggled to sustain a balance between professional and personal responsibilities. These findings suggest that although most teachers perceive their work-life balance positively, a notable minority continue to face challenges in managing time and stress. Such disparities could stem from differences in teaching load, family obligations, or institutional expectations, emphasizing the need for supportive workplace policies that promote staff well-being and prevent burnout.

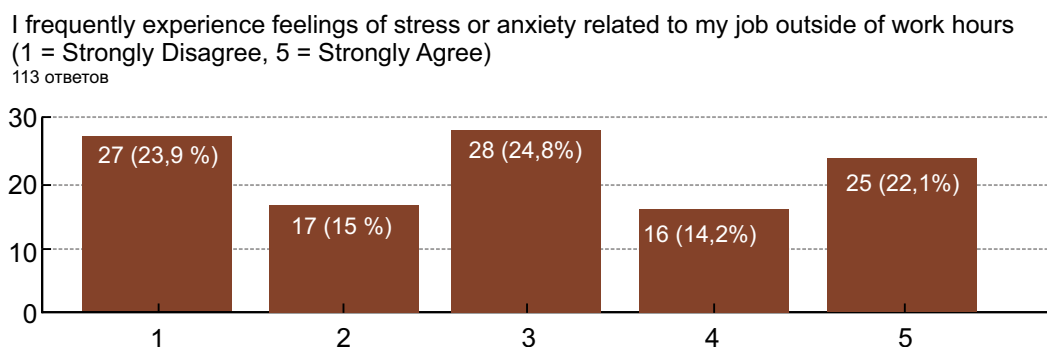

Figure 5. Frequency of teachers experiencing job-related stress outside of work hours.

Data in the above distribution depicts that 25 teachers (22.1%) fully agreed and 16 (14.2%) agreed, indicating that 36.3% of respondents experience work-related stress or anxiety beyond working hours, suggesting that over a third of educators struggle to disconnect from professional responsibilities, a prevalent symptom of emotional exhaustion and early-stage burnout. By contrast, 28 teachers (24.8%) provided neutral responses, possibly indicating fluctuating or situational stress levels. On the other end, 27 teachers (23.9%) strongly disagreed and 17 (15%) disagreed, totaling 38.9%, which implies that many teachers manage to maintain boundaries between work and personal life. The nearly balanced pattern suggests that stress management and institutional support mechanisms vary significantly across individuals and departments, warranting further attention to workplace mental health initiatives.

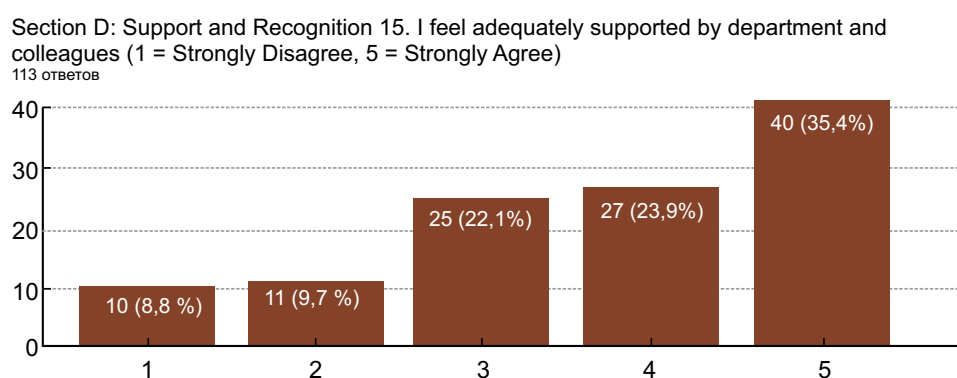

Figure 6. Percentage of Respondents Agreeing that They Feel Adequately Supported by Their Department and Colleagues

Most educators for the statement “Section D: Support and Recognition, “I feel adequately supported by my department and colleagues, responded that they perceive a strong sense of professional support within their workplace. A total of 40 teachers (35.4%) strongly agreed and 27 (23.9%) agreed, showing that 59% of respondents feel well supported by their departments and colleagues. This high percentage reflects a generally positive institutional climate that may

help mitigate burnout and foster collaboration. Additionally, 25 teachers (22.1%) selected a neutral response, pointing to that some teachers experience inconsistent or context-dependent support. However, 10 teachers (8.8%) strongly disagreed and 11 (9.7%) disagreed, totaling 18.5%, indicating that a minority of teachers may feel isolated or collegial and departmental support is a significant protective factor against burnout, yet continuous efforts are needed to ensure equitable support and recognition for all faculty members across the institution.

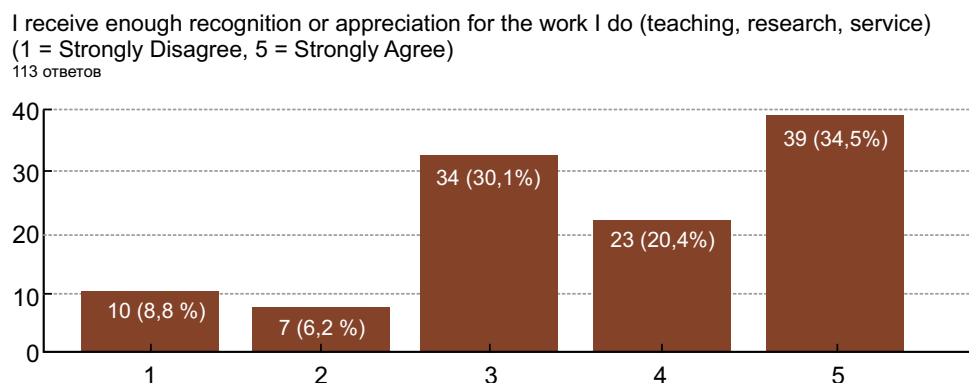

Figure 7. Perceived Recognition and Appreciation for Academic Work

A significant proportion – 39 teachers (34.5%) strongly agreed, and 23 (20.4%) agreed, indicating that 54.9% of respondents perceive sufficient recognition from their institutions. This positive trend suggests that acknowledgment of academic efforts may contribute to higher job satisfaction and motivation, potentially reducing burnout risk. However, 34 teachers (30.1%) chose a neutral response, implying that recognition may not be consistent across departments or roles. Meanwhile, 10 educators (8.8%) strongly disagreed, and 7 (6.2%) disagreed, representing 15% of participants who feel underappreciated. This group may experience lowered morale or engagement. From a broader perspective, the results highlight that while most faculty members feel recognized, institutions are advised to strengthen formal appreciation systems to ensure all academic contributions are equitably valued and rewarded.

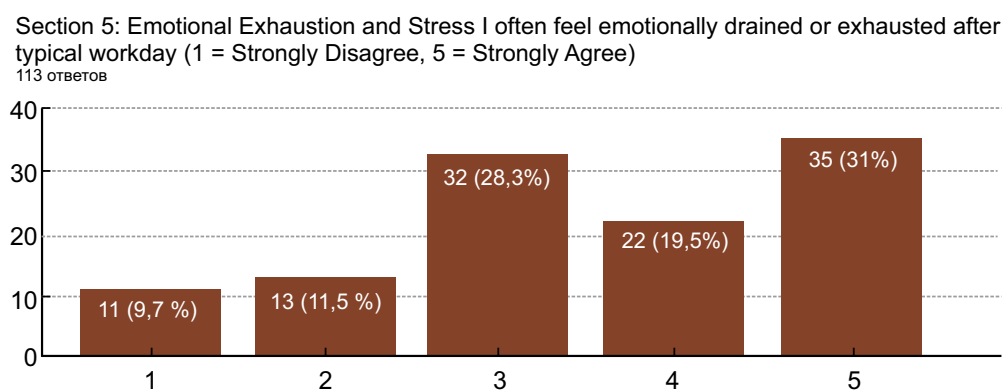

Figure 8. Levels of emotional exhaustion among university teachers (Section 5: Emotional exhaustion and stress)

The findings above suggest that the emotional demands of teaching, research, and administrative duties significantly impact educators' well-being. In general, the survey results for the statement *"I often feel emotionally drained or exhausted after a typical workday"* demonstrate

that a substantial portion – 35 teachers (31%) expressed a strong agreement 32 teachers (28.3%) opted for a neutral response, possibly reflecting fluctuating stress levels depending on workload intensity or institutional support. Along with 11 teacher educators (9.7%) who strongly disagreed and 13 (11.5%) who disagreed, totaling 21.2% suggesting that a smaller group manages to maintain emotional resilience or effective coping mechanisms. Overall, the outcomes emphasize that emotional exhaustion is widespread in the academic environment, underscoring the need for higher institutions to implement mental health support programs and workload management strategies.

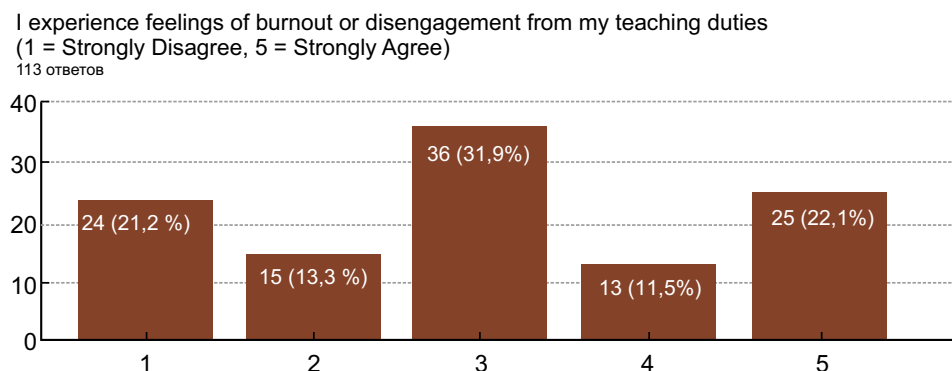

Figure 9. Distribution of responses to the statement “I experience feelings of burnout or disengagement from my teaching duties”

Regarding the statement “I experience feelings of burnout or disengagement from my teaching duties,” the data reveal a notable presence of burnout symptoms among university teachers. Altogether, 25 teachers (22.1%) expressed strong agreement, and 13 (11.5%) agreed, meaning that 33.6% of respondents experience significant burnout or detachment from their professional responsibilities. This highlights the emotional and psychological toll of sustained workloads and performance pressures in academia (Cinaglia et al., 2024). In comparison, 36 teachers (31.9%) expressed a neutral stance signifying ambivalence or occasional experiences of burnout that may fluctuate depending on workload and support systems. In contrast, 24 teachers (21.2%) showed firm opposition and 15 (13.3%) disagreed, representing 34.5% of respondents who appear to maintain engagement and resilience in their teaching roles. Overall, the data reveal a balance between those who are affected and those who cope effectively, emphasizing the need for institutional strategies to address burnout prevention and promote teacher well-being.

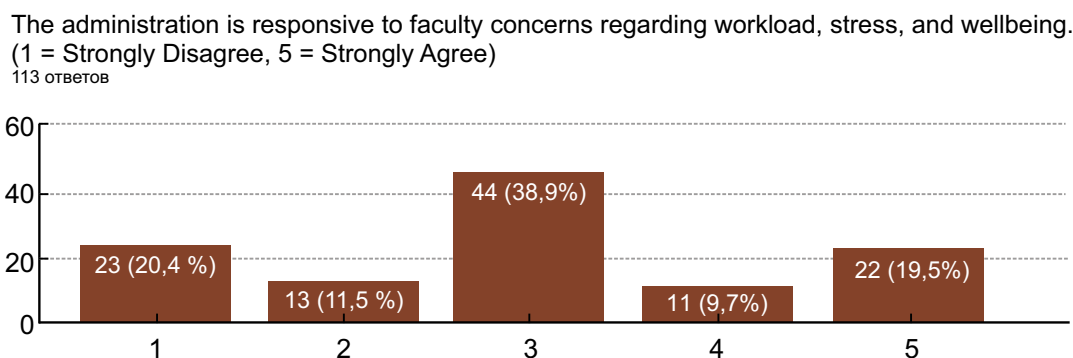

Figure 10. Distribution of responses to the statement “The administration is responsive to faculty concerns regarding workload, stress, and well-being”

Survey responses for the statement *“The administration is responsive to faculty concerns regarding workload, stress, and well-being”* reveal mixed perceptions and varied perceptions among university educators. A plurality of participants – 44 teachers (38.9%) selected the neutral option, implying uncertainty or inconsistency in how administrative responsiveness is experienced across departments. In parallel, 22 teachers (19.5%) showed a high level of agreement and 11(9.7%) agreed, totaling 29.2% who view their administration as attentive to staff wellbeing and workload concerns. Conversely, 23 teachers (20,4%) strongly disagreed and 13 (11.5%) disagreed, making up 31.9% who perceive limited responsiveness from leadership. This nearly balanced division between positive and negative perceptions points to a need for clearer communication channels and more proactive institutional measures addressing teacher stress and workload. Strengthening administrative engagement and transparency could enhance trust and contribute to healthier, more supportive academic environments.

The findings of this study reveal that burnout among university teachers in Kazakhstan is influenced by several interrelated work environment factors, including workload, time-management, work-life balance, administrative support, and recognition. Overall, the data showcased that while many teachers remain dedicated and engaged, a significant proportion experience emotional exhaustion, stress, the feelings of disengagement from their academic duties. This aligns with previous research indicating that excessive workload and insufficient workload and insufficient institutional support are major contributors to teacher burnout in higher education (Maslach et al., 2001).

Teachers reported that administrative duties, such as meetings, reporting, and committee work, oftentimes detract from teaching and research time. More than half of the participants agreed that their workload was consistently overwhelming. These results correspond with international studies showing that academic staff frequently face increasing demands without proportional reductions in responsibilities (Kinman & Jones, 2008). The combination of administrative burden and limited time for class preparation appears to be a key factor contributing to fatigue and decreased motivation.

However, the data also revealed positive trends. Many respondents indicated that they receive adequate support from colleagues and departments, and that their efforts are often recognized. Collegial relationships and recognition of professional achievements were shown to mitigate stress and serve as protective factors against burnout. This supports the findings of Skaalvik and Skaalvik (2017), who argue that social support and appreciation with academic institutions enhance teachers’ sense of belonging and reduce emotional exhaustion.

Work-life balance emerged as another critical factor. While a considerable number of teachers reported maintaining a healthy balance, nearly half experienced stress and anxiety related to work outside of official hours. This suggests a need for universities to establish clearer boundaries and promote policies that support psychological well-being and personal time.

Finally, perceptions of administrative responsiveness were divided. Many educators remained neutral or uncertain about whether university leadership effectively addresses issues of workload and wellbeing. It indicates the significance of transparent communication and consistent institutional engagement with faculty concerns. The study highlights both challenges and strengths within Kazakhstani universities. While collegial support and recognition remain strong, workload, emotional strain, and inconsistent administrative responsiveness continue to threaten teacher wellbeing. Addressing these issues through evidence-based policies and support systems will be essential for fostering sustainable academic environments and reducing burnout among higher education professionals.

Conclusion

The findings of this study provide significant insights into the work environment factors contributing to burnout among university teachers in Kazakhstan. The data revealed that high workload, limited time for preparation, and increasing administrative responsibilities are central causes of emotional exhaustion and disengagement. More than half of the respondents reported feeling overwhelmed by their professional duties, aligning with Maslach et al. (2001) theory of burnout, which emphasizes workload and time pressure as primary stressors in academic contexts.

Despite these challenges, the study also identified protective factors that mitigate burnout. Collegial support, departmental cooperation, and recognition of academic contributions emerged as key elements that promote resilience and engagement among faculty. Teachers who reported receiving adequate recognition or appreciation demonstrated higher levels of job satisfaction and lower emotional fatigue, supporting Skaalvik and Skaalvik's (2017) findings that professional acknowledgment enhances motivation and psychological well-being.

However, the study also highlighted variability in perceptions of administrative responsiveness. Approximately one-third of teachers expressed uncertainty or dissatisfaction with how their institutions address workload and well-being concerns. This inconsistency reflects the need for more transparent communication, participatory decision-making, and institutional policies that prioritize mental health and sustainable work practices.

Furthermore, issues related to work-life balance remain critical. Many teachers experience stress or anxiety outside work hours, suggesting that professional boundaries are blurred. As Kinman and Jones (2008) argue, maintaining clear separation between personal and professional domains is essential for long-term teacher effectiveness and mental health.

In conclusion, the study demonstrates that burnout among Kazakhstani university teachers is not solely an individual issue but a systemic challenge shaped by institutional structures, expectations, and support systems. Enhancing administrative responsiveness, promoting recognition, and fostering a supportive academic culture are scientifically justified strategies to reduce burnout and strengthen the higher education workforce in Kazakhstan.

Conflict of interests, acknowledgements, and funding information.

The article contains no conflicts of interest.

Contribution of the authors. A. Zadakhanova was responsible for defining research objectives and tasks, designing the research methodology, collecting data, and conducting analysis of the collected materials. A. Nabidullin was responsible for planning the research, verifying the gathered metadata, and analyzing.

References

- Amanova, L. (2023). Work-life balance and emotional burnout among female academics in Kazakhstan. *Journal of Higher Education Studies*, 12 (2), 45–58.
- Cinaglia, C., Montgomery, D.P., & Coss. M.D. (2024). Emotionally (in) hospitable spaces: Reflecting on language teacher–teacher educator collaboration as a source of emotion labor and emotional capital. *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*, 62(3), 1321–1347.
- Courtney, M., Karakus, M., Sharplin, E., Hernández-Torrano, D., Helmer, J., & Jumakulov, Z. (2023). The role of teacher selection criteria and preparation on teacher self-efficacy, satisfaction,

and commitment: an analysis of Kazakhstani TALIS data. *Teacher Development*, 27(3), 394–414. <https://doi.org/10.1080/13664530.2023.2176354>

Gillespie, N. A., Walsh, M., Winefield, A. H., Dua, J., & Stough, C. (2001). Occupational stress in universities: Staff perceptions of the causes, consequences and moderators of stress. *Work & Stress*, 15(1), 53–72. <https://doi.org/10.1080/02678370117944>.

Kadirova, S. (2021). Academic pressure and burnout in Kazakhstani universities: A faculty perspective. *Central Asian Education Review*, 8 (1), 23–37.

Kinman, G., & Jones, F. (2008). A life beyond work? Job demands, resources and work-life balance in UK academics. *Quality in Higher Education*, 14 (1), 37–51.

Kurmanaliyeva, A. (2019). Work-related stress and coping among Kazakhstani teachers. *Central Asian Journal of Education*, 5 (2), 5–56.

Maslach, C., Schaufeli, W. B., & Leiter, M. P. (2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology*, 52, 397–422.

Montgomery, C., & Rupp, A. A. (2005). A meta-analysis for exploring the diverse causes and effects of stress in teachers. *Canadian Journal of Education*, 28 (3), 458–486.

Nazarova, S., & Ospanova, D. (2021) Challenges of academic workload in Kazakhstani higher education institutions. *Bulletin of Education and Science*, 89 (4), 67–75.

Niyazbekova, S., Tashkenbayeva, Z., & Kassenova, M. (2020). University governance and academic stress in Kazakhstan's higher education. *Eurasian Journal of Educational Research*, 85, 123–139.

Ospanova, A., Turdygylova, G., & Bakenova, A. (2018). Development of Reflexive Abilities of A Foreign Languages Teacher. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 123(2), 139–146. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-123-2-139-146>

Sagintayeva, A., & Kurakbayev, K. (2015). Understanding the Bologna Process reforms in Kazakhstan: A policy transfer perspective. *European Education*, 47 (1), 34–52.

Schaufeli, W. B., & Taris, T. W. (2014). A meta-analysis of burnout antecedents and outcomes. *Journal of Occupational Health Psychology*, 19 (2), 163–182.

Skaalvik, E. M., & Skaalvik, S. (2017). Still motivated to teach? A study of school context variables, stress, and job satisfaction among teachers in Norway. *Educational Psychology*, 37 (5), 611–629.

Slišković, A., & Seršić, D. (2011). Work stress among university teachers: Gender and position differences. *Archives of Industrial Hygiene and Toxicology*, 62 (4), 299–307.

Zhexenova, G., & Mukhambetova, D. (2022). Challenges in academic work environments in Kazakhstan's public universities. *Education and Development Studies*, 10(4), 89–101.

А.С. Набидуллин¹, А.А. Задаханова^{2*}, Д.Б. Исмаилова³

^{1,3}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Университет оқытушыларының кәсіби күйзелісіне әсер ететін жұмыс ортасы факторлары

Аңдатпа. Бұл зерттеу Қазақстандағы университет оқытушыларының кәсіби күйзелісіне (эмоционалдық сарқылуына) ықпал ететін жұмыс ортасы факторларын қарастырады. Сипаттамалық сауалнама дизайны негізінде педагогикалық жоғары оқу орындарының 113 оқытушысынан мәліметтер жиналды. Зерттеу барысында жұмыс жүктемесі, уақыт-

ты басқару, жұмыс пен жеке өмір теңгерімі және институционалдық қолдау бойынша оқытушылардың көзқарастары талданды. Нәтижелер шамадан тыс жұмыс жүктемесі мен әкімшілік міндеттердің эмоционалдық сарқылу мен кәсіби енжарлықтың негізгі себептері екенін көрсетті. Респонденттердің жартысынан астамы шамадан тыс жүктемені сезінетінін хабарлады, ал аз бөлігі төзімділік пен тиімді күресу стратегияларын танытты. Әріптестік қатынастар мен кәсіби еңбекті мойындау сияқты оң факторлар күйзелісті төмендетуге және уәждемені арттыруға ықпал ететіні анықталды. Дегенмен, әкімшіліктің оқытушылардың әл-ауқаты мен жұмыс жүктемесіне қатысты мәселелерге жауаптылығына байланысты пікірлер әртүрлі болды, бұл институционалдық тәжірибелердегі сәйкессіздіктерді көрсетеді. Зерттеу нәтижелері кәсіби күйзеліс жеке себептермен ғана емес, сонымен қатар ұйымдық құрылымдар, қолдау тетіктері мен мойындау жүйелері арқылы да анықталатынын айқындайды. Бұл қорытындылар жүктемені теңгеру, әкімшілік өзара іс-қимылды нығайту және оқытушылардың әл-ауқаты мен өнімділігін қамтамасыз ету үшін қолдаушы академиялық мәдениетті қалыптастырудың маңыздылығын айқындайды.

Түйін сөздер: кәсіби күйзеліс, жұмыс ортасы, университет оқытушылары, Қазақстан, әл-ауқат, жоғары білім, педагогтар.

А.С. Набидуллин¹, А.А. Задаханова^{2*}, Д.Б. Исмаилова³

^{1,3}Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

²Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

Факторы рабочей среды, способствующие профессиональному выгоранию университетских преподавателей

Аннотация. В исследовании рассматриваются факторы рабочей среды, способствующие профессиональному выгоранию преподавателей университетов в Казахстане. На основе описательного опросного дизайна были собраны данные от 113 преподавателей педагогических вузов для изучения их восприятия рабочей нагрузки, управления временем, баланса между работой и личной жизнью, а также институциональной поддержки. Результаты показывают, что чрезмерная нагрузка и административные обязанности являются основными причинами эмоционального истощения и потери вовлеченности в преподавательскую деятельность. Более половины респондентов сообщили о чувстве перегруженности, в то время как меньшая часть продемонстрировала устойчивость и эффективные стратегии совладания со стрессом. Положительное влияние оказывают коллегиальные отношения и признание заслуг, которые снижают уровень выгорания и повышают мотивацию. Вместе с тем мнения относительно отзывчивости администрации на вопросы, связанные со стрессом и благополучием преподавателей, оказались разделенными, что отражает непоследовательность институциональных практик. Исследование приводит к выводу, что профессиональное выгорание является системной проблемой, определяемой организационными структурами, механизмами поддержки и системами признания, а не только индивидуальными факторами. Полученные результаты подчеркивают важность обеспечения сбалансированной нагрузки, укрепления административного взаимодействия и формирования поддерживающей академической культуры для сохранения благополучия и продуктивности преподавателей в системе высшего образования Казахстана.

Ключевые слова: профессионально выгорание, рабочая среда, преподаватели университетов, Казахстан, благополучие, высшее образование, педагоги.

References

- Amanova, L. (2023). Work-life balance and emotional burnout among female academics in Kazakhstan. *Journal of Higher Education Studies*, 12 (2), 45–58.
- Cinaglia, C., Montgomery, D.P., & Coss, M.D. (2024). Emotionally (in) hospitable spaces: Reflecting on language teacher–teacher educator collaboration as a source of emotion labor and emotional capital. *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*, 62(3), 1321–1347.
- Courtney, M., Karakus, M., Sharplin, E., Hernández-Torrano, D., Helmer, J., & Jumakulov, Z. (2023). The role of teacher selection criteria and preparation on teacher self-efficacy, satisfaction, and commitment: an analysis of Kazakhstani TALIS data. *Teacher Development*, 27(3), 394–414. <https://doi.org/10.1080/13664530.2023.2176354>
- Gillespie, N. A., Walsh, M., Winefield, A. H., Dua, J., & Stough, C. (2001). Occupational stress in universities: Staff perceptions of the causes, consequences and moderators of stress. *Work & Stress*, 15(1), 53–72. <https://doi.org/10.1080/02678370117944>.
- Kadirova, S. (2021). Academic pressure and burnout in Kazakhstani universities: A faculty perspective. *Central Asian Education Review*, 8 (1), 23–37.
- Kinman, G., & Jones, F. (2008). A life beyond work? Job demands, resources and work-life balance in UK academics. *Quality in Higher Education*, 14 (1), 37–51.
- Kurmanaliyeva, A. (2019). Work-related stress and coping among Kazakhstani teachers. *Central Asian Journal of Education*, 5 (2), 5–56.
- Maslach, C., Schaufeli, W. B., & Leiter, M. P. (2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology*, 52, 397–422.
- Montgomery, C., & Rupp, A. A. (2005). A meta-analysis for exploring the diverse causes and effects of stress in teachers. *Canadian Journal of Education*, 28 (3), 458–486.
- Nazarova, S., & Ospanova, D. (2021) Challenges of academic workload in Kazakhstani higher education institutions. *Bulletin of Education and Science*, 89 (4), 67–75.
- Niyazbekova, S., Tashkenbayeva, Z., & Kassenova, M. (2020). University governance and academic stress in Kazakhstan's higher education. *Eurasian Journal of Educational Research*, 85, 123–139.
- Ospanova, A., Turdygylova, G., & Bakenova, A. (2018). Development of Reflexive Abilities of A Foreign Languages Teacher. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 123(2), 139–146. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-123-2-139-146>
- Sagintayeva, A., & Kurakbayev, K. (2015). Understanding the Bologna Process reforms in Kazakhstan: A policy transfer perspective. *European Education*, 47 (1), 34–52.
- Schaufeli, W. B., & Taris, T. W. (2014). A meta-analysis of burnout antecedents and outcomes. *Journal of Occupational Health Psychology*, 19 (2), 163–182.
- Skaalvik, E. M., & Skaalvik, S. (2017). Still motivated to teach? A study of school context variables, stress, and job satisfaction among teachers in Norway. *Educational Psychology*, 37 (5), 611–629.
- Slišković, A., & Seršić, D. (2011). Work stress among university teachers: Gender and position differences. *Archives of Industrial Hygiene and Toxicology*, 62 (4), 299–307.
- Zhexenova, G., & Mukhambetova, D. (2022). Challenges in academic work environments in Kazakhstan's public universities. *Education and Development Studies*, 10(4), 89–101.

Information about the authors:

Nabidullin Aibolat Sarsenbayevich – PhD, Senior Lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: aibosha@mail.ru, ORCID: 0000-0003-0331-9562.

Zadakhanova Aliya Azatkhanovna – corresponding author, Master of Humanities, Teacher, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: zadakhanova.a@qyzpu.edu.kz, ORCID: 0000-0001-6111-7382.

Ismailova Dariga Bazylkhankyzy – Master's Degree, Senior lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: kazakhstan.di@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5350-4331

Набидуллин Айболат Сарсенбайұлы – PhD, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: aibosha@mail.ru, ORCID: 0000-0003-0331-9562

Задаханова Алия Азатхановна – хат-хабар үшін автор, гуманитарлық ғылымдар магистрі, оқытушы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: zadakhanova.a@qyzpu.edu.kz, ORCID: 0000-0001-6111-7382.

Исмаилова Дариға Базылханқызы – магистр, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: kazakhstan.di@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5350-4331.

Набидуллин Айболат Сарсенбаевич – PhD, старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: aibosha@mail.ru, ORCID: 0000-0003-0331-9562

Задаханова Алия Азатхановна – автор для корреспонденции, магистр гуманитарных наук, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан. E-mail: zadakhanova.a@qyzpu.edu.kz, ORCID: 0000-0001-6111-7382.

Исмаилова Дариға Базылханқызы – магистр, старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан. E-mail: kazakhstan.di@mail.ru, ORCID: 0000-0001-5350-4331.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ/
METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND
LITERATURE/ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА
И ЛИТЕРАТУРЫ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-153-4-343-358>

IRSTI 17.01.09

Research article

G.T. Ospanova¹ , K.S. Kulmanov² , A.Sh. Askarova^{3*}

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,

²L.N.Gumilyov Eurasian University, Astana, Kazakhstan,

³Kazakhstan branch of Lomonosov Moscow State University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: ¹Maryama140870@gmail.com, ²Kuandik_1971@mail.ru, ³altynai-74@mail.ru)

EFFECTIVE METHODS OF TEACHING THE IMAGE OF A TEACHER IN KAZAKH
PROSE

Abstract. The article considers new methods of teaching the image of a teacher in Kazakh prose. The place of a teacher in the upbringing of youth and generations through literary works and the consideration of his artistic depiction in Kazakh prose will enrich the topic. Analyzing the essence and content of teaching the great personality of a teacher who educates the young generation through literary works, a comprehensive analysis of the definitions of the concept is made. The purpose of the study is to identify effective ways of educating students through works that define the image of a teacher. Focusing on the concepts of 'teacher' and 'tutor' in the Kazakh worldview, the difference between their role in modern society and their role in literary works is distinguished.

The novelty of the study is that the thematic ideas and searches of Kazakh writers in the creation of the image of a teacher in the methodology of teaching the Kazakh language were analyzed, and effective teaching methods were considered. The study was the first to examine and analyze the methodology for studying the image of a teacher in Kazakh prose, its spiritual, ethical and aesthetic nature. The results of the study have the potential to be used in the methodology of teaching literature and the Kazakh language, in the field of aesthetic education of students in the field of combining language and education.

Keywords: Kazakh prose, literary work, teacher, educator, aesthetic education, artistic image, teaching methods.

Received: 15.09.2025; Revised: 10.12.2025; Accepted: 23.12.2025; Available online: 29.12.2025

Introduction

In Kazakh prose, the image of a teacher is one of the artistic images that plays an important role in the promotion of spiritual values, the upbringing of the generation and education. Through this image, pupils and students are instilled with the national spirit and moral values, feelings of responsibility and hard work. Therefore, studying the image of a teacher is not only a literary analysis, but also an important tool for educating future specialists. In Kazakh prose, a variety of images and artistic images are comprehensively developed, and each of them has firmly found its place. Among them, along with traditional figures such as women, men, khans and heroes, the image of a teacher also has special significance and occupies a special place in literary works.

The image of a teacher is reflected in many works of art as the main character, and its role in the promotion of education and moral values is comprehensively revealed. However, it is noticeable that the image of a teacher in Kazakh literature is still not deeply covered from a scientific point of view, especially in the direction of studying the teaching process and pedagogical methods. Nowadays, the image of a teacher is often the object of artistic linguistic analysis, and its meaning and role are considered only in the context of literary aspects. At the same time, the concept of a teacher is of great importance in the development of humanity and the upbringing of generations, in the field of education. A teacher is not only a teacher, but also a spiritual leader, educator and a person who shapes the future of society, and his place in society is especially appreciated.

It is the teachers who educate and educate any future poet, writer, scientist, cultural and public figure, citizens ready to hold the reins of the country, and people of various professions. That is why the role of teachers in society is unique and important. In the process of development and prosperity of our modern sovereign country, the increase in spiritual and cultural requirements further strengthens the need to study the image of a teacher. Studying the image of a teacher is an important goal that contributes to strengthening national unity, renewing our national identity, and providing the younger generation with high-quality education and deep upbringing.

There are a number of unresolved issues in the study of the effectiveness of the process of teaching the image of a teacher in Kazakh prose. The most important of them is that the content and methodology of conveying the image of a teacher in the Kazakh national consciousness to students through prose works should be broad and comprehensive. Future teachers should clearly understand and deeply feel their responsibility and spiritual duties in the upbringing of their generation. The fact that the work of a teacher receives due support from society is an important factor in increasing its status. Presently, introducing and glorifying the image of a teacher through literary works determines the relevance and importance of our research work. This is because current students - future teachers - receive the necessary knowledge and experience to become professional masters of their profession through comprehensive knowledge of the image of a teacher in literature. This, in turn, will lead to a deeper understanding of their activities and increase their motivation for work.

The use of effective methods of teaching the image of a teacher in Kazakh prose in the modern pedagogical process is a guarantee of improving the quality of education and achieving successful results in the direction of education. These methods allow us to reveal the deep meaning of works of art, develop the creative abilities of students, and also understand the essence of teaching. In this regard, the study of effective methods of teaching the image of a teacher in Kazakh prose is one of the relevant directions that contribute to the modernization and improvement of the educational process.

Literature review

Scholarly discourse acknowledges that the image of the teacher in literature is deeply intertwined with national traditions, cultural values, and the historical reputation of educators within Kazakh society. In traditional Kazakh culture, the teacher held an esteemed position as a source of wisdom and moral authority. Classical literary works further reinforce this perception by depicting teachers as characters who profoundly influence the ethical and intellectual formation of younger generations.

A range of studies emphasizes that Kazakh oral and written traditions have long cultivated respect toward educators, assigning them the responsibility of shaping the spiritual worldview of society. This is reflected in proverbs, folklore, and early literary narratives. However, in later periods, concerns emerged regarding the diminishing social status of teachers, underscoring the necessity of literary-based pedagogical renewal.

Modern scholars (including Auezov researchers, Kabdolov, Bitibaeva, Aliyeva, and others) analyze the teacher's role within literary texts, focusing on pedagogical influence, methodological implications, and the relevance of problem-based learning in literary education. Nevertheless, the methodological foundations for the systematic teaching of the teacher's image remain underdeveloped, indicating a gap in the pedagogical literature and motivating the present study.

Methodology

The research is based on an integrative methodological framework that combines:

- textual content analysis of literary works illustrating the teacher's image;
- comparative literary analysis of key texts representing pedagogical themes;
- pedagogical methodology grounded in contemporary educational theory;
- problem-based and student-centered learning approaches;
- qualitative evaluation of teaching effectiveness through literary material.

The dual focus on theoretical and practical components ensures a comprehensive approach to determining effective strategies for teaching the teacher's image in literary and pedagogical contexts.

Methods

Content analysis method was used to systematize the textual information related to the image of a teacher in the works was systematically analyzed, and their main pedagogical ideas and educational value were structured. This method allowed us to clarify the content of teaching activities.

In this study, various methods were used to identify effectiveness of teaching the image of a teacher through the Kazakh prose. The study was organized from a theoretical and practical perspectives. It was important to study the works of M. Imanzhanov 'The First Months' and Z. Kabdolov 'My Auezov', which showed the image of a teacher in Kazakh literature (Kabdolov, 1997). 'A teacher was defined as a person with a kind heart who tries to kindle the light of knowledge in every child.

Literary analysis enhanced to make the analyses of the literary works that reveal the image of a teacher through the Kazakh prose, especially works such as M. Imanzhanov's 'First Months' and Z. Kabdolov's 'My Auezov' which were carefully read and analyzed as research materials. They helped to teach the image of a teacher in Kazakh literature and define teaching methods to students. Using this method, the artistic features and pedagogical ideas of the image of a teacher in the works were identified.

Results and discussion

In literary criticism and pedagogy, the image of a teacher is considered as an image of a person in works of art. He is not only a professional specialist, but also a character who gives spiritual nourishment to the generation, an educator, and a role model. The image of a teacher in Kazakh prose is formed on the basis of national mentality and traditional values, and is a mirror of national identity and spirituality. A teacher is a source of knowledge and education, an important figure who contributes to the spiritual development of society and the formation of moral foundations. In a general sense, a teacher is a person who is not limited to educating a pupil or student, but also forms their personal qualities and sets their life course.

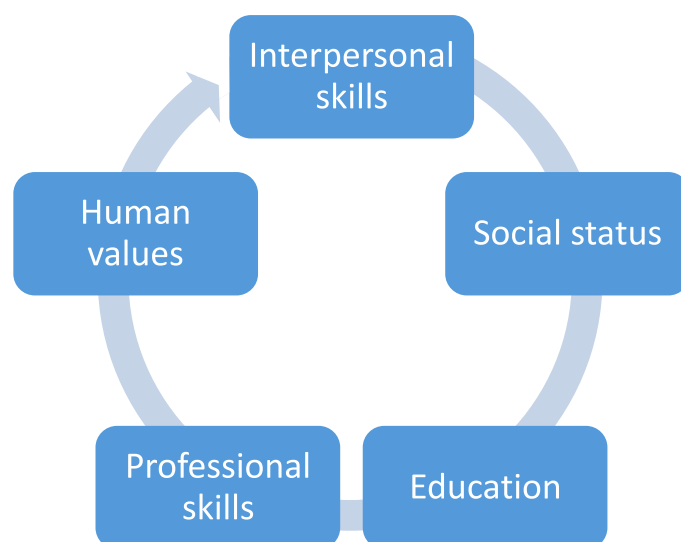
The concept of a teacher occupies a special place in the national consciousness of the Kazakh people, and the status of a teacher was high in traditional life. It is known that in the tradition of our ancestors or in the experience of older generations, there was a practice of listening to poetry for hours, memorizing it, and thereby achieving spiritual maturity. It seems that in the period when there were no special schools and textbooks, the level of mastery of poetry was higher than today. The evidence for this is the fact that it has been passed down from mouth to mouth and has reached the present day, and the fact that a single poem has been transformed into several versions (Zhumakaeva, 2015).

Educational organizations are trying to create an educational environment that affects the mastery of subject content and language. Each subject has its own language style, which can be called the 'scientific language' or 'academic language' of a particular subject. Scientific language is the main tool used to study the content of the subject, improve thinking skills and work with the main concepts of the subject content (Kushmurzina et al, 2018).

Our ancestors have long attached importance to the upbringing of an educated generation. Once upon a time, our ancestors, who were farsighted among the people, would hand over their children to good people who were famous for their science, knowledge or art, saying, 'The bones are mine, the meat is yours'. Among our people, regardless of their age, teachers and mullahs who provide education highly valued. The work of teaching and learning was considered the most rewarding and most valuable work. The image of a teacher is often found in works of art and folk literature in phrases. In works of art related to the concept of a teacher, the phrase 'The best charity is to learn knowledge and teach it to others' is evidence of the high status of an open-minded, educated person and the great respect and honor of a teacher (Mambetov et al, 2018). However, it is known that later, it is often said that the value of a teacher has been lost and his work is being ignored.

It is very important to introduce the image of the teacher in Kazakh prose to students in higher, secondary schools, and educational institutions from a cognitive, educational, and aesthetic perspective by identifying the accumulated ideological and artistic values of the image of the teacher and the peculiarities inherent in his image, as well as the pedagogical and psychological characteristics. It is very important to reveal the characteristics of the embodiment, artistic features, function and status of the image of the teacher in Kazakh prose, to determine the 'ideal' of the teacher in Kazakh knowledge, to study his role, and to propose a methodology for teaching and introducing him [Azatbakhyt et al, 2022].

From a pedagogical point of view, a teacher is an organizer of the educational process, a founder of teaching methods, and a facilitator of the student's personal abilities. His or her function is not limited to providing information, but also includes developing the student's thinking skills, awakening creativity, and forming moral education. In the following Picture 1, we can highlight the main functions and perceptions of the image of a teacher.

Picture 1- Framework of an image of a teacher

In the course of studying the image of a teacher in Kazakh prose, the following main characteristics are identified:

Interpersonal skills: A teacher has the abilities and behaviors that help a personality to communicate, interact and work effectively with others, like listening, conflict resolution, teamwork, empathy verbal and non-verbal communication, and building interpersonal relations.

- Educational role: A teacher not only provides the generation with knowledge, but also forms its spiritual and moral qualities.

- Human values: A teacher is a transmitter of the national traditions and culture of the people to the next generation.

-Professional skills: A teacher's professional level is reflected in his/her relationship with his/her students, in teaching methods.

- Social status: A teacher's status is an important measure of social and moral status in society.

Based on these definitions and conclusions, considering the methods of teaching the image of a teacher in Kazakh prose will allow for a deeper understanding of its content, and for pupils and students to master this image in a comprehensive way.

The characteristics of the artistic mastery of the image of a teacher in Kazakh prose are much different from the presentation of his/her image in prose. The reason for this is that the artistic methods used by authors and Kazakh writers in the artistic image of a teacher in general, the features of presenting the image of a teacher and creating his/her own unique portrait and personality are different. The multifaceted nature and breadth of meaning of the image of a teacher require many ideological searches. In this direction, the fact that Kazakh writers engage in some ideological searches in the image of a teacher can be recognized as the signature of that writer in his own Kazakh prose.

The relevance of opinions about the teacher to the present day is also an important issue. The student, having read and familiarized with the work assigned to him, expands his worldview, and in the future becomes a conscious and educated citizen. Therefore, it is very important to give priority to the role of the image of the teacher in Kazakh prose in providing national

education to young people. Another excerpt from M. Imanzhanov's work 'The First Months': 'The most important duty of a teacher is to instill hope and faith in the heart of a student, to create conditions for the disclosure of his abilities. Each child is unique, therefore the teacher's lesson should also be different.' This excerpt shows that the teacher takes into account the individual characteristics of students and the need to approach each student with an individual (Imanzhanov, 1950) .

If we delve into the concept of 'teacher', we cannot fail to mention the example of the outstanding educator, innovative teacher-writer of the Kazakh people M. Auezov. In this regard, we can cite another excerpt from Z. Kabdolov's work 'My Auezov': 'Auezov's lessons were always special: he not only gave knowledge on paper, but also preached life lessons and moral values. He was able to prove to his students the importance of honesty and hard work.'

We can conduct a lesson using the following methods while teaching the excerpts. First, let's analyze the problematic questions, for example:

- *Why is kindness in a teacher's heart important?*
- *Is education limited to teaching, or does a teacher have other responsibilities?*
- *What do you understand by the phrase 'every student is a teacher's hand'?*
- *How does a teacher influence a student's life?*

Methods that are appropriate for teaching methods are effective.

- Problem-based learning: The teacher explains that education is not just about providing information, but also about unlocking the potential of the child.

- Project method: Have students create a group project on the topic 'What makes a good teacher?'

- Dialogical learning: Discuss the relationship between a teacher and a student.

- Motivational method: Increase student motivation by praising the teacher's kindness and warmth.

In general, Mukhtar Imanzhanov's novel 'The First Months' is one of the first works in Kazakh literature to depict the image of a teacher. This work describes the first days of a young teacher in a village school, his relationship with students, their upbringing and struggle for education. Through the image of the main character in the novel - a young teacher, the author shows the difficulties of the rural education system, the role of a teacher in society, and his responsibility to his students.

The First Teacher - Ybray, who stands out with his very being in the history of Kazakh literature and the path of the Enlightenment idea, was conveyed to the consciousness of later generations through the life and historical appearance of such a person. The image of the Great Teacher - Ybray is expressed in the novel with an artistic projection based on historical reality. The legend and historical data line developed in parallel in the plot of the novel and logically intertwined on an artistic basis [Ayapova et al, 2020]. It is known that the word teacher came from the Arabic language. In the Arabic-Kazakh explanatory dictionary, the word 'teacher' is given the meanings and synonyms 'teacher, teacher, master'. The concept of a teacher is used in a very broad sense. He is a master who produces scientists, public figures and patriots from his workshop. The people see the fruits of his work, he serves the people.

The novel skillfully depicts the young teacher's first steps in educating village children, their desire for knowledge, and the teacher's love and care for them. Through this image, the author emphasizes the important role of a teacher in society, his responsibility in educating students.

As the main burden of the work, the contradictions in the issues of society and the teacher determine the author's own position in depicting the image of a teacher. Analyzing the above excerpts will reveal to students the role of a teacher in terms of morality and education.

This excerpt reveals the role of a teacher in teaching life values, upbringing and morality. Zeynolla Kabdolov's novel 'My Auezov' is a work in the form of an essay dedicated to the life and work of Mukhtar Auezov. In this work, the author deeply analyzes the personality of his teacher, the great writer Mukhtar Auezov, his teaching, writing, and scientific aspects. The novel-essay comprehensively describes the essence of Auezov's lectures in the university auditorium, his relationship with students, and his contribution to literature. Z. Kabdolov, by introducing the phenomenon of Auezov's teaching in his work, raises his literary image to a new level. Example: In the novel, Zeynolla Kabdolov deeply describes Mukhtar Auezov's lectures in the university auditorium, his relationship with students, his loyalty to science, and his love for the nation. Through this image, the author shows the importance of Auezov's teaching work and his place in society [Kabdolov, 1997]. M. Imanzhanov's 'First Months' and Z. Kabdolov's 'My Auezov' and 'Islands' by A. Tazhibayev represent the image of a teacher in Kazakh literature from different angles (Imanzhanov, 1950). All these three works clearly depict the role of a teacher in society, his responsibility in educating students, and the difficulties of the education system. Through these works, the authors show that a teacher is not only a teacher, but also a spiritual teacher of society, a person who shapes the future of the nation.

If there is a ray of goodness in the heart of every person, it is the work of a teacher. Imagine how much sweat he shed to instill that light in the heart of a teenager! Perhaps there is no greater honor and respect in the world than raising a person and making him a citizen?! In the spiritual education of students and instilling in them national values, the works of Ibrai and works dedicated to him can be called an indispensable treasure. By instilling the image of the perfect teacher Ibrai in the knowledge and consciousness of students, it is an indispensable way to explain the dignity of serving one's country faithfully and the path of a great profession. According to methodology of teaching Kazakh literature by K. Aitzhanova and Shokhayev, et al. there are effective teaching methods (Shokhayev et al, 1950).

Table 1 - Effective methods of using works of art in teaching the image of a teacher

	Teaching methods	Description
1	Textual analysis and discussion	After reading excerpts or the full literary text, the main theme and characters of the work, especially the image of the teacher, are analyzed with the students. Students are asked questions and their opinions are listened to. This method develops students' critical thinking and helps to deeply understand the meaning of the work.
2	Teaching through problem questions	Inviting students to think by asking complex questions about the image of the teacher in the work. For example, questions such as: 'What should be the main quality of a teacher?', 'Why should a teacher be kind?' help to reveal the educational meaning of the work.
3	Role-playing games	To give students the opportunity to clearly feel the behavior and relationship of the characters by assigning them the roles of the teacher and the student from the work. Through this method, students comprehensively understand and emotionally perceive the importance of teaching.

4	Written assignments: essay, story	To ask students to write an essay or short story about their teachers or future teachers based on the work. In addition, it is possible to suggest comparing the image of the teacher in the works with the modern teacher.
5	Group discussion	Divide students into several groups and give each group the task of analyzing a certain part or character of the work. The groups share their thoughts and draw conclusions. This method develops communication skills and teaches to take into account different opinions.
6	Use of multimedia tools	Showing videos, lectures or film clips that reflect the image of the teacher on the theme of the work of art enlivens learning and increases students' creative thinking.
7	Instilling critical thinking	Students are encouraged to critically examine the teacher's actions while reading the work, identify their strengths and weaknesses. This method helps students form their own point of view.

Using the above described effective methods while teaching the image of the teacher using literary works make students' learning more interesting and meaningful. Since these methods have great educational value, they play a very important role in developing the professional and moral qualities of future specialists. Through such approaches, students understand the deep meaning of teaching and begin to take responsibility for their future responsibilities.

Who do poets and writers often consider their teachers? For some figures, the person who taught them, for others, the person who came to them every day to give them lessons. Anyone can earn the title of teacher, but becoming a teacher is a very difficult path. Similarly, a teacher can have thousands of students, but a real student is rare. Not everyone can forever retain the image of a teacher in the minds of a student. According to Azatbakhyt, A. Tamaev, A. Kartaeva (2022), by analyzing the work about the great teacher of many writers, the brilliant writer Mukhtar Auezov, one of the figures dedicated to his great teacher, can be said to have created a complete image of his teacher through the poets and writers who listened to his lectures and saw him. Poets tried to portray their entire personality as close to reality as possible, skillfully using artistic metaphors. They revealed their true artistic talent in creating the personality of their teacher (Azatbakhyt et al, 2022) .

Aliyeva Zh.A. (2023) stated that the real-life stories deepen students' learning outcomes. For this purpose, it was found that problem-based learning is very effective in the process of literary analysis. Working with additional materials and scientific works is an effective way of this approach. Students are given problem situations, problem questions and tasks, and scientific works are sorted out according to the topic, which motivates them to search for scientific evidence and find a solution to the problem they have raised (Aliyeva, 2023).

When analyzing a literary text, students need to master the basic methodological principles of literary text analysis. This has a great impact on the formation of a future literary specialist. The problematic questions and situations posed to students should guide them in their independent search and finding a solution.

In the stories of writers, the harmony between nature and man, the fate of the characters are realistically depicted. With each reading of his work, the talent of the great artist is revealed and impresses the reader. For example, landscape plays an important role in the work of Mukhtar Auezov. The image of nature becomes a special color in each of his stories and tales, becoming

an integral part of realistic literature. This was also noted by the literary critics, like the work comprehensively introduced the image of nature into Kazakh literature, and his work in this area is very high' (Altynsarin, 2022)

When analyzing the story, the effectiveness of the methods of teaching and analyzing the literary text is especially evident. This is the main task of a literature teacher and indicates that reading and analysis are closely related, inseparable processes. The main character in Z. Kabdolov's work 'My Auezov' is his teacher Auezov Mukhtar Omarkhanuly. This work is a memoir or research work dedicated to Auezov, where the author describes the image of Mukhtar Auezov as a teacher, his moral and professional qualities. That is, the main character of the work is the great writer and teacher Mukhtar Auezov. The plot of the story is intertwined with the fate of the character and skillfully depicts the conflict between complex feelings in the inner world of a personality - cruelty and kindness, hypocrisy and honesty. In this context, the writer's artistic skill and the ability to clearly convey his idea in the work are of particular importance. The role of the teacher in analyzing such creative skill is also special: he guides students to understand such complex issues, developing their thinking.

The problem analysis method is one of the most effective methods in teaching literature. K. Bitibaeva in her work 'In-depth Teaching of Literature' emphasizes that this method makes a great contribution to increasing students' knowledge and developing their thinking activity. Problem analysis allows students to identify the main problem of the work and study it in more depth. Using this method, the teacher creates conditions for students to independently search for information and encourages creative thinking. In this regard, students can be offered 4-5 problem questions to analyze the image of the teacher in Mukhtar Auezov's work:

1. *What social or moral issues does the author raise through the character of Baktygul?*
2. *How is the contrast between cruelty and kindness reflected in the work and how does this affect the behavior of the characters?*
3. *How does the image of the teacher influence the idea of the work and the fate of the characters?*
4. *How is the inner turmoil of a person revealed in the story and what philosophical significance does this have?*
5. *How to determine the main idea of the work using the problem analysis method?*

The following task is a role-playing task:

Topic: 'Dialogue between a teacher and a student'

Objectives:

- *To convey the image of a teacher from a work in artistic language;*
- *To show the inner world and feelings of the character;*
- *To understand and analyze the main idea of a literary work.*

Task:

1. *Role plays: Students choose the roles of the main characters in the work of Mukhtar Auezov. For example, to stage a dialogue between Baktygul and his teacher.*
2. *Creating a scenario: Groups develop a short scenario according to their roles, which reflects the relationship between the teacher and the student, their thoughts and feelings.*
3. *Staging: Each group stages its scenario in front of the class.*
4. *Discussion: After the staged performances, a class discussion is held. Students express their thoughts and analyze the connection between the image of the teacher and the main idea of the work.*

Evaluation criteria:

- *Realistic role performance;*
- *Correspondence of the script to the content of the work;*
- *Depth and content of the dialogue;*
- *Active participation in group work.*
- *Using this approach, teachers help students to understand more deeply the complex ideas in literary*

works, the behavior of characters and their internal conflicts.

This approach contributes to the integration of knowledge and education and has a great impact on the spiritual growth of future specialists.

- *The task of writing an essay is very important in summing up the lesson.*
- *For example: Topic: 'Teacher is the guarantor of the future of the nation'*

Goal:

- *Understanding the role of the teacher in society;*
- *Developing creative thinking and writing skills;*
- *Showing the importance of the teacher in the upbringing of students.*

Task:

1. Understanding the topic: Explain to students the meaning of the topic 'Teacher is the guarantor of the future of the nation'.

2. Creating a plan: Identify the main ideas and create a plan before writing an essay.

3. Writing: Write an essay according to the plan. The essay should include thoughts about the role of the teacher in society, his role in the upbringing of students, and the image of the teacher in the works of Mukhtar Auezov.

4. Discussion: After writing the essay, conduct a discussion in the classroom. Students share their thoughts and exchange opinions.

Evaluation criteria:

- *Disclosure of the topic;*
- *Logical structure and consistency;*
- *Art and clarity of language;*
- *Presence of an individual opinion and its justification.*

These tasks help students develop their creative abilities, deepen their understanding and analysis of the image of the teacher in the works of Mukhtar Auezov.

For example, the importance of teachers is emphasized in the works of Mukhtar Auezov. He includes teachers in poetry as an example of education and upbringing, morality and justice. At the same time, in the prose of Sabit Mukanov and Gabit Musrepov, the characters of teachers open the minds of the younger generation and pave the way for their spiritual growth.

In general, in Kazakh literature, the image of a teacher is often presented as a symbol of the upbringing of a generation, the preservation and revival of national culture. Through teachers, authors promote moral values such as honesty, faith, hard work, greatness to the reader. In addition, the place of teachers in society, their difficulties and dignity are also comprehensively considered in prose.

Thus, Kazakh prose deeply studies the image of a teacher from an artistic point of view, reveals its spiritual and semantic aspects, and promotes national ideas in the field of education and upbringing. Teachers are depicted through literature as individuals who have lit the lamp of kindness and knowledge for generations and instilled faith in the perfect future of society. To

create a human image, the writer needs to consider high-quality material from which to create the image of that teacher. This material is action, event, conflict. It is more important to take into account that a human image cannot be created without it, and the tradition of creating a character with bad characterization is wrong. (Aytzhanova, 2022). Therefore, to put the image of any teacher into a poetic form, to combine it with difficulty, as Abay said, is the achievement of a true poet.

In the analysis of a prose, the 'subject opinion' is aimed at showing the social, ethical, aesthetic, and philosophical problems of the work. These problems are revealed through the idea and conflict of the work. The student has an opportunity to independently solve these problems, think, compare, and form an opinion. Asking questions and expressing opinions during the analysis expands his thinking, helps him to understand the text deeply, and systematically express their point of view. Theoretical questions and tasks help students develop their research skills, analyze the characters and events of the work in relation to today, and express their own opinions. In addition, the use of literary and theoretical concepts increases the quality of the analysis. To present the image of a teacher taken from everyday life in a unique and artistic way is an art that only a true master can master. And the question arises as to how this method can be used in an educational direction. If it is taught as an additional course in secondary schools and universities, the image of our great teachers will become one of the spiritual development and role models of young people. Thanks to this, a sense of patriotism will awaken in young people and respect for national values will increase.

In addition, considering that 'the act of cognition is closely related to emotion,' the educational effect of poetry in the learning process can be enhanced through emotion. This enriches a person's behavior and thinking, and provides a meaningful and meaningful educational effect. Therefore, the use of prose works in teaching the image of a teacher is an effective method of education (Aytzhanova, 2022).

In conclusion, it was found that the works of M.Imanzhanov 'The First Months' and Z.Kabdolov 'My Auezov' occupy a special place in Kazakh literature. If we say that a teacher is an eternal profession, then it is clear that any changes in the social situation due to historical circumstances cannot but affect the education system. In these works, the image of a teacher is presented from different angles, and each of them clearly reflects the spirit of its era, the socio-cultural situation of society. The teacher also changes and adapts to the times. And this situation undoubtedly affects the relationships between the teacher and other people, and most importantly, between teachers and students. It is very important to teach students works that depict the image of a teacher. Each student who comes from the hands of a teacher who guides a child and teaches him to live is his main achievement. Below we can highlight its main aspects (Table 2).

Table 2- The main aspects of teaching 'the image of a teacher'

	Criteria	Description
1	Allowing to understand the image of a teacher	These works reveal the status of a teacher in Kazakh literature, his educational and educational role. Students deeply understand the responsibility and importance of teaching.

2	Promotes educational and moral values	In the works of Auezov and Imanzhanov, the teacher is seen not only as a teacher, but also as an educator, role model, and moral guide. This is important for students' professional and personal development.
3	Helps to understand life experience and values	The works clearly depict the human values of teachers providing students with life guidance, instilling kindness and trust. This inspires students to develop such qualities in their future professions.
4	Increases linguistic and literary competence	The works help to deeply understand the artistic features of the Kazakh language, literary styles, which increases students' interest in literature and linguistics.
5	Allows for the analysis of pedagogical ideas and methodologies	Students can analyze the importance of teaching, teaching methods, and the effectiveness of educational work through the works, which expands their pedagogical horizons. Like other nations, the Kazakh people have a rich experience in raising children, accumulated over time.

Today, the education of young people is a problem that worries us all. Therefore, our main task should be to instill national values, along with innovation, in the growing younger generation. After all, young people are the middle generation of tomorrow, the future. Therefore, reading such works increases students' respect for the teaching profession, forms moral and professional values, and also develops their love for literature and language.

Conclusions

In teaching Kazakh literature, the image of a teacher is widely reflected as a source of knowledge and education, a guide for generations, and a spiritual pillar of society. The image of a teacher is a mirror of national identity and traditional values in Kazakh literature. He is depicted in works not only as a professional specialist, but also as a comprehensive educator, a person who guides people to overcome life's difficulties.

The importance of teaching the image of a teacher in educating young people, as well as its educational and educational aspects, were considered. Through works depicting the image of a teacher, students deeply understand the artistic language of Kazakh literature, moral principles, historical and cultural heritage, and make a great contribution to their pedagogical and personal development. The analysis of the works of M. Imanzhanov 'The First Months' and Z. Kabdolov 'My Auezov' considered in the practical section clearly revealed the deep and multifaceted significance of the image of a teacher in Kazakh literature. Such works show the teacher not only as an educator, but also as a life guide, educator, and role model.

If we say that the teacher's kindness to his students and the special importance of moral education are the main principles of professional activity, then it is important to demonstrate them through works of art. Therefore, teaching these works to students increases their respect for the teaching profession and helps them understand spiritual and moral values. In short, effective teaching of prose by showing the image of a teacher enhances young people to an intellectual struggle between good and evil, justice and kindness and emphasizes the importance of teachers in the upbringing of future generations.

References

- Жұмақаева, Б.Д. (2015) Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. Оқулық – Алматы, «Қыздар университеті» баспасы – 242 б.
- Кушмурзина, Д.Х., Шынбулатова К.Б. (2018) Әдебиеттік оқу әдістемесі. Оқу-әдістемелік құрал – Қостанай: Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті баспасы, 2018. – 152 б.
- Мамбетов, Ж.О., Байтемір А.Т. (2018) Қазақ поэзиясындағы ұстаз бейнесі және оның тәрбиелік-эстетикалық мәні. – Eurasian Journal of Philology: Science and Education. №4 (172). 2018. 231-235 бб. file:///C:/Users/123123/Downloads/%D0%91%D0%B5%D0%B7%20%D0%BD%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F%20(1).pdf
- Азатбақыт, А., Тамеев, А., Қартаева, А. (2022) М. Әуезов әңгімелерін ЖОО-да оқытудың инновациялық технологиясы – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Педагогикалық ғылымдар сериясы. №3 (72) 2022. – 109-120 б. – <https://bulletin-pedagogic-sc.kaznu.kz>
- Иманжанов, М. (1950) Алғашқы айлар – Алматы – 216 б. – <https://bilim-all.kz/article/15461>
- Қабдолов, З. (1997) Менің Әуезовім. – <https://www.youtube.com/watch?v=STz3fkVKpPo>
- Аяпова, Г.Б., Мұхитова, А. (2020) Ыбырай Алтынсарин бейнесі әдебиетте «алғашқы ұстаз» ретінде. – Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің хабаршысы, 57(2):29-34.
- Тәжібаев, А. Аралар: Өлеңдер мен дастандар. – Алматы: Раритет, 2005. – 264 б. – «Алтын қор» кітапханасы.
- Айтжанова, К. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі: оқулық. – Алматы: Ғылым ғылыми баспа орталығы, 2002. – 326 б.
- Әлімбаев, М. (2009) Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 400 б.
- Айтжанова, Қ. (2002) Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. Оқу құралы. – Алматы, 326 б.
- Shokhayev, M., Nurdauletova, B., Kabylov, A., Turysbek, R., & Zhailovov, B. (2024). The effect of digital stories in teaching historical texts in literature class. *International Journal of Education in Mathematics, Science, and Technology (IJEMST)*, 12(2), 496–512. <https://doi.org/10.46328/ijemst.3862>
- Алтынсарин Ы. (2022) Таза бұлақ [Таза бұлақ] – Алматы: Contents. – 160 б. – https://www.nlrk.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=4460:taza-b-la&catid=131:novye-postupleniya&Itemid=491&lang=ru
- Бекқожин, Қ. Шығармалар жинағы [Шығармалар жинағы] – Алматы: KAZakinform, 2014. Т.ІІІ. – 297 б.
- Aliyeva, Zh.A. (2023). Teaching short prose works by N. Akish as the basis for the formation of national values of the child's personality. Available at: <https://bulletin-pedagogic-sc.kaznu.kz>

Г.Т. Оспанова¹, Қ.С. Құлманов², А.Ш. Асқарова^{3*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

³М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің Қазақстандағы филиалы, Астана, Қазақстан

Қазақ прозасындағы ұстаз бейнесін оқытудың тиімді әдістері

Аңдатпа. Мақалада қазақ прозасындағы ұстаз бейнесін оқытудың жаңаша әдістері қарастырылады. Көркем прозалық шығармалар арқылы жастар мен ұрпақ тәрбиесіндегі

ұстаздың орны анықталып, оның қазақ прозасындағы көркем бейнеленуі қарастырылуы тақырыпты өзектендіре түседі. Жас ұрпаққа білім беруші ұстаздың ұлы тұлғасын көркем шығармалар арқылы оқытудың мән-мазмұнын талдай отырып, ұғымның анықтамаларына жан-жақты талдау жасалады. Зерттеудің мақсаты – ұстаз бейнесін анықтайтын шығармалар арқылы студенттерге тәлім-тәрбие берудің тиімді жолдарын анықтау. Қазақ дүниетанымындағы «ұстаз», «тәрбиеші» ұғымдарына тоқтала отырып, ұғымның қазіргі қоғамдағы рөлі мен көркем шығармалардағы рөлінің ара жігі ажыратылады.

Зерттеудің жаңалығы – қазақ тілін оқыту әдістемесінде қазақ жазушыларының ұстаз бейнесін сомдаудағы тақырыптық идеялары мен ізденістеріне талдау жасала отырып, оның тиімді оқыту әдістерін қарастырылды. Мақалада қазақ прозасындағы ұстаз бейнесін оқыту, оның рухани-этикалық және эстетикалық болмысын қарастырудың әдістемесі алғаш рет тәжірибеде тексеріліп талданды. Зерттеу нәтижелерін әдебиет пен қазақ тілін оқыту әдістемесінде, тіл мен тәрбиені ұштастыруда студент жастарды эстетикалық тәрбие беру ісінде қолдануға мүмкіндіктер бар.

Түйін сөздер: қазақ прозасы, көркем әдеби шығарма, ұстаз, мұғалім, тәрбие беру, эстетикалық тәрбие, көркем бейне, оқыту әдістері.

Г.Т. Оспанова¹, К.С. Кулманов², А.Ш. Аскарова^{3*}

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

³Казахстанский филиал МГУ им. М.В. Ломоносова, Астана, Казахстан

Эффективные методы обучения образу учителя в казахской прозе

Аннотация. В статье рассматриваются инновационные методы обучения через образ учителя в казахской прозе. Особое внимание уделяется месту учителя в воспитании молодежи и последующих поколений посредством литературных произведений, а также художественному воплощению этого образа в казахской прозе, что способствует обогащению темы исследования. Путём анализа сущности и содержания воспитательной деятельности великой личности учителя, формирующего молодое поколение через литературу, проводится комплексный анализ понятий и их определений. Цель исследования - выявление эффективных способов обучения студентов посредством художественных произведений, формирующих образ учителя. Акцент сделан на понятиях «учитель» и «наставник» в казахской картине мира с выделением различий между их ролями в современном обществе и в литературных текстах. Новизна исследования заключается в анализе тематических идей и творческих поисков казахских писателей при создании образа учителя в методике преподавания казахского языка, а также в рассмотрении эффективных методов обучения. Впервые в работе исследована и проанализирована методика изучения образа учителя в казахской прозе с акцентом на его духовно-этическое и эстетическое значение. Полученные результаты имеют практический потенциал для применения в методике преподавания литературы и казахского языка, а также в области эстетического воспитания учащихся, объединяющего язык и образовательный процесс.

Ключевые слова: казахская проза, литературное произведение, учитель, воспитатель, эстетическое воспитание, художественный образ, методы обучения.

References

Zhumakaeva, B.D. (2015) Kazak adabietin oqitw adistemesi [Methodology of teaching Kazakh literature] Textbook – Almaty, ‘Girls’ University’ publishing house – 242 p. (In Kazakh)

Kushmurzina, D.Kh., Shinbulatova K.B. (2018) Adebiettik oqw adistemesi [Literary teaching methodology] Educational and methodological tool – Kostanay: Kostanay State Pedagogical University Publishing House, 2018. – 152 p. (In Kazakh)

Mambetov, Zh.O., Baitemir A.T. (2018) Qazaq poeziyasindagi ustaz beynesi jane onin tarbielik-estetikalıq mani [The image of the teacher in Kazakh poetry and its educational and aesthetic significance]- – Eurasian Journal of Philology: Science and Education. №4 (172). 2018. 231-235 бб. file:///C:/Users/123123/Downloads/%D0%91%D0%B5%D0%B7%20%D0%BD%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F%20(1).pdf (In Kazakh)

Azatabkhyt, A., Tamaev, A., Kartaeva, A. (2022)1 M. Awezov angimelerin joo-da oqitwdin innovaciyalıq texnologiyasi [Innovative technology of teaching M. Auezov's stories in higher education institutions] - Al-Farabi Kazakh National University - Pedagogical Sciences Series. №3 (72) 2022- P.109-120 <https://bulletin-pedagogic-sc.kaznu.kz> (In Kazakh)

Imanjanov, M. (1950) Algashky ailar [The First Months] – Almaty – 216p.- <https://bilim-all.kz/article/15461> (In Kazakh)

Kabdolov,Z.(1997)MeninAwezovim[MyAuezov]. - <https://www.youtube.com/watch?v=STz3fkVKpPo> (In Kazakh)

Ayapova, G.B., Muhitova, A. (2020) The image of ibray altynsarin in literature as ‘the first teacher’-Bulletin of the Khalel Dosmukhamedov Atyrau University, 57(2):29-34. (In Kazakh)

Tazhibayev, A. Araldar: Olender men dastandar [Islands: Poems and epics] – Almaty: Raritet, 2005. – 264 p. – ‘Altyn Kor Library’. (In Kazakh)

Aitzhanova, K. Methodology of teaching Kazakh literature: a textbook. – Almaty: Scientific Publishing Center ‘Science’, 2002. – 326 p. (In Kazakh)

Alimbaev M. (2009). Kop tomdyq shygarmalar zhinagy.[Collection of works in multivolume] Almaty, 400 b. (In Kazakh)

Aytzhanova, Q. (2002). Kazakh adebyetyn oqytu adistemesy. Oqu quraly. [Methodology of teaching Kazakh literature. Studies’. benefit.] Almaty, 326b. (In Kazakh)

Shokhayev, M., Nurdauletova, B., Kabylov, A., Turysbek, R., & Zhailovov, B. (2024). The effect of digital stories in teaching historical texts in literature class. International Journal of Education in Mathematics, Science, and Technology (IJEMST), 12(2), 496-512. <https://doi.org/10.46328/ijemst.3862> chrome-extension://efaidnbmnribpcajpcglclefindmkaj/https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1413374.pdf

Altynsarin Y. (2022) Taza bulaq [Clean spring] – Almaty: Contents. – 160 p.. https://www.nlrk.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=4460:taza-b-la&catid=131:novye-postupleniya&Itemid=491&lang=ru (In Kazakh)

Bekkozhin, K. Şigarmalar jinagi [Collection of Works] – Almaty: KAZakinform, 2014. Volume III. – 297 p. (In Kazakh)

Aliyeva Zh.A. (2023) Teaching short prose works by N. Akish as the basis for the formation of national values of the child's personalities- <https://bulletin-pedagogic-sc.kaznu.kz>

Information about authors:

Ospanova Gülmariya – PhD, acting Associate Professor, Deputy Head of the Department of Kazakh Literature and Theory of Literature for Scientific and Innovative Work and International Relations, Almaty Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1989-6754>

Kulmanov Kuandyk – Candidate of Philological Sciences, Professor, Head of the Department of Practical Kazakh language, Astana, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6907-373X>

Askarova Altynay – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kazakhstan Branch of Lomonosov Moscow State University, Philological Department, Astana, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8434-9610>

Оспанова Гүлмария Тұрысбекқызы – PhD, доцент м.а., қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасы меңгерушісінің ғылыми-инновациялық жұмыс және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары, Алматы Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1989-6754>

Құлманов Қуандық Сәндібекұлы – ф.ғ.к., профессор, Практикалық қазақ тілі кафедрасының меңгерушісі, Астана, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6907-373X>

Асқарова Алтынай Шәуәліқызы – ф.ғ.к., доцент, М.В.Ломоносов атындағы ММУ-нің Қазақстандағы филиалы, филология кафедрасы, Астана, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8434-9610>

Оспанова Гүлмария Турысбековна — PhD, доцент (и.о.), заместитель заведующего кафедрой казахской литературы и теории литературы по научно-инновационной работе и международным связям, Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1989-6754>

Кульманов Куандық Сандыбекович — кандидат филологических наук, профессор, заведующий кафедрой практического казахского языка, Астана, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6907-373X>

Аскарова Алтынай Шаулиевна — кандидат филологических наук, доцент, филиал МГУ имени М.В. Ломоносова в Казахстане, кафедра филологии, Астана, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8434-9610>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Бас редактор: Ж.Ә. Аймұхамбет

Компьютерде беттеген: Д. Нурушева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ. Филология сериясы.
- 2025. - 4 (153). - Астана: ЕҰУ. 359 б.

Шартты б.т. - 22,4 Таралымы - 10 дана Электронды нұсқа: <http://bulphil.enu.kz>

Мәтін мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы, Астана қаласы, Қ. Сәтбаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды